سنڌ

۾

قديم کنڊرن جي کوٽائي

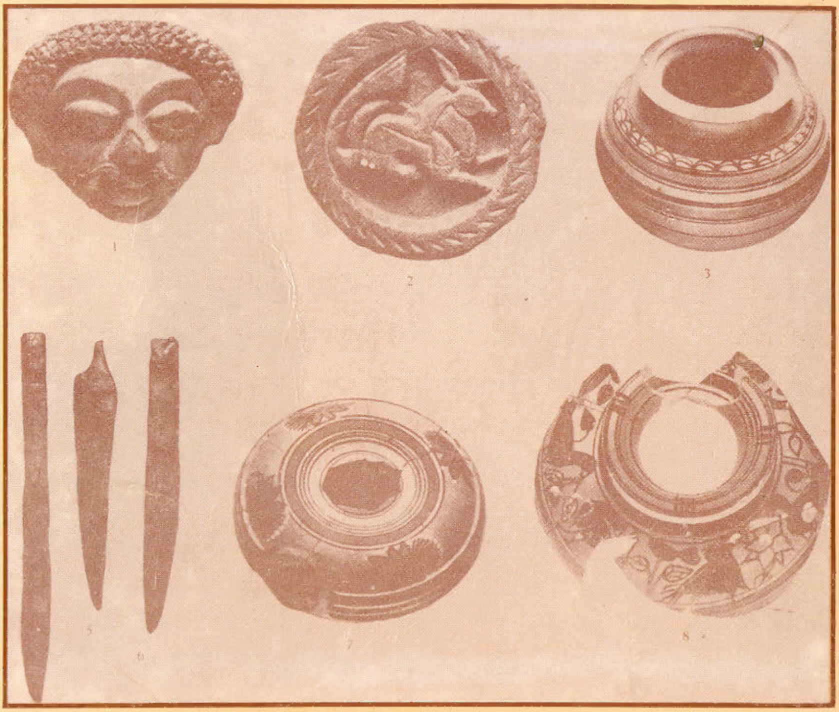

سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، سنڌ.

سنڌ

۾

قديم کنڊرن جي کوٽائي

از

اين. جي. مجمدار

مترجم

عطا محمد ڀنڀرو

سنڌي ادبي بورڊ
جامشورو سنڌ.

چاپو پهريون   سال ۱۹۹۷ع   ٻه هزار ڪاپيون

[حق واسطا بورڊ وٽ محفوظ]

قيمت:

[redacted]

سادو پنو 125.00 روپيا

ملڻ جو هنڌ:

سنڌي ادبي بورڊ جو بڪ اسٽال،
تلڪ چاڙهي، حيدرآباد، سنڌ
فون نمبر: 615179

هي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس ڄامشوري ۾ ڇپيو ۽ سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيو.

پهـ ااگر

اڄ جي دؤر ۾ ائين نظر اچي ٿو تہ سنڌ ڄڻ ڪنهن وسريل تاريخ جو هڪ ورق آهي. اها تاريخ سنڌو درياهہ، مهراڻ ۽ هاڪڙي جي پراڻن پيٽن جي ڪنڌين ڪنارن تي وٽ پاسي ۾ موجود پيڙن، دڙن، سرن جي ٺوٺن جي ڍڳن ۽ پڪڙيل ٺڪراٺي جي ڍيرن جي صورت ۾ موجود آهي. سنڌ جون اهي ويران وستيون ڪڏهن آباد هيون ۽ پراڻا پڌ رونق وارا شهر هئا. جتي ماڻهن جا انبوهہ هوندا هئا، قربائتيون ڪچهريون روح رچنديون رساٽيون ٿينديون هيون. ڪاٿي لوهار جي ٺڪ ٺڪ ڌمڻ وار هوندي هئي. انگارن جي اوت ۽ شعلن جي جوت هوندي هئي، تہ وڏاڻن جا ٺڪا ڪٽڪا هوندا هئا. سنداڻن جا لوڏا ۽ لمڪا هوندا هئا. ڪاٿي وري واڍن جي واهولن جا وڄ ۽ رنبين ۽ رندن جا رهڙا هوندا هئا. ڪاٿي هر ۽ پاڃاريون پيون نهنديون هيون. سنڌو، مهراڻ ۽ هاڪڙي جي پوتر پاڻيءَ جي پسايل پٽن ۽ پوٺن تي هرن جي هل هلان. ”آ جاٽ تي الله جي آس تي، ٿي سائي ڪيو الا توهار“ وارا سهڻا جملا ورجايا ويندا هئا. وئنڻ، جواريون، ساريون سونهاريون، ٻاجهہ پريون ٻاجهريون هونديون هيون، ڪٽڪون بہ ڪر ڪنيو، هوا جي سرڳم تي سونن سنگن سان لاڏ مان لڏنديون هيون. سرنهن، چڻا ۽ مٽر بہ پنهنجي مند تي منهن مٿي ڪيو، سڄ جي سهائيءَ ڪي پيا تڪيندا هئا.

جڏهن پهلا فصل ٿيندا هئا تہ سنڌ جون سهاڳڻيون سدا سهڻيون من مهڻيون، ڪونج جهڙين ڏگهين ڳچين، چنڊ جهڙن چمڪندڙ منهن سان ڳرٻين جي سٿڻن ۽ ڳجن مٿان چني پهري، جڏهن کيتن ڏي وينديون

هونديون تہ ائين معلوم ٿيندو هوندو تہ جڏهن آڪاش تان اندر لٿيون لهي سنڌ ڌرتيءَ کي چاهہ مان چمي رهيون آهن. اناجن سان بندر ۽ بازاريون پرجي وينديون هيون. ڦٽين جا ڍير ٿي ويندا هئا. ڪورين جي آڌاٺن جي ٺڪ ٺڪ هوندي هئي. وڻجارا پنهنجو وکر وهائي، ڏياريءَ ڏٺي ٻيڙا پري سمونڊ جي ساندري لنڪا يا ٻين ڏيساور ڏيهن ڏي ڏوري ويندا هئا. پنيان سندن ونيون جر تي اکا ڏينديون، باسون باسينديون هيون. پر اڄ انهن درياهن جا پيٽ ڪنهن ڏهاڳڻ جي اٿين وارن جيان خشڪ آهن. پريا تريا شهر دڙن ۾ بدلجي ويا. بازاريون ٻٽ ٿي ويون. اهڙي ويرانيءَ تي افسوس ڪندي

حضرت شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ رحہ فرمايو:

نہ سي ونڻڻ وڻن ۾، نہ سي ڪاتاريون،
پسئو بازاريون، هنئڙو مون لوڻ ٿئي.

اهي وسندڙ شهر، جيڪي ويران ٿي ويا هئا، اسان تن بابت ڪا کوجنا ڪانہ ڪئي آهي. سڌيرڻ جي دڙن تي مڪمل تحقيق ڪانہ ٿي آهي، جتي ٻڌ ڌرم جو وڏو مدرسو يا پاٺ شالا هو. هڪ ٻيو مثال ونجهڙوٽ جو آهي، جيڪو هاڪڙي جي مکيہ وهڪري جي ڪناري ان هنڌ آباد هو. جتان اهو ٻہ درياهي ۾ ونڊجي ويندو هو. جيئن تہ اڳ درياهہ واپاري آمدورفت جا وڏا وسيلا هئا، ان ڪري سمجهہ ۾ اچي ٿو تہ ونجهڙوٽ وڏو واپاري مرڪز هو ۽ شهرواسي شاهوڪار ۽ خوشحال هئا. پر ونجهڙوٽ بابت پڻ خاطرخواهہ کوجنا ڪانہ ڪئي وئي آهي. اجا ٻيا بہ ڪيترائي دڙا آهن، جن جي کوٽائي ۽ کوجنا ڪرڻ ضروري آهي.

هن سلسلي ۾ مجمدار جو ڪتاب Explorations in Sind "سنڌ ۾ قديم کنڊرن جي کوٽائي" وڏي اهميت رکي ٿو.

مجمدار پنهنجي ٽيہ سان گڏ سنڌو ماٿريءَ جو ٻہ هزار ميل سفر ۽ مختلف ماڳن تي وڃي کوٽائي ۽ کوجنائون ڪري، اسان کي سنڌ جي

قديم آثارن، خاص طور ڪنڀارڪي ڪم بابت مفيد معلومات ڏني. هن پنهنجي سفر دوران هڪ سؤ دڙن ۽ ٻين ماڳن کي وڃي ڏوري ڏٺو. ڪيس چانهون ۽ آمريءَ ۾ تاريخ کان اڳ واري دؤر جا آثار مليا. آمريءَ ۾ ڪيس سنڌو سڀيتا جا ٻه تهه مليا، هڪ موهن جي دؤر وارو ۽ ٻيو موهن کان ٻه آڳاٽو هو.

قديم ماڳ، انهن جي کوٽائيءَ بابت وچور، ڪيترين ڪاهيون، ڪيترين اونهيون، انهن مان ڇا ڇا لڌو، انهن سڀني جو وچور ڏنو اٿائين. ان کان علاوه اهو پڻ ٻڌايو اٿائين ته اهڙيون شيون ٻين ڪهڙن هنڌن تان مليون آهن. هن انهن مڙني ڳالهين جو تفصيل ڏنو آهي. انهن دڙن کي مقامي آباديءَ وارن يا ڌن دولت جي ڳولائن پٽي تباهه ڪيو آهي. اهي سڀ ڳالهيون اسان جو هن طرف ڌيان ڇڪائين ٿيون ته انهن تاريخي آثارن کي وڌيڪ تباهيءَ کان بچايو وڃي. مجمدار ڪيترن ماڳن جي مڪمل کوٽائي ڪونه ڪري سگهيو. ڇاڪاڻ ته ڪيس وقت ٿورو هو. جهڙوڪ: علي مراد وارا دڙا، جتي هڪ اهڙي قلعي جا نشان مليا آهن، جن جو تعلق ٽامي جي دؤر سان آهي. ان لاءِ لکي ٿو: ”جيئن ته اسان کي هتي هڪ هفتي کان وڌيڪ ڪونه ترسڻو هو، تنهن ڪري هن ڪم کي مستقبل جي جاکوڙي جوانن جي حوالي ڪريون ٿا.“ اهڙيءَ ريت (ڪراچيءَ ۾) اورنگي هڪ قديم ماڳ آهي. ان لاءِ لکي ٿو ته: ”مٿاڇري واري تازي دؤر سان لاڳاپيل تهه پري ڪرڻ کان پوءِ تاريخ کان اڳ واري دؤر بابت ڄاڻ حاصل ڪري سگهجي ٿي ...... هيءَ جيتوڻيڪ ڏسڻ ۾ غير اهم نظر اچي ٿو. پر اورنگي ان سنگهر جو هڪ ڪڙو هوندو، جنهن هندوستان کي ايران سان ملايو ٿي. ان سنگهر جو ٻيو ڪڙو پرسان لس ٻيلي واري ايراضي سمجهڻ کپي. هن دڙي جي اجا تائين کوجنا ڪانه ڪئي وئي آهي. پر اسان کي پڪ آهي ته هيءُ ماڳ هن ملڪ جي قديم ۽ مشهور تجارتي مارڳ جو هڪ شهر

هوندو." افسوس جو هينئر اورنگي وارو تاريخي ماڳ شهر جي ڳتيل آباديءَ هيٺ ويو آهي، تنهن ڪري ان جي کوٽائي ۽ کوجنا تہ بعد جي ڳالهہ آهي، پر ان کي ڳولي لهڻ بہ ذري گهٽ ناممڪن آهي. اهڙا ٻيا بہ ڪيترائي ماڳ هوندا، جيڪي درياهہ پائي ويو يا ڳوٺاڻن آباديءَ هيٺ آئي، انهن جو نالو نشان بہ گم ڪري ڇڏيو.

منهنجو پيارو دوست عطا محمد ڀنڀرو وڏو محنتي مرد آهي. جنهن ڪم کي وٺندو آهي تہ جِنّ ٿي لڳندو آهي. سالن جو ڪم مهينن ۾ پورو ڪري وٺندو آهي. هو هن کان اڳ،سورلي جو مشهور ڪتاب Shah Latif of Bhitt ترجمو ڪري چڪو آهي. ان کان علاوه هينري ڪزنس جي جڳ مشهور ڪتاب Antiquities of Sindh جو ترجمو ڪيو هئائين، جيڪو ادبي بورڊ شايع ڪيو آهي. ڪجهہ ٻيا ڪتاب پڻ ترجمو ڪيا اٿائين، جي جلد ڇپجڻ وارا آهن.

سنڌ جي قديم آثارن تي سنڌي ادبي بورڊ پاران هيءُ ٻيو ڪتاب شايع ٿي رهيو آهي. جيڪو پڻ وڏي اهميت رکي ٿو. جيئن "سنڌ جا قديم آثار" هڪ ڏکيو ڪتاب هو، تيئن هيءُ بہ هڪ ڏکيو ڪتاب هو، جنهن کي عطا محمد ڀنڀري صاحب سوليءَ سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي.

اميد تہ پڙهندڙ هن ڪتاب جو قدر ڪندا ۽ ڪيس دل سان دعاؤن ڏيندا.

نواز علي شوق

ڪراچي

١٥ آڪٽوبر ١٩٩٣ع

پيش لفظ

متيءَ ۽ ماڻهوءَ جو رشتو ڏاڍو سگهارو، جذباتي ۽ اصلي آهي. متي سندس جياپو آهي ۽ متيءَ جي ناتي سان ئي هو زندهہ رهڻو آهي. ڌرتيءَ کي هو جڏهن ماتا چوي ٿو تہ اهو ڪيڏو نہ کرو سچ هوندو آهي. جڏهن هن متيءَ جي ڳوهيل پنوڙي کي چڪ تي چاڙهي پنهنجي ذات ۽ ڏانءَ سان ان کي سهڻي ٿانو جي صورت ڏني، تڏهن بہ هن ان ڳوهيل پنوڙي مان ڌرتيءَ ماتا جي، هڪ سهڻي مورتي جوڙڻ ڪانہ وساري هئي. متيءَ مان نفيس ۽ نازڪ هار جوڙي سندس ڳچيءَ ۾ پهرايا هئا ء متيءَ مان ڪلنگي ٺاهي، سندس متي تي رکي هئي. انهن هٿن ۾ ڪيڏي نہ رتا، نماڻائي ۽ پاڪائي پريل هئي. جڻ تہ انهن ڌرتيءَ ماتا جي ان مورتيءَ مٿان پنهنجو ساهہ ۽ ويساهہ گهور ڪري ڇڏيو هو. ياٺجي ائين ٿو تہ اڄ واري زماني جا ٺهيل نوَ لکا هار ۽ سون، هيرن ۽ جواهرن مان جوڙيل تاج، هنجي متيءَ مان ٺهيل شار ۽ ڪلنگيءَ آڏو تڇ سمان آهن.

اڄ کان ٽيهٺ چوهٺ سال ڪن اڳ، مسٽر مجمدار سنڌ جي پراڻن پڊن ۽ ٿرڙن جي کوٽائي ڪرائي هئي. هيءُ اهو زمانو هو، جڏهن ڪابہ سهوليت موجود ڪانہ هئي. ائن جون سواريون هيون. رستا اٽانگا ۽ کوجنا لاءِ سائنسي سهائتا نہ هئڻ جي برابر هئي. هو مهان ۽ اڏول مڙس هو. هو ور ڪنجي، سندرو ساهي، هن ڪم جي پويان لڳي پيو. جتان ائن هلڻ جو گس ڪونہ هو تہ پيرين پنڌ ڪيائين. منڇر جي قديم آثارن ڏسڻ لاءِ ڪيس ياٽي جهاڳڻو پيو تہ اِڙ نہ ڪيائين ۽ جهاڳيندو وڃي دڙن تي پهتو.

سندس ڪيل کوٽاين ۽ کوجنائن مان اسان کي پتو پوي ٿو تہ اڄ کان پنج هزار سال يا ان کان بہ اڳ ٺاهيل ٺڪر جي ٿانون تي ٿيل چٽسالي مهانتا جي چوٽيءَ تي پهتل هئي. رنگ ۾ ڳيرڙي جو عام استعمال هوندو

هو. چٽسالي گهٽو ڪري ڏاءُ مٿي ڪئي ويندي هئي. ليئہ جو پچُ بہ ڏنو ويندو هو. ڪاٺي وري نـڪـر جي اصلي رنگ تي چٽسالي نظر اچي ٿي. مذڪوره چٽسالي اليڪي، اوپڙ ۽ جيوتي، ٽن قسمن تي مشتمل آهي.

هن ڪتاب ۾ ڏنل چٽساليءَ جون تصويرون ڏسي انسان حيران ٿي وڃي ٿو ۽ سوچي ٿو تہ جڏهن سنڌي ڪنيرن جي ڪاريگري پنج هزار سال اڳ ان اوج تي پهتل هئي، تہ اڄ واري دؤر ۾ ڪاٺي هجڻ ڪيئي ها پر مونکي ڏک تڏهن ٿيو. جڏهن چٽساليءَ جون اهي تصويرون ڪتاب جي ترجمي وقت اڄ جي ڪنيرن کي ڏيکاريم. تہ اهي بہ مون جيان انڻ جاڻ نظر آيا. تنهن ڪري ڪن خاص قسمن جي چٽساليءَ جا ٽڙ نالا ڏيڻ ۾ ڏاڍي ڏکيائي محسوس ٿي. ان لاءِ مونکي ڪي نوان نالا ڏيڻا پيا. يانيم تہ پنج هزار سال اڳ سنڌ جو ڪنير جنهن عظمت ۽ اوج تي پهتل هو، اڄ جي ڪنير جو چٽ ان جي پيٽ ۾ الف بي شروع ڪرڻ کان اڳ واري بسم الله جي ”ب“ بہ ڪونہ آهي.

هن ڪتاب جي ترجمي ڪرڻ وقت هڪ اُڪرَ منهنجي نظر مان گذري، جنهن ۾ مور کي اڏامندي ڏيکاريو ويو آهي، جنهن جي چهنب ۾ نانگ آهي. ڊاڪٽر داني تبصرو ڪندي لکيو آهي تہ اها چٽسالي وچ ايشيا سان واسطو رکي ٿي. پندرهين صديءَ ۾ جڏهن اتي سياسي اٿل پٿل آئي تہ اتان جا عالم، صوفي ۽ ڪاريگر ڀڄي اچي سنڌ پهتا، تہ انهن سان گڏ اهڙي چٽسالي بہ ٿي پهتي. پر جڏهن سنڌ جي پنج هزار سال پراڻي نڪر جي چٽساليءَ ۾ ساڳيو **مور ۽ نانگ وارو چٽ** ملي ٿو تہ وچ ايشيا وارو تصور ڊانوان ڊول ٿي وڃي ٿو.

اسان کي اهو بہ ٻڌايو ويندو آهي تہ سواستيڪا (卐) جو نشان آرين سان واسطو رکي ٿو، جيڪي ١٥٠٠ سال ق. م سنڌ پهتا هئا. پر اچرج جهڙي ڳالهہ اها آهي تہ اهو سواستيڪا جو نشان سنڌ جي پنج هزار سال پراڻي ٿانو جي چٽ ۾ ملي ٿو.

اسان سنڌ واسي، هن ڏاهي ۽ جاکوڙي جوان مسٽر مجمدار مرهيات جا ٿورائتا آهيون، جنهن جهنگ جهاڳي، ڏونگر ڏوري پراڻن دڙن جون کوٽايون ڪرايون ۽ اسان کي اسان جي ئي ميراث کان واقف ڪرايو ۽ اڻ سڌن پولن ۾ ورجايو تہ: اي سنڌيوا اوهان ڏانءَ ڏات جا ڌڻي ۽ مهان قوم آهيو.

آخر ۾ مان بورڊ جي مانَ واري چيئرمين ۽ معزز ميمبرن جو ٿورائتو آهيان، جن هيءُ ڪتاب ڇپائيءَ لاءِ منظور ڪيو ۽ سيڪريٽري صاحب جو پڻ ٿورائتو آهيان، جنهن هيءُ ڪتاب تمام ٿوري عرصي ۾، نهايت خوبصورت نموني ڇپائي پڌرو ڪيو.

محترم احمد چنڊ جون وڏيون مهربانيون، جنهن نهايت پيار سان هن ڪتاب جو مسودو ڪمپوز ڪري ڏنو.

ٿورا نہ ٿورا، مون تي ماروئڙن جا

عطا محمد ڀنڀرو
ڳوٺ ٻچل ڀنڀرو
١٥ آڪٽوبر ١٩٩٢ع

مهاڳ

سنڌ جي ضلعي لاڙڪاڻي جي پراڻي ماڳ موهن مان لڌل شين دنيا جي قديم آثارن جي ماهرن جو. هندستان جي هن اڻ پڌي ۽ اڻ ڏٺي ڪنڊ ڏانهن ڌيان ڇڪايو آهي. سندس سڀيتائي اتهاس ۴۰۰۰ ق.م. پراڻو آهي. اهڙي پراچينتا ڪيس پهريون پيرو. مصر. ايران. عراق. ڪريٽ ۽ ميڊيٽرينين (يونن وچ) جي پين ٻيٽن تي. اسريل پراڻين سڀيتائن سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي بيهڻ لائق بنائي ڇڏيو آهي. پر ان دور ۾ سنڌو-سڀيتا سان واسطو رکندڙ اڪيلو ڪو موهن جو شهر ڪونه هو. تامي جي ثقافت سان واسطو رکندڙ هي دور وشال ايراضيءَ تي پکڙيل هو. جنهن جي ثابتي اسان کي موهن کان ۴۰۰ ميل پري، پنجاب جي. ضلعي منٽگمريءَ جي پراڻي ماڳ هڙاپا[1] مان لڌل شين وسيلي بہ ملي آهي. خود سنڌ اندر هن سڀيتا سان واڳيل ڪيترائي ٿي اهڙا ثقافتي مرڪز موجود هئا. موهن جي اوسي پاسي جي موجودگيءَ جي اطلاعن مان ڪن شين جي ملڻ جي اميد پيدا ٿي.

هندستان جي قديم آثارن واري کاتي، موهن تي ڪم ڪرڻ جي شروعات ڪرڻ سان. سنڌو-ماٿري ۽ سندس دنگئي علائقن جي باقاعده ۽ اصولي کوجنا جي ضرورت محسوس ڪئي هئي. ان وقت جي هندوستان جي آثارن جي ڊائريڪٽر جنرل سر جان مارشل جي هدايتن تي قديم آثارن جي آفيسر مسٽر هار گريوس (Hargreaves) 1925-26ع ۾ بلوچستان جي رياست قلات جي ماڳ. نال ۽ ٻين پراڻن دڙن جي کوٽائي 1926-27ع ۾ مسٽر ارل امسٽين. ڏکڻ ۽ اتر بلوچستان جي کوٽائي ۽ کوجنا جاري رکي. انهن

---

1. D. R. Sahni *Annual Progress Report of the Sptd, A.S. Hindu & Budhist Monuments Northern Circle*, 1921 (Lahore) especially pp. 12ff.

کوجنائن جا ڏاڍا سٺا نتيجا نڪتا[1]. اسان کي سنڌ سڀيتا جي وشال پکيڙ جو پتو پيو. ساڳي وقت اهو به پرو پيو ته ان تي ايراني ثقافت جو به ڪجهه اثر هو. پر سنڌ ماٿريءَ ۾ جاکوڙ ڪرڻ جا اجا به ڏاڍي لوڙ آهي. جنهن کان سواءِ لڏل شين جو مطالعو تمام ٿورو ۽ اڻ پورو ٿيندو. ۱۹۲۲ع ۾ موهن جي لڙ کان پوءِ مرحيات آر. ڊي. بئنرجيءَ کان وس آهر جيترو ٿي سگهيو. هن سنڌ جي پراڻن ماڳن جي جاچ ڏني ۽ ميڙي سهيڙي قديم آثارن جي کاتي کي هٿ وچور مهيا ڪيو. ڪٿت اهو آهي ته ڪيس انهن ماڳن جي کوٽائي ۽ کوجنا ڪرڻ جو پورو موقعو ملي ڪونه سگهيو هو. قديم آثارن جي اولهاين سرڪل جي سپرنٽينڊنٽ ڪي. اين. ڊڪشٽ. موهن جي کوجنا ڪندي. ٿامي جي دور سان سهيوڳي ٻن ماڳن لوهم (ضلعو لاڙڪاڻو) ۽ ليمون جوٽيجي (اتر سرحدي[2] ضلعو) جي به کوٽائي ۽ کوجنا ڪري ورتي هئي. پر ٻين ماڳن جي ان سبب کوٽائي ۽ کوجنا ڪري ڪونه سگهيو جو ۱۹۲۶ع ۾ اولهه سرڪل مان سندس بدلي ٿي وئي هئي.

منهنجي واسطي خوش قسمتيءَ جي ڳالهه اها هئي ته ۱۹۲۵ع ۾. مون کي موهن جي کوجنا وقت، سر جان مارشل، راءِ بهادر ديارام ساهني ۽ ڊاڪٽر اِي. جي. ايچ مئڪي سان گڏ ڪم ڪرڻ جو موقعو مليو هو ۽ مون سنڌ- سڀيتا جي پراڻين شين کي سڃاڻڻ جو چڱو تجربو حاصل ڪري ورتو هو. ۱۹۲۷ع جي سياري جي رُتِ ۾ سر جان مارشل طرفان مون کي منهنجي خواهش پٽاندر ڪم مليو. جنهن مطابق لاڙڪاڻي پرسان جهڪر جي ماڳن تي وچولي قسم جي کوٽائي ۽ کوجنا ڪرڻ جو سونهري وجهه مليو. ان کان علاوه، مون کي موهن جو اضافي ڪم پڻ سونپيو ويو. تنهن ڪري مان نه جهڪر ڏانهن جوڳو ڌيان ڏري سگهيس ۽ نه ئي وري ٻيا ماڳ ڏوري ڏسڻ جو موقعو ملي سگهيو. ۱۹۲۸ع ۾ مسٽر هارگريوس هندستان جي قديم آثارن جو ڊائريڪٽر جنرل مقرر ٿيو.

---

1. The results were published in Mem. A.S.I. No. 35, 37 & 43.

۲. موجوده جيڪب آباد ضلعو. (مترجم)

هن صاحب. سر جان مارشل جي صلاح سان حڪومت ڪي رٿ ڏني. جنهن ۾ چيل هو تہ مون کي سنڌ جي ڏاکڻي ۽ سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي جي ڪوٽائي ۽ کوجنا جو ڪم ملڻ کپي. ضروري ڳالهين جي منظوريءَ کان پوءِ، مون کي کهربل ناڻو ڏنو ويو. ان سان گڏ ڪوٽائي ۽ کوجنا جو ڪم ملڻ کپي. ضروري ڳالهين جي منظوريءَ کان پوءِ. مون کي کهربل ناڻو ڏنو ويو. ان سان گڏ ڪوٽائي ۽ کوجنا جي ڪم سان واسطو رکندڙ هر شيءِ جو پورو بندوبست ڪيو ويو. مان ۱۹۲۹ع جي آڪٽوبر جي پڇاڙيءَ ۾ شملي کي الوداع چئي ۽ ڪراچيءَ پهچي. جيڏانهن بہ ويس تہ اوڏانهن ڪوٽايون ۽ کوجنائون ڪندو اڳتي وڌندو رهيس. هوريان هوريان اتر ڏس تي هلندو. وانديون هٿندو ۽ ڊاڀا ڪندو. مارچ جي آخر ڌاري روهڙيءَ آيم ۽ اپريل ۾ موٽي وچي شملي پهتس. ان رٿ جي ساري لاڏ مسٽر هارگريوس ۽ ان وقت جي هندوستان حڪومت جي تعليم واري سيڪريٽري سرفرينڪ نائس Sir Frank Noyce پاڻ تپاسي. مسٽر هارگريوس منهنجي کوجنا واري جاکوڙ ۾ دلچسپي وٺي رهيو هو. سندس مرضي هئي تہ ايندڙ سياري ۾ بہ ڪوٽائي ۽ کوجنا واري جاکوڙ اڃا بہ جاري رکان. گهڻي سوچ ويچار کان پوءِ ٻئي سفر لاءِ ضروري سامان مهيا ڪرڻ ۽ کوجنا خاطر سفر جي سهوليت واسطي هن ٻيون بہ گهڻيون ئي مهربانيون ڪيون. اهو جاکوڙي سفر موهن جي پڙ واريءَ ريلوي اسٽيشن ڏوڪريءَ وٽان آڪٽوبر ۱۹۳۰ع کان شروع ٿيو ۽ اپريل ۱۹۳۱ع ۾ ختم ٿيو. مون هنن ٻنهي جاکوڙي سفرن دوران ڪيترن ئي ماڳن جي تپاس ڪئي. اهڙا سڀ احوال مون ايندڙ صفحن ۾ بيان ڪيا آهن. ڪيترا ماڳ ڪوٽائي ۽ کوجنا ڪرڻ کان رهجي بہ ويا. ۱۹۳۱ع جي چيٽ ۾ جڏهن شملي پهتس تہ جاکوڙ ۽ کوجنا واسطي ٽئين سفر لاءِ سنجيدگيءَ سان سوچيو ۽ ويچاريو ويو. پر ناڻي جي کميءَ ۽ بنگال ڏانهن منهنجي بدليءَ سبب هيءُ ڪم پورو ٿي نہ سگهيو.

مان سنڌ جي ڪمشنر، واسطيدار ڊپٽي ڪمشنرن ۽ سندن زيردست عملدارن جو تهدل شڪرگذار آهيان. جن صاحبن سنڌ ۾ ترسڻ دوران هر قسم جي سهائتا ڪئي. مان سر جان مارشل جي قيمتي صلاح

مشورن لاءِ سندس نهايت ٿي ٿورائتو آهيان. مسٽر هارگريوس جا بہ وڏا وڙ، جنهن مون کي سفر جي سهوليت لاءِ ضروري سامان ڏيڻ جي مهرباني ڪئي. جنهن ڪان سواءِ هي ڪشٽ ۽ ڪشالا صاب نہ پون ها. هندستان جي قديم آثارن جي موجوده ڊائريڪٽر جنرل راءِ بهادر ساهنيءَ جا بہ انيڪ احسان آهن. جنهن صاحب هن ڪتاب ڇاپڻ ۾ وڏا سهائتا ڪئي. مان زولاجيڪل سروي آف انديا جي ڊائريڪٽر جنرل ڊاڪٽر بي. پرشاد ۽ اينٿرو پالاجسٽ ڊاڪٽر گوها جو بہ احسانمند آهيان. جن مهرباني ڪري سنڌ جي پراڻن ماڻهن مان ملندڙ جانورن ۽ انساني هڏن جي ڇڪاس ڪئي. جن جي راين کي هن ڪتاب ۾ ضميمي طور شامل ڪيو ويو آهي. ڪي. اين. ڊڪشت جا بہ لک لائق. جنهن تڪليف ورتي. منهنجي هن مسودي کي جاچي، قيمتي مشورن سان نوازيو. ڪلڪتي يونيورسٽيءَ جو انٿروپولاجسٽ ڊاڪٽر پي مترا بہ جَسَ لهڻي. جنهن پڻ منهنجي هن قلمي پورهئي کي هڪ نظر ڏسڻ جي تڪليف گوارا ڪئي.

هن ڪتاب ۾ شامل تصويرون بابو. ايم. اين. گپتا. سين گپتا ۽ ناڪا بابو ڪشوري لال جي جاکوڙ جا ڦل آهن. جيڪي سنڌ جي سڄي سفر ۾ مون ساڻ گڏ هئا. جانورن جي هڏن جون تصويرون. زولاجيڪل سروي جي ايس. سي. ماندل ۽ تاريخ کان اڳ واري ماڳن جا نقشا. جيالاجي اوپر سرڪل جي مسٽر ٽي. سي. چوڌريءَ جي ڪوشش جو نتيجو آهن. وڌيڪ تفصيل ۽ نقشن جي ڀلائي قديم آثارن جي اوپر سرڪل جي بابو. اي. چٽرجي ڪئي. ٺانون جي چٽسالي. قديم آثارن جي انڊين ميوزيم جي بابو ايم. ايم. دتا گپتا ڪئي. سڀني پليٽن جون تصويرون ڪلڪتي جي انڊين فوٽو اِنگر ييونگ ڪمپني ڪلڪتي بنايون.

N. G. MAJUMDAR

اين. جي. مجمدار

انڊين ميوزيم ڪلڪتہ

(ناتال) ڪرسمس - ١٩٣٣ع

فهرست

عنوان	صفحو
★ **باب پهريون**	١-٩
سنڌ جو طبعي مثاچرو	
★ **باب ٻيو**	١٠-٣٥
لاڙڪائي پرسان جهڪر جو ڍڙو	
★ **باب ٽيون**	٣٦-٨٧
سنڌ جي لاڙ واري حصي ۾ درياه جي ڪڙ سان	
دوآبي وارو علائقو	
ياڱو پهريون - پهريون سفر	٣٦-٤٦
ياڱو ٻيو - ڪوٽڙيءَ کان آمري تائين	٤٧-٦٥
ياڱو ٽيون - حيدرآباد کان ارڙو	٦٦-٨٧
★ **باب چوٿون**	٨٨-١١٣
سنڌوءَ جي ڪناري سان	
★ **باب پنجون**	١١٤-١٥٢
منڇر ڍنڍ جو اوسو پاسو	
★ **باب ڇهون**	١٥٣-٢١٩
جوهيءَ جي جابلو علائقي ۾	
★ **باب ستون**	٢٢٠-٢٥٢
علي مراد کان جهانگار ڏانهن	
★ **باب اٺون**	٢٥٣-٢٧٨
بارانءِ مول ماتري رستي ڪوٽڙي ۽ ڪراچي ڏانهن	
★ **باب نائون**	٢٧٩-٢٩٥
عام مشاهدا / رايا	
ضميمو 1-	٢٩٦-٣٠٤

باب پهريون

سنڌ جو طبعي مُتاڃرو

سنڌ ۾ قديم ڪنڊرن جي ڪوتائي بيان ڪرڻ کان اڳ ۾، مان پڙهندڙن کي ان ملڪ جي مقامي جاگرافيءَ جي خاڪي ۽ ان جي آبهوا متعلق ڪجهه احوال ٻڌائيندو هلان.

سنڌو درياهه

جيڪڏهن مجموعي طور اسان سنڌ جي فضائي تصوير ڪڍنداسون ته، هيءُ اسان کي لٽ سان ٺهيل هڪ وسيع ميدان ڏسڻ ۾ ايندو، جيڪو ملڪ جي اتر – اوير واري حصي کان ڏار ڪونه آهي. ان سڄي ميداني علائقي مان آر پار اسان کي سنڌو درياه جي هڪ چاندي جهڙي ليڪ گذرندي ڏسڻ ۾ ايندي. ان جي الهندي پاسي ڪارا نشان نظر ايندا، جيڪي ڪنهن ٽڪرائتي علائقي جي نشان ڏهي ڪن ٿا. اهي ٽڪريون ڏکڻ آهل هلي عربي سمنڊ جي وسعت ۾ گم ٿي وڃن ٿيون.

سنڌو درياه کي رگ ويد ۾ سنڌوءَ جي نالي سان سڏيو ويو آهي، جنهن تان هن ملڪ تي نالو پيو. تنهن کي سندس مستيءَ ۽ چڙواڪيءَ جي حوالي سان ٻه ڏنو ويجي ٿو. هيءَ درياه نيل جيان اونهاري ۾ اٿلون ٻه ڪندو آهي. جيئن مصر جي سڪار ۽ سٺائيءَ جو دارومدار نيل تي آهي، تيئن سنڌ جي خوشحاليءَ ۽ شادابيءَ جو دارومدار سنڌ جي پوتر پاڻيءَ تي آهي. ماڻهو ٻه هن سنڌوءَ جي گهڻ ڀلاين ڪري سڪيا ستابا آهن. سنڌ ۾ مينهن نالي ماتر ڪو ٿورو ٽڪو پوندو آهي. ماڻهو درياه جي چاڙهه واري موسم جي اوسيڙي ۾ ڇيڇون ڳڻيندا آهن. سنڌوءَ تي بندن ٻڌڻ کان اڳ ۾ هي پوڏون ماڻهن لاءِ ڏاڍو خطرو هونديون هيون. اهو خيال ڪيو ويجي ٿو ته ٻين کان وڌيڪ ٻوڏ جو عنصر ٻه هتي موجود

هو، جنهن سنڌوءَ جي ڪنڌيءَ تي اڏيل موهن جي شهر کي وري وري تعمير ٿيڻ تي مجبور پئي ڪيو. آخر نتيجو اهو نڪتو جو ماڻهو موهن جهڙي شهر کي ڇڏي هليا ويا.

سنڌ جا قدرتي ڀاڱا

جاگرافي يا جيالاجيءَ جي نقطهءِ نگاهه کان سهوليت واسطي سنڌ کي ٻن مکيه ڀاڱن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. جن مان هڪ آهي اوپر سنڌ ۽ ٻيو اولهه سنڌ. اوپر سنڌ، سنڌو درياهه جو اوپر وارو حصو آهي، جيڪو بهاولپور، جوڌپور ۽ جيسلمير رياستن جي اولهه پاسي آهي. هيءَ برپٽ بيابان سنڌو درياهه جي پيچ واري علائقي ۾ آهي. سکر، نوابشاهه، ٿرپارڪر، حيدرآباد، ڪراچي ۽ خيرپور[1] جي رياست، هن اوپر واري حصي[2] ۾ اچي وڃن ٿا. اولهه سنڌ وارو ڀاڱو، سنڌو درياهه جي الهندي پاسي وارو علائقو آهي. ان جو ڪجهه حصو کيرٿر رينج جي اتاهين چوٽين ٻه والاريو آهي ۽ ڪجهه حصي تي ندي وهي ٿي، جيڪا ڪيپ مونزي Cape Monze وٽ عربي سمنڊ ۾ چوڙ ڪري ٿي. هن ڀاڱي جي اتر ۾ بهاولپور[3] رياست آهي. هن حصي ۾ اتر سرحدي[4] ضلعو، سکر ضلعي جو ڪجهه ڀاڱو، لاڙڪاڻو ۽ ڪراچي ضلعي جا ڪجهه تعلقا[5] اچي وڃن ٿا. ميرن[6] جي خيرپور رياست سان گڏجي سڄيءَ سنڌ جي ڪل پکيڙ ايڪونجاهه هزار چورس ميل آهي، جنهن کي مقامي جاگرافي دانن جي بيان مطابق ٽن حصن: سرو، وچولو ۽ لاڙ جي نالن سان سڏيو ويندو آهي. سنڌي زبان ۾ لاڙ ان ڀاڱي کي چوندا آهن، جتي سنڌو سمنڊ ۾ چوڙ ڪندو آهي ۽ سنسڪرت جي لاٽا Lata سان گهٽو ڪري هم معني آهي. گجرات جي پر واري نار ماڍا ۽ تاپتيءَ جي چوڙ

1.See *Gazetteer of the Province of Sind, 'B' Volumes;* and *'A' Volume,*1907, pp.16-29. For a comprehensive account of the geology of Western Sind, see Blanford, *Memoirs of the Geological Survey,* Vol.XVII, Part I.

١. اوپر سنڌ ۾ هن وقت سکر، خيرپور، نوشهرو فيروز، سانگهڙ، نوابشاهه، حيدرآباد، ميرپورخاص، ٿرپارڪر، ٺٽو ۽ بدين آهن. ٢. بهاولپور رياست پنجاب ۾ ضم ڪئي وئي آهي. ٣. هن ضلعي جو هاڻي نالو جيڪب آباد آهي. ٥. اولهه سنڌ ۾، جيڪب آباد، شڪارپور، سکر جو ڪجهه ڀاڱو، لاڙڪاڻو، دادو ۽ ڪراچي ضلعا آهن. ٦. خيرپور رياست کي سنڌ ۾ ضم ڪيو ويو آهي.

واري زرخيزعلائقي ڪي ان نالي سان سڏيو ويندو آهي.

سکر ۽ اتر سنڌ سرحدي ضلعو[1]

اسان جيئن پنجاب کان سنڌ ۾[2] ۾ پير پائيندا سون ته، سنڌ جي راجستان واري حصي جي وچ ۾اچي نڪرنداسون، جتي چوڏاري واريءَ جون پٽون ۽کپڙن جون ويڙهيون ڏسڻ ۾ اينديون. جنهن مان اها ثابتي ملندي ته ملڪ جو هيءُ حصو بلڪل ويران بيابان آهي. تي سگهي ٿو ته پاڻي هئڻ ڪري، ڪاٿي ڪاٿي آباد زمين جا به ڪي ٽڪرا ٽوٽا هجن. رڻ پٽ بيابان ڏسڻ ڪري جيڪا دل تي اداسي ڇانجي ٿي سا هيٺ، روهڙيءَ ۽ سکر وٽ پهچي ختم ٿي وڃي ٿي، جنهن جي وچان چن جي پٿر وارين ننڍڙين ٽڪرين ڪي چيري سنڌو درياه وهندو رهي ٿو. انهن چن جي ٽڪرين جي پس منظر ۾ ڪجين ۽ ٻڙن جون قطارون جيڪي درياه جي ڪناري سان جهالر وانگي بيٺل آهن سي ڏاڍو سهڻو ڏيک ڏين ٿيون، جنهن جهڙو منظر شايد سنڌ ۾ مشڪل موجود هجي. سکر وٽ هن درياه جي پاڻيءَ تي ضابطو رکي هڪ وڏو آبپاشي نظام شروع ڪيو ويو آهي، جنهن جو نالو لائيڊ بيريج آهي. هن آبپاشيءَ جي سرشتي جي ذريعي درياه جي مکيه وهڪري مان واڌو پاڻي ڪٽي واهن جي هڪ مها چار ذريعي، هاڻي تازو هيئينءَ سنڌ جي زمينن کي پاڻي پهچائي آباد ڪيو ويو آهي. اتر سنڌ جو سرحدي ضلعو کير ٿر جبل جي دامن تائين برپٽ ۽ ويران لڳو پيو آهي. هن پهاڙي علائقي ۾ ڪاٿي ڪاٿي جابلو نيون موجود آهن. انهن مان هڪ ڪينجي (Khenji) نئِن آهي جيڪا اتر سنڌ کي لاڙڪاڻي کان الڳ ڪري ٿي.

لاڙڪاڻو

جيڪڏهن اسان سنڌو درياه جو ساڄو ڪپ ڏئي لاڙڪاڻي جي سارين جي ساون فصلن مان گذرنداسون، جنهن کي ماڻهو سنڌ جو باغ سڏيندا آهن، ته اها ساڳي سکر ۽ روهڙيءَ وٽ دل کي ملپل سرهائي برقرار رهندي. هن ضلعي ۾

---

١. هينئرهن ضلعي جو نالو جيڪب آباد آهي. (مترجم).

٢. سنڌ جي هن علائقي کي نارو يا ٿر سڏيو ويندو آهي. (مترجم).

ڪٽي ڪٽي برپٽ ۽ ويران علائقا به آهن. هن ضلعي جي سڄي اولهه ۾ کير ٿر جبل اچي وڃي ٿو جنهنجو گهٽو پاڳو جبل سان دنگئي آهي. ڦنبر، ڪڪڙ، جوهي ۽ سيوهڻ [1] گهٽو ڪري ڏاڍا ڏتڙيل ۽ ويران علائقا آهن. هي علائقو جبل مان وهندڙ نين سان پريو پيو آهي جن مان مشهور ۽ مکيه گاج نئن آهي، جيڪا بلوچستان جي جهلاوان علائقي مان وهي سنڌ ڏانهن ايندي آهي. پوڪي راهي جيڪا انساني زندگيءَ جي لاءِ ضروري آهي سا هتي تمام گهٽ آهي. جيڪا به آبادي ٿيندي آهي، سا مينهن تي وهي ايندڙ نين جي پاڻيءَ کي بند ٻڌي ڪئي ويندي آهي. جڏهن مينهن جو پاڻي جبلن تان لهڻ بند ٿيندو آهي ته ڪيترين نين جا پيٽ، جهٽ پٽ سڪي ويندا آهن. پر ڪن نين جو پاڻي جهرڻن مان ايندو آهي ۽ اهو پاڻي ٻارهوئي هلندو رهندو آهي. اهڙي قسم جون ٻارهوئي وهندڙ نيون سيوهڻ ۽ جوهي تعلقي جي انگئي Angai ، ٻنڌڻي Bandhni ۽ نئينگ وارن علائقن ۾ موجود آهن. هنن ڪاريزن جي پاڻيءَ کي ڪڙين ۽ واهين جي ذريعي کيتيءَ جي مقصد سان، پنهنجي مرضيءَ مطابق ڪاڏي به نئي سگهجي ٿو. لاڙڪاڻي ضلعي ۾ ڍنڍون پڻ موجود آهن. جيڪي مڇي مارڻ ۽ پاڻيءَ جي پکين جي شڪار ڪان مشهور آهن. انهن ڍنڍن ۾ سڀ ڪان وڏي منڇر [2] آهي، جيڪا کيرٿر جي ڪڇ ۾ موجود آهي. جبل مان مينهن جو پاڻي ڪٺي ايندڙ نيون ۽ لاڙڪاڻي کان اٺ ميل اوپر طرف درياه مان نڪرندڙ اولهه نارو ڦاٽ به ڍنڍ ۾ چوڙ ڪندو آهي ۽ سيوهڻ ڪان اڙل رستي سنڌو درياه جو هيءُ ننڍڙو وهڪرو اٿل جي ڏينهن ۾ سيوهڻ کان سکر تائين درياهي آمدورفت طور ڪم ايندو هو. چو ته ٻيڙائتا مکيه درياه جي وڏي ۽ خوفناڪ وهڪري ۾ ٻيڙين هاڪارڻ ڪان ڪَوَ ڪائيندا هئا. هن الهندي ناري مان هڪ ٻيو واه، گهاڙ به نڪرندو هو، جيڪو سنڌو درياه جو ڦاٽ [3] هو ۽ درياه جي ٻوڏ واري پاڻيءَ جو ڪجهه حصو ڇڪي

۱. هاڻي ڦنبر کان سواءِ سڀ تعلقا دادو ضلعي ۾ آهن. (مترجم) ۲. منڇر هينئر دادوءَ ضلعي ۾ آهي. (مترجم)

۳. گهاڙ واهه جو نالو ٻڌائي ٿو ته اهو هڻ جو کوٽيل واهه آهي. امڪان آهي ته ڪنهن درياهي ڦاٽ کي گهڙي ڻاهي واهه بنايو ويو هجي. (مترجم)

وئندو هو. اهو واهه سکر کان ۳۰ ميل ڏکڻ درياهه مان نڪرندو هو ۽ لاڙڪاڻي شهر وٽان گذري ٻن پاڳن ۾ ورهائجي ويندو هو. انهن مان هڪ حصو اڳتي ڏکڻ هلي اولهه ناري واري ڇاڙهه سان ملي ويندو هو. هن ضلعي جي وڏ ۾ وڏ زرخيز زمين اترئين پاڳي واري آهي، جتي سنڌو درياهه، اولهه ناري ۽ گهاڙ واهه جو پاڻي اچي پاڻ ۾ ملي ٿو.

اولهه سنڌ جو ٽڪرائتو علائقو

کيرٿر، سنڌ جو مکيه ٽڪرائتو علائقو آهي، جنهنجون ٽڪريون نيمولاتي numulitic چن جي پٿر واري قسم جون آهن. ان جي ڊيگهه ۱۵۰ ميل آهي. سنڌ جي اتر سرحدي ضلعي کان شروع ٿئي ٿو ۽ سيوهڻ تائين سنڌ جو دنگ ڏيکاري ٿو. سيوهڻ جي سامهون وڏيڪ اوڀر طرف لڙي وڃي ٿو ۽ نيٺ ڪراچيءَ وٽ ڪراچيءَ جي ڪوهستاني علائقي ۾ ختم ٿي وڃي ٿو. کيرٿر جو ۱۲۰ ميل ڀاڱو لاڙڪاڻي ضلعي ۾ اچي وڃي ٿو. هن جبل جون وڏ ۾ وڏ اتاهيون چوٽيون جنجي اوچائي ۴۰۰۰ کان ۵۰۰۰ فوٽ ٿيندي ميهڙ ۽ لاڙڪاڻي جي سامهون آهن ۽ ڏکڻ طرف آهستي ماپ ۾ گهٽبيون وڃن ٿيون. ٽڪرين جي ننڍڙين قطارن ۾ لکي واريون ٽڪريون زياده مشهور آهن، جيکي سيوهڻ جي پرسان پٻي ٺوڙهي کان شروع ٿين ٿيون ۽ ۸۰ ميل هيٺ هلي ڪراچيءَ جي مهال ڪوهستان جي صدر مقام، ٿاٽي بولاخان وٽ پهچن ٿيون. ٽڪرين جي ٻن سلسلن جي وچ واري علائقي جي چوڏاري کيرٿر جبل جا پاسا ڦري اچن ٿا. پر انهن جي اوچائي تمام گهٽ آهي. بڊو Bado ۽ پٽ انهن ۾ مشهور آهن.

ڪراچي ۽ ڪوهستان

لاڙڪاڻو ضلعو جيئن ڏکڻ ڏانهن هلندو ٿو وڃي، تيئن سوڙهو ٿيندو پيو وڃي[1] ۽ ڪراچي ضلعي جي ڪوهستان علائقي سان وڃي ملي ٿو. هيءُ ضلعو، هڪ طرف اتر کان لکيءَ جي دامن تائين پکڙيل آهي، ته اوپر طرف کان سنڌو درياهه اٿس. اولهه ۾ بڊو ۽ کيرٿر آهن. اهڙيءَ طرح هن ضلعي کي ٻن مکيه

۱. ڪراچي ضلعي جون مذڪوره ايراضيون هن وقت دادو ضلعي ۾ آهن. (مترجم)

حصن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. ڪراچي جو حصو جيڪو اولهه سنڌ واري پاڳي ۾ آهي، تنهن کي پاڻي، سنڌو درياهه ۽ بلوچستان مان ايندڙ هب نديءَ مان ملندو آهي. نئن باران، ملير ۽ ٻيون به ڪيتريون ٿي نديون آهن، جيڪي هن علائقي کي پاڻي ڏين ٿيون. پر انهن سڀني مان نئن سن مکيه آهي. ڪوهستان جي ٽڪرائتي علائقي ۾ محال ڪوهستان به اچي وڃي ٿو. هيءُ علائقو طبعي حالتن جي نقطئه نظر کان ڪوٽڙي تعلقي، ڪراچي تعلقي، اوڀر ڏکڻ ڪراچي ۽ ٺٽي ۾ ڏاکڻي چوڙ واري علائقي کان نرالو آهي، جنهن جي چوڌاري قدرتي قسم جون حد بنديون ٿيل آهن. سندس اولهه طرف کان ڪيرٿر جبل ۽ انجون چاڙهيون آهن ۽ هب ندي به ان جي اولهه ڏس کان آهي، جيڪا سنڌ کي بلوچستان کان الڳ ڪري ٿي. اتر ۽ اوڀر ۾ لڪيءَ وارو ٽڪرائتو علائقو آهي، جيڪو سنڌو درياهه سان پور وچوٽ هلندو، ٺٽي تائين پهچي ٿو جنهنجي ڏکڻ ۾ عربي سمنڊ آهي. ڪوهستان کي چٽيءَ ريت هن طرح بيان ڪيو ويو آهي: هيءُ علائقو ٻن ٽڪرائتن حصن جي وچ تي آهي، جيڪي اتر کان اوڀر طرف تائين هلندا ٿا وڃن، جتي هڪ وسيع ماٿريءَ جي ٻجاتي ٿئي ٿي. انهيءَ ماٿريءَ ۾ پوکي راهي نالي ماتر ٿيندي آهي. کيتيءَ جو گهڻو دارومدار ڪاريزن جي پاڻيءَ ۽ وسڪاري تي هوندو آهي. هن علائقي جي اوڀر ۽ ڏکڻ-اوڀر طرف کيتي عام جام ٿئي ٿي. ٿاٽي بولا خان کان وٺي ڪراچيءَ تائين ڏکڻ طرف عام طور تي زمين غيرآباد آهي ۽ پاڻيءَ نه هجڻ ڪري سڄ پٽي واڪا ڪري.

نوابشاهه، حيدرآباد ۽ ڪراچي

روهڙيءَ جي ننڍين ٽڪرين کان سواءِ، ٽڪرين جو ٻيو سلسلو ٻڻ آهي، جنهن تي حيدرآباد جو شهر جوڙيل آهي. ٻيو سنڌ جي سر اوڀر- ڏکڻ جي ڪنڊ تي پارڪر جي علائقي ۾ ڪارونجهر جون ٽڪريون آهن ۽ سنڌ جي اوڀر ۾ مذڪوره ٽڪرين کان سواءِ ٻيو ٽڪرائتو سلسلو موجود نه آهي. نوابشاهه ضلعو، هن وسيع علائقي جو وچ آهي. خيرپور رياست هن ضلعي جي اتر طرف آهي، ٻنهي ۾ ٿر جي رڻ جو وڏو حصو اچي وڃي ٿو. نوابشاهه ضلعي جو پاڳو ۽

حيدرآباد جو سڄو ضلعو، سنڌ درياه جي وچايل لٽ تي مشتمل آهي. نوابشاه ضلعي جي آبپاشي، سنڌو درياه جي پاڻيءَ سان ٿئي ٿي، جيڪو هن ضلعي جو اولهايون پاسو ڏئي وهندو رهي ٿو. محرابپ نولکي نصرت، داد، ڏامراه ۽ جمڙائو سيئي واه هن ضلعي کي آباد ڪن ٿا. هنن واهن مان ڪي سنڌو درياه جا ڦاٽ به آهن. حيدرآباد ضلعي جي اولهه طرف سنڌو درياه وهي ٿو. هن ضلعي ۾ ڪيترن ئي واهن جو چار وچايل آهي، جن مان ڦليلي مکيه آهي، جيڪو حيدرآباد جي اولهه طرف ڪان درياه مان نڪري ٿو. ارڙهين صديءَ ۾ درياه جو مکيه وهڪرو هن ڦليلي ڦاٽ مان وهندو هو. حيدرآباد جو شهر ڦليلي ۽ سنڌو درياه جي وچ تي اڏيل آهي. ان شهر جي چوڌاري ميون ۽ گلن جا ڪيترا باغ آهن، جيڪي ڦليلي واه جي ڪڙ سان ڏاڍو دل لڀائيندڙ ڏيک لايون بيٺا هوندا آهن. هن علائقي جي اتر واري پاسي جنهن ۾ هالا وارو علائقو شامل آهي، زمين ڪجهه سنوت ۾ مٿيري آهي. جتي پاڻي گهٽو ڪري موڪ بجاءِ نارن وسيلي زمين تي پهچايو ويندو آهي. ڏاکڻا تعلقا، گوني، بدين ۽ ٽنڊوباگو هيٺاهينءَ وارا علائقا آهن، جتي پاڻي موڪ رستي آبادين کي رسايو ويندو آهي. هن علائقي ۾ پاڻي گهڻو آهي ان ڪري ساريون عام جام ٿينديون آهن. بدين گوني انهن سان گڏ ڪراچي، جاتي، شاه بندر، سجاول ۽ ميرپور بٺورو تعلقا پاڻ ۾ هڪجهڙائي رکن ٿا. پاڻيءَ جي تلاون مٿان تمرند Mangroves وڻن جا جهڳٽا ڏسڻ ۾ ايندا. اتر طرف ساريالي آباد زمين آهي جتي، ڪاتي ڪاتي ڍنڍون ۽ لَوَنِ جا وڻ، ڪپڙن جون ويڙهيون ۽ ٻيرن جا جهلا آهن.

ٿر ۽ پارڪر

ٿر ۽ پارڪر سنڌ جو نهايت اوپاريون ضلعو آهي، جيڪو ڪڇ جي رڻ سان دنگئي آهي. ان ضلعي کي ايرندي ناري ٻن حصن ۾ ورهايو آهي جيڪو، جڻ ته سنڌو درياه جو ڪو پراڻو پيٽ معلوم ٿئي ٿو ۽ ڪن جي بيان مطابق اهو هاڪڙو درياه هو، جيڪو هاڻي خشڪ ٿي ويو آهي. ان پراڻي وهڪري جي اوڀر طرف ويران رڻ پٽ آهي، جيڪو راجپوتانا جي رڻ سان گڏيل آهي. ان جي اولهه

۾ درياهي ۽ لٽاسي پٽي زمين آهي. هتي پهچي اسان کي چڻ اها ثابتي ملي ٿي ته انسان فطرت جي مٿان قابض ٿي ويو آهي. ناري جي ڪڙ تي لوَنِ، ڪنڊين ۽ ٻيرن جي وڻن جا گهاٽا جهنگ ڏسڻ ۾ ايندا. ڍنڍن جو به ڪافي تعداد نظر ايندو، جن مان سانگهڙ جي پرسان مشهور مکي ڍنڍ آهي. چيو وڃي ٿو ته ان ڍنڍ جي لام ١٢ ميل ۽ منڊو ١٠ ميل آهي. هن ضلعي جي ڪيتي راهي جمڙائو ۽ ناري واه جي ڪري چڱي خاصي آهي ۽ ڏينهون ڏينهن وڌندڙ آهي. اها ٻي ڳالهه آهي ته هن ضلعي جو ٣/٤ حصو ٿر ۽ واڪا ڪندڙ واريءَ تي مشتمل آهي.

سنڌ جي آبهوا

سنڌ، آبهوا جي لحاظ کان، افريڪا ـ ايشيا Afrasian علائقي جو هڪ خشڪ خطو آهي. هن علائقي جي آبهوا گرم موسم ۾ ڏاڍي خراب هوندي آهي. مينهن جيان وسندڙ واري ۽ مچرن جي پون پون هن علائقي کي دوزخ جي دڙي بنائي ڇڏيندي آهي. سنڌ جي اتر سرحدي ضلعي جيڪب آباد جي ڇانوَ مان ورتل گرميءَ جو درجو ١٢٦ ڊگريون آهي. ٿرپارڪر ضلعي جي ٿر وارن علائقن (جيڪي ميرپورخاص کان پريان آهن) لاڙڪاڻي ضلعي ۽ نوابشاه ضلعي جي اترئين اڌ جي گرميءَ جو درجو عام طور تي هڪ جيترو رهندو آهي، جيڪو ١٢٠ کان ٿورو گهٽ وڌ هوندو آهي. مئي ۽ جون جي مهينن ۾ گرمي چوٽ چڙهيل هوندي آهي. خاص طور تي چاليهي ۾ جڏهن لڳاتار چاليهه ڏينهن ڪوسيءَ لڪ جا جهولا لڳندا آهن ۽ واري ۽ مٽيءَ جا ڌوڙيا هلندا آهن. سکر ۾ درياه جي ويجهڙائيءَ ڪري گرمي ڪجهه گهٽ ٿئي ٿي. پر ميرپور خاص، ناري واري ماٿريءَ ۾ ڪاڙهو ڪلور ڪري ڇڏيندو آهي. حيدرآباد ۾ گرميءَ جو وڌ ۾ وڌ درجو ١١٠ رهندو آهي، جيڪو چوماسي جي رت ۾ هيٺ لهي اچي ١٠٠ تي بيهندو آهي. هن ضلعي جي سڄي گرميءَ واري موسم ۾ سامونڊي هواءِ هلندي رهندي آهي ۽ گهر، هوائي منگهن مان منلدڙ اهڙيءَ هواءِ سبب ٿڌا رهندا آهن. اها سامونڊي هواءِ اتر طرف هلي نوابشاه تائين پهچندي آهي. سياري ۾ وري ڏاڍي ٿڌ پوندي آهي ۽ لاڙڪاڻي ۾ گرميءَ جو درجو وڃي ٢٥ تي پهچندو آهي. ٿڌي

موسم ۾ سنڌ جي آبهوا مجموعي طور تي خشڪ هوندي آهي. ساموندي پڙ وارن تعلقن خاص طور ڪراچيءَ ۾ گرمي ۽ سردي تمام گهٽ ٿئي ٿي ۽ انهن علائقن ۾ اترين تعلقن کان برسات به وڌيڪ پوي ٿي. اتر سنڌ ۾ ٻه يا ٽي انچ مينهن مس وسندو آهي. جڏهن ته لاڙ وارا علائقا، جن ۾ حيدرآباد ۽ ڪوهستان به شامل آهن، اتي سالياني ٧ کان ٨ انچ برسات پوي ٿي.

●

باب پهريون

لاڙڪاڻي پرسان جهڪر جو دڙو

جهڪر جا ماڳ [1]

٢ جنوري ١٩٢٨ع تي اسان موهن[2] کان جهڪر اسهيا سون. هيءُ ٿنو لاڙڪاڻي شهر کان ٦ ميل سر اولهه ۽ منو ديرو ڳوٺ جي پڪ ۾ آهي.دڙي تي سولائيءَ سان پهچي ويا سين. چاڪاڻ تہ اهو ماڳ لاڙڪاڻي کان مشهور ڳوٺ وڳڻ ڏانهن ويندڙ رستي سان ۽ لاڙڪاڻو-دوداريور ريلوي لائين تي پيڙي چانڊئي واري اسٽيشن کان فقط ڏيڍ ميل پري آهي. موهن جي پيٽ ۾ علائقي جو هيءُ حصو گهڻو ويران هو. نہ اتي گهاٽن ٻيلن جي اوچي وٽڪار هئي ۽ نہ وري دڙي جي چوڌاري ڪي ويءَ ۽ ولهار هئا. هي دڙا مڪيہ طور ٻن مچلن ۾ ورهائي سگهجن ٿا. منجهن وچ تي ٣٠٠ فوٽن جي گهاري آهي. ٻنهي مان اتاهون دڙو ٦٣ فوٽ اوچو آهي. انکي اسان 'B' دڙي جي نالي سان سڏينداسون. ٻئي دڙي جي اوچائي ١٧ فوٽ آهي. ڪيس 'A' جي نالي سان سڏيو ويندو. (Pi، ٩،١١). ان جو ڏيک تراڪڙو آهي ۽ ٻنهي دڙن ڪي جدا ڪندڙ گهاريءَ سان اتر ڏس تي هلندو وڃي ٿو. ان دڙي جي اوڀارئين طرف مسلمانن جا مقبرا ڏسڻ ۾ ايندا، جيڪي ڪنهن تازي دور سان واسطو رکن ٿا. دڙو شڪل صورت ۾ گول ڏسڻ ۾ اچي ٿو. وچ تي ڪجهہ ترائي اٿس. چئني طرفن کان ڪيس چار دروازا نهيل معلوم ٿين ٿا. ائين لڳي ٿو تہ اهي اندر اچڻ وڃڻ جا لنگهہ هئا. سندس بيهڪ ننڍڙي قلعي جهڙي آهي. هن دڙي تي سرن جي ٽوٽن ۽ پنجهونءَ سان جوڙيل هڪ همچورس اڏاوت آهي، جيڪا تلهو محسوس ٿئي ٿي، جنهن تي مٽي وجڻ

---

1. For my preliminary account of the explorations at Jhukar, *see A.S.R.*, 1927-28, pp.76-83, and Pls.XVII-XXX.
2. *See* Preface.

لاءِ مٽيءَ جون ڪچيون ۽لايون لسيون چاڙهيون ٺاهيل آهن. اها سروي آف انڊيا جي نقشي مطابق هڪ ٽڪنڊي جڳهه آهي، جيڪا ڏسڻ ۾ ڪنهن تازي دور سان واسطو رکي ٿي. آر.ڊي.بئنر جي، جنهن ١٩-١٩١٨ع ۾ هي دڙا ڏٺا، سي ٻڌائي ٿو ته "اهي گهڻو ڪري پراڻي ٻڌ اسٽوپا[1] جا ماڳ آهن." ان کان پوءِ ١٩٢١ع ۾ ڪوشش ڪري هنن ڪنڊرن کي حڪومت جي حوالي ڪرايو. ننڍڙن دڙن لاءِ سندس بيان خاموش آهي. ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته سندس ڌيان ڪنهن ڏور ماضيءَ ڏانهن هليو ويو هوندو.

کوٽائي

موهن کان نڪتا سين ته سنڌي ۽ بروهي ڪامڙين ۽ ڪمين جو هڪ ٽولو، اسان جي ڪئمپ لڳي پيو، اهي جهڪر جي پرسان هنيل اسان واري وانڊ Camp ۾ اچي پهتا. انهن کان سواءِ کوٽائيءَ لاءِ جيڪي وڌيڪ ڪمي مناسب سمجهيا ويا، سي اتان پرپاسي مان به ڀرتي ڪيا ويا. اتي پهچڻ کان ٻئي ڏينهن تي اسان ڪامڙين کي ٻن ٽولين ۾ ورهايو. هڪ کي A دڙي جي پيڙهه وٽ ۽ ٻئي کي B دڙي جي پيڙهه وٽ کوٽائيءَ لاءِ چڏيو سين. کوٽائي ڪرڻ کان اڳ ۾ اسان کي پورو ويساهه هو ته B دڙي جي کوٽائيءَ مان، تاريخ کان اڳ واري دور سان لاڳاپيل ڪي ٿهه لڀي پوندا. اسان هر هڪ دڙي جي پرسان هڪ کاهيءَ جي حساب سان ٻه کاهيون کوٽايون. دڙي B واريءَ کوٽائيءَ مان، اسان کي ڪابه اهم شيءِ ڪانه لڌي. پر ٻئي دڙي يعني A جي کوٽائيءَ مان، دڙي جي وٽ سان ۽ ڌرتيءَ جي مٿاڇري جي سنوت سان اسان کي ڏڦي جو پڳل ڦر (PL.XII-35) مليو، جيڪو ٽامي جو ٺهيل هو، بيهڪ ۾ جهڙي هيس. ائين جيئن ڏڦا يا نيزا هوندا آهن. نمونو هوبهو موهن مان لڌل ڏڦي جي ڦر جهڙو هوس. ان دڙي جي وڌيڪ کوٽائي ڪرائي وئي، پر اتان تاريخ کان اڳ واري ثقافت سان لاڳاپيل ڪابه اهميت جوڳي شيءِ ڪانه لڌي. اسان اجا به ٻه ڏينهن وڌيڪ A دڙي جي

1. *Progress Report of the Archaeological Survey, Western Circle,* 1918-19, p.58.

کوٽائي ڪرائي، پر ڪنهن نادر وٿ لهڻ ۾ ڪامياب ڪونہ ٿياسون. ان دڙي ۾ خاص طور تي اسان کي وڏي اميد هئي. ان ڪري جو ٺڪرائو جام هوءِ کوٽائيءَ دوران سرن جا ٽوٽا وغيره بہ ڏسڻ ۾ ڪونہ ٿي آيا. اسان کي اهو پڪو ويساهه هو تہ ٿامي جو هٿيار جنهن جي ڪنهن پراڻي دور سان نسبت آهي، سو B دڙي مان ڪنهن نہ ڪنهن طريقي سان اتفاقي طور تي هٿي پهتو هوندو. تنهنڪري اسان B دڙي کي کوٽي ڪجهہ ڏسڻ جا جتن ڪرڻ لڳا سون. پوءِ دڙي جي کوٽائي پيڙهہ وٽان هيٺان تري بدران، مٿان چوٽيءَ کان ڪرائي سون.

'B' دڙي مان لڌل ڪچين سرن جون اڏاوتون

اسان کي دڙي جي چوٽيءَ جي کوٽائيءَ مان ڪچين سرن سان جوڙيل جڳهين جا ٺُنڊَ (باقي بچيل حصا) مليا. جيڪي چڱي موچاري جاءِ والاري بيٺا هئا (PL.11-b). مختلف پاسن جا پنجاهہ ڪن ڪمرا صاف ڪري ظاهر ڪيا سين. انهن ڪمرن مان اسان کي ٺڪر جا ٿانو، ٽامي جا سڪا، لڪت واريون مهرون ۽ پيون شيون لڌيون. البت تاريخ کان اڳ واري دور سان لاڳاپيل ڪابہ خاص شيءِ هٿ ڪانہ آئي. ڪن ڪمرن جي فرشن جي سنوت ۾ پنجن ڇهن فوٽن جو فرق ڏسڻ ۾ آيو. ڪن ڪمرن جا فرش پڪين سرن جي ٽڪرن سان ٺاهيل هئا. ڪن جا ڪچين سرن سان تہ ڪن جا فقط گاري گپ سان ٺهيل هئا. ٦٠ فوٽ ڊگهي دڙي جي وچ تي ١٢ فوٽ اونهي کاهي کوٽائي وئي. اسان ڏٺو تہ اتي اڏاوتن ۾ ڪچيءَ سر جو استعمال تمام گهٽو هو. اهو تهہ ڌرتيءَ جي مٿاڇري کان ١٦ فوٽ مٿي هوءِ دڙي جي چوٽيءَ تي ڪچين سرن مان جوڙيل ڪيترن ڪمرن جي فرش جي سنوت کان گهٽو هيٺ هو. اهو اڇرج جهڙو مٿاهون پراڻ پوڊ جي پاڻيءَ کان بچڻ لاءِ ڪيو ويو هوندو. ڏسڻ ۾ اهو اچي ٿو تہ اها ايراضي هميشہ پوڊ جي منهن ۾ رهي آهي. ڪمرن جي فرش جي سنوت کان ڪجهہ هيٺ پرو پڪين سرن سان ٺاهيل کوهُ بہ لڌو، جيڪو سرن کي لام ۾ منڊي ۾ واري سان ڪتب آڻي اوساريو ويو آهي. هن کوهہ جي تري ۾ بہ ١٧ فوٽ هيٺ کوٽائي ڪرائي وئي، اتان ٺڪريون ۽ ٿانون جا ٽڪرا بہ لڌا، جن تي

اڪير Inrelief تيل هئي.

انهن جي تاريخ

انهن جڳهن يا اتان لڌل شين جو دور مقـرر ڪرڻ لاءِ، منجهـائن لڌل سڪا ۽ مهرون ڪجهه حقيقتون پڌائي سگهن ٿيون. ان دڙي جي کوٽائيءَ مان لڌل سڪن جو انگ ٢٥٠ آهي ۽ ڪجهه تعداد دڙي جي مٿاڇري تان به لڌو ويو آهي. انهن مان ڪجهه سڪا گول ۽ ٿلها آهن، جيڪي ڪشن راجا واسوديو ۽ سندس پوئيرن جي سڪن جهڙا آهن. پر گهڻائي اهڙن سڪن جي آهي، جيڪي ننڍڙن ٽڪرن جي صورت ۾ آهن. انهن مان ڪي گول ته ڪي چوڪنڊا آهن. ۽ اهي انهن سڪن جهڙا آهن، جيڪي موهن جي اسٽوپا واري حصي مان مليا هئا. هن ڪتاب ۾ پٺي هنڌ ڪاتي[1] هنن سڪن جي دور متعلق بحث ٿيل آهي. پر اچو ته مختصر نموني انهن جو بيان ڪندا هلون. گهڻن سڪن تي ڪچي، ڦڪي ۽ اڻ چٽي تصوير (Pl.XIV-7-10) آهي، جنهن ڪي ڪپڙا اهڙيءَ ريت پاتل آهن، جيئن اسان ڪشن راجائن جي سڪن ۾ شاهي تصوير ڪي پاتل ڏسون ٿا. اهڙي تصوير ڪننگهام[2] جي ڏنل سـڪن ۾ ڏٺي وڃي ٿي. سـڪن جون خوبيون ۽خاصيتون اهڙيون آهن، جهڙيون پنجين عيسوي صديءَ وارن سڪن تي لکيل ڏسڻ ۾ اينديون. ڪجهه ساڳيون نشانيون به ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. ٽيڪسيلا ۽ جمال ڳڙهي مان لڌل سڪا جيتوڻيڪ بنا ڪنهن لکت جي آهن، پر ان هوندي به مذڪوره سڪن سان هڪجهڙائي رکن ٿا. جهڪر جي دڙي مان لڌل سڪا يا ته ٺڪر جي پڪل مهرن سان گڏ مليا آهن، يا اهڙين مهرن جي پرسان رکيل لڌا ويا آهن. (Pl.XIV, 1-4)، سندن لکت گپتا دور سان هڪجهڙائي رکي ٿي ۽ گهٽ ڪري پنجين عيسوي صدي کان اڳ جا نه آهن. دور متعين ڪرڻ واسطي ٺڪر جي پڪل هڪ انوکي مهر (Pl.XIV-6) روشني وجهي ٿي. جيڪا اسان دڙي B جي هڪ ڊٺل گهر جي لنگهه وٽ لڌي هئي. ان جون نشانيون پهلوي دور

1. *See* my note in *Mohenjo-Daro,* Vol.I, pp.127-130, and Pl. CLXIV.
2. *Coins of Mediaeval India,* Pl.VI. fig.1.

سان واسطو رکن ٿيون. مهر ۾ سر ڪان ونئي سيني تائين مرداڻي تصوير نظر اچي ٿي. تصوير جي بيهڪ ۽ منهن مهانڊو سفيد هُن (White Huns) سان ميل کائي ٿو. ڪننگهام[1] ۽ مارشل[2] جو بيان به هن جي پٺڀرائي ڪري ٿو. مٿي واري پوشاڪ جو، آڏو پيشانيءَ وٽ ڪنڊ ٺاهي بيهڻ، چاتيءَ جي مشڪن جا وڪڙ، تصوير جي سامهون واري رخ کي ساڄي طرف ڦيرو، بنا ڏاڙهيءَ جي منهن، اهي سڀ وصفون سفيد هُن سان هڪ جهڙائيءَ واري صورتحال ڏيکارين ٿيون. اسان کي معلوم آهي ته سفيد هُن جا سڪا پنجين صدي عيسويءَ سان تعلق رکن ٿا. تنهن ڪري اسان هنن مهرن کي ساڳي دور سان منسوب ڪريون ٿا. مٿين ڳالهين کي نظر ۾ رکي اسان اهو نتيجو ڪڍون ٿا ته B دڙي وارا گهر پنجين صديءَ ۾ يا ٿورو اڳ ٺاهيا ويا هوندا. ان ڳوٺ جي آباديءَ جو سلسلو عرب دور تائين ڪونه هليو، جوته اسان، پنيوري ۽ برهمڻ آباد جي ماڳن تان لڌل عرب حڪمرانن جي سڪن جيان هتان ڪي سڪا ڪونه لڌا.

B دڙي مان لڌل قديم شيون

B دڙي جي کوٽائيءَ مان اسان کي اهميت جي لائق تمام ٿوريون شيون هٿ آيون. اتان اسان کي ڪي لوهه جا اوزار ۽ هٿيار مليا، جهڙوڪ چاقو، خنجر، ڏٿن جا ڦر، ڇيٽيون وغيره. گهرن جي اڏاوتن مان اهو معلوم ٿئي ٿو ته اتان جي ماڻهن ڪا مذهبي جڳهه ڪانه جوڙي هئي. لڌل شين ۾ دلچسپيءَ جي لائق ٺڪر جا ٿانوَ آهن، جن ۾ آرائش جا چار نمونا ڏسڻ ۾ اچن ٿا. جهڙوڪ چٽسالي وارا، لسا، کوکيءَ ۽ اپريل اڪر وارا ٿانوَ. سنڌ اندر چٽساليءَ واري ٿانون کي ڏکهي روايتي تاريخ آهي، جنهنجو دنيا ۾ ڪو مثال ڪونه ٿو ملي. ان جو سلسلو اڄ تائين برقرار آهي.[3] ان تاريخي حيثيت کي ٿامي جي دور جيترو پراڻو ثابت ڪري سگهجي ٿو. اصلي نمونو ڦولدار آهي ۽ منجهن ڪيترين طرزون آهن. ڳاڙهي تي ڪاري چٽسالي ڪيل ڏسڻ ۾ اچي ٿي. ان کان سواءِ ڦڪي، ميٽائين،

1. *Coins of Later Indo-Scythians*, 1894, Pl.8, figs. 14,15. 2. *A.S.R.*, 1915-16, Pl. XXVI, figs.46-50 and p.37 2. Mackey, *Journal of the Royal Anthropological Institute*, Vol.LX.pp.127-135, and Pls.I-II.

هلڪي گلابي، بوسڪي رنگ جهڙي چٽسالي پڻ ڏسڻ ۾ آئي آهي. ٿڻ سان ٺڪر جون صراحيون تہ جام مليون آهن. ٿانون تي چٽسالي ليٽيل سنوت جي پٽين ۾ ڪٽي وئي آهي. واري سان ڌاءَ ۾ ليٽ ڏنو ويو آهي ۽ ٿانون تي چٽسالي بہ ڏسڻ ۾ اچي ٿي. جهڪر جي چٽيل گهگهين سان هڪجهڙائي رکندڙ صراحيون سر ارل اسٽين [1] مڪران جي ماڳ جيوائيءَ مان کوٽائي ڪندي لڌيون آهن. ٻن ڪڙن وارا ٺڪر جا چمڪدار ڪاشيءَ جا ٿانو (Pl. XIII, 10) ۽ ٻين قسمن جي چمڪدار ٿانون جون ٺڪريون پڻ جهڪر جي دڙي مان هٿ آيون. ڪيترا نمونا بهمن آباد مان لڌل ڪاشيءَ جي ٿانون جهڙا آهن، جيڪي ائين صدي عيسويءَ کان اڳ جي دور جا نہ آهن. اهو عربن هٿان سنڌ فتح ٿيڻ جو زمانو هو. هن زماني ۾ (نائين صديءَ ۾)[2] اسان اهڙا چمڪدار ٿانو عراق ۾ سامره ۾ عام جام ڏسون ٿا. ساڳئي قسم جا ٿانو وچ ايشيا ۾ عام هوندا هئا، جيڪي سر ارل اسٽين جي گڏ ڪيل پراڻين شين جي مجموعي (Endre Forte No.0020) دهليءَ ۾ موجود آهن. هنن پراڻين شين جي مجموعي ۾ هڪ اهڙو ڪاشيءَ جو ٿانو بہ موجود آهي، جنهن جهڙا اسان کي جهڪر جي دڙي مان مليا آهن. مذڪوره ٿانو اسان کي لوء لان Lou-Lan مان بہ مليو آهي ۽ اهو چوٿينءَ صدي عيسويءَ سان تعلق رکي ٿو. (نمبر B ـ 007). هن قسم جا ٿانو جن کي اسان پهريون دفعو ڏسون ٿا، سي ايران جي ساساني دور سان واسطو رکن ٿا. پر ڪاشيءَ جي ٿانون جي تاريخ ان کان بہ پراڻي آهي. ٽين عيسوي صديءَ ۾ ورهران Varhran جي بادشاهيءَ جي زماني ۾ (۹۳ ـ ۲۷٦ع) سنڌ، اوير ايران جي ساساني سلطنت سان شامل هئي. اها ڪا اڻ ٿيڻي ڳالهہ بہ نہ آهي تہ ان زماني ۾ جهڪر نموني وارا ٿانو سنڌ ۾ ٺهندا هجن، جن تي ساساني [1] اثر ناگزير هو. پرچين Saucers جي اندرئين پاسي چٽسالي بہ اسان کي هن دور ۾ نظر اچي

1. *Mem. A.S.I.*, No.43, Pl. IX, *e.g.* Ji. III. xxxiii.
2. R. L. Hobson, *A Guide to Islamic Pottery of the Near East*, 1932, pp. 2 ff.

تي.(Pl. XIV, 14,15,18,19) اڪيـــر جي طرزن ۾ ڪنول جو گل ڪن
پوٽن جون لامون، اليڪي يا اقليدسي نمونا، جيئن سواستيڪا، ٽڪنڊا ۽ گول
دائرا بہ شامل آهن. ڪنهن ٻرچ تي چٽسالي ٿيل نہ آهي. ڪن طرزن ۾ ساساني
اثر کي تمام چٽو محسوس ڪري سگهجي ٿو. مثال طور هڪ ساسر جي اڪير
جو نمونو (Pl.XIV, 15) اسان کي طاق بستان[٢] جي يادگارن تي گل ٻوٽي
واري اڪير جي ياد ڏياري ٿو. جيستائين اپريل اڪير جو تعلق آهي تہ، ان لاءِ
هڪ پيالي جو ذڪر ڪرڻ ڪافي ٿيندو، جنهن جي ٻاهرئين پاسي ڪان موهيڙن
وانگي ٻونبڙيون ٻاهر تي نڪتل آهن. (Pl.XIII) ساڳئي ئي اپريل طرز جي
اڪير ۾ هڪ عورت سرندو(Pl.XIII,II) هٿ ۾ جهليو بيٺي آهي. ٿينءَ طرز ۾
گوتم ٻڌ جون مورتيون آهن، جن ۾ هن کي تبليغ ڪندي ڏيکاريو ويو آهي.)
Pl.XIV,26) نڪر جو ٺانو، جنهجي ٻاهرئين پاسي موهيڙن جهڙيون ننڍڙيون
ٻونبڙيون آهن، خاص اهميت جي لائق آهي. جنهجي چٽساليءَ جو نمونو ڪنهن
تاريخي دور جي باقيات سان واڳيل آهي. هن چٽساليءَ جا پراڻا مثال اسان کي
ٺامي واري دور سان تعلق رکندڙ موهن[٣] جي ڪنهن تهہ سان واسطو رکن ٿا. اهو
روم جي باربوٽين[٤] Barbotine واري دور جي ٺانو سان هڪجهڙائي رکي ٿو
۽ اهڙي قسم جي ٻونبڙين وارا ٺانو نوبيا[٥] Nubia مان ٻارهين صدي عيسويءَ
۾ بہ مليا آهن. ساڳي نموني وارا ٺانو جن تي اپريل نموني جي اڪير ٿيل آهي،
برهمڻ آباد پرسان ڏيپر گهانگهري مان بہ مليا آهن، جن جو هينري

1. Mackay found a kind of glazed pottery at Mohenjo-Daro at the chalcolithic levels (*Mohenjo-Daro* Vol.II, pp.581-82). But it appears to belong to a different class of ware altogether.
2. Cf. Sarre, *Die Kunst des Alten Persien,* Pl.92.
3. *Mohenjo-Daro* Vol.I, p.315. The 'Barbotine' decoration on pottery has been found also at Knossos. Evans observes, "This decoration was produced by roughening the walls of the vessel. These are sometimes worked up into a thorny surface resembling that of certain forms of crustacean, like a common Mediterranian crab or the shell of a sea urchin, and such natural objects doubtless supplied suggestions for it." *The Palace of Minos at Knosses,* Vol. I, p.179.
4. *Mohenjo-Daro* Vol. I, p.316, and n.2. 5. Firth, *Report of the Archaeological Survey of Nubia,* 1910-11, Pl. 29, fig. f.2.

ڪزنس[1] پڻ ذڪر ڪيو آهي. پڪل ڪُر جون مهرون، جن جو مٿي ذڪر اچي چڪو آهي، تن کي پڻ قسمن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. هڪڙن جو خانگي ماڻهن سان تعلق هوندو هو ۽ ٻين جو مقصد مذهبي هوندو هو يا اهي باسَ يا ميٽا طور ڏنيون ويندڙيون هيون. پوين قسمن جي مهرن يا داٻڙين جو چڱو انگ هٿ آيو آهي. تن جي پڙهڻي هن ريت آهي: سري ڪارپري هارسيا ، Sri Karpari Harasya "سري شو ڪوپرين جو هار پائيندڙ". هن مان اسان کي اهو معلوم ٿئي ٿو، ته اهڙي قسم جون داٻڙيون يا مهرون شو جا پوڄڪ رکندا هوندا. مٿي ذڪر ڪيل شين جو پنجين صدي عيسويءَ سان تعلق ٿي سگهي ٿو ۽ انهن پٽاندر کين ڀِٽا Bhita يا اتر هندستان جي ٻين جاين تان لڀندڙ شين سان ڀيٽائي سگهجي ٿو.

دڙي جا ٽي تهه

هن B دڙي جي کوٽائي فيبروري مهيني جي وچ تائين هلندي رهي. پروگرام موجب اسان موٽي وري موهن جي دڙي وڃڻا هئاسون. جيتوڻيڪ اسان کي وقت تمام ٿورو ڏنو ويو هو. مقرر ڪيل ناٽو اڳيئي ڪپي ويو هو. فيصلو اهو ڪيو ويو ته ڪجهه خطرو سر ڪٽي، موهن جي دڙي ڏانهن لڏي پڻ ڪان اڳ ۾ A دڙي جي به ڪجهه کوٽائي ڪجي. ان ڳالهه کي نظر ۾ رکي، ڪمين جو انگ وڌائڻو پيو ته جيئن گهٽي ڪم کي جهٽ ۾ اڪلائي ونجي. تنهن ڪري دڙي ۾ هڪدم ٽي کاهيون کوٽايون ويون. هڪ کاهي دڙي جي وچان اتر کان ڏکڻ هنئي وئي.(Pl. II,a) جنهنجي ماپ'105' x 10 ٻي کاهي دڙي جي تري ۾ دڙي جي ماپ مطابق، اولهه کان اوير (Pl.II,d)، ماپ'145'x 12 فوٽ . ٽين کاهي ٻي کاهيءَ جي پورويڇوٽ تي درياهي لٽ واري ميدان تي هنئي وئي. (Pl.II,c). هنن ٽنهي کاهين کوٽڻ سان دڙي جا ٽي مختلف تهه ڳولي لڌا ويا، جيڪي هڪ ٻئي جي مٿان هئا. هرهڪ تهه مان جيڪي شيون لڌيون، تن کي مطالعي جي سهوليت واسطي تهه وار پيش ڪجي ٿو. A دڙي جي چوٽي، جيڪا پوئين دور

1. *A.R.S.*, 1903-04, p.138.

جي وستي آهي، ان مان اهي ساڳيون شيون لڌيون. جيڪي B دڙي جي مٿئين تهہ مان لڌيون هيون، جهڙوڪ: ٺڪر جا ٿانو، ٽامي جا سڪا، لڪت واريون مهرون وغيره. ان مان اهو ثابت ٿئي ٿو تہ A ۽ B دڙن جي مٿئين تهہ واريون شيون همعصر آهن. A دڙي جي مٿئين تهہ جي اونهائي ١٢ فوٽ آهي. ان جي رهائشي وستيءَ ۾ هن کان سواءِ ٻيو ڪوبہ فرق نہ آهي، تہ پڪين سرن سان فرش بندي ٿيل آهي ۽ ڪجهہ ڪچين سرن جون ٺهيل جايون بہ سلامت آهن. وچين تهہ (Pl.II.d) تان پڪين سرن جون ٺهيل جايون بہ مليون. پڪين سرن جي ماپ ١٠ انچ ، ١/٢ ١٠ انچ يا ١١ انچ ڊيگهہ ۽ منڍو ٣/٤ ٤ يا ٥ انچ ۽ اهمڪ (عمق) ١/٢ ٢ يا ٣/٤ ٢ انچ هو. سرن جي ماپ موهن جي دڙي جي سرن جيتري هئي. دڙي جي چوٽيءَ کان تهہ جي اونهائي ١٢ کان ١٨ فوٽ هئي. اجا بہ ٿورو هيٺ يعني درياهي لٽ واري ميداني سنوت کان بہ هيٺ، مٿئين دور سان لاڳاپيل ڪي ٻيتيون ظاهر ٿيون. انهن جي مٽي کان هيٺ تائين اونهائي ٢٠ کان ٢٣ فوٽ هئي. سرن جي ماپ اها ساڳي هئي، جيڪا مٿئين تهہ ۾ نظر آئي هئي. وچئين ۽ ٽئين تهہ (Pl.II.c) جي کوٽائيءَ مان اسان کي يقين ٿي ويو، تہ انهن جو دور ٽامي سان سهيوڳي آهي ۽ موهن جهڙي ساڳي ثقافت رکي ٿو. پنهي تهن کي جدا جدا، پراڻو جهڪر ۽ پويون جهڪر جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو.

جهڪر جي پوئين دور سان تعلق رکندڙ ٺڪر جا ٿانو

ٽامي جي دور سان همعصر جهڪر جا ٻن دورن وارا تهہ، پنهجي مختلف ٺڪرن جي ٿانون ڪري سڃاتي سگهجن ٿا. چٽيل ٿانو، جن تي ڪاري ۽ گهاٽي ڳاڙهي رنگ سان چٽسالي ٿيل آهي، سي پراڻي دور سان واسطو رکن ٿا. ان کان پوئين دور جي فن ۾ وڌيڪ هنر ۽ ڪاريگري ڏسڻ ۾ اچي ٿي. چٽساليءَ جي طرزن ۾ چوڪنڊن گهرين ۾ گول نشان آهن، جنکي گهاٽي ڳاڙهي يا ڳاڙهي يا گلابي رنگ ۾ ڏيکاريو ويو آهي. سڌي ليڪ جي بدران ان کي لهريدارنموني ڏيکاريو ويو آهي. ان کان سواءِ ڪيترين نيون طرزون پڻ ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. جن مان خاص آڪڙي (بيضوي) شڪل جي هڪ طرز جي چٽسالي آهي، جيڪا

هوريان هوريان هيٺ لهنواري ٿينديي لهندي وڃي ٿي. ٻي طرز ۾ هڪ ڪڙي اندر گول نشان ڏنل آهن . ٽين؛ طرز ۾ مناري جيان چٽسالي ڏسڻ ۾ اچي ٿي. ساڳيءَ طرز سان واسطو رکندڙ ٿانون جا ٽڪرا پوئين دور سان لاڳاپيل تهه هيٺان لڌا ويا آهن. پر انهن جو تعداد تمام ٿورو آهي. اهي ان هنڌان لڌا ويا آهن، جتي قديم ۽ پوئين دور وارا تهه پاڻ ۾ مليل ٿا. اهڙيءَ ريت هند-ستين دور سان واسطو رکندڙ شيون، جيڪي تمام پوئين دور جي وستيءَ سان لاڳاپو رکن ٿيون، سي ٿامي جي دور سان همعصر قديم دور جي شين سان گڏجي ويون آهن. ٻنهي دورن جي مختلف شين جي پاڻ ۾ ملي وڃڻ واري مامري کي درگذر ڪري ڇڏجي، ته هر هڪ تهه مان لڀندڙ شيون مجموعي طور چٽيون نظر ايندريون.

ٿانون جو هڪ ٻيو نمونو به آهي، جنهن کي پوئين دور جي تهه وارين شين سان گڏ لڌو ويو آهي، سي بنا ڪنهن چٽساليءَ جي سادا ۽ لسا ٿانو آهن. مٿن ڳچيءَ وٽ چڳهه نڪتل آهن. اهي نشان موهن مان لڌل ٿانون وارن نشانن کان مختلف آهن. اتان لڌل ٿانون تي ورن جا نشان هئا، جن کان اسين چڱيءَ ريت واقف آهيون. هتي چڳهن وارن موهن مان لڌل ٿانون جا فقط ٽي ورن (Hr 1172, DK 4982, Hr 5408) آهن. انهن مان هڪ ٿانو (Dk 4982) ته سڄو سارو آهي. چڳهن، هنر ۽ ڪاريگريءَ جي نقطئه نگاهه کان جهڪر جي ڀڳل ٿانون جي ٺاهڻ (Pl.XXXV,9) سان ميل کائي ٿو. اها ڳالهه به ڌيان ۾ رکڻ گهرجي ته اهڙي ورن جو ڪو به ٿانو جهڪر جي قديم دور سان واسطو رکندڙ تهه مان ڪونه لڌو ويو هو. جيڪڏهن مسٽر ارل اسٽين جي ڳالهه صحيح مڃجي، ته اهڙا چڳهن وارا ٿانو، بلوچستان جي مستونگ وٽ سپيت بلانڊي[1] Spet Bulandi مان به لڌا ويا آهن ۽ اهي قديم دور کان تاريخي دور تائين هلندا آيا آهن. پوئين دور جي تهه مان لوٽيري تري ۽ سوڙهين ڳچين سان ڪي ٿانو لڌا آهن. انهن سيني تي چٽسالي ٿيل آهي. ڪين Pl.XVI,16 جي نمبر تي

1. *Mem. A. S. I.*, No. 43, p. 188, and Pl. XXXII. S. Bul. IV.2.

ڏسي سگهجي ٿو. اهي ٿانو موهن ۽ هڙاپا مان لڌل بنا چٽساليءَ جي لسن ٿانون سان ڪنهن حد تائين ميل کائين ٿا. پر منجهن هڪ واضح فرق ضرور آهي جو موهن ۽ هڙاپا جي ٿانون جي ڪنارن تي چٽسالي آهي ۽ سندن منهن ڪجهہ موڪرا بہ آهن. هڪ وڏو ٿانو(Jk 840) ہہ فوٽ هڪ انچ اوچو هو. جيڪو هيٺ تري ۾ پوريل حالت ۾ مليو.(Pl. XXXV) بيهڪ مان ائين ٿي معلوم ٿيو، تہ اهو ٿانو ڪنهن شيءِ کي سانڍي رکڻ جي مقصد سان تيار ڪيو ويو هوندو. آخر ۾ ٺڪر جي ننڍڙي وڙ جي ٿانو جو ذڪر ڪجي ٿو.(Pl.XV,19) جن مان ڪوبہ تن انچن کان وڏو ڪونہ هو. مٿن سوراخ نڪتل هو، جيڪي هيٺين تهہ مان لڌا آهن. اسان کي موهن مان اهڙا ٿانو ڪونہ مليا. جهڪر مان لڌل ٿانون جو ذڪر لوهمر ۲ جي دڙي مان لڌل ٺڪر جي ٿانون سان گڏ ڪندس، جنهنجي کوٽائي مان ۳۱-۱۹۳۰ع ۾ ڪئي هئي. هتي هيءُ چوڻ ڪافي ٿيندو تہ جهڪر جي دڙي جي کوٽائيءَ مان ملندڙ نتيجا، ان کان پوءِ ٿيندڙ کوٽاين جي نتيجن سان هڪجهڙائي رکن ٿا.

دڙي 'A' مان لڌل ٺڪرن جي ٿانون کان سواءِ ٻيون وٿون

گهرو استعمال جي ٺڪر جي ٿانون کان سواءِ، ٻن تهن جي کوٽائيءَ ۾ ڪيتريون ئي ٻيون شيون هٿ آيون، جيڪي هيٺ ڏنل پنوتريءَ ۾ ڏسي سگهجن ٿيون. ٺڪر جي ٿانون ۽ ٻين شين سان گڏ، ڪنيٽ واري ڏاند، ٻڪريءَ ۽ سوئر جون مورتيون پڻ مليون آهن. ان کان سواءِ راند يڪا وغيره پڻ مليا آهن، جن ۾ گاڏيءَ جا ڦيٿا، پکيءَ جهڙي گاڏي Bird Chariot، چوڙيون، پکيءَ جي شڪل واريون سيٽيون ۽ ننڍڙا ٿانو وغيره اچي وڃن ٿا. ہہ شيون ٻيون بہ لڌيون، جن جهڙيون موهن مان بہ مليون، پر انهن جي استعمال جو پتو ڪونہ ٿو پوي. هڪ جي شڪل ٽڪنڊي آهي ۽ ٻي مخروطي (اپيچڙي) قسم جي آهي. اڇي پٿر جا تراڪڙا مٿيا، ساڳئي اڇي پٿر مان لسا ڪيل مٿيا، سائي رنگ جا بلور جي نلڪيءَ نما مٿيا. انهن کان سواءِ سنگ يشب ۽ لاجورد جا ہہ نلڪي نما مٿيا دستياب

1. *See* below, p.51.

ٿيا. قيمتي پٿر ڪي لسي ڪرڻ ۾ ڪم ايندڙ بلور chert بہ اتان لڌو ويو هو. لسي ڪرڻ وارن اوزارن (ان بلور) chert جا پاسازا flakes ۽ مگريون cores بہ اتي موجود هيون. انهن سان گڏ تير جي اٽي ۽ ڏقي جو ڦر (هٿي تامي جا) بہ لڌا ويا. سيني ڪان اهم شيءِ، چاڪ - پٿر مان جوڙيل هم چورس مهر هئي، جنهن تي هڪ سنگي ڍڳي جي تصوير اڪريل هئي ۽ تصويري صورتخطيءَ جي هڪ سٽ بہ ملي، اها انهن سون مهرن جهڙي هئي، جيڪي موهن ۾ هڙاپا مان لڌيون ويون آهن. هن مهر جو، ميدان ۾ ڪوٽيل کاهيءَ جي تري ۾ جر واري پاڻيءَ کان ٿورو مٿان ۽ قديم تهہ تائين ملڻ اهو ڏيکاري ٿو تہ جهڪر جو دڙو تمام قديم آهي.

جهڪر جي دڙي مان لڌل شين جي پنوتري

١. دڙي 'A' مان تاريخ کان اڳ واري دور جي تهہ مان لڌل شيون:

(١٨,٥ فوٽن کان ولي ٢٥ فوٽن تائين هيٺ)

Jk-512– چوهتر چٽيل ٺڪر. ناسيءَ ڏاءَ تي ڪاري چٽسالي. چٽ ۾ پوٽو جنهنجا پن موڪرا ۽ چوٽي نوڪدار آهي. پن منجهہ پرائي پراٽي طرز جي جافريءَ ۽ موڙن سان ٿيل Pl.XV,21. پکين جا مٿا چٽيل آهنPl.XV,27 . ۽ ول جي چٽسالي Jk-513 Pl.XV,34 . چٽيل ٺڪر. ناسيءَ ڏاءَ تي ڪاري چٽسالي. چٽ جي طرز پٽين ڪهاڙين تي آهي، جيڪي ڪيڙ پيلهہ جافريءَ سان پريل آهن ۽ منجهس آڪڙين جي قطار آهي Pl.XV,26 .

Jk-600 چٽيل ٺڪر. ناسي رنگ جي ڏاءَ تي ڪاري چٽسالي. گلتي پاسن سان چوڪنڊن جي قطار.

Jk-661 چٽيل ٺڪر. ڳاڙهي ڏاءَ تي ڪاري چٽسالي. هري طرز جي جافريءَ سان نوڪدار پن.

Jk-649 چٽيل ٺڪر. ڳاڙهي ڏاءَ تي ڪاري چٽسالي هري طرز جي جافريءَ سان پکيءَ جو ڌڙ. چوڏاري ڏاند . موٽاڳو يا ماڪوڙو نڪتل. منجهلن گولن اندر ڀڙيءَ جو نشان.Pl.XV,23.

Jk.664 چٽيل ٿانو گلدان جي ڪچي. ڳاڙهي ڏاءَ تي ڪاري چٽسالي. پٽي اندر پٽن نوڪن واري پنن جي قطار. ان پٽي هيٺان پاڳو پن حصن ۾ ورهايل آهي، هڪ ۾ ٻنا نوڪدار پن آهن ۽ ٻئي ۾ گلن جي قطار آهي.Pl.XV-29

Jk-665 ڇهه چٽيل ٺڪر. ناسي ڏاءَ تي ڪاري چٽسالي، پٽي ۾ ٻن قسمن جي چٽسالي. جن ۾ ڦٽي - ڏنڊن[1] جيان شاخون معلوم ٿين ٿيون. Pl.XV,22 . ٻئي ٺڪر ۾ ڏاڪن جي شڪل تي پوروچوٽ ليڪون. گلتي پاسن سان چوڪنڊا. وڻ جو چٽ، جنهنجون لامان لهيڪن جو چٽ ڏيکارين ٿيون. ٻڙيءَ جي چوڏاري منجهلا گول ۽ نوڪدار پن.

Jk-712 ٻہ چٽيل ٺڪر. ناسي رنگ جي ڏاءَ تي ڪاري چٽسالي. گلتي پاسن سان چوڪنڊن جي قطار.

Jk-713 ٺڪر، ناسي رنگ جي ڏاءَ تي ڪاري چٽسالي گلتي پاسن سان چوڪنڊن جي قطار.

Jk-713 ٿانون جي ڪچي. ناسي ڏاءَ تي ڪاري چٽسالي. پوروچوٽ تي چوڏاري ماڪوڙا ڦيريل، جن کي ڪرڪيون ڪاٽا ڪن ٿيون.

Jk-513 مٽيءَ جي پڪل جانورن جي مورتي. مٿو ۽ ڄنگهون ونجايل. Pl.XXI.9

Jk-513 مٽيءَ جي پڪل جانورن جي مورتي. گهٽوڪري سوئر آهي. ڊيگهہ 1.9 انچ.Pl.XXI,8

Jk-513 مٽيءَ جي پڪل جانورن جي مورتي. ٻڪري. ڄنگهون ڪونہ اٿس. 1.4 انچ. Pl.XXI.13

Jk-804 مٽيءَ جي پڪل ڏاند جي مورتي. مٽي اپريل ڪلهي جو اندازو ٿئي ٿو، سڱ ڪونہ اٿس. ڊيگهہ 2.3 انچ.Pl.XXI.11

Jk-513 مٽيءَ جي پڪل ڏاند جي مورتي. سڱ ڪونہ اٿس. ڊيگهہ 3.3 انچ.

1. It occurs also on Sistan pottery.__ F. H. Andrew, *Burlington Magazine*, December 1925, fig.72. That it represents the branch of a tree will appear on comparison with Pl. XXVI, 13.

Pl.XXI.12

Jk-513 مٽيءَ جي پڪل ڍاند جي مورتي. جنهنجو مٿو[١] هيڏي هوڏي ڦيرڻ سان
چري پري سگهي ٿو. ڊيگهه ٣ انچ. Pl.XXI,10

Jk-543 مٽيءَ جون پڪل پکين جهڙيون سيٽيون. هرهڪ جي ڊيگهه 2.4 انچ.
Pl.XXI.15

Jk-582 مٽيءَ جي پڪل ڍاند جي مورتي. ڪلهو اڻ چٽو. سڱ ڪونه اٿس.
ڊيگهه 3.2 انچ. Pl.XXI.14

Jk - 574 مٽيءَ جا پڪل رانديڪي واري گاڏيءَ جا ٻه ڦيٿا. هرهڪ جي
گولائي 3.25 انچ.Pl.XXI.12

Jk.546 مٽيءَ جو پڪل ننڍڙن ٻاراڻن ٿانون جو ڍڪ. جنهن تي ميٽائين رڱ جو
هٿ ڦيريل آهي. گولائي 2.65 انچ. Pl.XV.11

Jk 578 مٽي جي پڪل چوڙي. گولائي 2.45 انچ.

Jk.682 مٽي جي پڪل چوڙي. گولائي 2.5 انچ. Pl.XV,15

Jk.660 مٽي جي پڪل منڊي. گولائي ١,۴٥ انچ.

Jk.564 مٽي جي پڪل چار ڳوڻ Net-Sinker گولائي هڪ انچ.
Pl.XV,1

Jk.641 مٽي جو پڪل چار جو ٻيڙو يا ڳوڻ Net Sinker گولائي 1.16 انچ.

Jk-662 مٽيءَ جي پڪل چار جي ڳوڻ. گولائي 1.16 انچ

Jk-541 مٽيءَ جي پڪل چار جي ٽڪنڊي ٽڪي. ڊيگهه 3.1 انچ.
Pl.XV.17

Jk-521 مٽيءَ جو پڪل مخروطي شڪل تي روهڙو. ڊيگهه 2.6 انچ.
PlXVII.11

Jk-559 مٽيءَ جو پڪل مخروطي شڪل تي روهڙو. ڊيگهه 2.7
انچ.Pl.XVII.10

1. Cf. *Mohenjo-Daro,* Vol.III, Pl. CLIII, fig. 39.

Jk-604 مــٽيءَ جي پڪل مــاٺهــوءَ جي پيٽ نڪــتل مــورتي. 2.9 انــچ قد.Pl.XV.18

Jk-709 بيضوي شڪل تي گلتي جيان سپ جي شڪل تي پڪل مٽيءَ جي ڪا شڪل. ڪناري تي سوراخ نڪتل[1]. وڌ ۾ وڌ ڊيگهه 3.5 انچ. گولائي 1.2 انچ. Pl.XV.14

Jk-710 مٽيءَ جو پڪل نهري قسم جو گول، جيڪو روهڙو معلوم ٿئي ٿو. ڊيگهه 3.15 انچ. گولائي 1.2 انچ.Pl.XV.14

Jk-714 مٽيءَ جو پڪل ننيڙو گلدان . اوچائي 1.35 انچ.Pl.XV.2

Jk-655 مـٽيءَ جو پڪل ڪنارين سـان ننيڙو گلدان. اوچائي 1.9 انـچ. ڳچيءَ کان هيٺ چٽسالي ٿيل. Pl.XV.4

Jk-653 مٽيءَ جو پڪل ننيڙو گلدان. اوچائي 1.8 انچ. Pl.XV.3

Jk-659 مٽيءَ جو پڪل ننيڙو گلدان، لويٽرو ترو. Pl.XV.8

Jk-639 مــٽيءَ جو پڪل ننيڙو گلدان، جنهن تي بوســڪي رنگ جي ڏاءَ جا نشان ڏسڻ ۾ اچن ٿا. اوچائي 2.7 انچ.Pl.XV.10

Jk-580 مٽيءَ جو پڪل ننيڙو گلدان. اوچائي 2.1 انچ. Pl.XV,9

Jk-656 مٽيءَ جو پڪل ننيڙو گلدان. ترو وينوڙو ۽ گول. اوچائي ۲ انچ.

Jk-579 مــــٽيءَ جو پڪل ننيڙو گلدان ترو گـــول ۽ وينيڙو. اوچائي 2.9 انچ.Pl.XV.8

Jk-640 مـٽيءَ جو پڪل ننيڙو جڳ جي شـڪل تي گلدان. ٻاهرئين پاسي ڪـان ميٽائون رنگ آيل. ڳچيءَ جي اندرئين پاسي اهڙي ئي رنگ جا اهڃاڻ. گهٽو ڪري ٽانون ڪي رنگ ۾ ٻوڙيو ويو آهي. اوچائي 2.25 انچ. Pl.XV.6

Jk-658 ننيڙن ٽـانـون ۾ پيـالو. مـيـٽائين رنگ جي ڏاءَ تي بوسـڪي رنگ جي چٽسالي. اوچائي 2.25 انچ. گولائي 2.55 انچ.Pl.XV.7

1. Similar specimens are known from Mohenjo-Daro. There is also an example in copper from that site, which is likewise pierced with a hole (Hr 5627).

Jk-529 لاچي چاڪ - پٿر جي مهر، جنهن تي هڪ سڱي جانور جي تصوير. تصويري اکرن جي لکيل هڪ سٽ. رنگ سفيد. ماپ 9. 9. 35. انچ. Pl.XVII.1

Jk-557 چاڪ پٿر جو مٽيو. شڪل ۾ چپٽرو. سنهو. گولائي 3. انچ رنگ سفيد. Pl.XVII.2

Jk-644 چاڪ پٿر جو مٽيو. شڪل ۾ چپٽرو. سنهو. رنگ سفيد. گولائي ڪٿي 35. انچ تہ ڪٿي وري 55. انچ. Pl.XV-3,5,6

Jk-602 چاڪ پٿر جو مٽيو. مٿاچرو چمڪيلو. شڪل صورت ۾ همچورس. Pl.XV.4

Jk-584 هڪ ڌاتوءَ Felsper جو مٽيو. شڪل صورت ڊگهيءَ نلڪيءَ وانگي. ڊيگهہ 4. انچ، گولائي 25. انچ. Pl.XVII.7

Jk-663 هڪ سنگ يشب جو مٽيو رنگ ۾ سائو، مٿس ڳاڙهي ۽ اچي داڻ داڻ، شڪل ناليءَ وانگي. ڊيگهہ 1.15 انچ. وڌ ۾ وڌ گولائي 35. انچ. Pl.XVII.8

Jk-553 لاجورد جو مٽيو. شڪل صورت ۾ گول ناليءَ جيان، Pyrites ڌاتن سان واسطو نٿو رکي. ڊيگهہ 7. انچ گولائي 25. انچ. Pl.XVII.9

Flint.Jk-632 چقمقي پٿر جو مٽيو. شڪل ۾ گول . رنگ ڪٿو. گولائي 1.2 انچ.

Jk-569 عاج جي ڪِل جو ٽڪرو. رنگ ناسي نموني. Pl.XIX. 9

Jk-676 چقمقي بلور جو روهڙو يا مگري Core . رنگ پورو. ڊيگهہ 1.35 انچ. Pl.XIX.7

Jk-556 چقمقي بلور جو روهڙو يا مگري رنگ ڪٿو. ڊيگهہ 2.15 انچ. Pl.XIX.10

Jk-652 چقمقي بلور جو پاساڙو Flake رنگ پورو. ڊيگهہ 2.35 انچ.

Jk-575 چقمقي بلور جو پاساڙو Flake رنگ پورو. ڊيگهہ 3.5 انچ. Pl.XIX.2

Jk-650 ٽامي جي تير جي اڻي head . ڏيکھ 85. انچ. Pl.XLI. 21

II: 'A دڙي جي تاريخ کان اڳ واري تھہ کان مٿان لڌل شين جي ڀنوتري: (١٢ فوٽن کان ١٨ فوٽن تائين)

Jk-284 چٽيل ٺڪر. بوسڪي رنگ جي ڏاءَ مٿان ڪاري رنگ ۾ ڀنهي پاسن کان نوڪدار پن. Pl.XV.30

Jk-622 چٽيل ٺڪر. شڪل ۾ ٽہ پاسو ۽ پاسا اندر تي پيٺل. اڌ گول جي حصن ۾ ورچيل. رنگ ۾ ڪارو چٽي بوسڪي رنگ تي.

Jk-493 چٽيل ٺڪر. گلتي پاسن کان چوڪنڊن جي قطار. جن کي منجهلا گول الڳ ڪري بيٺا آهن. ڳاڙهي ڏاتوءَ تي ڪاري چٽسالي. Pl.XV. 33

Jk-108 چِريل ٺڪر. نوڪدار پن. هر گريءَ ۾ ڳاڙهي پٽي. گلابي ڏاءَ تي ڪاري چٽسالي.

Jk-622 چٽيل ٺڪر. اڌ گول گهرين ۾ گلتي پاسن کان چهريون. آڪڙين ورن جهڙا پن. بوسڪي رنگ جي ڏاءَ تي ڪاري چٽسالي.

Jk-481 چٽيل ٺڪر. هلڪي ڳاڙهي ليٽہ تي ڪاري چٽسالي. گهرين ۾ گول پٽيون.

Jk-468 ٽانو جي ڳچي. پاسن ۾ ڪيڙ ڀيلھ جافريءَ جي منجهہ سان چوڪنڊا جيڪي منجهلن دائرن سان الڳ ٿيل آهن. ڳاڙهي ڏاءَ تي ڪاري چٽسالي.

Jk- 376 چٽيل ٺڪر. ڳاڙهي ڏاءَ تي ڪاري چٽسالي. نوڪدار پنن جو چٽ.

Jk-343 چٽيل ٺڪر. ڳاڙهي ڏاءَ تي ڪاري چٽسالي. ٻٽين نوڪن وارو پن منجهس ٻڙيءَ جي طرز واري جافري. Pl.XV. 28

Jk-502 چٽيل ٺڪر.بوسڪي رنگ جي ڏاءَ تي ڪاري چٽسالي. ليٽڻ سنوت واري طرز سان سَٽَ ۾ ليڪون.

Jk-605 ہہ چٽيل ٺڪر. مٿئين پٽيءَ ۾ گل ۽ ٻٽن نوڪن وارا پن. هيٺئين پٽيءَ

۾ منارن[1] جي شڪل تي لڙڪندڙ ليڪون. ناسي ڌاءُ تي ڪاري چٽسالي. Pl.XV.32

JK-381 چٽيل ٺڪر. ليٽڻ سنوت ۾ ماڪوڙا. جن ڪي وٽيءَ ڪان پوءِ ڪاٽي ڀري طرز جون ليڪون ڪاٽن ٿيون. ڳاڙهي ڌاءُ تي ڪاري چٽسالي 10.41 فوٽ.

Jk-685 چٽيل ٺڪر. گلتيءَ ۾ ڪيڙ ڀيلهه جي منجهه سان چوڪنڊن جي قطار. ڳاڙهي ڌاءُ تي ڪاري چٽسالي. Pl.XVI. 21

Jk-262 چٽيل ٺڪر. ناسي رنگ جي ڌاءُ تي ڪاري چٽسالي. چٽ ۾ وڻ ۽ ان جون لامون. لامن جو اندر ڪيڙ ڀيلهه چاري سان ڀريل.

Jk-667 چٽيل ٺڪر. گلتي پاسن سان چوڪنڊا. هرهڪ پاسي آڪڙيون ۽ هرهڪ گهريءَ ۾ ليڪ. ناسي رنگ جي ڌاءُ تي ڪاري چٽسالي. Pl.XV.25

Jk-515 پکيءَ جي شڪل ۽ گهٽي جي شڪل سان رانديڪو. پاسي ۾ گاڏيءَ جيان ڦيٿن واسطي ٻه سوراخ نڪتل. هلڪي ڳاڙهي ليٽ مٿان ڪاري چٽسالي. ڊيگهه 3.85 انچ. Pl.XVI. 14

Jk-490 لوٽيري تري سان ٺڪر جو ٿانو. مٿئين پٽي ۾ آڪڙين جي شڪل تي پَنَ. وچ تي گولن جي سَٽَ جي اپي قطار ۽ گلتي پاسن سان ٽڪنڊا. هيٺئين پٽي ۾ منارن جون تصويرون. ميٽائين رنگ جو پٽو، جيڪو ٻنهي پٽن کي جدا ڪري بيٺو آهي. گلابي رنگ جي ليٽ مٿان ڪاري چٽسالي. اوچائي 5.25 انچ. PL.XVI.18

Jk-474 لوٽيري تري سان چٽيل ٿانو. گول گهرين ۾ ڳاڙها چدا. ٻنهي پٽن جون ٻاهريون ليڪون ميٽائين رنگ تي. هلڪو گلابي ليٽ ڏنل. اوچائي 5.25 انچ. Pl.XVI. 19

---

1. The spiral motif does not occur on the Mohenjo-Daro pottery, but is found in Baluchistan (Noetling, *Zeits. f.Eth.*, 1898, p.469, fig.42, and some examples in the Indian Museum, *e.g.* Nos.56A and 56B). For its occurance on Honan pottery *see* Arne, *Stone Age from Honan*, Pl. II, and on Hittite and 'Hyksos' pottery *see* Frankfort, *Early Pottery of the Near East*, Part II, p.164, fig.19 and Pl. XIII, fig. 15. Cf. below, Gs.296.

Jk-475 لوٽيري تري سان چٽيل ٿانو. هلڪي ڪاري رنگ جو سادو ڊاءُ. ليڪي اندر ٺهيل گهرين ۾ ڀريون. ٿوريءَ وٿيءَ ڪان پوءِ منارا. اهي ٻن جدا جدا پٽن ۾ آهن. ڳاڙهي رنگ جي ليٽ تي ڪاري چٽسالي. اوچائي 4.6 انچ..Pl.XVI. 16

Jk-489 لوٽيري تري سان چٽيل ٿانو. ڳچيءَ وٽ هلڪو ڪارو ڊاءُ. هيٺان تري وٽان ساڳيو رنگ معلوم ٿئي ٿو. سڄي ٿانو تي هلڪي ڳاڙهي رنگ جو ليٽ تيل، ڪابہ چٽسالي ڪانہ تيل آهي. اوچائي 5.3 انچ.ـ 8.4 فوٽ.Pl.XVI.17

Jk-549 چٽيل ڦيلهيءَ جو ٽڪر. گولائي ٩ انچ. ڪناري تي ونگ نموني جون ليڪون. اندرئين پاسي گول پٽيءَ جو دائرو. پٽي اندر ليڪن جون قطارون. ٻن جو منجهہ ٻري طرز جي جافريءَ سان ڀريل. وچ تي ڪِرڪِيَن جو مچلو. گهرين جي وچ تي ڏيڏرن جي چٽسالي. جن جا منجهہ ڪيڙ پيلهہ جي جافريءَ طرز تي ڀريل آهن. هلڪي ڳاڙهي ليٽ تي ڪاري چٽسالي. Pl.XVI. 22

Jk-545 موڪري منهن سان ٺڪر جو ٿانو. گهٽو ڪري رڌ پچاءَ سان لاڳاپيل آهي. ڀڳل ٽڪرو ڳچيءَ وٽ هلڪو ڳاڙهو ليٽ اٿس. مٿئين پاسي تي ميٽائين رنگ جو ڊاءُ. ڳچيءَ وٽ ٽي پاسيريون ليڪون. هيٺئين پاسي تي ليٽڻ ۾ لهنواري سياءَ ۾ چگهہ نڪتل اٿس. اوچائي 2.25 انچ. Pl.XXXV. 9

Jk-593 ٿانو جو ٽڪر. ڳچيءَ وٽ پاسيريون ليڪون. ڪلهن وٽ ناسي رنگ جو ڊاءُ. هيٺ منجهلن گولن جون گهريون ليڪون. ٿانو جي چوڊاري ٽي گهرا ليڪا. ان ڪان هيٺ چگهن جون ٻہ قطارون. Pl. XV. 24

Jk-547 ٺڪر جو ڪپو. بوسڪي رنگ جو لبٽ. اوچائي 4.75 انچ. Pl.XVI. 15

Jk-472 ٺڪر جو ڪپو (چَلَ). اوچائي 5.5 انچ.

Jk-840 ٿانو جو ٽڪر. بوسڪي رنگ جو ڊاءُ ناسي رنگ جي چٽسالي. اوچائي ٢٥ انچ. وچ تي ڏوريءَ جهڙيون ٽي ليڪون.Pl. XXXV. 13

Jk-501 مٽيءَ جو پڪل چهن سوراخن سان ڪو رانديڪو. سڄي تي چوڌاري

ننڍڙن ننڍڙن ڳاڙهن ٽبڪن سان چٽسالي. ڊيگهه اٽڪل ٢ انچ.Pl.XV.19
Jk-552 مٽيءَ جو پڪل نون سوراخن سان رانديڪو. شڪل صورت ۾ چوڪنڊو ماپ ".8 x "2 x "2.85 انچ.. Pl.XV.20
Jk-525 ٺڪر جي راند ـ گاڏيءَ جا ڦيٿا. ۾ ماٿهوءَ جون بيٺل پانت ۾ تصويرون. هلڪي گلابي رنگ جي ليٽ تي ميٽائين رنگ ۾ چٽسالي. گولائي 2.25 انچ.
Jk-596 مٽيءَ جي پڪل نبات جهڙي شڪل. اوچائي2.7 انچ. رنگ ڪارو.
Jk- 603 عاج جو ڪِلُ. ڦر نڪتل. ميٽائون رنگ. ڊيگهه 3.45 انچ. Pl.XVI. 23
Jk-524 بلور کي لسو ڪنڊڙ. رنگ پورو. ڊيگهه 4.2 انچ. Pl.XIX. 12
Jk-109 بلور جي مکري. رنگ ڪٽو. ڊيگهه 1.5 انچ. Pl.XIX. 8
Jk-467 بلور جو پاساڙو. رنگ پورو. ڊيگهه 1.8 انچ.Pl.XIX, 11
Jk-76بلور جو پاساڙو. رنگ پورو. ڊيگهه 2.4 انچ. Pl.XIX. 6
Jk-467 بلور جو پاساڙو. رنگ پورو. ڊيگهه 2.15 انچ. Pl. XIX. 4
Jk-76 بلور جو پاساڙو. رنگ پورو. ڊيگهه 1.95 انچ.Pl. XIX. 5
Jk-629 بلور جو پاساڙو. رنگ پورو. ڊيگهه 4 انچ. Pl.XIX. 1
Jk-601 بلور جو ڪٽڻ وارو مهرو يا روهڙو. ڊيگهه 2.85 انچ. رنگ پورو. Pl. XIX. 13
Jk-1 تامي جي ڏڪي جي اٽي. شڪل صورت ۾ پن جهڙي. پڳل. ڊيگهه 7.5 انچ. وچ تي 3.3 انچ موڪر.Pl. XLI. 35

III. هند ـ ساساني تهه ('A' ۽ 'B' دڙي جي مٿان ١١ فوٽن تائين هيٺ)

Jk-92 ٺڪر جو چٽيل ٿانو. هلڪي ڳاڙهي ليٽ تي ڪاري چٽسالي. هار جهڙو چٽ [١]. هلڪي ڳاڙهي رنگ جا ٻه پٽا، جن تي ڪاٻه چٽسالي ڪانہ آهي. وچ تي چوڏاري ڦري ايندڙ ڪارو ليڪو. اوچائي 10.5 انچ، گولائي 7.8 انچ. دڙي B

مان لڌل. Pl.XIII. 3.

Jk-8 چٽيل گهگهي. ٽن ڪونن اٿس. ڳچيءَ جي چوڌاري ڪارا، ڳاڙها ۽ اڇا پٽا. چٽساليءَ ۾ هڪ جيٽريءَ وٽيءَ تي چار گل. چٽسالي ڪاري رنگ ۾. پنکڙين جي چوٽين تي اڇا ٽيڪا. هيٺين پاسي تي اڇي، ڳاڙهي ۽ ڪاري رنگ ۾ سنهيرن تي پٽيون. اوچائي ٥ انچ. دڙي 'B' مان لڌل .Pl.XIII. 7

Jk-99 چٽيل گهگهي. ڀڳل حالت ۾. ڳچيءَ وٽ مٿئين پاسي ڪارا پٽا. هلڪي ڳاڙهي ڏاءَ تي ڪاري رنگ ۾ چوڌاري پکين جو چٽ جيڪي گلن کي ٺونگا هڻن ٿا. دڙي 'B' مان لڌل . Pl.XIII. 8

Jk-339 چٽيل ٺڪر. بوسڪي رنگ تي. ليٽ. ميٽائين رنگ جي چٽسالي. گول دائرن جي وچ ۾ ڪنول جي گل جو چٽ. 'A' دڙي مان لڌل . Pl. XIV. 16

Jk-398 چٽيل ٺڪر. ٻري طرز جي جافريءَ جي منجهه ۽ گلتي پاسن سان ٽڪندا. پاسي ۾ ڳاڙهي رنگ جو پن. جنهن جو ڪنارو ڪارو آهي. ڳاڙهي ليٽ تي چٽسالي تيل. Pl. XIV. 17

Jk-169 چٽيل ٿانو جو ٺڪر. ڳچي ڳاڙهي ڏاءَ ۽ گلابي ليٽ ۾ واري وٽيءَ سان پٽا. ڳچيءَ جي چوڌاري ڳاڙهي رنگ ۾ لائين جيان ٽيڪا. هيٺان ٺڪر جي رنگ ۽ ڳاڙهي ڏاءَ جا پٽا. گلتي پاسن سان ٽڪندا. هلڪي گلابي رنگ تي ميٽائين رنگ سان چٽسالي. Pl.XIV. 20

Jk-143 چٽيل ٿانو جي ڳچي. هلڪي گلابي ليٽ مٿان لهنواري نوعيت جي دائيدار بيهڪ تي ڪاري رنگ ۾ چٽسالي. واري وٽيءَ سان ڳاڙهي ڏاءَ ۽ گلابي ليٽ جا پٽا. گلتي پاسن ۽ ڪيڙ ٻيلهه سان جافريءَ وارا ٽڪندا[1] پاسيءَ ۾ ڳاڙهي رنگ ۾ ڪاريءَ ڪناريءَ سان پن. چٽسالي هلڪي گلابيءَ ليٽ مٿان تيل. دڙو .B Pl.XIV. 21

Jk-433 چٽيل ٺڪر. گلن ۽ جانورن جي چٽسالي. چٽ جو اندريون پاسو ميٽائين رنگ جهڙو. ٻاهريون ڪناريون ڪاري رنگ جون آهن. A دڙو.

1. Pottery with this design was found by R. D. Banerji in the clearance of the Stupa at Mohenjo-Dar.

Pl.XIV. 22

Jk-34 چٽيل ٿانوَ جي ٺڪري. ڪاري رنگ سان ٺهيل گڏيل ماڪوڙي جو چٽ. ٺڪر جي اصلي رنگ مٿان. ان کان پوءِ ڳاڙهي ڌاءُ ۾ گلابي ليٽ جا ٻه پٽا. گلتي پاسن ۽ ڪيڙ پيلهه جاڦري طرز سان ٽڪنڊا. پرسان گل ٻوٽي جو چٽ. گول ٻڙيءَ جي چوڌاري پاتل گول ليڪو. ٺڪر جي اصلي رنگ تي ڪارو چٽ. دڙو Pl.XIV. 24 .B

Jk-177 چٽيل ٺڪر. گهرين ۾ ٻريون. گلابي ليٽ تي ڪاري چٽ ڪاري. دڙو .A

Jk-257 چٽيل ٺڪر. ٻڙين جي قطار. چٽڻ ڪرڪين جو ست ڪين الڳ ڪري ٿو. هلڪي گلابي ليٽ تي ناسي رنگ جي چٽسالي. دڙو A.

Jk-100 موهيڙن جيان ٻاهر نڪتل بونبڙين جي چٽ سان. لسو پيالو. اوچائي 4 انچ. گولائي 6.7 انچ. دڙي B مان لڌل. Pl.XIII.9.

Jk-98 ٺڪر جي گهگهي. ٻن ڪڙن سان. سچي نيري رنگ جي ڪاشيءَ سان رڱيل. اوچائي 16.25 انچ. دڙو PL.XIII. 10 .B

Jk-94 ٻن ڪڙن وارو ٺڪر. گهگهيءَ جو ٽڪرو. سچو نيري رنگ جي ڪاشيءَ ۾ رڱيل. اوچائي 9.5 انچ. دڙي B مان لڌل.

Jk-279 چٽڻ ڪڙن وارو ٽڪر. چٽڻ ڪڙن واري گهگهيءَ جو ٽڪرو. ڳچيءَ وارو حصو کهٽي جي مٽي جهڙي چٽسالي. B دڙي مان لڌو.

Jk-817 ٺڪر جو ٿانو. ٿڻ وچايل. ٻڙڪي ترو. اپريل چٽساليءَ جي پانت. موهيڙن جهڙين بونبڙين جي قطار. بيهڻ لاءِ تري ۾ ڳرائين لڳل. هيٺ - ڇهن سرندي وڄائڻ وارين عورتن جون تصويرون. جيڪي جدا جدا ڇهن گهرين ۾ رکيل آهن. هيٺان ٻه موهيڙن جي هڪ قطار آهي. هڪ خالي وٿيءَ کان پوءِ، تري واريءَ جاءِ کان مٿان ستارن کي مٽي ايندو محسوس ڪجي ٿو. اوچائي ٨ انچ. دڙوB ـــ ١٧ فوٽ. کوهه جي منهن تان لڌل. Pl.XIII.11

Jk-816 ڪيترين ٺڪرين جن تي گوتم ٻڌ جي اپريل اکير ۾ چٽسالي

آهي. جيڪو وهار ۾ تبليغ ڪرڻ واري انداز ۾ ويٺل ڏيکاريو ويو آهي. سخارا تي ڌرماچڪرا Dharma Chakra جي عـلامت ڏسڻ ۾ اچي ٿي. دڙو B ـــ ١٧ فوٽ هيٺ کوهه جي منهن تان لڌل. Pl.XIV. 26

Jk-816 ٽانو جو ٺڪر سنک ـ ان گڏيل. اپريل اکير ۾ گل ۽ شينهن جو چٽ. دڙو B. کوهه جي منهن تان ١٧ فوٽ هيٺ لڌل .

Jk-432 ٺڪر جي پرچ Saucer جو ٽڪرو. کوکي چٽسالي ۾ سواستيڪا ۽ بيا نمونا. پرچ جي اندئين پاسي گولائي ٧ انچ. دڙو A. 14 Pl.XIV.

Jk-131 ٺڪر جي پرچ جو ٽڪرو. اندرئين پاسي ٻوٽي جي لامن جي اکير. جيڪا ٽياس (صليب) جيان آهي. دڙو B. 15 Pl.XIV.

Jk-813 ٺڪر جي پڳل پرچ جو ٽڪرو. چٽ اکريل. گل ٻوٽي جو نمونو هڪ ٽڪنڊي جي چوڌاري، جنهن ۾ نقطا ۽ گول دائرا آهن. گولائي 4.5 انچ. B دڙي مان لڌل. 18 Pl.XIV.

Jk-526 ٺڪر جي پرچ. وچ نقطي واري گول دائري کان ڪنهن ٻوٽي جون لامـون اکريل چٽ ۾ ۽ اندرئين پاسي. گـولائي ٥ انچ. دڙي B مـان لڌل. Pl.XIV. 19

Jk-586 ٺڪر جي پرچ. اندرئين پاسي تي اکريل چٽ ۾ وچ نقطي سان گول دائرا. گولائي ٥ انچ. B دڙي مان لڌل.

Jk-436 ٺڪر جو ٽانو. شڪل صورت ۾ ڪميءَ جهڙو [1]. منهن سوڙهو. شڪل ۾ وينوڙو. اوچائي 2.4 انچ. گولائي ٣.٢٥ انچ. دڙي B مان لڌل.

Jk-151 ڪنير جو ڪينرو. ڳچيءَ کان هيٺان براهمي لکت ۾ چار پيرا Pra i " پرا آءِ " لکيل. اوچائي 2.95 انچ. B دڙي مان لڌل. 23 Pl.XIV.

Jk-285 ٺڪر جو پڪل ماٽهوءَ جو مٿو. رنگ ۾ سرمائي ڪٽو. اوچائي 2.3

1. Similar vessels, both big and small, are frequently discovered at Taxila and other sites on the Northwestern Frontier. Blanford published an illustration of one of these from Makran (now in the Indian Museum, Culcutta) in *Procs. A.S.B.*, 1877, Pl. II, fig. 4. For other examples from Baluchistan, *see* Hargreaves, *A.S.R.*, 1924-25, Pl. XV, and Stein, *Mem. A.S.I.* No. 43, Pl.V, Ji. I. iv.

انچ. B دڙي مان لڌل.

Jk-555 ٺڪر. جنهن تي ڪنول گل جي اپريل چٽ ۾ چٽسالي ٿيل آهي. پڌڻ لاءِ وچ تي سوراخ. گولائي 2.75 انچ. A دڙي مان لڌل.

Jk-129 مٽيءَ جي پڪل ٽڪي Plaque . جنهن ۾ ماٺهوءَ جو سر ميڄن سميت ڏسڻ ۾ اچي ٿو. ڊيگهه 4.15 انچ. B دڙي مان لڌل. Pl.XIII.1

Jk-507 مٽيءَ جي پڪل ٽڪي، جنهن تي خروشلي لکت تي اکر Musasa" مو سا سا " "موسلي جو " لکيل آهن. ڊيگهه 5.1 انچ. منڊو 1.6 انچ. دڙي A مان لڌل. Pl.XIV. 25

Jk-585 مٽيءَ جي پڪل مهر. وڌ ۾ وڌ ڊيگهه 75. انچ. لکت گپتا دور جي نموني واري (پنجين صدي عيسوي) اکر ڪجهه هن طرح آهن: " سري اجڌاماسايا" Sri Ajdhamsya (?) اجاڌاما جو (؟) of Ajdhama. A دڙي مان لڌل. Pl.XIV. 2

Jk-763 مٽيءَ جي پڪل مهر - ڊيگهه 75. انچ. گپتا جي دور واري لکت جو نمونو. اتڪل (پنجين صدي عيسوي). " سري ڪرپاري هرسايا-Sri Karpa ri Harasya of Hara (i.e. Siva). سري شوَ، ڪوپرين جو هار پائيندڙ"[1]. B دڙي مان لڌو. Pl.XIV. 3

Jk-457 مٽيءَ جي پڪل مهر. ڊيگهه 7. انچ گپتا جي دور واري لکت جو نمونو. اتڪل (پنجين صدي عيسوي). لکت هن ريت آهي: " رماچيءَ جو " "Sri Rumachisa" دڙي A مان لڌو. Pl.XIV. 4

Jk-777 ٺڪر جنهن تي مس سان لکت جا نشان. گپتا جي دور واري لکت جو نمونو. رڳو " يَ " " سَ " پڙهڻ جوڳو آهي.[1] B دڙي مان لڌو.
Pl. XIV. 5

Jk-756 مٽيءَ جي پڪل مهر جنهن تي مرد جي سيني تائين مورتي نظر اچي ٿي، جنهن جو منهن ساڄي طرف مڙيل آهي. ڊيگهه 8. انچ. لکت پهلوي لکت سان

1. A number of sealings with this identical inscription were found on Mound A and B.

ميل ڪاٺي تي. B دڙي مان لڌي. Pl.XIV. 6

Jk-69 ٽامي جو سڪو. هڪ پاسي ماٺهوءَ جي اڌ چٽي تصوير. گول . گولائي اٽڪل 7. انچ . دڙي B مان لڌو. Pl.XIV. 11

Jk-188 ٽامي جو سڪو. ٻنهي پاسي ماڻهوءَ جي چِٽِي تصوير. تصوير ڪي پاتل ڪپڙا ڪشن بادشاهن جهڙا آهن. شڪل ۾ گول. گولائيءَ جي ماپ 7. انچ. دڙي B مان لڌو. Pl.XIV. 12

Jk-252 ٽامي جو سڪو. شڪل شباهت ڪشن بادشاهن واسوديو جي اولاد مان لڳي ٿو.مهر واري پاسي بيٺل بادشاه جي تصوير. ڊگهو لباس پاتل. ٻنهين پاسي ڪابہ شيءِ نظر ڪانہ ٿي اچي. گول. گولائي هڪ انچ.[٢] B دڙي مان لڌل. Pl.XIV. 13

Jk-71 چن جي پٿر جو هڪ ٽڪرو جنهن تي ٻڌي ستاوا جي تصوير آهي. تصوير جسم جي سيني کان مٿئين واري حصي جي آهي. ساڄو هٿ بچاءَ ڏيڻ واري نموني کنيل آهي. ڊيگهہ 2 انچ. دڙي A مان لڌل. Pl.XIV. 27

Jk-31 پٿر جي گول ٽڪي. ٻڌڻ لاءِ وچ تي سوراخ. وچ تي اپريل چٽ ۾ پرن واري گهوڙي جي تصوير. گولائي 4.2 انچ. ساڳي قسم جا پٿر ٽيڪسيلا مان لڌا ويا آهن. B دڙي مان لڌل. Pl.XIII. 2

Jk-241 لوهہ جو خنجر. ڊيگهہ 8.4 انچ. B دڙي مان لڌو. Pl.XIII. 4

Jk-271 لوهہ جو خنجر. ڊيگهہ 5.6 انچ B دڙي مان لڌو.

Jk-243 لوهہ جو خنجر. ڊيگهہ 6.6 انچ B دڙي مان لڌو. Pl.XIII. 6

Jk-355 لوهہ جي ڏڪي جو ڦرSpear-head . ڊيگهہ 4.15 انچ. دڙي B مان لڌو.

Jk-119 لوهہ جو ڏاٽو. ٻنهي ڇيڙن جي وچ واري ماپ 3.75 انچ. B دڙي مان

1. Alongwith it were found a sealing of the same class as Jk.763 and the painted potsherd, Jk.339 (Pl.XIV, fig.16). Very close to them were excavated ten more sealings of this class and a coin with the device of a crude human figure (Jk.765).
2. This piece belongs to a lot of thirteen coins. The rest are of the type of Pl. XIV, fig. II, 12.

لڏو.

Jk-254 لوهہ جو چاقو. ڏيکهہ 6.15 . دڙي A مان لڏو. Pl.XIII. 5

●

باب ٽيون
سنڌ جي لاڙ واري حصي ۾ درياه جي ڪڙ سان دوآبي وارو علائقو

پاڱو پهريون -

پهريون سفر

جهڪر جي دڙي جي کوٽائيءَ کان هڪ سال پوءِ، مونکي سنڌ جي لاڙ واري پاڱي جي کوجنا لاءِ مقرر ڪيو ويو. هن ڪم ڪرڻ جي ذميواريءَ کڻڻ واسطي ٻه مقصد هئا. پهرين ڳالهه تہ اسان کي سنڌ جي لاڙ واري حصي جي ثقافت متعلق ڄاڻ تمام گهٽ هئي. تنهن ڪري اهو ڄڻ لازمي ٿي پيو تہ هن دو آبي واري علائقي متعلق وڌ ۾ وڌ ڄاڻ، حاصل ڪريون. ٻي ڳالهہ اها بہ هئي تہ تاريخ کان اڳ واري دور سان لاڳاپيل ڪيترن ماڳن جي ڳولها جي پنوتري جيڪا مسٽر بئنرجيءَ سان منسوب هئي، سا مسٽر جان مارشل جي هٿ ۾ هئي. جنهن ۾ ماڳن تي وچي مطالعي ۽ مشاهدي جي روشنيءَ ۾ تپاس ڪرڻ تي زور ڏنل هو. سنڌ جي ڪمشنر سان لک پڙهہ ذريعي ابتدائي ضروري ڪارروايون مڪمل ڪيون ويون ۽ اسان کي ضروري سامان ۽ تنبو وغيره ڏنيا، تہ اسان ١٩٢٩ع جي آڪٽوبر جي پڇاڙيءَ ڌاري سملا مان اڪائي، سڌو اچي ڪراچيءَ ۾ لٿو لاٿو، جتان اسان کي اصلي سفر تي اسهڻو هو.

پنيور

ڪراچيءَ کان سفر تي سنبهڻ کان پوءِ اسانجو پهريون ڊاپو گهارو هو. جيڪو نارٿ ويسٽرن ريلوي جي ڪراچي - ڪوٽڙي سيڪشن تي، ڊاٻيڇي ريلوي اسٽيشن جي پرسان رڻ پٽ جي وچ تي هو. هتان ٢ ١/٢ - ٣ ميل دور گهاري جي ڪاڙيءَ تي، پهاڙي علائقي ۾، پنيور جا ماڳ موجود هئا. هي ماڳ هڪ ٥٠ فوٽ اتاهينءَ ٽڪريءَ تي آهن، جنهن کي سنڌي سسئيءَ جو ٽڪر

[1]سڏيندا آهن. هي سسئي ۽ پنهونءَ[2] جي سوز ۽ عشق جي سرزمين آهي، جن جي محبت جي مامري کان سنڌي تمام گهڻو واقف آهن. گهڻن عالمن جو اهو خيال آهي ته گهاري جي ڪاڙيءَ مٿان نظر رکڻ واسطي ڀنڀور هڪ چيڪ پوسٽ هئي ۽ ۷۱۲ع[3] واري عرب حملي کان اڳ ان جو ڪوبه وجود ڪونه هو. هن دڙي مان لڌل ڪاشيءَ جا ٿانو، ماکيءَ جي مانارن جهڙا ٺڪر ۽ عرب حڪمرانن جا ننڍڙا ٽامي جا سڪا، مٿينءَ حقيقت جي تائيد ڪن ٿا. ٺڪر جي مٿين شين جو هينري ڪزنس[4] به مشاهدو ڪيو هو، جنهنجو خيال آهي ته ماکيءَ جي مانارن جهڙا ٺڪر سڪن نا هڻ جا سانچا هئا. اهي سڀ ڳالهيون اندازن کان وڌيڪ ڪونه آهن. گهڻو ڪري، سنڌ اندر، هٽ تي اٽي پيهڻ وارن جنڊن جا ڀڳل ٽڪرا آهن. اهڙي قسم جون شيون سفر دوران مسلمان دور وارن ڪنڊرن مان لڌيون ويون. ڀنڀور ۾، کوجنا واسطي هيٺ کاهيون کوٽيون ويون، ته جيئن پڪ ڪري سگهجي ته اهڙا ماکيءَ جي مانارن جهڙا ٺڪر مسلمان دور کان اڳ به هئا يا نه. پر اسان جو اهو اندازو غلط نڪتو. پٿر سان جوڙيل جڳهيون هڪ دور جي وستيءَ سان تعلق رکن ٿيون. پٿر واري پٽ جي پرسان کوٽيل هڪ کاهيءَ مان عرب دور سان لاڳاپيل اهي ٽامي جا سڪا مليا، جيڪي اسان ٺڪر جي ٿانون سان گڏ ڪري رکيا. اسان کي اهڙي ساڳي قسم جا سڪا دڙي جي مٿاڇري تان به مليا هئا.

ٺٽو ۽ ڀڏ جو ٺڪر

ڀنڀور ۾ وڌيڪ ڪم کي غير ضروري سمجهيو ويو. تنهن ڪري اتان واند ڀٽي اچي چوويهه ميل اوپر طرف ٺٽي وٽ ڪيما کوڙيا سون. ڪي صديون اڳ ٺٽو سنڌ جو دارالسلطنت (گاديءَ جو هنڌ) هو ۽ هندستان جي وڏن شهرن مان هڪ هو. ٺٽي کان پنج ميل ڏکڻ - اوپر طرف مڪلي ٽڪري تي ڪليان

1.Banerji, *Prog. Rep., A.S.I, W.C., 1919,* p.57.
2. Burton, *Sindh* (1851), pp.389 and 92 ff. Cf. also Elliot, *History of India*, Vol. I, pp.332-36.
3. Cousens, *Antiquities of Sind*, pp.80-81.
4. *Ibid.* p.80 and Pl. XV.

ڪوٽ جا ڪنڊر موجود آهن. اهو مسلمانن جي دور جو هڪ قلعو آهي. منجهس اولهہ طرف کان هڪ مسجد بہ تعمير ٿيل آهي، جنهن جي ٿن پاسن کان ڊنڊ ڦري اچي ٿي. اسان کي پڪ آهي تہ اها سنڌو درياہ جي هڪ ڇاڙهہ هئي، جيڪا ڪنهن سمہ اتان وهندي هئي. سترهين صديءَ ۾ هڪ انگريز ٺٽي متعلق لکيو آهي تہ: سنڌو درياہ ٺٽي جي چوڌاري اهڙيءَ ريت ڦري اچي ٿو، جو شهر ڄڻ تہ هڪ اپ ٻيٽ پيو ڀانئبو.[1] ٺٽي يا ڪليان ڪوٽ ۾ ڏسڻ لاءِ ڪجهہ بہ ڪونہ هو. جنهن مان اهو سمجهي سگهجي تہ اهي شهر ڪنهن پراڻي دور سان واسطو رکن ٿا. ٺٽي کان ٻڌ جي ٽڪر ويا سون. هي سنڌو درياہ جي ڪاهي ڪناري ۾ ٻن ٽڪرين تي آباد هڪ ماڳ هو، جيڪو جهرڪ شهر جي سامهون آهي. ٺٽي کي وڏيڪ ويجهي جنگشاهي ريلوي اسٽيشن آهي، جنهن کان پوءِ ميٽنگ جي اسٽيشن اچي ٿي. ٻڌ جو ٽڪر ميٽنگ ريلوي اسٽيشن کان ٢/١-١٣ ميل پري آهي. ٺٽي کان جنگشاهي ويندڙ رستو سنڌ ۾ تمام سٺو رستو آهي. هيءُ رستو يا ميٽنگ کان جهرڪن ڏانهن ويندڙ رستو موٽرڪار هلائڻ لائق آهن. تنهن ڪري اسان جهرڪ شهر ٿورن ڪلاڪن ۾ پهچي ويا سون. پر سنڌو درياہ کي پار ڪري ٻڌ جي ٽڪر ۾ اتان کان وري اڪري جهرڪ پهچڻ تمام گهڻو وقت ورتو. ڇاڪاڻ تہ جهرڪن جي سامهون پاڻي ٽانگهو هو. ٻيءَ پر پهچڻ واسطي اسان جي ٻيڙيءَ ڏاڍو وڪڙ ڪيو. نيٺ اسان ڇا ڪيو جو درياہ جي ڪڙ کان ميل جو چوٿون حصو، اسان ٻيڙيءَ مان لهي درياہ جو ٽانگهو پاڻي پنڌ جهاڳي گپ ۾ گپبا، مس اچي پار پهتا سون. اسان شام جو پوئين سج اچي ٻڌ جي ٽڪر واري ماڳن پيڙا ٿياسون. مسٽر جي. اي. ايل. ڪارٽر لاءِ چيو ويندو آهي تہ هن ماڳ جي ڪنهن سروڻن جي ڍير مان پٿر جي دور سان لاڳاپيل ڪي اوزار لڌا هئا.[2] پري کان انهن ٽڪرين جا مٿاڇرا دڙن وانگي ٿي ڏٺا، پر ائين ڪونہ هو. ٽڪرين جون چوٽيون قدرتي طرح ائين ڏسڻ ۾ ٿي آيون ۽ انهن مٿان ڪي

1. Raverty, *J. A. S. B.*, 1892, Part I, p.321.
2. *Antiquities of Sind*, pp.46-47. Cf. also Carter in *Ind. Ant.* 1932, p.88, n.13.

کنڊر موجود ڪونہ هئا. ان سڄي ماڳ تان نہ تہ ڪا ٺڪر جي شيءِ هٿ آئي ۽ نہ وري پٿر جي پراڻي دور سان لاڳاپيل ڪي اوزار ئي هٿ آيا. ڏسڻ ۾ ائين پئي آيو تہ ڄڻ هتي ڪڏهن بہ انساني آبادي ڪانہ هئي. هڪ سنڌي ٺيڪيدار انهن ٽڪرين جي پاسن مان پٿر ڪڍڻ لاءِ ڪمي لڳايا هئا. جڏهن اسان انهن ماڳن تي پهتاسون تہ اتان پٿر ڪڍڻ جو ڪم جاري هو. منهنجي سوال پڇڻ تي هن ٻڌايو تہ: هو گذريل ڪيتري وقت کان وٺي هنن ٽڪرين تان پٿر ڪڍي رهيا آهن. پر ڪين ڪنهن بہ جڳهہ جي باقيات يا ٺڪرائو ڏسڻ ۾ ڪونہ آيو آهي. تنهن ڪري اها ڳالهہ واضح ڪانہ ٿئي ٿي تہ مسٽر ڪارٽر پٿر جا اوزار ڪٿان لڌا هئا. ڪلڪتي جي عجائب گهر[1] ۾ پٿر جي اوزارن صاف ڪرڻ جو "رهڙو" Scraper موجود آهي. جنهن لاءِ چيو ويندو آهي تہ جيالاجيءَ جي ڊاڪٽر فيڊن Fedden ١٨٧٦ع ۾ لاڙ سنڌ جي جهرڪ شهر مان مٽاڇري تان لڌو هو. ان رهڙي جي حقيقي جاءِ ڪي اسان ڳولي لهڻ ۾ ڪامياب ڪونہ ويا سون. اها هڪ اڻ ٿيٽي ڳالهہ آهي جو پٿر جو اوزار سنڌ سيپتا سان واسطو رکندو هجي ۽ ان ڪي پٿر جي پوئين دور جو يادگار بہ سڏجي.

گجي جي پرسان ٿارو ٽڪري

جهرڪن کان موٽي اسان ٺٽي ۽ ڪراچي جي وچ تي هڪ ماڳ گجي ڏانهن روانا ٿياسون. گجو ڳوٺ ڪراچي ويندڙ رستي جي پر تي ٺٽي کان ڏهہ ميل اولهہ طرف آهي. مسٽر ڪارٽر اڳيئي هن ماڳ تي پهچي چڪو هو، جنهن لاءِ مسٽر ڪزنس جو بيان آهي تہ "گجي جي پرسان ٿارو، پوئين پٿر جي دور سان لاڳاپيل هڪ شهر آهي. هن اتان پٿر جي پوئين دور سان واسطو رکندڙ اوزار لڌا هئا."[1] ٿارو هڪ ننڍڙي ٽڪري آهي (Pl.IV, a). ۽ گجي کان ڏکڻ اوپر طرف ٻن ميلن جي مفاصلي تي آهي. اها ٽڪري ميدان جي سنوت کان ٣٠ يا ٣٥ فوٽ تي آهي ۽ چوٽي تراڪڙي اٿس. انجو اترين پاسو مسلمانن جي مقبرن سان

1. Coggin Brown, *Catalogue*, p.121, No.816. The findspot is incorrectly given as 'Shirak' in the Catalogue. But in the original register of the Museum it appears as 'Jhirak'.

والاريل آهي. اتي هڪ مندر به آهي، جنهن کي هٽ[1] سڏيندا آهن، جيڪو تباه ٿي سڃاڻ کان ٻي پري ٿي ويو آهي. هن جاءِ کان ڏکڻ طرف ١٦٠٠ x ٨٠٠ فوٽ جي جاءِ آهي. جنهن ۾ اهڙن اوزارن سان لاڳاپيل چقمقي پٿر جام پيل آهن. ان جاءِ تي ننڍن دڙن جو هڪ چڱو تعداد آهي، جنجي اوچائي پنج يا ڇهه فوٽ ٿيندي، جنهن ۾ هن ايراضيءَ جا ڪجهه حصا اڃا وجن ٿا. گهڻو ڪري ڪارٽر کي غلط فهمي ان ڪري ٿي، جو هو ان کي قلعي وارو شهر سڏي ٿو. هن کوٽائي مٿاڇري تي اسان کي ٽن جاين تي کي اڪريل علامتون ڏسڻ ۾آيون. انهن مان هڪ جاءِ تي ڇهن کان گهٽ اڪريل علامتون ڪونه آهن ۽ ٻين ٻن جاين تي هڪ هڪ علامت ملي آهي. انهن علامتن مان هڪ ۾، ماڻهو، گهوڙو، تير ۽ ڪمان آهي. هڪ چوکنڊو آهي، جنهن جي ڪنڊن مان نڪتل ليڪون وچ تي ڪاٽن ٿيون. اهي اهڙي قسم جي باقيات آهن، جن کي هڙاپا ۽ موهن جي دڙي مان لڌل مهرن تي ڏٺو ويو آهي. مليل حقيقت اهڙي ڪا واضح نه ڪانه آهي، ته هنن علامتن کي تاريخ کان اڳ واري دور سان يا سنڌ سڀيتا جي تصويري الف - بي Pictographic سان واڳي سگهجي.

تاريخي دور کان اڳ وارا ٺڪر

مذڪوره دڙن جي کوٽائي ڪرائڻ کان پوءِ اسان ٺڪرن جو چڱو تعداد لڌو، جن جو رنگ ڳاڙهسرو هو. گهڻو تعداد بنا چٽساليءَ وارن ٿانون جو آهي. پر ڪيترن نمونن جي ٿانون مان اهي اهڃاڻ پئي لڳا، ته مٿن اصل ۾ آرائشي چٽسالي ٿيل هئي. انهن مان هڪ ٺڪر (Th.54) جي تصوير ڏني وئي آهي PI.XVIII, 34 . اهو ٺڪر ڪنهن گلدان جو حصو آهي، جنهن تي چوکنڊن جو چٽ آهي. جن کي چنيون يا ٻري ڪڍي پريو ويو آهي. ٺڪر جي اصلي رنگ مٿان ميٽائين رنگ جي چٽسالي ٿيل آهي. انجي مٿان ڳاڙهسري پوري رنگ جو پٽو آهي.هن ماڳ تان لڌل ٺڪريون آمريءَ مان لڌل ٺڪرين سان، هنر ۽ نموني جي نقطئہ نگاہ کان هڪجهڙائي رکن ٿيون، ڏسو PI.XVIII . ٿاري

1. Carter describes it in *Ind. Ant.*,1932, p.87 (*see* Pl. I, fig. 3 and Pl. II,fig.4).

مان هڪ دلچسپ ٺڪري ملي، Th.53(Pl.XVIII,33)، جيڪا هلڪي پوري رنگ جي آهي، مٿس هلڪي پوري رنگ جو ڌاڳ ڏنل آهي. اها ٺڪري هڪ گلدان جي آهي، جنهن جي ڳچيءَ تي ميٽائين رنگ جو پٽو آهي ۽ انجي هيٺان ساڪٽي رنگ ۾ ڪا چٽسالي ڪيل نظر اچي ٿي. ٺڪر نمبر Th.53 ۽ Th.23 پنهنجي جاءِ پليٽ نمبر (Pl.XXXV 111) ۾ ڏسي سگهجن ٿيون. اهو چوڻ البت ڏکيو آهي تہ جن ٿانون جون اهي ٺڪريون آهن، تن جي اصلي شڪل ڪهڙي هئي. پر اها پڪ ضرور ٿئي ٿي تہ انهن ٿانون جا پاسا ڪجهہ اڀرا هئا.

ننڍين دڙن مان لڌل شين جو وچور

ٺڪري جي هن حصي تي ڏيان ڇڪائيندڙ ڏيک اهو آهي تہ سو کن ننڍڙن دڙن جو هڪ مچلو جدا ٿيو بيٺو آهي. ڏسڻ ۾ پهريون ائين معلوم ٿيندو تہ جڻ مسلمانن جون قبرون آهن، جن مٿان پٿر رکيا ويا هجن. ڪي اتر کان ڏکڻ طرف هليون ٿيون وڃن، تہ ڪي وري اوڀر کان اولهہ پکڙيل ڏسڻ ۾ اينديون. اهو ضروري سمجهيو ويو تہ اهي کولي ڏٺيون وڃن، تہ جيئن معلوم ٿئي تہ انهن ۾ اندر ڇا آهي. گهڻن دڙن جي بيهڪ چوڪنڊي آهي ۽ ڪن جي شڪل گول آهي. ٽن چوڪنڊن دڙن کي کوٽي ڏٺو ويو. گهٽي ٿي مٽي ۽ پٿر ٻاهر ڪڍيا ويا. ڪوٺين جون باقي بچيل پيتيون لڌيون. هرهڪ ڪوٺيءَ جي ڊيگهہ ٩ فوٽ ۽ ننڍو چار فوٽ هو. ڪوٺيون ڪاريگريءَ سان ٺهيل ڪونہ هيون. انهن جون پيتيون هيٺ پکڙيل پٿر مان جوڙيل هيون، جيڪي ٽن چئن فوٽن کان مٿي ڪونہ هيون. هر هڪ ڪوٺيءَ مان ٺڪر جا ٿانو هٿ آيا، جن مان ڪي وڏا تہ ڪي ننڍا هئا. ڪي ڦيلهيون بہ لڌيون، جن کي هيٺان پڙڪي ترو لڳل هو. Pl.XVI,24 اوچائي ١٦.٥ انچ هئي. پوئين دور جو نمونو سنڌ سڀيتا جي ٿامي واري دور سان تعلق رکي ٿو. کوٽائيءَ دوران اسان کي ڪي هڏا وغيره هٿ ڪونہ آيا. سمجهہ ۾ ڪونہ ٿو اچي تہ اهي لڌل شيون ڪهڙي ڪم اينديون هيون. اهي ٿانو بنا چٽسالئ جي سادا يا لسا ۽ رنگ ۾ ڳاڙها آهن. سندن دور

1. E.g. Th7, ht.16.5" : Pl. XVI, 25.

وغيره بہ معلوم ڪري ڪونہ ٿو سگهجي. پر گهٽو ڪري اندازو اهو آهي تہ جنهن دور ۾ پٿر جون اهي ڏنگيون ڦڏيون پٽيون جوڙيون ويون هونديون، ان دور سان انهن جو تعلق هوندو، جيڪو تاريخ کان اڳ وارو دور چئي سگهجي ٿو. چاڪاڻ تہ پٿرن جا اوزار پاسازا ۾ مگريون، ٽڪريءَ جي چوٽيءَ تي چوڌاري پکڙيا پيا آهن.

ماگهہ جو عام سياءُ

ٿاري منجهان ٽڪرين کان سواءِ ٢٦٠ پٿر جا اوزار مليا، جيڪي پاسازا ۾ مگريون آهن (Pl.XIX. 19-22). لڏل ٿانون مان ڪي تہ ننڍڙا آهن. هن ايراضيءَ ۾ انساني آباديءَ جو ڪو نشان ڪونہ آهي. چاڪاڻ تہ هن ٽڪريءَ جي مٿاڇري تي مٽيءَ جا ٻہ ٽي انچ مس ملندا. امڪان اهو آهي تہ ٿاري واري ٽڪري پٿرن جا اوزار ٺاهڻ وارو هڪ صنعتي علائقو هو ۽ اهو ڪو انساني رهائش جو ڳوٺ نہ هو. هن ماگهہ کي وڏيڪ ڪوتائيءَ لاءِ موزون نہ ڄاتو ويو. پر ڪن ٻين ننڍڙن دڙن کي کوٽڻ لاءِ پائتو سمجهيوسون.

ٻڌ سان واسطو رکندڙ کنڊر

هنن ننڍن دڙن مان ڪيترا پوئين دور سان واسطو رکن ٿا. هڪ گول دڙي کي فقط ڇهہ انچ مٽي هٽائي ڏٺو ويو تہ سنيءَ جيڪي مٽيءَ جو وڏو پٽر لڌو. ان کي پڪو ويو تہ ٻڌ ڌرم سان واسطو رکندڙ ميتا جون ڪيتريون ٽڪيون ظاهر ٿي پيون. انهن اٺ پڪل ٽڪين ۾ ٻہ قسم تہ چٽا پٽا ڏسڻ ۾ پئي آيا. هڪ قسم جي ٽڪيءَ ۾ گوتم ٻڌ کي ويٺل ڏيکاريو ويو آهي. ٻئي قسم جي ٽڪي چٽيائن (گهرن - مندرن ؟) Chaityas جي قطار آهي. ٽنهي قسم جي ٽڪين ۾ لکت ستين ۽ اٺين صدي عيسويءَ جي اتر هندستان جي ٻڌ جهڙي آهي. ٽڪيون هوبهو ميرپورخاص [1] مان لڌل ٽڪين جهڙيون آهن.

1. Cf. *Antiquities of Sind*, p.91, fig. 11

مسلمان دور سان واسطو رکندڙ ڪنڊر

ٽڪريءَ جي اتر پاسي تعمير ٿيل مسلمانن جا مقبرا ڪجهہ وڌيڪ توجهہ گهرن ٿا. ڇاڪاڻ تہ انهن مان ڪن تي ڏاڍيءَ ڪاريگريءَ سان ڪم ٿيل آهي، جيڪي ٺٽي جي مڪليءَ ٽڪريءَ تي جوڙيل تاريخي عمارتن کان وڌيڪ آڳاٽا آهن. ٺارو ٽڪريءَ مٿان ٺهيل دلچسپيءَ لائق تاريخي يادگار ٺهيل آهي. تعمير ۱۴ صديءَ جي پائنجي ٿي. چوڪنڊي نموني تي ۲۸ x ۱۸ فوٽ ماپ جو ڪوٽ آهي، جنهن ۾ ٻہ مقبرا ڏسڻ ۾ اچن ٿا. اهي مٿان کليل آهن، منجهن داخل ٿيڻ لاءِ ڏکڻ کان دروازو آهي. ڪوٽ واري چوڌاري پٽ ٦ فوٽ مٿي آهي. جنهن مٿان ڪنگرن سان اولو آهي. ان کان هيٺان ڇهہ بار ڪمايل پٿر جا هٽي ڪچي پٿر جي پٽ کي ڍڪيو ويو آهي. لنگهہ (دروازي) جي چوڌاري چونٺا، جاندل استعمال ٿيل ڏسڻ ۾ اچن ٿا. سڄي اڏاوت ۾ فقط پٿر جو استعمال ٿيل آهي. لنگهہ، محراب ۽ ان سان گڏ مقبرا ڏاڍيءَ سيبتائيءَ سان سينگاريل آهن. اڪيـــر اليڪ ۽ اوپـــڙ (گل ٻوٽي) جي چٽ ۾ ٿـــيل آهي. باقي ٻي اڏاوت بنا چٽساليءَ يا اڪير جي بلڪل سادي سودي آهي. سمجهہ ۾ ائين اچي ٿو تہ اها ڪنهن پراڻي دور سان واسطو رکي ٿي. ساڳي قسم جا عام رواجي نموني تعمير ٿيل مقبرا حاجي ترابي جي قبي جي پرسان بہ ڏسڻ ۾ اچن ٿا. هن اڏاوت جي هڪ پٽ ۾ عربي لکت موجود آهي، جيڪا تحفه الاڪرام موجب ۱۷۱ هجريءَ[۱] جي آهي. ان لکت جي تصوير مسٽر غلام يزدانيءَ کي ڏني وئي هئي، جنهن ٻڌايو تہ اها لکت ۷۸۲ هجريءَ سان واسطو رکي ٿي، جيڪا عيسوي سن ۱۳۸۰ع جي برابر وڃي بيهي ٿي. اهو فيروز شاہ تغلق جو دور هو. ان زماني جو هن تعمير سان يا ان ۾ دفن ٿيل بزرگ سان ڪو واسطو ڪونہ آهي. ڇاڪاڻ تہ ان بزرگ لاءِ چيو ويندو آهي تہ عباسي خليفي منصور جو همعصر هو. تحفه الاڪرام جو بيان آهي تہ شيخ ساڪري علائقي جي ٺاري قلعي، بگهاڙ ۽ پنيور جا شهر اچي

1. Cf. *Karachi District Gazetteer*, p.100.
2. Elliot, *History of India*, Vol. I, p.446.

فتح ڪيا.[۲] هن ۾ ته ڪنهن شبهي جي گنجائش ڪانه آهي، ته ٺارو.اهو ساڳيو ٺارو ٽڪري آهي ۽ ساڪرو اڄڪلهه تعلقي جي صورت ۾ سڃاتو وڃي ٿو ۽ سندس موجوده نالو ميرپور ساڪرو آهي.

بگهاڙ ڪان پار

ان ڪان پوءِ اسان نئين موٽياسون ۽ موٽرڪار جي ذريعي لاڙ سنڌ جي اوڀارين تعلقن، ميرپور بٺورو، گوني، جاتي، ديري محبت ڏانهن روانا ٿياسون. اهڙيءَ ريت اسان سنڌ درياه جو بگهاڙ ڦاٽ ۲۲ نومبر تي پار ڪيو ۽ ساڳئي ڏينهن، ميرپور بٺوري پهتاسون. اسان پنهنجي موٽرڪار اسٽيمر جي ذريعي ٽپائي، جيڪو سعيدپور واري پتڻ تي پيو ايندو ويندو آهي. اسان مير پور بٺوري ۾ هنيل واند (ڪيمپ) ۾ ترسي، شاه ڪپور، ڪاڪيجا، ڪٽ ٻانيڻ ۽ رڙيءَ جا دڙا ٽپاسي ڏٺا، پر اهي اسان کي مسلمان دور کان اڳ جا معلوم ڪونه ٿيا. اسان ٻين ٿورن تازن دڙن جي کوٽائي ڪري اچي ٽنڊي محمد خان ۾ سهڙياسون، جيڪو ڦليلي واه جي ڪناري تي آباد آهي. هن جاءِ جي پرسان گنجي ٽڪر جي چاڙه تي ٻڌ ڌرم سان واسطو رکندڙ ٻه اسٽوپا آهن، جن مان مشهور سڏيرڻ جو دڙو آهي. هن دڙي جا ماڳ سعيدپور ۽ گاجا واه جي پرسان آهن، جيڪا ڦليلي واه جي هڪ شاخ آهي. هن اسٽوپا جي قديم آثارن جي ڪاتي طرفان کوٽائي ٿيل آهي ۽ هن ماڳ کي هن ڪاتي پنهنجي تحفظ ۾ ورتو آهي. ٻنهي اسٽوپائن جو بنياد مٽي ٽڪريءَ تي رکيل آهي، تنهن ڪري هتي ڪنهن پراچين دور واري ته ملڻ جو ڪو به امڪان ڪونه هو. ان ڪان پوءِ اسان نظاماڻي ۽ ٺري وارن دڙن جي کوجنا ڪئي. اهي ماڳ ماتليءَ ۽ ٽنڊي غلام عليءَ جي وچ تي آهن. پر انهن مان ڪو به مسلمانن جي دور ڪان اڳ جو ڪونه هو. وچ ڊسمبر ڌاري اسان اچي ڪوٽڙيءَ پهتا سون. اتان ڪان يا ان جي سامهون درياه جي ٻئي ڪناري تي وسندڙ شهر حيدرآباد ڪان اسان مختلف طرفن تي سفر ڪيو. پر هتي اسان رڳو ميرپورخاص، عمر ڪوٽ ۽ بدين جو ذڪر ڪنداسون.

ميرپور خاص، عمرڪوٽ ۽ بدين

ميرپور شهر جي ڀرسان ٿر ۽ پارڪر جو علائقو آهي، اتي هڪ مشهور ۽ معروف ڪاهوءَ جو دڙو آهي، جنهن جي ڪزنس ۽ ڀنڊارڪر جدا جدا سال ١٠ - ١٩٠٩ع ۽ ١٧ - ١٩١٦ع ۾ کوٽائي ڪرائي هئي. جنهنجي نتيجي ۾ هڪ ٻڌ اسٽوپا نڪري نروار ٿي پئي. ان کان پوءِ انهن ماڻهن کي قديم آثارن واري کاتي پنهنجي تحفظ ۾ ورتو آهي. پر ان اسٽوپا جي چوڌاري ٻيا دڙا آهن، جيڪي ٻه کوجنا لهڻن ٿا. ائين سمجهه ۾ اچي ٿو ته اهي ماڳ ڪنهن ڏيوري يا مڙهيءَ جا آهن. اهو ڏسڻ لاءِ ته تري جي سنوت ۾ هيٺ ڪنهن پراڻي دور سان واسطو رکندڙ باقيات آهي يا نه، ان لاءِ اسان اسٽوپا جي اتر ۾ هڪ آزمائشي کاهي کوٽائي. اسان کي مٿاڇري کان ڇهه فوٽ هيٺ، عقيق جو هڪ مٽيو، ٻه ٽامي جا سڪا ۽ ڪن سادن سودن ٿانون جون ٺڪريون مليون. اسٽوپا جي ڏکڻ واري پاسي کان ٻه کوٽائي ڪرائي وئي. پر اتان ڪا ٻه اهڙي شيءِ ڪانه ملي، جنهن کي اسان تاريخ کان اڳ واري دور ڏانهن منسوب ڪريون. ميرپور خاص واري علائقي ۾ ٻيا ٻه ڪيترائي دڙا ڏٺاسون، جهڙوڪ ميرپور خاص کان اتر - اوڀر تيرهن ميلن تي شادي پلي اسٽيشن جي ڀرسان ڪيراهه Khirah جو دڙو يا ساڳي شهر ميرپور خاص کان چوڏهن ميل اتر - اوڀر طرف سنڌڙيءَ جي ڀرسان دڙو ۽ عمرڪوٽ جي ڀرسان مومل جي ماڙي وغيره. پر انهن سڀني دڙن مان اسان کي پراڻي دور سان تعلق رکندڙ ڪا ثقافتي وٿ ڏسڻ ۾ ڪانه آئي. حيدرآباد پهچي اسان ترت ئي بدين جي علائقي ۾ دڙن جي اڀياس لاءِ تياري ڪئي. حيدرآباد - بدين جي پيرو لشاري ريلوي اسٽيشن جي ڀرسان اسان هڪ دڙو ڏٺو، جنهن کي اوٽ جو دڙو Otjo Daro چيو ويندو آهي. بدين ڏانهن ويندڙ پڪو رستو ان کي وچان چيري گذرندو آهي. بدين کان اڌ ميل کن ڏکڻ طرف هڪ دڙي کي ٻه اسان جاچيو، جنهن کي پراڻي بدين سڏيندا آهن. اتي اسان دڙن جو هڪ مچلو ڏٺو، جن جي اوچائي ڇهن کان اٺن فوٽن تائين هئي. اسان پوري پڪ سان چئي سگهون ٿا ته اهي دڙا مسلمان دور سان واسطو رکن ٿا. اهڙي شاهدي اسان کي

نڪرين، جنهن جي ٺڪرن ۽ ڪاشيءَ جي ٿانون جي ٺڪرن مان ملي ٿي. اسان بدين جي پرسان ڪي پيا به دڙا ڏٺا، جيئن بدين ڪان ٽي ميل اتر طرف ڪنهن وارو دڙو ۽ باداين Bahadain ڪان ڏکڻ اولهه طرف دودي جو دڙو يا روپاه ماڙيءَ جو دڙو، جيڪو بدين ڪان ٢٢ ميلن جي پنڌ تي ڏکڻ ڏس تي آهي. دودي جي ماڙي وارياسي رڻ پٽ جي وچ تي آهي، جيڪو بدين ڪان ڇڻ ڪچ جو رڻ ٿو پائنجي. انهن سڀني ماڳن تان مسلمان دور کان اڳ، ڪنهن پراڻي دور سان واسطو رکندڙ ڪابه شيءِ هٿ ڪانه لڳي.

ويجهي دور جو دو آبو

جيتوڻيڪ اسان کي انهن ماڳن تان پراڻي دور سان لاڳاپيل ڪا به شيءِ ڪانه لڌي، پر پوءِ به اسان جو سفر ڪو اجايو ڪونه ويو. اتي وچي اسان کي اهو پرو پيو ته مذڪوره دو آبو ڪنهن تازي دور ۾ ٺهيو آهي. اسان کي اهو معلوم ٿيو ته درياه جي تازي ٺهيل هن خطي ۾ ٺڪراٽي علائقي کان پريان پراڻي ثقافت سان تعلق رکندڙ ڪنڊرن کي ڳولڻ اجايو ٿيندو. ريورٽي اسان کي ٻڌائي ٿو ته: بدين سنڌ جو انتهائي ڏاکڻو علائقو آهي. اڪبر جي زماني ۾ ٺٽي جي سرڪار، جنهن ۾ بدين به شامل هو، سو ڏاکڻو حصو سمنڊ[1] سان لاڳو هو. جيڪڏهن ٺٽي کي ملائڻ لاءِ هڪ ليڪ ڪڍي وڃي، جنهن جي اولهه ۾ ڳجو ۽ اوپر ۾ بدين هجي، ته اها حد تاريخ ڪان اڳ واري سنڌ ملڪ جي ٿي سگهي ٿي.

1. *J. A. S. B.*, 1892, p.317; Jarret, *Ain-i-Akbari*, Vol. II, p.336.

پاڳو پهريون

ڪوٽڙيءَ کان آمريءَ تائين

ڪوٽڙيءَ کان اتر طرف

عام طور چيو ويندو آهي تہ موهن جي دڙي مان لڌل سڀيتا سنڌوءَ جهڙي مهان نديءَ ۾ وڌي ويجهي، ساڳيءَ ريت مصر ۽ عراق جون سڀيتائون مرحلا طئي ڪنديون اوج تي پهتيون. تنهن ڪري سنڌو درياه جي ڪپرن، ڪنارن، پرين ۽ پاسن کي تپاسڻ ضروري سمجهيو ويو. اسان جي آڏو اهو ڪم هو تہ ڪوٽڙي ۽ حيدرآباد کان اتر پاسي واري درياهي علائقي جي کوجنا ڪريون. ان مذڪوره علائقي ۾ درياه جي ٻنهي پارين، ڪيترائي سڪيا ستابا ڳوٺ آباد هئا، جتان اسان کي ضرورت جي هر شيءِ ملي سگهي ٿي. ان کان سواءِ رستا ۽ ريلوي اسٽيشنون بہ موجود هيون، جن وسيلي اسان اتر سنڌ جي هر علائقي ۾ سولائيءَ سان پهچي ٿي سگهيا سون. پر ان جي باوجود سفر سٺائو نہ هو.١٩٢٩ع واري سرءُ کان اڳ سنڌ ۾ اهڙيون ٻوڏون آيون هيون، جو سياري جي شروعات ٿي چڪي هئي، پر سنڌ ۾ حالتون معمول تي ڪونہ آيون هيون. گهڻا رستا گاڏين جي سفر ڪرڻ لائق ڪونہ هئا، ان ڪري بند ڪيا ويا هئا ۽ ملڪ جا ڪيترا حصا اجا بہ پاڻيءَ هيٺ هئا ۽ اتي پهچڻ ڏاڍو ڏکيو هو. اٿل کان پوءِ مليريا ۽ ٻين بيمارين هاڃا ڪري ڇڏيا هئا، ذري گهٽ سڄي سنڌ وچڙندڙ وبائي بيمارين جي وڪڙ ۾ اچي وئي هئي. سفر دوران اسان جي کوجنا واري قافلي جا ماڻهو بہ مليريا ۽ ٻين بيمارين جو شڪار ٿي پيا. تنهن ڪري اسان کي مجبور ٿي ڪيترن دوستن لاءِ دوا دارونءَ واسطي ڪوٽڙي ۽ حيدرآباد ۾ ترسڻو پيو. وقت جي ان وٿيءَ ۾ اسان پنهنجي کوجنا سنڌوءَ جي ساڄي ڪناري تي شروع ڪئي. پر قافلي جي واڌ ۾ خود مليريا ايتري تہ شدت اختيار ڪري وئي، جو اسان جي ڪم جو سلسلو لڳاتار قائم رهي نہ سگهيو.

ڪوٽڙيءَ جي پرسان لڪيءَ جون ٽڪريون

اسان کي اطلاع پهتو تہ ڪوٽڙي ريلوي اسٽيشن جي پرسان، لڪيءَ جي ٽڪرين ۾ ڪڙي Karri جي نالي سان تاريخ کان اڳ واري دور سان لاڳاپيل هڪ ماڳ آهي. اسان هن ماڳ کي سولائيءَ سان ڳولي لڌو، جتي سخت قسم جو ننڍو وڏو چقمقي پٿر چوڌاري ڪنڊڙيو پيو هو.اهو سخت قسم جو ڪارو پٿر پنهنجي اصلي صورت ۾ موجود هو ۽ ان تي ڪنهن ڪاريگر ڪوبہ ڪم ڪونہ ڪيو هو. انهن پٿرن جو، قديم آثارن بدران جيالاجيءَ وارن سان تعلق هو. سڄيءَ ايراضيءَ کي جاچي ڏٺو سون، مگر اتي ڪو ٽڪرائو نظر نہ آيو ۽ نہ وري اسان ُني اتي ڪنهن انساني آباديءَ جو اهڃاڻ مليو. ان کان پوءِ اسان لڪيءَ جي ٽڪرين ۽ سنڌوءَ جي وچ وارو علائقو وٺي اتر طرف پيٽارو، ٻڍاپور ۽ مانجهند مان گذرندا اڳتي وڌڻ لڳاسون. لڪيءَ جي ٽڪرائتي علائقي جي اوڀر آمريءَ ۾ اچي واڌ قائم ڪئي سون. جتي اسان کي ڪنهن تاريخ کان اڳ واري دور سان لاڳاپيل ماڳ جو اطلاع مليل هو.

آمريءَ جو ماڳ

۱۸۳۴ع ۾ برنس[1] آمري ڏٺي هئي. ان جو احوال Narrative of a Voyage on the Indus مان ملي سگهي ٿو، جيڪو هن ريت آهي: "سيوهڻ کان ۱۸ ميل ڏکڻ ۾ درياه جي ساڄي طرف آمريءَ جي نالي سان هڪ ڳوٺ آهي. جنهن لاءِ چيو وڃي ٿو تہ ڪڏهن اهو هڪ وڏو شهر هو ۽ اڳين راجائن جي رهڻ جو دلپسند ماڳ هو. هن شهر جي تباهيءَ لاءِ اهو ٻڌايو ويندو آهي تہ سنڌو درياه ان کي ڊاهي ناس ڪري ڇڏيو، جيڪو موجوده شهر جي پرسان هاڻي هڪ دڙي جي صورت ۾ موجود آهي. ان دڙي جي زمين جي متاڇري کان اوچائي چاليهہ فوٽ کن ٿيندي. زباني روايتون اهو ٻڌائن ٿيون تہ ڪنهن آڳاٽي

1. *Travels into Bokhara*, etc., Vol. III, 1834, pp.58-59. Amri also appears in a report on routes in Sind by Lt. Col. Holland, in which it is described as 'a small village, with much cultivation in the vicinity.' __*Selections from the Records of the Bombay Government*, No.XVII, *New Series*, Part II, 1855.

سمي ڪنهن وڏي راجا هتي اچي ڏاهو ڪيو هو. هن پنهجي لشڪر کي حڪم ڪيو ته گهوڙن جي لڏ کي هڪ هنڌ ڪٺو ڪري رکو ۽ ان مان آمريءَ جو دڙو بڻجي ويو. دڙي جي پرسان ڪي مقبرا به آهن. پر اهي ڪنهن تازي دؤر سان واسطو رکن ٿا." ڪزنس[1] اهو لکي ڏيان ته چڪايو آهي، پر وڌيڪ معلومات ڪونه ٿو ڏئي. اتي پهچي اهو معلوم ٿيو ته ١٩٢٩ع کان اڳ هن دڙي جي کوٽائي ڪنهن قديم آثارن جي ماهر ڪانه ڪرائي هئي. برنس جنهن دڙي جو ذڪر ڪيو آهي، سو ڳوٺ کان اولهه، ڏکڻ-اولهه طرف، آمريءَ کان ٻه ميل پري، سيوهڻ-مانجهند واري رستي تي آهي. هن دڙي جي پرپاسي ۾ ٻيا دڙا به موجود آهن. پر اصل ايراضي، درياه جي پرسان هجڻ ڪري وڏن وٽن ۽ ٻوٽن سان ڍڪي پئي آهي. جيڪو دڙو برنس ڏٺو هو، تنهن کي اسين دڙو Iچونداسون. اهو مٿان کان ائين ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته جڻ ڪنهن پراڻي دور جي آباديءَ مٿان ڪچين سرن سان ٺهيل گهرن جو ڍير آهي. هتان جي رهواسين، دڙي جي تري ۾ کوٽائي ڪئي هئي، جنهن مان اسان کي معلوم ٿيو ته ٻهرين آباديءَ جي جاين جي اڏاوت پڪين سرن سان ٿيل آهي، جن جي ماپ ٣/٤-١ x ٣/٤-٧ x ١٠ انچ آهي. صحيح طريقي جي کوٽائيءَ کان سواءِ اهو چوڻ مشڪل آهي ته پراڻي ته جو ڪهڙي دور سان تعلق آهي. دڙي جي مٿان ڪچين سرن واري وستي مسلمان دور کان اڳ جي ڪانه آهي. اهو اندازو اسان دڙي ۾ موجود ڪاشيءَ جي ٿانون جي ٺڪرين ۽ ٻين شين مان لائي سگهون ٿا. مٿاڇري جي تپاس مان معلوم ٿيو ته دڙيI جي اولهه پاسي وارو دڙو اهميت جي لائق هو. ان جي اوچائي رڳو ١٢ فوٽ آهي(Pl.III a). مٿس مختلف قسمن جون ٺڪريون پکڙيون پيون آهن، مٽيءَ جون پڪل چوڙيون ۽ مٽيءَ جون پڪل ٽڪنڊيون ٽڪيون (Pl.III, b) به لڌيون، جيڪي موهن جي دڙي مان ملندڙ شين جهڙيون هيون. هيءُ دور جنهن کي اسان دڙو-٢ چونداسون سو مشاهدي ڪرڻ واري کي ڪنهن پئي ڍنگ جو معلوم ٿيندو. وڌيڪ تحقيقات ڪرڻ سان اسان

1. *Antiquities of Sind*, p. 175.

کي دڙي جي اولهہ پاسي کان پٿر جي اوزارن جي پاسڙن Flakes جا ٽڪرا مليا. انهن لاءِ شين مان اسانکي معلوم ڪرڻو هو تہ هيءَ دڙو تاريخ کان اڳ واري دور سان واسطو رکي ٿو يا نہ. سو کوٽائي ڪري ڏسڻ کان پوءِ معلوم ڪري ٿي سگهياسون. دڙي جي مٿان مقبرا اڏيل هئا. اها حالت سنڌ جي پراڻن دڙن سان عام آهي. دڙي جي ڪنهن بہ حصي جي کوٽائيءَ جي اتان جي مسلمانن ڏاڍي مخالفت ڪئي. حد جي ريوينيو آفيسر کان مدد ورتي وئي، جنهن کين يقين ڏياريو تہ دڙي جي کوٽائي ڪرڻ واسطي اسان جي نيت نيڪ آهي. جڏهن اهي هر طرح مطمئن ٿيا تہ پوءِ اسان کوٽائي شروع ڪئي. شروعاتي ڪم هڪ هفتو ورتو. ١٩٢٩ع جي ناتال جي دوران اسان کوٽائيءَ جو ڪم شروع ڪيو.(Pl.XL III)

کاهي نمبر هڪ (١)

دڙي -٢ ۾ کاهي هڻي وئي. کوٽائيءَ جي شروعات، دڙي جي چوٽيءَ ۾ زمين جي مٿاڇري جي سنوت جي وچ تان ڪئي وئي، جتان پٿر جا اوزار لڌا. اسان پنجاه فوٽ ڊگهي ۽ ٻارهن فوٽ موڪري کاهي کوٽائي. قبرن جي موجودگيءَ ڪري ڪمي ڏاڍي احتياط سان ڪم ڪري رهيا هئا ۽ کوٽائيءَ بہ محدود ايراضيءَ ۾ ڪرائي وئي. جيترو ٿي سگهيو، قبرن کان پري پئي ڪم ڪرايو سون. پهرينءَ کاهيءَ جي تہ کان پنجن فوٽن تائين هيٺ کوٽائيءَ مان پٿرن جي تہ پٿين جا نشان مليا. (Pl. III,d) کوٽائي هيٺ ڪندا ويا سون، جڏهن زمين ۽ مٿاڇري واريءَ سنوت کان ٿورو هيٺ پهتا سون، تہ اسان ڏٺو تہ اهي ٻہ يا ٽي فوٽ اوچيون پٿيون ڪنهن جڳهہ جو بنياد هيون، جنهن جو مٿيون حصو ڊهي چڪو هو. ان کاهيءَ نمبر پهرينءَ مان اسان مجموعي طور ٢٥٣ شيون لڌيون (Am 1-252 and Am 521) جي لڪت ۾ محفوظ ڪيون ويون. اهي اسان خاص طور تي ٻن تهن تان لڌيون. (١). دڙي جي مٿاڇري کان پٿر جي پٿين وٽ هڪ کان چار فوٽ گهرائيءَ تائين، (٢) ڇهن کان ست فوٽ گهرائيءَ تائين.

کاهيءَ نمبر هڪ (۱) مان لڌل شيون

مٽيئن سنوت جي لڌل شين مان اهميت جوڳيون سوَ کان مٿي ٺڪريون(Am. 1- 118) آهن. جيڪي ٿلهن ۽ ڳاڙهن ٿانون جي نشان ڌهي ڪن ٿيون. هلڪي ناسي رنگ جي ڌاءَ تي ڪاري رنگ جي چٽسالي ٿيل آهي. هن وڙ وارا ٺڪر جا ٿانو اسان اڳ ۾ ئي سڃاڻون ٿا. ڇاڪاڻ تہ هي سنڌ جي موهن جي ماڳن ۽ جهڪر يا پنجاب مان هڙاپا مان مليا آهن، جيڪي سنڌ جي سڀيتا سان واسطو رکن ٿا. هنن ٺڪرين جو چٽ سنڌ جي ٿانون سان هڪجهڙائي رکي ٿو. انهن چٽن مان ڪجهہ هي آهن: مڇيءَ جا چلر، گول ڪڙن اندر گل، پوٽن جا پن، ٽني نوڪن وارا پن، ماڪوڙا يا ڏاند موٽاڳو (لهريدار ليڪون) گلتي پاسن سان چوراس، جن جي وچ تي پڪي ۽ گل وغيره آهن. انهن چٽيل ٺڪرن کان سواءِ ٻيون بہ اهڙيون شيون لڌيون آهن، جن جو سنڌي سڀيتا سان واسطو آهي. انهن مان مکيہ فيلسپار Felspar جو گول ۽ ڍڳهو مٽيو آهي، مٽيءَ جو پڪل ٽڪ وارو چرخو، ٻارن جي راند گاڏين جا پڪل سانچا، مٽيءَ جون پڪل ڏاند جون مورتيون، ٺڪر جون اڌ پڪل ٽڪيون، پٿر جي اوزارن مان پاساڙا، مگريون ٺيڀ ترن تي بيٺل مٽيءَ جون پڪل ٿيلهيون (ٿالهيون)، جن جي اندرئين پاسي ڪوڪي چٽسالي ٿيل آهي.

هن کاهيءَ جي ٦ فوٽ اونهائيءَ تي اسان کي ڪاري مٽي ڏسڻ ۾ آئي، جيڪا مٿاڇري واريءَ مٽيءَ کان ڌار ورن واري هئي. ان جڳهہ تان اسان چٽيل ٺڪريون لڌيون، جيڪي نئين قسم جون هيون. سنڌ ۾ اهڙيون ٺڪريون ڪٿان ڪونہ لڌيون ويون آهن. ٿانو وڙ ۽ ورن ۾ سنها هئا. سندن ڳچين وٽ ڳاڙهسرو پورو پٽو هو. مٿن هن ريت چٽسالي هئي: اندرئين پاسي چپ جي هيٺان ميٽائين رنگ جو پٽو هو. مٿئين پاسي اليڪي ورن جي چٽسالي نظر ٿي آئي، جيڪا پوري يا هلڪي گلابي رنگ جي ليٽہ تي ڪاري يا ناسي رنگ ۾ ڪيل هئي. چٽسالي اهڙي سهٽي ڪانہ هئي، جهڙي موهن جي مٿئين تهہ مان لڌل ٿانون تي ڏسجي ٿي. هن ورن جا ٿانو پٿر جي اوزارن سان گڏ مليا آهن.

کاهي نمبر (۲)

هن قسم جا ٿانو دڙي جي حدن کان ٻاهر، درياهي پاٽيءَ جي پهچ واري حصي ۾ ملي سگهندا يا نه، سو اهو خيال ڪري کاهي نمبر ۲، ۲۶ x ۳۵ ۾ دڙي جي اوپر کان کوٽائي ڪئي وئي. ٽيهنءَ کاهيءَ جي هڪ فوٽ کن مس کوٽائي ڪرائي سين ته پٿر جي اڏاوتن جا نُنڍ مليا. انهن پٽين جا باقي بچيل هيٺيان حصا (نُنڍ) ٻه فوٽ موڪرا ۽ چار فوٽ اوچا هئا. (Pl.III, c) ان کان پوءِ ۳۵ فوٽ ڏکڻ پٽ لڌي وئي. ان پٽ جي اوپر طرف ڪيترن ئي ننڍن ڪمرن جي پيڙهين جا نشان مليا. بنيادن جي پراءَ واسطي جيڪا پٿري، ۾ ساڪرو ڪتب آندو ويو هو. ظاهر آهي ته اهو به اسان کي تري مان ڪڍي صاف ڪرڻو پيو. هتي اسان وري به اهڙي تهه وٽ پهتا سون، جنهن جهڙو اسان کي کاهيءَ - ۱ جي هيٺين حصي مان مليو هو ۽ اهڙي ئي ورن واري ڪاري مٽي وري ظاهر ٿي پئي ۽ ان سان گڏ پوري ڦڪي رنگ جا ٿانو به لڌا، جن تي اليڪي چٽسالي ٿيل هئي. کوٽائي ڪندي اسان کي هن وڙ سان لاڳاپيل ۲۱۴ ٿانو مليا، جن کي (Am. 253-462-522-525) ۾ ڏسي سگهجي ٿو. کاهيءَ کي چار پنج فوٽ کوٽيو ويو ته اتان به ٿانو لڌا. کاهيءَ جي تري مان ٻه ٽي فوٽ هيٺ پٿرن جا اوزار هٿ لڳا. معلوم ائين ٿئي ٿو ته هن ماڳ جو مٿيون حصو درياه جي اٿل [1] ۾ لڙهي ويو آهي ۽ هيٺيون حصو پاڻ مرادو ظاهر ٿي پيو. اسان اهو به سمجهون ٿا ته کاهي-۱ جي اليڪي چٽسالي وارا ٿانو، ڳاڙهي تي ڪاري چٽسالي Black-on- Red وارن ٿانون کان هيٺين تهه وارا آهن. تنهن ڪري ائين معلوم ٿئي ٿو ته اهي وڏيڪ پراڻي دور سان واسطو رکن ٿا. مکيه فرق اهو آهي ته ٻنهي ٿانون جي ڪاريگري ۽ سنجڻ ۾ به وڏو سنڌو موجود آهي. ٻنهي تهن جي دورن ۾ ثقافت ۾ فرق نظر اچي ٿو.

موهن واري ماڳ جي پرسان هئڻ ڪري آمريءَ جا پوئين دور سان

1. The tradtion recorded by Burnes in 1834 that the old city of Amri was swept away by the Indus seems to be based on fact.

لاڳاپيل ٺانو سنڌ سڀيتا[1] جي پيداوار آهن. آمريءَ جا پراڻي دور سان واسطو رکندڙ ٺانو، جن کي هن کان پوءِ آمريءَ جا ٺانو سڏيو ويندو، سي ٺامي واري دور جي ڪنهن مرحلي سان تعلق رکن ٿا. جهڙيءَ ريت موهن ۾ هڙاپا مان لڌل ٺانو پنهنجي دور سان لاڳاپيل آهن، جيڪي ان دور جي نمائندگي ڪن ٿا.سنڌ سڀيتا کي بنا ڪنهن شڪ ۾ شبهي جي هڪ ڊگهي تاريخ آهي، جنهنجا ڪيترا مرحلا آهن. تنهن ڪري امڪان اهو آهي ته اها موهن سان ڪنهن سڀيتا جي مرحلي ۾ همعصر هوندي. پر ڪن مرحلن ۾ گهٽو آڳاٽي به هئي.

آمريءَ ۾ بلوچستان جي ٺانون جا نمونا

مسٽر اسٽين، تازو بلوچستان[2] مان جيڪي ٺانو لڌا آهن، سي چٽساليءَ، سنجٽ، رنگڻ جي طريقي ۾ ورنن ۾ آمريءَ جي ٺانون سان هڪ جهڙائي رکن ٿا. سر جان مارشل[3] بنا سوچڻ سمجهڻ جي انهن ٺانون کي پٽي نسل جو نالو ڏئي ڇڏيو. ٺانون جا اهڙا نمونا ميهي Mehi، ڪولي Kulli ۾ ڏکڻ بلوچستان جي ٻين شهرن مان لڌا آهن.

اهي ٺانو مڪران جي نال[4] Nal ۾ ان کان به اڃا ڏکڻ طرف نندارا Nundara مان لڌل ٺانون سان ڀيٽ ۾ گهاڙيٽي ۾ گهٽي ويجهڙائي رکن ٿا. آمريءَ مان لڌل ٺانون مان اهو به ثابت ٿئي ٿو ته انهن دوڳلي نسل جي ٺانون جو ميدان اوپر طرف سنڌ سڀيتا ڏانهن وڌيل ٿو ڏسجي. اولهه سنڌ جي وڏيڪ ٽيندڙ کوجنا متعلق اسان آمريءَ مان لڌل ٺانون جا حوالا ڏينداسون ۾ انهن جي ڪاريگري، چٽسالي ۾ گهاڙيٽي متعلق به ڪي بنيادي مشاهدا پڻ پيش ڪندا سين.

ڪاريگري ۾ چٽسالي

آمريءَ جا ٺانو وڙ ورن ۾ سنها سمِٽا Porous آهن. اهي بلوچستان

1. Cf. Marshall, *Mohenjo-Daro*, Vol. I, p.100, n.1.
2. *Mem. A.S.I.* No.43, Pls. II, V, XX, XXIV, XXV and XXVI.
3. *Mohenjo-Daro*, Vol. I, pp. 97. ff.
4. *Mem. A.S.I.* No.35.

واري ٻني نسل Hybrid جيان آهن، انهن جو ڏاءُ ۽ ليٽ پوري يا هلڪي گلابي رنگ جو آهي ۽ ڳچين وٽ ڳاڙهسرو پورو پٽو نڪتل اٿن. چٽسالي ۾ استعمال ٿيندڙ رنگ به گهٽو ڪري ڦيٽهڙ Fugitive آهي.معلوم ائين ٿئي ٿو ته ٿانون پچڻ کان پوءِ مٿن چٽسالي ڪئي وئي آهي. انهن سڀني خاصيتن ڪري اسان کي هنن ٿانون ۾ نال Nal جي ڪاريگريءَ جي ثابتي ملي ٿي. نال جي ٿانون جيان هي ٿانو به گهڻ رنگاوان آهن. آمريءَ يا بلوچستان [1] جي ڪيترن ماڳن جي ٿانون ۾ اها خاصيت نظر اچي ٿي ته انهن تي پٽو ڳاڙهسري پوري، ڪاري يا ميٽائين رنگ ۾ ڏنو ويو آهي.مٿاڇري تي ڪنهن به رنگ جي ڏاءَ يا ليٽ جو هٿ ڦيريو ويو آهي. پر اسان کي انهن مٿان روغن هٿي چلڪائڻ جا اهڃاڻ ڪونه ٿا ملن. هن وڙ جي ٿانو تي ڏاءَ ۽ ليپ جي هٽ کان پوءِ ڪاري يا ميٽائين رنگ ۾ اليڪي چٽ جي ورن جي چٽسالي معلوم ٿئي ٿي. اهڙو نمونو نال ۽ دوڳلي نسل جي ٿانون ۾ پڻ ڏسڻ ۾ آيو آهي. جيستائين چٽساليءَ جي طرز جو سوال آهي ته آمريءَ جا ٿانو، ڏکڻ بلوچستان پسرن Hybrid ٿانون يا اتر بلوچستان [2] جي پرياڻو گهنڊائي Periano Ghundaie ۽ مغل گهنڊائي جي ٿانون سان ميل مشابهت رکن ٿا.منجهن چٽساليءَ جون خاصيتون هي آهن؛ ڏيڏرين يا چوڪڙين واريون طرزون، ڪي پوريون رڱيل آهن، ته ڪن کي ٻري ڏٺي پريو ويو آهي. منجهلا چوڪنڊا يعني چوڪنڊن اندر چوڪنڊن جو چٽ آهي. يا ڪرنگهي وارو ڪونج چٽ آهي. ڪٿي وري انگريزي ايس 'S' اکر جهڙا نشان آهن. ڪٿي وري ڊبليو 'W'جهڙو چٽ نظر ايندو. اهڙي ورن جي چٽسالي اسان کي ايران جي سيستان ۽ عراق مان به ملي آهي، جن تي رڱ به ساڳيو ڏنو ويو آهي. ٿانون جي پاسن کي اهڙيءَ ريت خوبصورت بنايو ويو ٿو، جيئن اسان آمريءَ ۾ ليڪن وارا چوڪنڊا ڏسون ٿا، يا انگريزي اکرن ايس S يا W ڊبليو جهڙا نشان نظر اچن ٿا، بلڪل ساڳيءَ ورنن جهڙا ٿانو اسان سيستان جي

1. An additional dark red colour is introduced *e.g.*, at Kulli (*Mem. A.S.I.*, No.43, p.122) and in a few instances at Mehi (*ibid.*, p.159).
2. *Mem. A.S.I.* No.37, Pls. V, VI and XI.

سڙيل شهر، اولهہ ايران جي موسيان Musyan ۾ عراق جي العبيد [1] ۾ ڏسون ٿا. نال جي گهڻن ٿانون تي خاص اليڪي چٽساليءَ جو ورن بہ مشهور معروف آهي. نال جي ٿانون ۾ اليڪي لاڙو ايترو تہ وڌيڪ آهي جو جانورن جي چٽسالي جهڙوڪ ڪنيٽ وارو ڏاند، سره ۾ مڇيءَ ڪي بہ اليڪي چٽساليءَ جي شڪل ۾ ظاهر ڪيو ويو آهي. سوس ـ ١ Susa-1 ۾ بہ اسان ائين ڏسون ٿا. اهو فن انڪري اختيار ڪيو ويو آهي تہ جيئن چٽساليءَ ۾ ڏنل بين شين سان جانورن جي چٽسالي ميل کائي بيهي. نالي جو خاص چٽ ـ ڏاڪو، گول يا بيضوي دائرو، پرسان چوڪنڊا، گول دائرا، جن جي چوڏاري وريل ليڪون آهن. اندر چوڪنڊن جو چٽ آمريءَ ۾ بہ مليو آهي ۽ پسري بلوچي ٿانون تي بہ ڏٺو وڃي ٿو. باقي پيا چٽ جن جو تعلق پوئين دور جي ٿانون سان آهي، جيڪو نندي قسم جي ٿانون تي مليو ٿو، سي اسان سنڌ جي ڪيترن ماڳن تان ڳولي لڌا آهن. بيضوي يا گول دائري وارو چٽ آمريءَ ۾ ڪونہ ٿو ملي، پر ٿورو اندر تي وريل گول ۾ وڌيڪ ترقي يافتہ [2] شڪل ۾ ميهي ۽ ڪولي مان هٿ آيو آهي. جيستائين آرائش جو تعلق آهي تہ نال ۾ پسري ٿانون ۾ پيا بہ هڪجهڙائيءَ وارا نقطا آهن. پر نال جي ٿانون جو گهاڙيٽو وڌيڪ ترقي يافتہ [3] آهي، سونهن ۽ ڪاريگريءَ جي لحاظ کان بہ مٿانهون آهي. تنهنڪري اسان سمجهون ٿا تہ اهي آمري - ميهي - ڪولي کان پوئين دور سان تعلق رکن ٿا.

نمونا

اهو ممڪن ڪونہ آهي تہ آمريءَ جي قديم دور جي وستيءَ مان لڌل مختلف ٿانون جي بيهڪ وري بنائي سگهون. پر انهن ٿانون جي ٽڪرين (Pl.XXXVIII,1,11) تي سرسري نگاه وجهڻ سان، اسان ڪنهن ڪي قائل

1. *Mem. Del. en Perse*, Vol. VIII, p.97, fig. 145 and p. 105, fig. 166; *Innermost Asia*, Vol. III, Pl. CXIII, K.G.055, 0135, 011 and Pl. CXIV, S.S.0105 and 06.
2. *Al-Ubaid*, Pl. XVII, 1691, 1695; and Pl. XVIII, 1542, 1959.
3.Cf., *e.g.*, *Mem. A.S.I.*, No.43, Pl.XXIX,Mhi III.1.1. It is probably related to the W-shaped motif occurring on the painted pottery of Musyan (Persia)__*Mem.Del en Perse*, Vol. VIII, p.101, fig. 56. Cf., also Ta 12 bearing similar motif (p.105 below). The 'omega' might have developed from it.

ڪري سگهنداسون تہ آمريءَ مان لڌل ٿانو، موهن جي دڙي ۽ هڙاپا مان لڌل ٿانون کان شڪل شباهت ۾ بلڪل مختلف آهن. موڪرن منهن سان يا اهي جن کي چپ ڪونہ[1] آهن، سي ٿانو جهڙوڪ پياليون ۽ ڪُپيون فقط آمريءَ مان ئي لڌيون آهن. ٻن قسمن جا ٿانو تہ عام آهن. هڪڙن جا ڏاڪڻ نموني تي پاسا آهن. ٻيو قسم انهن ٿانون جو آهي، جن جو هيٺيون پاسو ٻاهر نڪتل ۽ ڪلها ايا ۽ سڌيرا آهن. انهن ڪلٺي منهن وارن ٿانون جي ڀيٽ جو لاڙو نال جي ٿانون جي گهاڙ ڏانهن يا بلوچستان جي پسري ٿانون ڏانهن آهي. پر پوئين دور سان واسطو رکندڙ ٿانو آمريءَ[2] جي گهاڙ سان ميل کائين ٿا.

ٺٽي جا ڪنڊر

جڏهن اسان آمريءَ جي ڪنڊرن جي کوٽائيءَ جو ڪم پورو ڪيو، تہ پوءِ آمري ريلوي اسٽيشن جي اتر - اولهہ طرف ٻن ميلن تي هڪ پراڻي ماڳ ڏانهن سانباهو ڪيوسون. اهي ماڳ سيوهڻ ڏانهن ويندڙ رستي تي ۽ ٺٽي ڳوٺ کان ڏکڻ - اوپر جي ڪنڊ تي اٽڪل چٽن ايڪڙن تي پکڙيل آهن. دڙن جي مٿاڇري تان ٿامي جا ڪجهہ سڪا ۽ ٺڪريون هٿ آيون. اتي جي رهواسين اسان جو ڌيان ڪوٽيل ڪڏن ڏانهن ڇڪايو، جيڪي ڪن ماڻهن دولت ڳولڻ لاءِ اتي هنيون هيون، جتان هنن مٽيءَ جا وڏا ٿانو لڌا هئا. اهڙن ٿانون جو ڪافي تعداد (ڪوٽيل) ڪڏن واريءَ مٽيءَ ۾ پوريل ڏسجي رهيو هو. اهو سڀ ڪجهہ مينهن وسڻ ڪري ٿيو هو، جيڪو اسان جي اچڻ کان ٿورو اڳ وٺو هو. هن دڙي کي راجا دلوراءِ ڏانهن منسوب ڪيو ويجي ٿو. هيءَ نيم تاريخي شخصيت آهي، جيڪا سنڌ جي ڏند ڪٿائي ڳالهين ۾ ڏاڍي مشهور آهي. ٺڪرائي ۽ ٻين شين مان اسان اهو اندازو لڳايو تہ دڙا، مسلمان دور کان اڳ جا ڪونہ آهن.

1. By this I mean vessels the rims of which are not differentiated from the wall.
2. Sections of pottery appears in *Mem. A.S.I.*, No.35, Pl. XVI. But no sections of the pottery discovered by Stein have yet been published. I examined the materials in the Central Asian Antiquities Museum at Delhi.

حيدرآباد ڏانهن موٽ

اسان جي مرضي اها هئي تہ اجا بہ هڪ هفتو وڌيڪ آمريءَ جي ماڳن جي تپاس جاري رکون ۽ اهو ڪم جنوريءَ ختم ٿيڻ تي پورو پئي ٿيو. پر هن پيري اسان جي واندي تي مليريا ايڏو تہ سختيءَ سان حملو ڪيو، جو اسان کوٽائيءَ وارو ڪم تڙ تڪڙ ۾ پورو ڪرڻ تي مجبور ٿي پيا سون. فيصلو ڪيو سون تہ موٽي هلي حيدرآباد ۾ ٽڪجي. انهيءَ مقصد سان تہ جيئن کوجنا جي منصوبي کي اجا بہ ڪجهہ وسيع ڪجي. لڌ پلاڻ ڪان اڳ کوٽائيءَ مان يا دڙي جي مٿاڇري تان لڌل شيون ڪٺيون ڪري هڙن ۾ هٽيڪيون ڪري وڌيڪ تپاس لاءِ عارضي ليبارٽريءَ موهن موڪليون سون. ڪراچي ضلعي ڪان اتر ۾ سنڌو درياه جي ساڄي ڪپرن واري کوٽائي پئي سال جي سٽاءِ ۾ شامل ڪئي سون.

آمريءَ مان لڌل شين جي پنوتري

(١). هيٺيون تهہ (سيپتا - ١)

Am.219 ڪٽوري جا ٽڪرا -اوچائي ٢ انچ، گولائي ٢,٧ انچ، رنگ هلڪو ڳاڙهو، ڇٽ لهنوارين ليڪن جا مچلا. ٺڪر جي اصلي رنگ جي تر تي ميٽائين رنگ جي چٽسالي. (ڏاءُ ڏسڻ ۾ ڪونہ ٿو اچي.) ڪاهي - ١ مان لڌل.Fig. I

Am. 258 گلدان جو ٽڪرو ، ٺڪر جي اصل رنگ تي ڏاڪن تي، ميٽائين رنگ جي چٽسالي (ڪنهن هلڪي رنگ جو ڏاءُ ڦيريل ڪونهي). مٿي ۾ هيٺ ڪڍيل پٽن تي ڳاڙهسري پوري رنگ جا اهڃاڻ . ڪاهي - ٢ مان لڌل.Pl.XXXVIII -4, Fig. 2

Am. 259 گلدان جو ٽڪرو. رنگ ڪٽو ڳاڙهو. ڇپ جي ٻنهي پاسن تي نڪتل پٽي جو رنگ ميٽائون. هڪ پٽي ۾ ماڪوڙو نڪتل، ٻئي پٽي ۾ ڪيڙ ڀيلهہ سان ڀريل چوراس. هلڪي بوسڪي رنگ جي ڏاءَ تي ميٽائين رنگ جي چٽسالي. ڪاهي - ٢ .Fig.3

Am.321 ٿانو جو ٺڪر.ڪلها اپيرا. رنگ هلڪو ڳاڙهو. ڪيڙ ڀيلهہ جافريءَ

جي منجهه سان ٻيگهڙ تي ٽڪنڊا. ٻرسان ڳاڙهسرا [1] پٽا. هلڪي ڳاڙهي ليئي تي ڪاري چٽسالي. ڪاهي - ۲. Fig.4

Am. 442 ٿانو جو ٺڪر. ڳچيءَ تي ڳاڙهسرو پٽو. هيٺ لڙڪندڙ ٻري طرز جي جافريءَ سان ٽڪنڊا. هلڪي ڳاڙهي ليئي تي ڪاري چٽسالي. ڪني جي اندرئين پاسي ڪاريءَ پٽيءَ جا اهڃاڻ. ٿانو جو رنگ هلڪو ڳاڙهو. ڪاهي - ۲ . Fig. 5

Am.384 ٺڪر جو ٿانو. چٽڪمريون [2] گهريون جن ۾ ڳاڙهسري پوري رنگ ۾ ڪنهن چٽ جا اهڃاڻ. هلڪي ڳاڙهي ليئي تي ميٽائين رنگ جهڙي چٽسالي. اٽپوري باهه ڪري ٿانو جو رنگ ڪٽو. ڪاهي - ۲. Fig. 6

Am. 134 ٿانو جو ٺڪر. رنگ هلڪو ڳاڙهو. پاسو ننڍو ۽ ايو. هيٺيون پاسو اياٽو. ڳچيءَ تي ڪارن پٽن جي وچ تي ڳاڙهسرو پورو پٽو. ڪاري ليڪ سان نڪتل ٽڪنڊو چٽ، جيڪو ڳاڙهسري پوري رنگ سان پورو [3] پريل آهي. پوري رنگ جي ڏاءُ مٿان ٿيل چٽسالي. چپ جي اندرئين پاسي ڪارو پٽو. ڪاهي - Fig.7 Pl.XXXVIII, I

Am.394 ٿانو جو ٺڪر. پاسن تي، ڳلتي پاسن ۽ ٻري طرز جي جافريءَ جي منجهه سان ٽڪنڊا. ٿانو جو رنگ هلڪو ڳاڙهو. بوسڪي رنگ جي ليئي تي ميٽائين رنگ جي چٽسالي. ڪاهي - ۲. Fig.8

Am.523 گلدان جو ٺڪر. پاسا سڌا . چپن جي اندرئين ۽ ٻاهرئين پاسي ميٽائين رنگ جو پٽو. پوري رنگ جو ڏاءُ. پوري رنگ جي هار جي چٽساليءَ هيٺان ٻري نڪتل. ٿانو جو رنگ ڳاڙهسرو ڪٽو. ڪاهي -۲. Pl.XXXVIII, 5. Fig. 9

---

1. Cf. a Shahr-i-sokhta (Sistan) potsherd with this pattern. *Innermost Asia*, Vol.III, Pl. CXIII, S.S.024.
2. Cf. Nundara (S.Baluchistan) examples. *Mem. A.S.I.*, No.43, Pl. XXV, Nun.1.2, and Pl.XXVI, Siah.7
3. This pattern occurs at Shahr-i-sokhta. *Innermost Asia*, Vol.II, p.971,S.S.03 and Vol. III, Pl. CXIII.

Am.150 گلدان جو ٽڪر . ورن وڪڙن وارا ننڍا نشان ايس ۽ ڊبليو جهڙا. پوري رنگ جي ڏاءَ تي ڪاري رنگ جي چٽسالي. ڳچيءَ تي ڳاڙهسري پوري رنگ جو پٽو. ٽانو جو رنگ پورو. ڪاهي - ١. Fig. 10

Am.106 گلدان جو ٽڪر . ٽانو جو رنگ هلڪو ڳاڙهو. هلڪي پوري رنگ جو ڏاءَ چٽسالي Am.394 جهڙي. ڪاهي -٢. Fig. 11

Am.390 گلدان جو ٽڪر . چٽسالي ٣٩٤ جهڙي. ڪاهي -٢. Fig. 12

Am. 149 گلدان جو ٽڪر. ٿٽي، ڏند چٽ، پرپاسن واريون ٻه ليڪون اڪتي وڌيل. پوري رنگ جو ڏاءُ ميٽائين رنگ جي چٽسالي، ڳاڙهسري پوري پٽي جا اهڃاڻ. ٽانو جو رنگ هلڪو ڳاڙهو. ڪاهي -١. Fig. 13

Am. 140 گلدان جو ٽڪر. ٽانو جو رنگ هلڪو ڳاڙهو. ڳچيءَ تي ڳاڙهسرو پورو پٽو. هيٺان وارو پاڱو ٽڪنڊن ۾ ورهايل، جن ۾ ہريءَ سان جافري نظر اچي ٿي. ڪنڊن تي پورا رڱيل ٽڪنڊا آهن. پوري رنگ جي ڏاءَ مٿان ميٽائين رنگ جي چٽسالي. ڪاهي -١. Fig. 1A

Am.144 گلدان جا ٽڪر . پاسا سڌا. ڳچيءَ تي ڳاڙهسرو پٽو. چپ جي اندرئين پاسي ميٽائين رنگ جو پٽو. ننڍين ورينSigmas ۽ ليڪن جي نشانن جي قطار. ڪيڙ پيلهه سان جافري ٻه نظر اچي ٿي. ٽانو جو رنگ پورو آهي. مٿس پوري رنگ جو ڏاءُ لڳل، ۽ انجي مٿان چٽسالي ٿيل آهي. ڪاهي 1- Fig. 15

Am.146 گلدان جو ٽڪر. ٽانو جو رنگ هلڪو ڳاڙهو. ڳچيءَ تي هلڪو ڳاڙهو پورو پٽو. ڳچيءَ جي اندرئين پاسي ميٽائين رنگ جو پٽو. ہريءَ طرز تي جافريءَ لڳل ٽڪنڊا. جن جا وڏا پاسا ڳلتيءَ تي آهن. وچ تي، پورن پريل اپن ٽڪنڊن جي ٻٽي قطار. ميٽائين رنگ جي ليٽ تي ڪاري چٽسالي. ڪاهي -١. Pl.. XXXVIII,3 Fig.16

Am.398 ٽانو جو ٽڪر. اٽپوري باه ڪري رنگ ڪٽو. پورا پريل ۽ ڳلتي پاسن تي ٽڪنڊا. پوري رنگ جي ڏاءَ[1] تي ميٽائين رنگ جي چٽسالي. ڪاهي -٢ .

1. It occurs at Kulli, *e.g.*, *Mem.A.S.I.*, No.43, Pl. XXII, Kul. V.vii.1 and Pl. XXIII, V.v.1

Fig.17

Am. 264 ٿانو جو ٽڪر. رنگ هلڪو ڳاڙهو. ڳاڙهسري پوري پٽي جا اهڃاڻ. ڪلهن تي ڪڊيل پٽي ۾ ڪرڪيون. هلڪي ڳاڙهي ليڪ تي ميٽائين رنگ جي چٽسالي. ڪاهي ـ٢. Fig. 18.

Am. 367 ٿانو جو ٽڪر. رنگ هلڪو ڪتو ڳاڙهو. چپ جي اندرئين ۽ ٻاهرئين پاسي ميٽائين رنگ جو پٽو. ڳاڙهي رنگ جي ڏاءُ تي ميٽائين رنگ جو ڏاند موتاڳو، جيڪو ٽڪنڊا جوڙيندو ٿو وڃي. ڪاهي ـ٢. Fig. 19

Am. 389 ٿانو جو ٽڪر. اپن پاسن وارو حصو. ٿانو جو رنگ ڳاڙهو. مٿئين حصي تي ڪنهن هلڪي ليڪ جا اهڃاڻ. پاسن تي ڳاڙهو پورو پٽو. چپ جي ٻاهرئين ۽ اندرئين پاسي ميٽائين رنگ جو پٽو. سڄي مٿاڇري تي ميٽائين رنگ جا پٽا. ميٽائين رنگ سان پوريون پريل ڏيڏريون.[1] ڪاهي ـ ٢ .Fig. 20

Am. 313 ٿانو جو ٽڪر. اپا پاسا پيٽ اپاٽو. ڳچيءَ وٽ ڳاڙهسرو پورو پٽو. هيٺ پٽي ۾ وريون Sigmas . هيٺان پٽي ۾ ڏاڪڻ چٽ. ٿانو جو رنگ هلڪو ڳاڙهو. ساڳي رنگ جو ليڙ. ڪاهي ـ٢. Fig. 21 PI.XXXVIII, 1

Am. 148 ٿانو جو ٽڪر. پاسن تي ڪارا ڳاڙهسرا پٽا. انهن سان گڏ ڪونج چٽ Cheveron[2] به ڏسڻ ۾ اچي ٿو. ٿانو جو رنگ هلڪو ڳاڙهو. پوري رنگ جي ڏاءُ تي ڪاري چٽسالي. ڪاهي ـ١. Fig. 22.

Am.443 ٽڪر . ٿانو پورو. آڪڙين نموني چٽ. هيٺان ڪرڪيون. پوري ڏاءُ تي ميٽائين رنگ ۾ چٽسالي. ڪاهي ـ٢. Fig. 23

Am.288 ٽڪر. چپ جي اندئين پاسي ميٽائين رنگ جو پٽو. ڳچيءَ تي ڳاڙهسري پوري پٽي جا اهڃاڻ. گهڻو منجهلن چوڪندن جو چٽ آهي، جيڪو پيگهڙ تي ننڍين ليڪن جي مڇلي سان ڏسڻ ۾ اچي ٿو. هلڪي پوري ليڪ تي ميٽائين رنگ جي چٽسالي. ڪاهي ـ٢. Fig.24

1. Cf. Nundra examples, *e.g.*, *Mem. A.S.I.*, No.43, Pl. XXVI, Nun.40. It occurs frequently in Baluchistan. 2. This pattern occurs frequently in Baluchistan, *e.g.*, *Mem. A.S.I.*, No.43, Pl.XXI, *e.g.*, Kul. I.ii.7.

Am.133 ٺڪر. لسي ڪني وارو ٿانو جو ٽڪرو. اياٽو پيٽ. ڦڪي رنگ جو ٿانو تي ڏنل ليٽ. چپ جي اندرئين پاسي ميٽائين رنگ جو پٽو. ٻري طرز جي جافريءَ سان ڏيڏرين جي قطار. ٻن ڳاڙهسرن پورن پٽن جي وچ تي اصلي رنگ جو پٽو. ڪاهي ـ١. Fig. 25

Am. 135 ٺڪر. ١٢٣ جيان ڏيڏرين جي قطار. ٻه ڳاڙهسرا پورا پٽا. ٺڪر جي اصلي رنگ تي ميٽائين رنگ جي چٽسالي. ٿانو هلڪو ڳاڙهو. ڪاهي ـ١. Fig. 26

Am.369 ٺيلهيءَ جا ٽڪرا. گول تري جو ٽڪرو. اندرئين پاسي ميٽائين رنگ جا گول چلا. چٽسالي ٺڪر جي اصلي رنگ تي ڪيل. ٿانو جو رنگ هلڪو ڳاڙهو. ڪاهي ـ٢. Fig. 27

Am.440 ٺڪر. ٿانو جو رنگ هلڪو ڳاڙهو. ڳچيءَ تي ڳاڙهسرو پورو پٽو. اهڙي قسم جو ساڳيو پٽو ٿورو هيٺ ڏسڻ ۾ اچي ٿو. ٻنهي جي وچ تي ڪونجن جي قطار آهي. هڪ پاسي ٻري طرز جافري۴ سان ٽڪنڊن جي قطار آهي. پر حالت خراب اٿس. ڏاڍ ڪونہ اٿس. ڪاهي ـ٢. Pl.XXXVIII,10 Fig. 28

Am.351 ٺڪر. ٿانو جا پاسا ايا ۽ پيٽ اياٽو. چپ جي ٻاهرئين پاسي ميٽائين رنگ جو پٽو. ٿانو جو رنگ هلڪو ڳاڙهو. ڪاهي ـ٢. Fig. 29

Am.299 ٺڪر. اين پاسن ۽ توري اياٽي پيٽ واري ٿانو جو ٽڪرو. ٺڪر جي اصلي رنگ تي ڪيڙيليھ طرز تي جافري۴ سان ڏيڏرين جي قطار. ڪاهي ـ٢. Fig. 30

Am. 522 ٺڪر. ٿانو جو رنگ هلڪو ڳاڙهو. اين پاسن ۽ هلڪي اياٽي پيٽ واري ٿانو جو ٺڪر. ڪني جي ٻنهي پاسن تي ٻہ ڳاڙهسرا پورا ۽ هڪ ميٽائين رنگ جو پٽو. هلڪي ڳاڙهي ليٽ تي ٻريءَ طرز جي جافريءَ جي منجھہ سان ڏيڏرين جي قطار. ٻري پيڪهڙ تي مختلف آهي. ڪاهي ـ٢. Pl.XXXVIII,8 Fig. 31

Am. 260 ٺڪر. اين پاسن واري ٿانو جو ٽڪرو. پيٽ هلڪو اڀاٿو. منهن موڪرو. رنگ هلڪو ڳاڙهو. هلڪي ڳاڙهي ليٽر تي ڪاري چٽسالي. پاسي تي ڪڍيل پٽي ۾ ڪيڙپيلهه جافريءَ جو چٽ. ڪاهي ـ٢. Pl.XXXVIII, 11
Fig. 32

متفرق شيون

Am. 537 ننڍڙي وڙ جا ٿانو. رنگ هلڪو ڳاڙهو. گول ۽ اڀو ٢,٥ انچ اوچائي. وات وٽ گولائي ١,٧٥ انچ. ڪاهي ـ٢.. Pl. XXI, 28

Am. 467 مٽيءَ جو پڪل مٿيون. ٻنهي پاسن کان نوڪدار. چرخي جي ٽڪ جهڙو.مٿس ڪوڪيءَ طرز تي اڪيرتيل. ڊيگهه ١,٠٥ انچ. ڪاهي ـ٢. هن قسم جي وٽ جو وڏو انگ آمريءَ مان لڌو ويو آهي. Pl.XVII, 13

Am.64,542,463 مٽيءَ جون اڌوگابريون پڪل ٽڪيون وڌ ۾ وڌ ڊيگهه ٢,٥ انچ کان ٣ انچ. هرهڪ ٽڪيءَ جي ٿولهه ١ انچ کان ١,٧٥ انچ ٿائين. ڪاهي ـ٢. Pl.XVII, 14 (Am. 464)

Am. 162 پٿر جو اوزار. مگري. ڊگهائي ٢,٧ انچ. ڪاهي ـ١ Pl.XIX, 18

Am. 345 پٿر جو اوزار ڪپ. ڊيگهه ٣,٨ انچ. ڪاهي ـ٢. Pl.XIX, 14

Pl.483 پٿر جو اوزار پاساڙو. شڪل ۾ چوڪنڊو. ڊيگهه ٣,٢ انچ. ڪاهي ـ٢.
Pl.XIX, 15

Am.488 پٿر جو اوزار. پاساڙو. نوڪدار. ڊيگهه ١,٩ انچ. ڪاهي ـ٢.
Pl.XIX, 16

ٻئي تهه تان (سنڌ ثقافت٢) لڌل سامان جي پنوتري:

سيئي شيون، ڪاهي ـ١ مان ۽ مٿاڇري ڪان ١ فوٽ ڪان ۴ فوٽن تائين لڌيون ويون.

چٽيل ٿانو. Pl. XVI Fig. 1-13 تائين.

Am. 71 ٿانو جو ٺڪر. ناسي رنگ جي ڏاءَ تي ڪاري رنگ ۾ مڇي چلر چٽسالي. Fig. 1

Am. 58 ٺڪر. ٿانو جو رنگ ڳاڙهو. گلتي پاسن سان چوڪنڊا وچ تي ٻڙين سان گل جي تصوير. ٻري طرز جي جافريءَ سان ٻه نوڪو پن. ناسي رنگ جي ڌاءَ تي ڪاري چٽسالي. Fig. 2

Am.7 ٿانو جو ٺڪر. رنگ ڳاڙهو. ناسي رنگ جي ڌاءَ تي گول چلي ۾ گل جي تصوير. Fig. 3

Am. 68 ٺڪر. ٿانو جو رنگ ڳاڙهو. چٽ ۾ پکيءَ جي تصوير. پکيءَ جو منجهہ ٻري طرز جي جافريءَ سان پريل.ٽپڪن سان گل جي چٽسالي. ناسي رنگ جي ڌاءَ تي ڪاري چٽسالي.Fig. 4

Am.21 ٺڪر. ٿانو جو رنگ ڳاڙهو. پن جو چٽ. ان سان گڏ لهر تي ماڪوڙا. ناسي رنگ جي ڌاءَ تي ڪاري چٽسالي. Fig. 5

Am.49 ٺڪر. ٿانو جو رنگ ڳاڙهو. ليٽيل سنوت ۾ نوڪدار ڪَپن جي تصوير. جيڪي ڳاهه جا مڇا معلوم ٿين ٿا. اڀيون نوڪدار گهريون منجهن ٻري طرز تي جافري. ڳاڙهي ڌاءَ تي ڪاري چٽسالي. Fig. 6, 7, 8

Am32,78 ٺڪر. رنگ گلابي. اڌ گولن جي ٻن قطارن جي وچ ۾ ماڪوڙو نڪتل. ناسي ڌاءَ ۾ ڪاري چٽسالي.Fig. 9

Am.41 ٺڪر . ٿانو جو رنگ ڳاڙهو. گهرين ۾ ڪڙن جو سٽ. جن جي وچ تي ٽپڪو. اهي ڪڙا چڻ تہ پکيءَ جي منڊي ڏسڻ ۾ اچن ٿا. ناسي رنگ جي ڌاءَ تي ڪاري چٽسالي. Fig.10

Am. 14 ٺڪر. ٿانو جو رنگ ڳاڙهو. گلتي پاسن سان پورا پريل ٽڪنڊا. ٽِن نوڪن وارن پنن ۾ ٻري ورن تي جافري. ناسي رنگ جي ڌاءَ تي ڪاري چٽسالي. Fig.11

Am.34 ٺڪر. ٿانو جو رنگ ڳاڙهو. ٻريءَ جي چٽ سان آڪڙين جون اڀيون لڙهيون. ٻيگهڙ ۾ گهرين اندر، ٻيگهڙ ۾ ٻريءَ جي طرزجافريءَ منجهہ سان پن سٽ (هڪ ٻئي مٿان) جي پانت ۾. ناسي ڌاءَ تي ڪاري چٽسالي. Fig. 12

Am.3,4,6 ٺڪر. رنگ ڳاڙهو. نوڪدار پنن سان ٻوٽي جي لام ناسي ڌاءَ تي

ڪاري چٽسالي.

لسا ٿانو - مٽيءَ جون پڪل شيون ۽ مٽيا

Am.119 ٺڪر. ٿيلهي. ڪوڪيءَ چٽسالي ۽ ٻيج جي چنڊ (هلال) جهڙيون ليڪون.

Am.167, 171 ٺڪر. جنهن تي ايرنڊڙ سج جي تصوير آهي.

Am.172, 175 ٺڪر. جنهن تي ڏوريءَ جهڙي ليڪي جا ڪڍيل نشان آهن.

Am.166 ننڍڙي وڙ جا ٿانو. رنگ هلڪو ڳاڙهو. اوچائي ١.٧٥ انچ. منهن وٽ گولائي ١.٦ انچ. Pl.XXI, 17

Am.120,128 مٽيءَ جون اڏوگابريون پڪل ٽڪيون Cakes . شڪل ٽڪنڊي. ڊيگهه ٢.٧٥ انچن کان ٣.٧٥ انچ. ٿلهائي ٧٥. انچن کان ١.٥ انچ.

Am.129 مٽيءَ جون پڪل گول ٽڪيون. گولائي ٣.٥ انچ. ٿولهه ١.٥ انچ.

Am.179, 190 مٽيءَ جي پڪل پاراٽيءَ راند گاڏيءَ جا ٽڪرا. سوراخن جا نشان. (Am. 180, of Mocky-Mohen jo Daro Vol.II Page 55 A) Pl.XVII, 15.

Am.195, 201 مٽيءَ جا پڪل، راند جي لاءِ ڏاندَ. ڊيگهه ٣ انچ کان ٤.٥ انچ تائين.

Am.202 مٽيءَ جي پڪل ڏاند جي منڍي. چٽيل. ڏڙ سان ڳنڍڻ لاءِ ان کي ٻه سوراخ. ڏڙ وڃايل. ڊيگهه ١.٣ انچ.

Am.218 پڪل مٽيءَ جي چوڙين جا ٢٥ ٽڪرا. ڪي سادا ته ڪن تي ننڍڙا ڪارا يا ڳاڙها ٽبڪا. Pl.XVII,12

Am.233-236 پڪل مٽيءَ جا نوڪدار مٽيا. عدد چار يا ست ڪٽڻ واري چرخي جا ٽڪ. ڪوڪي اڪير ٽيل. ڊيگهه ٩. انچ کان ١ انچ تائين.

Am.252 سائو فيلسپار Felspar جو مٽيو. ڊگهو ۽ شڪل ۾ ڇهه ڪنڊو. مٿاڇرو ڏڍا ڏڍا. ڊيگهه ٦. انچ. منڍو ٤. انچ.

Am.251 پٿر جو اڇو مٽيو. شڪل ۾ چپٽرو. گولائي ۴۵ , انچ.

Am.243 پٿر جو ڪينهوڙو. گولائي ۲٫۲۵ انچ.

Am.239 پٿر جو ڪينهوڙو گولائي ۱٫۵ انچ.

Am.220 مٽيءَ جو پڪل مٽيو. نليءَ جي شڪل وانگي. ڏيگهه ۲٫۷۵ انچ. گولائي ۴۵ , انچ.

Am.230-32 سپ جي چوڙين جا ٽڪرا.

Am. 250 پٿر جو اوزار. پاساڙو Chert Flake. ڏيگهه ۲٫۵ انچ. Pl.XIX, 17.

●

پاڱو ٽيون

حيدرآباد کان اروڙ

حيدر آباد ۾ ڊاهو

حيدرآباد ۾ هفتو کن ترسي حيدرآباد - نوابشاه ضلعن وچان سفر ۽ سکر لاءِ سمر جي تياري ڪئي سين. اسان سنڌي ڳالهہ اها پئي سمجهي تہ سفر، سنڌوءَ جي ڪڙ جي پرسان ئي جاري رکيو وڃي تہ جيئن، هالا، شهداد پور، سڪرنڊ تعلقن مان ٿيندو ۽ خود نوابشاه مان گذرجي، تہ جيئن بہ دڙن بابت معلومات ملي سگهي. سنڌ جي آفيسرن ڪن دڙن جو اطلاع تہ اڳهين ڏئي ڇڏيو هو. پر انهن دڙن جي اصلي هنڌن ماڳن جو وچور سان احوال ڪونہ موڪليو ويو هو. حيدرآباد مان سفر ڪرڻ وارن رستن متعلق پڇا ڳاڇا ڪرڻ بہ لازمي هو. پڇا ڪرڻ تي اهو پتو پيو تہ متعلق دڙا چڱي حالت ۾ آهن ۽ موٽر ڪار رستي انهن تائين سولائيءَ سان پهچي سگهجي ٿو. پر اسان ڪن حالتن ڪان مجبور ٿي تمام گهٽ سامان کنيو ۽ باقي حيدرآباد ۾ ڇڏيو سون.

ٺلهہ، مير رڪڻ ۽ نوشهري ۾

٨ فيبروريءَ تي اسان حيدرآباد کي الوداع چئي ۽ ڊاهو وجي هالا ۾ کيوسون، جتي لاک جو ڪم ڏاڍو ناهوڪو ٿيندو آهي. ۽ هيءُ شهر ان ڪم ڪري ڏاڍو مشهور ۽ معروف آهي. نوابشاه ١٠ فيبروريءَ تي پهتاسون. هالا جي پرسان، پاٽوٽ واري رستي سان، تازي دور سان واسطو رکندڙ ڪيترائي دڙا آهن، جن کي نوشهر جي پٽ چوندا آهن. آوت واه ۽ ڪنب ليمون جي وچ تي سهٽيءَ جو پڙو بہ ڏٺو سين ۽ ڏهہ ميل اجا اڳتي نوابشاه طرف اتر، پچارو واه جي پرسان ميان چٽي وٽ بہ هڪ دڙو نظر آيو. سفر جو پويون حصو ڪجهہ ڏکيو هو. ڇو تہ تي دفعا موٽر ڪار واريءَ ۾ هيٺ لهي ڦاسي پئي. نوابشاه جي پر وارو

سفر ڏاڍوسٺائو ٿي پيو. چاڪاڻ جو داد واهه جي ٿاپ ڏٺي هلڻ لڳا هئا سين. جن دڙن متعلق نوابشاهه تعلقي ۾ هجڻ جو اطلاع مليو هو، سي گهمي ڏٺا سين. پر انهن سڀني جو کنهن پراڻي دور جي سڀيتا سان واسطو ڪونه هو. ٻانڊي ۾ دوڙ ريلوي اسٽيشن جي وچ تي باهم جو ڀڙو Bahum jo Bhiro نظر آيو. ان جا کنڊر وڏيءَ ايراضيءَ تي پکڙيل هئا. دڙن جي اوچائي ١٦ فوٽن کان وڌيڪ ڪانه هئي. سرن جي ڍنل اڏاوتن جا ڍير لڳا پيا هئا. سرن جي ماپ ٢/١ ـ ١ x ١/٢ ـ٧ x ٣/۴ ـ١٠ انچ هئي. دڙي جي مٿاڇري تان مسلمان دور جا ڪاشيءَ جي ٿانون جا ٽڪر، ٽپن سان ٽپيل ٿانو لڌاسون، جن تي گول چلا ڏسڻ ۾ ٿي آيا. نصرت واهه جي ريگيوليٽر ڀرسان، نوابشاهه کان ١٢ ميل پري، واريءَ جي وچ ۾ راتي ڀڙي Rati Bhiri نالي هڪ دڙو نظر آيو. سڄي ايراضي ڳاڙهين ٺڪرين سان ڀري پئي هئي. ان دڙي مان پڪيءَ پٽ جو ڪجهه حصو به کوٽي ظاهر ڪيو ويو. چٽيل ۽ ٽپي سان چٽيل ٿانون جون ٺڪريون به لڌيون. ٿانون جون ڳچيون باهر جي دڙي جي ٿانون جيان، ٽپي سان چٽيل هيون. دڙي جي مٿاڇري تان ٽامي جا سڪا به مليا. پٽ ۾ استعمال ٿيل سرن جي ماپ ٢ x ٨ x ١/٢ ١۴ انچ هئي. اسان کي هن دڙي مان تاريخ کان اڳ واري دور سان لاڳاپيل ڪا به سڀيتائي وٿ ڪانه لڌي. موري ۽ نوشهري تعلقن ۾ ڏٺل دڙن مان ڪوبه تاريخ کان اڳ واري دور سان لاڳاپيل اهڃاڻ نظر ڪونه آيو. هتان جا ماڻهو ٺاروشاهه ڀرسان پراڻيءَ جي دڙي کي ڏاڍي اهميت ڏيندا آهن. پر اهو به مسلمان دور کان اڳ جو ڪونه هو. موري کان نوشهري ڏانهن ويندي اسان جيڪي به دڙا ڏٺا، سي سڀ مسلمان دور سان لاڳاپيل هئا. انهن ٻنهي تعلقن ۾ اهميت جي لائق مير رکڻ وارو ٺلهه هو. قاضي احمد ۽ سڪرنڊ کان ڦري اتي پهتاسون. مير رکڻ هڪ ڳوٺ جو نالو آهي، جنهن جي ڀرسان مناري جهڙو هيءُ بيمثال ٺڊ اڃا تائين موجود آهي، جنهن کي اڳ ۾ ئي قديم آثارن واري کاتي پنهنجي تحفظ ۾ وٺي ڇڏيو هو. هن استوپا جي اوچائي اسان کي گنڌارا جي استوپا جي ياد ڏياري ٿي. هن استوپا جي چوڌاري ڪيترائي ننڍڙا دڙا موجود آهن، جن جي اوچائي اٺ فوٽ کن

ٿينديي. شايد اهي ڪنهن ٻڪشو فقير جي مڙهيءَ جي اڏاوت جون جايون هونديون. انهن جي کوٽائي اڃ تائين ڪانہ ٿي آهي. دڙن جي ٽپاس مان معلوم ٿيو تہ اهي تاريخ کان اڳ واري دور سان واسطو ڪونہ ٿا رکن. هن ضلعي جي ٻين دڙن جي ٽپاس ڪري حيدرآباد موٽي آياسون.

ٽنڊوالهيار ۽ شهدادپور

حيدرآباد واپس اچڻ کان پوءِ جلدئي ٽنڊي الهيار جي پرسان سوٽادڙي جي ٽپاس ڪئي وئي. اهو مسلمان دور جي ڪنهن شروعاتي زماني جو ڪو قلعو پئي معلوم ٿيو. ان کان پوءِ اسان ٽنڊي آدم ۽ اڏيري لال کان ٿيندا شهدادپور پهتاسون ۽ ٻن دڙن جو معائنو ڪيوسين، جيڪي هڪٻئي کان اڌ ميل جي پنڌ تي هئا. هڪ جو نالو ڍڪڻ جو دڙو ۽ ٻئي جو پتڙيءَ پڙو هو. سندن ماڳ شهدادپور کان ۴ ميل پري سرهاري ريلوي اسٽيشن ڏانهن ويندڙ رستي سان هئا. ڍڪڻ واري دڙي جي اوچائي ٢٠ فوٽ کن هئي ۽ شڪل صورت ۾ گول هو ۽ سندس چوڌاري ننڍڙن دڙن جو چڱو خاصو انگ هو. معلوم ائين پئي ٿيو تہ ڪنهن ٻڌ اسٽوپا جو ڪنڊر هو. جنهنجي اڏاوت پڪين سرن سان ٿيل هئي.اهو دڙو هتان جي ماڻهن واسطي سرن ڪڍڻ جي هڪ کاڻ آهي. ميرپور خاص واري اسٽوپا جيان هتي بہ اسٽوپا جي آرائش واسطي پڪين اڪريل سرن جو استعمال ڪيو ويو آهي. انهن مان ڪيتريون تہ هيٺ ميدان تي پکڙيون پيون هيون. پتڙي وارو پڙو چڱي اهميت وارو ماڳ پئي ڏٺو، جيڪو هند ـ ساساني دور يعني پنجين صديءَ عيسويءَ جو ڪو شهر پئي معلوم ٿيو. هتي ٽي يا چار دڙا آهن، جن جي اوچائي ٽيهہ يا چاليهہ فوٽ کن ٿيندي اهي چڱي وسيع ايراضيءَ تي پکڙيا پيا آهن. دڙي تي مٽيءَ جا ڍير لڳا پيا آهن ۽ چوڌاري ٺڪريون ڪنڊريون پيون آهن. انهن جو عام ڏيک ميرپور خاص وارن دڙن جهڙو آهي. چٽيل ٺڪريون ڪاٿي بہ نظر ڪونہ آيون. باقي ساديون ٺڪريون ۽ سروٽا عام جام آهن. ڪن سرن جي ماپ همچورس ٢ ١/٢ × ١١ ٢ ١/۴ انچ آهي. بہ مٽيا هڪ ڳاڙهسرو ٽڪو عقيق Chalcedony ۽ ٻيو ٽڪيرو سرمائي عقيق Cornelian دڙي جي

مٿاڇري تان لڌا. اتان لوهه جا ٽڪرا به مليا، جنهن مان سمجهڻ کپي ته هن دڙي سان تامي واري دور جو تعلق ڪونه آهي. ان جي باوجود هيءُ دڙو ڏاڍو دلچسپ پئي لڳو. اندازو لڳايو سون ته جيڪڏهن کوٽائي ڪرائي وئي ته اجائي ڪانه ويندي. شهدادپور کان ١٧ ميل پري شاهپور جو شهر آهي. اسان هڪ ڏينهن اتي ڏاهو ڪيو. ٽپي خيرو رند ۾ مسلمان دور سان واسطو رکندڙ ٻن پراڻن دڙن جي تپاس ڪئي وئي. اهي ماڳ شاهپور ڏانهن ويندڙ رستي تي واقع هئا. ٻنهي دڙن تان چٽيل ٺڪريون ۽ مسلمان دور سان لاڳاپيل تامي جا سڪا لڌا ۽ شاهپور پرسان ٽپي ٻاڙهون مان ساڳيون وٿون مليون. اندازو لڳايوسين ته اهي همعصر دور سان واسطو رکن ٿا. شاهپور کان ١٨ ميلن جو پنڌ ڪري اچي نوابشاه پهتا سون.

جمال ڪيرئي پرسان چانهوءَ جو دڙو

سنڌوءَ جي ڪاٻي پاسي واري علائقي ۾ اسان جي قديم آثارن متعلق کوجنا گهڻي ڪامياب ڪانه وئي. پر هاڻي نوابشاه ۽ سڪرنڊ جي وچ تي داد واه جي پرسان اسان کي خوش قسمتيءَ آئي چانهوءَ جي دڙي تي بيهاريو. هيءُ ماڳ جمال ڪيرئي جي ڳوٺ کان ڏکڻ طرف، دادواه جي هڪ ڇاڙه هزاري واه تي آهي، جتان نوابشاه سڪرنڊ رستو دادواه جي پل تان ٽپي ٿو. اتان کان ڏکڻ اوڀر جي ڏس تي هن دڙي جا آثار آهن. هڪ ڪلاڪ جي ٿوري عرصي ۾ اسان دڙي جي لاهين تان پٿرن جا پاسازا Chert flakes ، مٽيا، چٽيل ٺڪريون ۽ پڪل مٽيءَ جون پيون به ڪيتريون ئي وٿون لڌيون، جن جو گهاڙ موهن جي دڙي مان لڌل وٿن جهڙو هو. چٽيل ٺڪرين جو وڏو تعداد، دڙن جي مڇلي مان هڪ ننڍي دڙي جي مٿاڇري تان مليو. هن مان اها حقيقت ظاهر ٿي ته چانهوءَ جي دڙي جي سيپتا جو تامي جي دور سان تعلق هو. اسان آزمائشي کاهين کوٽڻ جو نالو ناهيو. ان ڏس ۾ ضلعي جي ڪليڪٽر جي سهائتا سان اسان ڪمين جو بندوبست ڪيو.

سنڌوءَ جو پراڻو پيٽ

موجوده دور ۾ سنڌو چانهوءَ جي دڙي کان ١٢ ميلن جي پنڌ تي پري

وهي ٿو. هتان درياه جي پٽڻ جي بلڪل سامهون آمريءَ جو پٽڻ آهي، جيڪو سنڌوءَ جي ٻئي پار آهي. اسان کي هن ويساه وسهڻ ۾ ڪيترا سبب آهن تہ اڳي سنڌو چانهون‌ءَ جي دڙي جي بلڪل پرسان وهندو هو ۽ اهو فاصلو فقط ٽي ميل هوندو. سنڌوءَ جي پراڻي پيٽ کي هتي سڪرنڊ واري رستي سان مير نورمحمد جي قلعي وٽ چڱيءَ ريت ڏسي سگهجي ٿو. قلعو ان گهٽ کان اپرندي ڏس تي بلڪل ويجهو آهي ۽ درياه اتر کان وهندو سمجهجي ٿو. ان گهٽ يا پراڻي پيٽ جي وچ تي ٻيلاٽيءَ نموني جو هڪ دڙو موجود آهي. ماڻهو هن کي لڏار جو دڙو سڏيندا آهن. قديم آثارن جي نقطئہ نگاه کان ڪنهن اهميت جي لائق ڪونہ آهي. سڪرنڊ تعلقي جا جهونڙا ماڻهو هن کي سهٽيءَ واري درياه جو سلسلو سڏيندا آهن. شايد سنڌوءَ جو ڪو پراڻو وهڪرو هوندو، جنهن جا نشان هن ضلعي جي ڪنڊياري، نوشهري، نوابشاه، شهدادپور ۽ سنجهوري تعلقن ۾ ڏسي سگهجن ٿا. ٿي سگهي ٿو تہ اهو درياه عرب جاگرافي دانن جو مهراڻ هجي، پر پڪ سان ڪجهہ چئي ڪونہ ٿو سگهجي. چاڪاڻ تہ مهراڻ درياه متعلق اهڙا بيان موجود آهن تہ اهو درياه ائين صدي عيسويءَ ۾ سنجهوري تعلقي جي دلور، برهمڻ آباد، منصوره جي ماڳن وٽان وهندو هو. هن حقيقت ۾ ڪنهن بہ شڪ شبهي جي گنجايش ڪانہ آهي تہ سنڌوءَ جي پراڻي وهڪري جو ڪجهہ حصو سهٽيءَ واري درياه جي چاڙه جي صورت ۾ موجود هوندو. پوءِ مان پيارو نائچ وٽان ان درياهہ جو پراڻو پيٽ ڏٺو هو. هندستان جي سروي واري نقشي ۾ هن ڳوٺ کي پيارو نائچ ڪري لکيو ويو آهي. اهو ماڳ نوشهري کان ١١ ميل، اتر-اوڀر ۽ هالاڻيءَ رستي کان اولهہ طرف آهي. جڏهن چانهون، ٿامي واري دور ۾ آباد هوندو هو، تہ سنڌوءَ جو وهڪرو هتان گذرندو هوندو هو يا نہ، ان لاءِ اسان ڪجهہ چئي نٿا سگهون.

چانهونءَ جي کوٽائي

هن ماڳ تي ٽي دڙا موجود آهن.(Pl.IV, b) جن کي اسين ١، ٢ ۽ ٣ چونداسين. دڙو ٻيو ۽ ٽيون هڪ ٻئي سان ڳنڍيل آهن. هر هڪ دڙي جي

اوچائي ١٩ ۽ ١٠ فـوٽ آهي. دڙو ـ١، ٻين کـان کجهہ وڌيـڪ وڏو آهي. سندس اوچائي ١٧ فوٽ کن ٿيندي. تنهي دڙن هيٺان والاريل ايراضي ١٠٠٠ x ٧٠٠ فوٽ آهي. ٢١ فيبروريءَ تي دڙي نمبر ٣ (Pl. IV, d) جي کوٽائي شروع ڪرائي وئي. ٻہ کـاهيون کوٽيون ويون (١ ۽ ٢) موڪر ١٦ فـوٽ، ڊيگهہ هڪ جي ١٥٠ ۽ ٻئي جي ٧٠ فـوٽ هئي. سندن اونهائي ٧ کـان ١٢ فـوٽ هئي. کـاهين جي کوٽائيءَ مان اهو معلوم ٿيو تہ جايون (جيڪي ڪڏهن موجود هونديون) ڪچين سرن مان ٺوڙيل هيون. پڪين سرن جو استعمال تمام گهٽ ڏسڻ ۾ آيو. پٽين جي باقي بچيل ٽڪرن مان ڏٺو سين تہ پڪيون سرون ضرور استعمال ڪيون ويون هونديون. اسان کي اهي پٽيون ڌرتيءَ جي مٿاڇري کان ڇهہ فـوٽ هيٺ ۽ دڙي جي سطح کـان ١٣ فـوٽ اونهائيءَ ۾ مليون. اهو هڪ کوهہ هو. سندس موڪر تي فوٽ ٦ انچ هـي سرن جا منڊيا هڪ پاسي کـان موڪرا ۽ ٻئي پاسي کان سوڙها هئا.سرن جو نمونو موهن جي ماڳ جي کوهن ۾ استعمال ٿيل سرن جهڙو هو. کن هنڌن تي اسـان ١٢ فـوٽ اونهي کـوٽائي بہ ڪرائي، جنهن جو ذڪر اسان اڳ ۾ بہ ڪري آيا آهيون. هتي اسان جڳهي انگ ۾ ٺڪريون لڌيون. هن صورت حال مان اسان کي اهو پتوپيو، تہ چانهونءَ جي ماڳ جي اصلي ڌرتيءَ وارو مٿاڇرو گهٽو هيٺ هو. کوهہ جي پرسان، زمين جي مٿاڇري کـان هڪ فوٽ هيٺ کوٽائي ڪئي وئي تہ هڪ چٽيل ٿانو لڌو(Ch.401) . ان کي ٻاهر ڪڍڻ کان پوءِ وري ٻيو ٿانو Ch.448 بہ لڌو ويو اهي ٻئي ٿانو هڪٻئي مٿان رکيل هئا. هن جاءِ کان ٿورو پريرو ٺڪر جي ڪوناريCh.445 لڌي وئي. ٻہ ٻيا چٽيل ٿانو بہ ٻاهر ڪڍيا سين تہ پاڻ مرادو ٽڙڪي پچي پيا. مسٽر ڪيو. ايم . منير بعد ۾ انهن ٺانگرن کي جوڙي پورا ٿانو بنائي ورتا(Pl.XX, 26,28) . هتي ٻنهي کاهين مان چٽن سون کان وڌيڪ شيون لڌيون، جيڪي سڀيئي موهن مان لڌل شين جهڙيون هيون. ٽين کـاهي ٨٠ فوٽ ڊگهي ١٢ فوٽ موڪري ۽ ٧ فوٽ اونهي هئي، جيڪا دڙي ـ١ کان وٺي شروع ڪرائي وئي هئي. هن کاهيءَ جي کوٽائيءَ مان پڪين سرن جي پٽين جا ٺيڪ ۽ کجهہ پاٽيءَ جون کسيون ظاهر

ڪيون ويون(Pl.IV.c) . پٿين جي وڌيل اوساري ۽ ان کان پوءِ وري ٿيل اڏاوتن مان اسان کي معلوم ٿيو ته اهي مختلف دورن ۾ قائم ٿيل ڏارڏار وستيون هيون. سرن جي ماپ هن ريت هئي: ڊيگهه ١٠ يا ١١ انچ، منڍو سوا پنج (١/٣ ٥) يا ساڍا پنج (٢/١ ٥) انچ، ۽ ٿولهه اڍائي (٢/١ ٢) انچ هئي. اهڙيءَ ريت اهي سرون موهن جي سرن جي معيار مطابق هيون. هن کاهيءَ مان اسان کي هڪ سو کن اهڙيون شيون هٿ آيون جهڙيون، کاهي -١ ۽ ٢ مان مليون. تنهي کاهين جي کوٽائيءَ مان ڏيان جوڳي ڳالهه اها معلوم ٿي، ته دڙي ٽئي مان چٽيل ٺڪريون تمام گهٽ هٿ آيون، دڙي -١ مان اهي بلڪل گهٽ مليون. وقت ٿورو هو، ان ڪري اسان کاهين جي هيٺ اونهي کوٽائي ڪرائي ڪونه سگهيا سون. پر مليل ثابتين مان اسان کي اهو معلوم ٿيو، ته چانهوءَ جي دڙي مان لڌل شيون تاريخ کان اڳ واري دور سان واسطو رکن ٿيون، جيڪي موهن جي دڙي مان لڌل شين جون همعصر هيون.

لڌل شيون

چانهون جي دڙي مان لڌل شين جو مشاهدو ڪيو ويو. چٽيل ٺڪريون جيڪي[1] سپني شين کان عام جام مليون، سي ٿلهيون هيون. مٿان هلڪي ڳاڙهي رنگ جي ڏاءَ تي ڪاري رنگ ۾ چٽسالي ٿيل هئي. انهن جا نمونا ڏاڍا دلچسپ هئا. مٿن پکين جون شڪليون جهڙوڪ: مور جي چٽسالي ٿيل هئي. هرڻ نموني چٽسالي، پپر جي پن جي طرز جيڪا ڏاڍي من موهيندڙ آهي ۽ اها هرڻ واري چٽسالي ڏاڍي خوبصورت آهي، جيڪا سوس Susa ۽ بلوچستان جي ٻين شهرن کان بلڪل مختلف آهي. هرڻ واري چٽسالي موهن جي دڙي مان تمام گهٽ ملي ۽ چانهوءَ جي دڙي مان فقط هڪ مثال مليو. سنڌ جا ماڻهو مور کي هڪ پاڪ (پلارو) پکي سمجهندا هئا. هڙاپا مان مليل اهڙي چٽساليءَ مان ته هاڻي رهندوئي پڪ ٿي وئي آهي. قبرستانن مان لڌل اڳين دور جي ٿانون ۾ به اسان کي مور جي چٽسالي ملي آهي، جنهن ۾ مور مري ويل انسان کي کڻي ويندو ڏيکاريو ويو

1. See Pl. XX, especially figs. 26 and 28.

آهي. چانهون ءَ جي دڙي جي چٽسالي ۾ مور، نانگ[1] کي نونگا هٿندي ڏيکاريو ويو آهي. اهڙي قسم جي چٽسالي ٻن ٺڪرين تي ڏسي سگهجي ٿي (Pl.XX,2- 13). جافري منجهه واري پن کي لهريدار ليڪ سان واري وٽيءَ تي ڏسي سگهجي ٿو(Pl.XX-20). جيڪو نمونو ٿامي واري دور ۾ عام جام پکڙيل معلوم ٿئي ٿو. ٻئي چٽ هڪ ٺي ٻئي ۾ اپيا رکيل آهن. انهن کي سوس Susa[2] جي ٻئي دور واري ٿانون ۾ ڏسي سگهجي ٿو. گلتي پاسن وارن چوراسن کي مرڪب نموني به چٽيو ويو آهي(Pl.XX. 28). اهڙي قسم جي چٽسالي ٿامي واري دور ۾ عام ڏسجي ٿي. اهڙي ساڳي چٽسالي اتر بلوچستان[3] جي داٻڙ ڪوٽ ۾ به نظر اچي ٿي.پٿر جي اوزارن ۾ اسان کي پاساڙا ڪٽي چوڪنڊا، ڪٽي وري نوڪدار مليا آهن، جيڪي جدا جدا مقصدن لاءِ جوڙيا ويا ٿا پائنجن. انهن مان هڪ تي موهيڙن جي نموني ڦلڙيون آهن.(Pl.XIX-28) اهي عراق[4] جي ڪش Kish مان لڌل پٿر جي اوزارن سان ميل ڪائين ٿيون.ٿانو جاڦر (جائفل Mace heads) جيان گول آهن، جن مان هڪ سادو آهي ۽ ٻئي تي ڪوڪي چٽسالي ٿيل آهي. ٻئي سوس مان لڌل نمونن سان ميل ڪائين ٿا. جن جي ڊي مورگان[5] De Morgan تصوير ڏني آهي. ٻين پٿر جي شين ۾ ٽڪنڊا پٿر جا وٽ ۽ قيمتي پٿر کي لسي ڪرڻ ۽ چمڪائڻ لاءِ رهڙا به هٿ آيا، جن جهڙا موهن جي دڙي مان به مليا آهن. ٿامي جون شيون، ڏڦي جا ڦر، چاقو، جن جا ڦنيان پاسا سڌا آهن، پٿر جو سنبو ۽ چيٽيون، جيڪي مختلف صورت جا آهن. مٽيا ته تمام گهٽا مليا آهن، اڇي پٿر ۽ عقيق جا ٻه قسم Chalcedony ۽ لاجورد Cornelian ، مٽيءَ جا پڪل مٽيا ۽ ڪاشيءَ جا مٽيا پڻ هٿ آيا. انهن جون شڪليون به گهٽيون آهن، چپٽرا، گول، ڊگها، ننڍيءَ نالي ءَ نموني، گول

1. Cf. Toscanne, *Mem. Del. en Perse*, t.XII, 1911, p.215, fig.430 and p.216, fig. 432.
2. *Prehistoire Orientale*, t. III, p.75, fig. 110.
3. *Mem. A.S.I.*, No.37, Pl.XV, D.58.
4. Mackay, *A Sumerian Palace and the 'A' Cemetery at Kish*, Part II, 1929, Pl.XLII,17.
5. *Prehistoire Orientale*, t. III, p.101, figs, 3, 4.

ڏڪيا ۽ نوڪدار به آهن. مٽين ۾ چيترا پٿر جا مٽيا تمام گهٽا هٿ آيا. هڪ خوبصورت آرائشي مٽيو Pl. XVII-25 ڏاڍو دلچسپ آهي. هن جهڙو ٻيو مٽيو ڪش[1] Kish (3000 B.C.) مان لڌو آهي. ٻنهي تي انگريزي انگ 8 جو چٽ آهي، جيڪو سفيد رنگ ۾ لکيل آهي. گلدانن جي ٿانون تي ڪا خاص ٽيڪا ٽپٽي ڪانه ٿي ڪري سگهجي. انهن جي نمونن متعلق اسان اڳ ۾ ٿي گهٽو ڪجهه چاٿون ٿا. جن ڪي لوٽيرا ترا آهن ۽ ڪني تي سوراخ نڪتل اٿن. مٽيءَ جي پڪل شين مان دلچسپ هڪ سڱٽي جانور Pl.XXI, 24 جي مورتي آهي. سنڌ ۾ اهڙي قسم جون مهرون تمام گهٽيون لڌيون آهن. امڪان اهو آهي ته مهرن تي اهڙيون تصويرون هتي اهڙي جانور جي موجودگيءَ جي نشان دهي ڪن ٿيون. پر ٻن سڱن واري جانور جي نمائندگي نٿيون ڪن، جيئن عام طور هڪ رخيءَ[2] تصوير ۾ ايندو آهي. ماتا ديويءَ Mother Godess جي مورتيءَ کي موهن جي دڙي ۾ هڙاپا واري حيثيت Pl.XXI, 1 حاصل آهي. مٽيءَ جون پڪل چوڙيون سنک مان بنايل چوڙين جهڙيون آهن. جن کي Pl. XVII, 39 ۾ واضح نموني ڏسي سگهجي ٿو. سنک مان ناهيل چوڙين جا لاتعداد ٽڪرا Pl.XVII, 33، جن کي ڪنهن ڪاڻائيءَ سان ڪاٽي خاص طرزون تيار ڪيون ٿي ويون، سي ڪاهيءَ ۱- ۽ ڪاهي ۲- مان لڌيون ويون. هن ڳالهه ۾ ڪنهن شڪ شبهي جي گنجائش ڪانهي ته انهن ڪپيل ٽڪرن تي اڪير ڪري چوڙيون بنايون ويندڀون هيون. اهي چوڙيون سنک جي وچ واري حصي مان بنايون ويندڀون هيون. اهو طريقو مدراس جي تنويلي ضلعي جي ڪورڪائي Korkai ۾ ٺهندڙ چوڙين کان بلڪل مختلف هو، جن جون تصويرون مسٽر هارنيل[3] Hornell ڏنيون آهن. اهڙي قسم جون ساڳيون تاريخ کان اڳ واري

1. *A Sumerian Palace and the 'A' cemetery at Kish*, Part II, p.186, Pl.XLIII, No.6 fig.4, and Pl. LX,55. For the origin of these cornelian beads found in Mesopotamia, *see* Mackay, *J.R.A.S.*, 1925, pp.698 ff. I drew the attention of Mr. Mackay to the aforesaid analogy which he has since noticed in *Antiquity*, 1931, p.460.
2. Cf. *Mohenjo-Daro* Vol.II, p.382,n.2.
3. *Memoirs of As. Soc. Beng.*, Vol III, Pl. XIII, fig.2.

دور ســان لاڳاپيل چوڙيون دکن، گجرات ۽ ڪاٺـيـاواڙ جي مـاڳن تان بہ لڌيون آهن.انهن سنکن جي ڪاٽڻ واسطي ٻيچ قسم جي ڪارائي استعمال ڪئي ويندي هئي. جيئن اڄڪلهہ بنگال ۾ اهڙين چوڙين ٺاهڻ ۾ ڪم اچن ٿيون. جنهن جو تـمـام قـديـم طريقـو مـوهن جي دڙي مـان لڌو ويو[1]. چانهـونءَ جي دڙي جي کاهين جي کوٽائيءَ جي لاڏ ۾ اهميت جوڳيون ٽي مهرون مليون آهن، جن کي Pl.XVII,34,38,44 ۾ پيش ڪيو ويو آهي. Pl. XVII, 38, Shield هڪ ناياب شيءِ آهي، جيڪا اسان کي فقط هتان ۽ ٻهريون ٻيرو ملي آهي. Pl. XVII, 44 ۾ پيرجي وڻ جي تصوير آهي، جيڪو هڪ مذهبي چڻ آهي. پر هن قسم جي مهر نہ موهن جي دڙي مان ۽ نہ وري هڙاپا مان لڌي آهي. هونءَ تہ وڻ جون تصـويرون تہ عـام جام مليـون آهن، پر هن وڻ کي مـذهبي اهمـيت[2] حاصل آهي. امڪان اهو آهي تہ هن تصوير جو وڻ - پوڄا سان واسطو هوندو.

اروڙ

چانهونءَ جي دڙي کان پوءِ، وچ مارچ ڌاري اسان روهڙيءَ کان پنج ميل ڏکڻ - اوڀر اروڙ ۾ اچي لڏو لاٿـو ۽ اتي پنج ڏينهن کن واند هئي ويٺاسون. اروڙ مهاراجا ڏاهر جي زماني ۾ سنڌ جو دارالسلطنت هو، جنهن تي ٧١١ع ۾ محمـد بن قاسم جي سپہ سالاريءَ هيٺ عربن هلان ڪئي هئي. هن قـديـم شـهـر جا کنڊر سنڌوءَ جي پراڻي پيٽ جي ڪڙ سـان مـوجود آهن. اهو وهڪـرو عـربن جي حـملي واري زمـاني ۾ اتان وهندو هو.ان کـان پوءِ پوئين دور ۾ هن درياه پنهنجو وهڪرو بدلائي سکر ۽ روهڙيءَ ٽڪرين وچان ڪيو ۽ هن وقت تائين انهن ٻڌن تان وهندو پيو اچي. موجوده اروڙ ڳوٺ جي اتر اوڀر طرف، جنوجي ويندڙ رستي تي ننڍن دڙن جو هڪ مچلو آهي، جنهن کي اتان جا ماڻهو ڳاڙهي ڳورGharhi Gor جي نالي ســان ســڏيندا آهن. وڏي ۾ وڏي دڙي جي اوچائي ٨ فـوٽ کـان وڌيڪ ڪانہ ٿيندي. کـاهي کـوٽائي وئي تہ سـتينءَ ۽ اٺينءَ صـديءَ سـان واسطو رکندڙ اڪريل سرون مليون. ان مان انهيءَ عام وشواس کي هٿي ملي آهي، تہ اروڙ

1. *Mohenjo-daro*, Vol. II, pp.563-64 and p.500.
2. Cf. *ibid.*, Vol.I, pp.63 ff.

جو اهو پاڳو عربن کان اڳ واري سنڌي دور جي نمائندگي ڪري ٿو.

روهڙيءَ هاڪڙو

روهڙيءَ کان ساڍا ٽي ميل ڪن ڏکڻ طرف هاڪڙي نالي هڪ ڳوٺ آهي، ان ڳوٺ ۾ اروڙ جي وچان نارو واه وهي ٿو. هن ڳالهه ۾ ڪوبه شڪ شبهو نه آهي ته هن ڳوٺ تي اهو نالو سڪي ويل هاڪڙي درياه تان پيو آهي. موهن جي دڙي جي پرسان هڪ جڳهه جو پڻ اهو ساڳيو نالو آهي. جنهن نالي جي اصليت به اها ساڳي ئي پائنجي. سکر ضلعي جي گزيٽيئر [1] مطابق ان ضلعي ۾ هاڪڙي شهر جا ڪنڊر موجود آهن. پر هاڻي اتي اهڙن ڪنڊرن جو ڪو وجود ئي ڪونهي. دڙي جي موجودگيءَ جي ڄاڻ ڪيپٽن ڪرڪي Kirky جي احوالن تي بنياد رکي ٿي. ١٨٥٥ع ۾ هن ايرندي ناري جي کوٽائيءَ دوران هن قسم جو اطلاع موڪليو هو. "*اسان ناري واه جي کوٽائي ڪندي اتفاق سان اچي پڪين سرن جي ڪنڊرن تي پهتاسون، جيڪو زمين جي مٿاڇري کان ١٠ فوٽ هيٺ اونهائيءَ ۾ هو. جيڪو بيشمار پڪن گهرن جي بنيادن کي صاف ڪري ظاهر ڪيو ويو. اڏاوتن ۾ استعمال ٿيندڙ سرن جو نمونو موجوده اروڙ جي جاين ۾ ڪم آيل سرن جهڙو هو. انهن ڪنڊرن مان اسان ڪيتريون ئي مٽيءَ جون پڪل شيون، ڪونجا، پاٽيءَ جا نيسارا ۽ پارن جا بيشمار رانديڪا لڌا.*" [1] هن پوريل شهر جي اصلي ماڳن جو پتو ڳوٺ جي هڪ جهونڙي کي ياد هو، جنهن ليندڙ شين جو ذڪر پنهنجي پيءُ کان ٻڌو هو. هو اسان کي ٻه ميل هڪ فرلانگ پنڌ تي، ناري واه جي منڍ تي وٺي آيو ۽ ناري واه جي وچ پيٽ ڏانهن اشارو ڪندي اسان کي ان جاءِ متعلق ٻڌايائين جتان صاحب لوڪن گهڻو وقت اڳي کوٽائي ڪندي پوريل شهر جي هڪ بازار لڌي هئي. ان جاءَ جي اوسي پاسي ڪنهن به اڏاوت جا نانءَ نشان ڪونه ڏسڻ ۾ آيا. اها حقيقت ته پراڻي شهر جي ڪنڊرن کي زمين جي مٿاڇري کان ١٠ فوٽ هيٺ لڌو ويو ۽ اتان ٺڪر جا ٿانو ۽ مٽيءَ جا پڪل رانديڪا هٿ آيا، سا وڏي اهميت واري آهي. ائين سمجهه ۾ اچي ٿو ته

1. *Sukkur District Gazetteer*, p.43.

اهو پراڻو شهر تمام قديم هوندو ۽ ان جو تاريخ کان اڳ واري دور سان واسطو هوندو. انجو گهڻو حصو واه جي کوٽائي ڪندي ڪامڙين ڊاهي تباه ڪري ڇڏيو پر انجو باقي بچيل ڀاڱو پرسان ڪاٽي واريءَ هيٺان دٻجي ويو هوندو. تاريخ کان اڳ واري دور سان لاڳاپيل هڪ وسٽي يا پٿرن جي اوزارن ٺاهڻ جي هڪ صنعتي علائقي جي موجودگيءَ جي تہ اسان کي پوريءَ ريت پڪ آهي. ١٨٦٦ع[1] ۾ سکر جي پرسان سنڌوءَ جي تري مان ڪرنل اي. ٽئم لو E.Twem Low کي پٿر جا بهترين اوزار لڌا هئا. ١٨٧٥ع ۾ سکر ۽ روهڙيءَ [2] جي پر وارين ٽڪرين تان بہ کي جڏا سڏا پٿر جا اوزار لڌا ويا هئا. سر جان ايوانسSir John Evans بہ پٿر جي پوئين[3] دور جي اوزارن جو ذڪر ڪري ٿو. مسٽر ڊبليو. ٽي. بلان فورڊ W.T. Blanford انهن اوزارن جي نشاندهي ڪندي بيان ڪري ٿو، تہ پر واري چن جي ٽڪرين [4] مان نيمولايتي پڪو پٿر هٿ ڪري، پٿر جا اوزار بنايا ويندا هئا. اهو پٿر هتان روهڙيءَ جي اوسي پاسي موجود هوندو هو. هن حقيقت مان اهو نتيجو لازمي طور ڪڍي سگهجي ٿو، تہ هتي پوئين پٿر واري دور جي ڪا وسٽي آباد هئي. اتان جا ماڻهو سنڌوءَ جي ڪناري تي پٿرن جي اوزارن جوڙڻ واري صنعت سان لاڳاپيل هئا. مسٽر بلان فورڊ جي بيان موجب درياه مان لڌل پٿرن جي اوزارن جون مگريون انهن مختلف ماڻهن جون ٺاهيل آهن. جيڪي اوسي پاسي وارين چن جي ٽڪرين ۾ ويهي اهڙا اوزار گهڙيندا هئا. پر ان وسٽيءَ جي ڪا خاص جاءِ مقرر ڪرڻ ڏاڍي ڏکي ڳالهہ آهي.

موهن جي دڙي ڏانهن روانگي

اسان ان موسم سان لاڳاپيل ڪوجنا جو ڪم پورو ڪري، موهن جي دڙي ڏانهن روانا ٿيا سون. باقي بچيل وقت ٺڪرين جي صفائي ۽ تصويرن ڪڍڻ

1. *Geological Magazine*, 1866, p.433 and 1867, p.43.
2. These are now in the Indian Museum, Culcutta. *See* Coggin Brown, *Catalogue of Prehistoric Antiquities*, pp.120-22.
3. *Geological Magazine*, 1866, p.435 and Pl. XVI.
4. *Proc. A.S.B.*, 1875, p.134.

۾ گذري ويو. اسان جيڪي ڪجهه لڌو، سو سنڀالي پڙي قديم آثارن جي ڊاريڪٽر جنرل جي حڪم پٺاندر سملا روانا ٿيا سون. اسان هن مقصد لاءِ سنڌماٿريءَ جو ڀ هزار ميل سفر ڪيو. ان ڏس ۾ هڪ سو دڙن ۽ ٻين تاريخي ماڳن جي تپاس ڪئي وئي، جيڪي ڪراچي، حيدرآباد، نوابشاه، ٿرپارڪر ۽ سکر ضلعن ۾ واقع هئا. انهن سڀني مان چانهون، آمري ۽ ٿارو جي ٽڪري يعني ٽن جاين تي تاريخ کان اڳ وارن دورن جي نشانين کي کوٽي پڌرو ڪيو ويو. ٿارو ٽڪري، صفا ڏاکٽو درياهي دو آبي وارو ماڳ آهي، جتان اسان کي تاريخ کان اڳ واري دور سان لاڳاپيل ڪيتريون شيون هٿ آيون. آمريءَ جي ماڳن تي سنڌو سڀيتا جا ڀ تهہ آهن، هڪ موهن جي دڙي کان اڳ ۽ ٻيو موهن جي دڙي سان همعصر آهي. چانهونءَ جو دڙو سنڌ جي ثقافت جو ٽيون ماڳ آهي. ٻين دڙن جي مٽاڇري جي جاچ مان معلوم ٿيو، تہ اهي ڪنهن تازي دور سان واسطو رکن ٿا، جيڪو هند ـ ساساني عهد کان وٺي سنڌ جي مختلف مسلمان خاندانن جي زماني تي مشتمل آهي.

چانهونءَ جي دڙي مان لڌل شيون

Ch. 309 پٿر جا ڀ گول مٽيا.گولائي هڪ جي 25. انچ ۽ ٻئي جي 2. انچ.
Pl.XVII, 16, a, b

Ch. 72 پٿر جا پنج مٽيا. صورت ۾ چپٽرا. ٽن ماپن ۾ آهن، 35. انچ، 5. انچ ۽ 6. انچ. Pl.XVII, 17, 19

Ch. 364 پٿر جو مٽيو ڊگهي شڪل ۾ ڊيگهہ 9. انچ. Pl. XVII, 20

Ch.09 پٿر جو مٽيو. ناليءَ جي نموني ڊيگهہ 45. انچ گولائي 1.3 انچ..Pl. XVII, 22

Ch.363 پٿر جو مٽيو. وچ تي ٿلهو ۽ ڪنارو سنهڙو Plano-convex. وچ کان ڪناري ڏانهن ليڪا. ڊيگهہ 5. انچ. Pl.XVII,23

Ch.309 ڪاشيءَ جو مٽيو.ڪجهہ گول. گولائي 35. انچ.Pl. XVII, 16, c

Ch. 366 اڌ ۾ چڙيل ۽ اڻ تيار ٿيل مٽيو. جنهن تي ڪاريون ۽ اڇون ليڪون

آهن. ڊيگهه 8. انچ. Pl.XVII, 21

Ch. 73 عقيق جي مٽيءَ جو اڌ. وچ وارو پاسو ٿلهو.مٿيون پاسو سنهڙو. پنهي پاسن تي سفيد رنگ ۾ انگريزي 8 جي انگ جو نشان. پنهي پاسن کان اڇو. ڊيگهه 9. انچ.Pl.XVII, 25

Ch. 67 عقيق جا ٻه مڻيا. شڪل صورت ۾ ڊگهيرا. ڊيگهه پنهي جي 6. انچ. هر هڪ جي گولائي 1.5 ۽ 25. انچ. Pl.XVII,27,28

Ch.456 عقيق جو مڻيو ناليءَ جي شڪل تي. ڊيگهه 1. انچ. چيڙن وٽ گولائي 25. انچ. وچ 4. انچ. Pl.XVII,29

Ch. 269 عقيق جو مڻيو شڪل ڪجهه گول. گولائي 55. انچ.Pl. XVII, 26

Ch, 460 لاجورد جو مڻيو. صورت ۾ ڊگهيرو. ڊيگهه 55. انچ.Pl.XVII, 30

Ch. 280 سائو فيلسپار جو مڻيو. ڊگهيرو. ڊيگهه 4. انچ.

Ch. 417 عاج جي ڪا نوڪدار شيءِ گهٽي ڪاڏل ۽ ڪٽيل. ڊيگهه 1.15 انچ. Pl.XVII, 24

Ch. 358 سنک يا سپ مان ٺهيل چوڙيءَ جو ٽڪرو.Pl.XVII, 39

Ch. 60 سنک جي چوڙيءَ جو ٽڪرو. ٻه سوراخ نڪتل. Pl.XVII, 45

Ch. 484 سنک جي چوڙي. گولائي 1.9 انچ. Pl.XVII, 35

Ch. 459 سنک مان ٺهيل ڪينهون. مرڪز جي چوڌاري نڪتل ڪوڪيءَ اکير ۾ گول ليڪون. گولائي 1.2 انچ.Pl.XVII, 47

Ch. 368 سنک جو ٽڪرو. ڪنهن ڪارائيءَ سان وڍيل. ڊيگهه 2.75 انچ. Pl.XVII, 33

Ch.412 پٿر جو ڇهه پاسو. پنجن منهن تي "ٽه قلا" جهڙي تصوير ۽ هڪ پاسي انگريزي اکر H جهڙي چٽسالي. جنهن ۾ ٽامي جي سٽي لڳل آهي. اصلي

تر تي اڇي رنگ ۾ ٿيل آرائش. ڊيگهه 75. انچ. Pl.XVII, 41

Ch. 248 پٿر جي مهر. ٻن سٽن ۾ تصويري اکر. پٺئين پاسي ڪان وچ تي گل. 25. x ١ x ١ انچ. Pl.XVII,44

Ch. 372 پٿر جي مهر. جنهن جي مهاريءَ تي سره جي شڪل ۾ ٽن سٽن ۾ تصويري لکت جا اکر. پٺئين پاسي تي گل. تصويري اکرن اندر هڪ تختيءَ ۾ ٻن ماڻهن جي تصوير، جن جي هٿن ۾ تير ۽ ڪمان آهي. 2. x ١ x ١ انچ. Pl.XVII, 38

Ch. 458 پٿر جي مهر . مهڙيءَ تي پپر جو وڻ (؟). تصويري اکر يا تصوير نظر ڪانه ٿي اچي. پٺئين پاسي وچ تي گل. 1. x ٨, x ٨, ٨ انچ. Pl.XVII, 34

Ch. 422, 483 مٽيءَ جا پڪل جهنجهڻ، جن تي سنهين ليڪن جا نشان. ڊگهائي 2.2 ۽ 2.5 انچ.

Ch. 371 مٽيءَ جي پڪل چوڪندي ٽڪي جنهن ۾ پنج سوراخ.9. x 1.6 x 2.4 انچ. Pl.XVII, 32

Ch. 437 ٻن نوڪن وارو مٽيءَ جو پڪل مٽيو. مٿس ڪوڪيءَ اکير ۾ آرائش. ڊيگهه 9. انچ. Pl.XVII, 37

Ch. 358 مٽيءَ جو پڪل چوڙيءَ جو ٽڪرو. Pl.XVII, 40

Ch. 190 مٽيءَ جي پڪل چوڙي. گولائي 2.9 انچ. Pl.XVII, 36

Ch. 310 مٽيءَ جي پڪل چوڙيءَ جو ٽڪرو. مٿس ڳاڙها تر . گولائي 2.6 انچ. Pl.XVII, 31

Ch. 332 مٽيءَ جو پڪل روهڙو. مٿس ميٽائين رنگ جا پٽا. ڊيگهه 2.6 انچ. Pl. XVII, 48

Ch. 204 مٽيءَ جو پڪل مٽيو. ڊگهيرو ناليءَ جي شڪل تي. ڊيگهه 3.1 انچ. گولائي 25. ۽ وچ تي گولائي 4. انچ. Pl.XVII, 42

Ch. 263 مٽيءَ جي پڪل ٽڪي. مٿانئس هڪ پاسي تي چگهه. ڊيگهه 4.2

انچ. Pl.XVII, 49

Ch. 125 مٽيءَ جي پڪل ٻاراڻي راند ڪاڏيءَ جو ڦيٿو. گولائي 3.35 انچ. Pl.XVII, 43

Ch.39, 128 مٽيءَ جا پڪل ٻاراڻين راند ڪاڏين جوڙڻ جا سانچا، ٽڪرن جي صورت ۾.

Ch. 195 مٽيءَ جو پڪل ٻاراڻين راند ڪاڏين ٺاهڻ جي سانچن جو ٽڪرو. ڳاڙهي رنگ ۾ ترڇين ليڪن سان جافريءَ جي چٽسالي.

Ch. 46 مٽيءَ جي پڪل ڏاند جي مورتي. مٿو ڳاڙهي رنگ سان چٽيل. ڳچيءَ ۾ سوراخ. ڊيگهه 2.85 انچ. Pl.XXI,7

Ch. 179 مٽيءَ جي پڪل پکيءَ جي هڪ مورتي. ڌڙ تي ڪيڙ پيلهه ورين تي جافريءَ نموني چٽسالي. ڊيگهه ٢,٦ انچ. Pl.XXI, 2

Ch. 239 مٽيءَ جي پڪل ماتاديويءَ Mother Goddess جي مورتيءَ جو ٽڪرو. ڊيگهه 6. انچ. Pl.XXI, 1

Ch.43 مٽيءَ جي پڪل هڪ سڱني جانور جي مورتي. پيٽ ۾ سوراخ. ڊيگهه 2.6 انچ. اوچائي 2.1 انچ. Pl.XXI, 4

Pl.424 مٽيءَ جي پڪل ٻولي جي مورتي. سوراخ نڪتل. ڳاڙهي رنگ سان چٽيل. اوچائي 1.8 انچ. Pl.XXI, 3

Ch. 369 مٽيءَ جي پڪل مينهن جي مورتيءَ جو ڀڳل مٿو. ڊيگهه 2.15 انچ. Pl.XXI, 5

Ch. 376 مٽيءَ جي پڪل سيٽي. چٽيل. اوچائي 2.1 انچ. Pl.XXI, 6

Ch. 463 مٽيءَ جو پڪل ڳوڙهو (چيڪيءَ مٽيءَ ۾ تاندوري واري شيءِ ملايل.) جنهن تي آلي هجڻ واري حالت ۾ ٻن چيچن جا نشان. ڊيگهه 3.3 انچ ۽ ويڪر 2.5 انچ.

Ch. 252 لڪر جو گلدان. اوچائي 2.15 انچ. Pl.XXI, 16

Ch. 319 لڪر جو گلدان. اوچائي 1.7 انچ. Pl.XXI, 19

Ch. 330 ٺڪر جو وٽو ڪڙي سان. اوچائي 1.7 انچ. Pl.XXI, 18

Ch. 247 نئڊو ٺڪر جو ٿانو. ڪنهن منگهلي يا ٽپي جو ڍڪ. مٿس ڳاڙهي رنگ جا گول چڪا. گولائي 1.6 انچ.Pl.XVII, 46

Ch. 28 ٺڪر جو گلدان. اوچائي 2.6 انچ. Pl.XXI, 23

Ch. 34 ٺڪر جو گلدان. اوچائي2.1 انچ. Pl.XXI, 24

Ch. 171 سوراخن سان ٺڪر جو گلدان. اوچائي 2.6 انچ. Pl.XXI, 26

Ch. 487 ٺڪر جو گلدان. مٿو اپيو. ڪنارن وٽ ٻه سوراخ. اوچائي 1.9 انچ.Pl.XXI, 27

Ch. 120 ٺڪر جو گلدان. اوچائي2.4 انچ. Pl.XXI, 29

Ch. 235 ٺڪر جو گلدان. ترو لوٽيرو. اوچائي 4.4 انچ.Pl. XXI, 30

Ch. 35 گلدان ٺڪر جو. اوچائي 3.6 انچ. Pl.XXI, 31

Ch. 468 ٺڪر جو مگو. اوچائي 3.5 انچ. Pl.XXI, 32

Ch. 474 ٺڪر جو گلدان. شڪل ۾ اپيرو. ٻاهران چوڌاري ميٽائين رنگ جا پٽا. اوچائي ٣ انچ. منهن وٽ گولائي ٥ انچ.

Ch. 479 ٺڪر جي ٿانو جو ترو. اوچائي 3.9 انچ. گولائي ٩ انچ.

Ch. 329 ڪاشيءَ جو گلدان. رنگ سفيد. اوچائي 1.7 انچ.

Ch. 445 ٺڪر جو سادو ٿانو. ڪوناري. ڳچيءَ جا ڪنارا ٻاهر نڪتل. اوچائي 11.25 انچ. Pl.XX, 27

Ch. 298 چٽيل ٺڪر جو گلدان. ڳاڙهي ليڻ تي ميٽائين رنگ جا نڪتل پٽا. اوچائي 1.4 انچ. Pl.XXI, 20

Ch. 206 ٺڪر جو چٽيل گلدان.ڳچيءَ تي گلابي رنگ جو ڏاءُ. هيٺين طرف تي ڪارا پٽا ۽ هر هڪ پٽي ۾ ڪارن چٽن چٽن نقطن جا مڇلا. اوچائي 1.3 انچ. Pl.XXI, 21

Ch. 328 ٺڪر جو چٽيل گلدان. گلابي ليڻ مٿان ڳاڙهي رنگ ۾ ڪڍيل پٽا. اوچائي 9. انچ. Pl.XXI, 22

Ch. 425 ٺڪر جو چٽيل گلدان. ڳاڙهي ڏاء مٿان ڪارا پٽا. اوچائي 2.1 انچ.
Pl.XXI, 25

Ch. 401 ٺڪر جو چٽيل گلدستو. هيٺيون پاسو لوٽيرو ۽ ترو ويڪرو. ڳچيءَ واري مٿين ڪناري ٻاهر نڪتل. اوچائي 25.5 انچ. مٿئين پٽي ۾ پپر جا پن، بيضوي شڪل تي گول چلا، ماڪوڙا نڪتل، جنهن ڪري صليب جيان چٽ ٺهي بيٺو آهي. هيٺئين پٽي ۾ گلتي پاسن سان چوراس، جن پاڻ ۾ ملي هڪ مرڪب نموني ٺاهي ورتو آهي. ٻن چوراسن جي وچ تي بيضوي طرز جو چلو نظر اچي ٿو. هرهڪ چوراس جي وچ تي نقطن سان ٺهيل هڪ گل، ناسي رنگ جي ڏاء تي ڪاري رنگ ۾ چٽسالي ٿيل. Pl. XX, 28

Ch.448 ٺڪر جو چٽيل ٿانو. هيٺيون پاسو لوٽيرو. ترو ويڪرو. ڳچيءَ جو مٿيون پاسو ڪناريءَ سان. اوچائي ٢٦ انچ. هيٺئين پٽي تي ۴٠١ جهڙي چٽسالي. مٿئين پٽي ۾ پکيءَ جي شڪل جهڙا چٽ. گهٽوڪري مور ڏسڻ ۾ اچن ٿا. ناسي رنگ جي ڏاء تي ڪاري رنگ ۾ پپر جي پن ۽ آڪڙين جي طرز جي گول چلن جي چٽسالي. Pl.XX, 26

هنن ڪان سواءِ ٻه سو چٽيل ٺڪريون به لڌيون هيون، جن تي ڳاڙهي رنگ جي ڏاء مٿان ڪاري رنگ ۾ چٽسالي ٿيل آهي، تن ڪي به ڪتابن ۾ لکي محفوظ ڪيو ويو آهي. انهن ڪن خاص قسم جي ٿانون جي ٺڪرين جون Pl. XX, 1-25 ۾ تصويرون به ڏنيون ويون آهن.

Ch. 409 پکين جي جوڙي جي وچ تي گل. ٣۴٢ ۾ به ساڳي طرز جي تصوير آهي. Fig.I.

Ch. 144 ٺڪر جي ٿانو جو مٿيون حصو. جنهن ۾ مور نانگ کي پڪڙيندو ڏيکاريو ويو آهي. Fig. 2

Ch. 230 مور ۽ گل جي ٿيل چٽسالي. Fig. 3.

Ch. 342 ٿانو جي مٿئين پاسي تي پکين جي جوڙيءَ جي وچ تي گل. Fig. 4

Ch.87 پپر جا پن ۽ پکي. پکين کي روايتي طرز ۾ چٽيو ويو آهي. Fig. 5.

Ch. 207ٿانو جي مٿئين پاسي مور جو منجهہ ڀري نموني جي جافريءَ جي طرز تي. Fig. 6

Ch. 107 ٿانو جو مٿيون ڀاڱو. پکي ۽ پکين جي منڍين جو سلسلو. Fig. 7

Ch. 289 ڏکھي تري پڙڪيءَ واري ٿالهيءَ جو هيٺيون پاسو. پکين جون اڀيون قطارون ۽ ٻوٽن جون لامون.Fig. 8

Ch. 243 ٿانو جو مٿيون ڀاڱو. ليٽڻ ۾ هڪ ترتيب سان ٿاهيل ڏاکن واري چٽسالي.Fig. 9

Ch. 157 ٿانو جو مٿيون پاسو. مور، گل ۽ پن.Fig. 10

Ch. 234 ونگن اندر گل جي چٽسالي.Fig. 11

Ch. 210 گولو Circle جنهن جي وچ تي گل. گولي جي ليڪ سان پکڙيل پن.Fig. 12

Ch. 214 ٿانو جو مٿيون پاسو. وڻ ۽ مور جنهن کي ڇهنب ۾ نانگ جهليل آهي. Ch.144 ۾ بہ ساڳو نمونو آهي.Fig.13

Ch. 101 ٿانو. خانن ۾ رکيل گل. گلتي Incurved پاسن سان چوراس طرز مرڪب.Fig. 14

Ch. 89 ڦٽيءَ جي ڏندن جهڙيون شاخون هڪ ٻئي مٿان رکيل. ڏنگين جي طرز ۾ مرڪب.Fig. 15

Ch. 81 ٿانو جو مٿيون پاسو. مٿئين پٽي ۾ رکيل ونگن ۾ گل جو چٽ ۽ هيٺئين پٽي ۾ لڏنڊڙ لامن ۾ پکين جي چٽسالي.Fig.16

Ch.145 خانن يا گهرن ۾ گل، هيٺئين پاسي گلتي پاسن تي جافريءَ جي منجهہ ۽ گلن سان ٽڪندا.Fig. 17

Ch. 10 پٽن نوڪن وارن پنن سان وڻ. Ch.214 وانگي.Fig. 18

Ch. 286 ٿانو جو مٿيون پاسو. پير جا پن. Fig. 19

Ch. 343 ٿانو جو مٿيون ڀاڱو. جافريءَ جي منجهہ سان اڀيون آنڙيون Ovals . پيگهڙ alternating سان لهريدار ليڪون يا ماڪوڙو. Fig. 20

Ch. 287 مچيءَ جي چلرن جهڙي چٽسالي. Fig. 21

Ch. 25 ٿانو جو ڊڊر ليٽيل طرز تي گهرين ۾ ورهايل. پٽي ۾ خانن اندر ڦلڙين سان گل جو چٽ. گلتي پاسن ۽ وچ تي گل سان چوراس. هر پاسي تي پٽن نوڪن وارو پن. طرز مرڪب. Fig. 22

Ch. 14 شايد پڙڳي تري سان ٿالهي dish-on-stand . اندرئين پاسي ٻوٽي جون لامون. جيڪي ڪجهه مڙيل آهن. Fig. 23

Ch. 218 ٿانو جو مٿيون پاسو. ڪاٽ جهڙين اپين ليڪن سان ٻيگهڙ alternating تي اپي ورن ۾ آڪڙيون Fig.. Eye shaped ovals 24

Ch. 284 ٿانو جو مٿيون پاسو. آڪڙين ovals ۾ پنن جي ليٽيل صورت ۾ قطار. Fig. 25

Ch. 115, 118, 119, 339 ڍڳهي پڙڳي تري واري ٿيلهيءَ جا چار چٽيل ٽڪرا. ڪوڪيءَ طرز ۾ اڪريل.

Ch. 237 ڍڳهي پڙڳي تري سان ٿيلهيءَ (ٿالهي) جو ٽڪر. ڳاڙهي ڏاءَ تي ڪاري رنگ جي چٽ ۾ اوپڙ Floral جي چٽسالي.

Ch. 373 ٽڪر. جاڦر جيان گول شڪل. سفيد مٽيءَ جو ٺهيل. ڪوڪي اڪير ۾ چوڪڙيءَ Lozenge جو چٽ. اوچائي 2.45 انچ. گولائي 2.65 انچ. Pl. XIX, 36

Ch. 394 ٽڪر. جاڦر Mace جيان گول شڪل. سفيد مٽيءَ جو ٺهيل. اوچائي 1.9 انچ. گولائي 1.7 انچ. Pl.XIX, 26

Ch, 192 پٿر. جاڦر Mace جيان گول . پٿر جو ٺهيل. اوچائي 1.5 انچ. گولائي 1.75 انچ. Pl. XIX, 27

Ch. 339 پٿر جي چلي جو ٽڪرو. گولائي ٢ انچ. Pl. XIX, 31

Ch. 205 پڪي پٿر Chert جو تور جو وَٽُ. شڪل ۾ چهه پاسو. 1.2 x ١,٦٥ x ١,٦٥. Pl.XIX, 32

Ch. 74, 355, 383, 439, 411پٿر جا پاساڙا ڊيگهه ١ انچ کان 3.36 انچن تائين.Pl. XIX, 29, 25, 24, 23, 30

Ch. 202 پٿر جا پاساڙا. موهيڙن سان ڪنارو. ڊگهائي 1.6 انچ.Pl.XIX, 28

Ch. 482 پٿر جي مکڙي. ڊيگهه 3.3 انچ. Pl.XIX, 35

Ch. 303 پٿر جو رومڙو polisher. تراڪڙو ۽ چوڪنڊو. رهڙڻ واسطي ڏندا نڪتل. ڊيگهه 4.5 انچ. منڊو 1.7 انچ مائو (تولهه) 25. انچ. Pl.XIX, 33

Ch. 395 پٿر جي رهڙي جا ٽڪرا. Ch.303 جهڙو. ڊيگهه 4.2 انچ، منڊو 1.4 انچ. مائو (تولهه) 3. انچ. Pl.XIX,34

Ch 438 ٽامي جو چاقو. ڊيگهه ٤,٢٥ انچ. Pl.XLI, 5

Ch. 359 انگريزي انگ اٺ 8 جي (سنگهر) مهانڊي ٽامي جي وٽ. ڊيگهه ١,٦٥ انچ. Pl.XLI, 15

Ch. 76 مڇيءَ ڦاسائڻ جي ٽامي مان ٺهيل ڪنڍي. ڊيگهه ١ انچ.Pl.XLI, 14

Ch. 275 ٽامي جي آر. ڊيگهه ٢ انچ. Pl.XLI, 8

Ch. 66 ٽامي جي چيٽي. ڊيگهه ٢,٢٥ انچ. Pl.XLI, 9

Ch. 62 ٽامي جي چيٽي. ڊيگهه ٤,٨ انچ. Pl. XLI, 10

Ch. 465 ٽامي جي آر. وريل bent ڊيگهه ٤,٥ انچ. Pl.XLI, 11

Ch. 201 ٽامي جي آر ـ ڊيگهه ٣,٩٥ انچ. Pl. XLI, 13

Ch. 452 ٽامي جي آر. ڊيگهه ٥,٧ انچ.Pl.XLI, 7

Ch. 415 ٽامي جي سيراهي. ڊيگهه ٢,٧ انچ.Pl.XLI, 12

Ch. 464 ٽامي جو ڏڪي جو ڦر. ڊيگهه ٧,٤ انچ. Pl.XLI, 6

Ch.400 ٽامي جو چوڙيءَ جو ٽڪرو. گولائي ١,٩٥ انچ. Pl.XLI, 16

نوٽ: ڏڙي ـ٣ مان لڌل پراٽيون شيون ٧٥ ـ ١، ٢٠٤ ـ ٧٨ ، ٢٢٤ ـ ٢٠٦، ٢١٧ ـ ١٤٧، ٤٠١، ٤٤٥، ٤٤٨، ٤٦١، ٤٦٣ (١ فوٽ کان ٦ فوٽن

جي اونهائيءَ تان - ڪاهيءَ مان لڌل) ۽ ٣٦٨ ـ ٣١٨، ٤٠٠ - ٣٧٢، ٤١٨ - ٤٠٢، ٤٤٤ - ٤٢٤، ٤٤٧ - ٤٤٦، ٤٥١ - ٤٤٩، ٤٥٨ ٤٥٥، ٤٦٢ ۽ ٤٨٩ - ٤٨١ تائين ٦ فوٽن کان ١٢ فوٽن تائين ڪاهيءَ جي تري مان دڙي -١ مان هيٺيون شيون مليون ٤٥٤ -٤٥٢، ٤٥٩، ٤٦٠، ٤٨٠ - ٤٦٤ - ١ فوٽ کان ٦ فوٽن تائين ڪاهيءَ جي تري مان.

باب چوٿون

سنڌوءَ جي ڪناري سان

ڏوڪريءَ ۾ واندڪ

١٩٣٠ع جي سرءُ واري رت ۾ اسان سنڌ پهتا سون ۽ ڏوڪريءَ وٽان کوجنا جي شروعات ڪئي سين. ڏوڪري لاڙڪاڻي ضلعي جي لب درياه تعلقي جو صدر مقام ۽ رڪ - ڪوٽڙي سيڪشن جي نارٿ ويسٽرن ريلوي جي هڪ اسٽيشن بہ آهي. هن وقت موجوده شهرجي اهميت ان ڪري بہ آهي تہ موهن جي ڪوٽائي ڪندڙن واسطي، ڊاپي ڪرڻ جي جاءِ آهي، جيڪو هتان کان ٩ ميلن جي پنڌ تي آهي. گهڻن ئي سببن ڪري ڏوڪري شروعات ڪرڻ لاءِ سهوليت واري جڳهہ بہ آهي. لاڙڪاڻي ضلعي جي آفيسرن کان پڇا ڪرڻ تي پتو پيو تہ اوپر پاسي سنڌوءَ جي وَٽِ سان رتو ديرو، واره، ميهڙ، خيرپور ناٿن شاه، سيوهڻ ۽ دادو تعلقن ۾ ڪيترا دڙا موجود آهن. ضلعي جي اولهہ پاسي جي تپاس ڪرڻ کان اڳ ۾ انهن دڙن جي کوجنا ضروري سمجهي سين.

سيوهڻ

اسان پهريون سيوهڻ ڏوري ڏٺو . هيءُ شهر لال شهباز جي مزار ڪري سنڌ ۾ ڏاڍو مشهور آهي ۽ هتي ساليانو وڏو ميلو بہ لڳندو آهي. سيوهڻ ڪي ڪنهن زماني ۾ اڳي سيجستان جي نالي بہ سڏيو ويندو هو. سڪندر جا مورخ ان ڪي سنڌي مانا Sendimana ڪري لکن ٿا. ابن حوقل ۽ ٻين عرب جاگرافي دانن مهراڻ جي اولاهين خطي ڪي سڌوسان[1] ڪوٺيو آهي. چچنامي[2] مطابق هيءُ شهر، مڪران جي حدن تائين سڄي اولهہ سنڌ جو صدر مقام هو. هن علائقي جي اهم ايراضي ڪوهستان يا اهو ٽڪرائتو علائقو هوندو، جنهن جو ڪجهہ حصو

1.Elliot, *History of India*, Vol. I, p.410.
2. *Ibid.*, p.138.

ضلعي لاڙڪاڻي ۾ ۽ ڪجهه حصو ضلعي ڪراچيءَ ۾ اچي وڃي ٿو. آڳاٽي زماني ۾ سيوهڻ کي اهم[٢] حيثيت هوندي هئي. کيس اڙل جو پاڻي اتر ۽ اولهه کان قري اچي ٿو ۽ ٿورو ڪجهه ڏکڻ طرفان به ڦيرو ڏئي ٿو. اوپر پاسي کان درياهه اٿس ۽ لکيءَ واري لڪ جي سامهون آهي. جيڪڏهن هن لڪ کي بند ڪري ڇڏجي ته بلوچستان جي سنڌ ۾ داخلا بند ٿي وڃي. تاريخ طاهري[٣] مطابق لکيءَ جو لڪ هن ملڪ جي ڪنجي آهي. عرب سپهه سالار ديبل جي حملي ۽ فتح کان پوءِ نيرون ڏانهن خشڪيءَ رستي وڌيو هو ۽ سندس پيڙيون سنڌوءَ جي اوپارين رخ ۾ روانيون ڪيون ويون. نيرون جي ڪوٽ فتح ڪرڻ کان پوءِ خشڪيءَ رستي اتر طرف سيجستان، سيوستان يا سيوهڻ کي فتح ڪرڻ لاءِ خشڪيءَ رستي پيش قدمي ڪئي. جنگي حڪمت عمليءَ جي نقطئہ نگاهه کان اهو قلعو بهمڻ آباد جي فتح ڪرڻ کان اڳ ۾ ونٺو هو، جيڪو سنڌوءَ کان پٺي طرف ۽ هاڻي نوابشاهه ضلعي ۾ آهي. جنهن مان مطلب اهو ٿي نڪتو ته سيوهڻ جي فتح کان پوءِ موٽي نيرون پهچي، جيڪو حيدرآباد جي پرپاسي ۾ هو ۽ جتي هنڪي درياهه ٽپي پهچڻو هو. هن ڳالهه مان هيءَ حقيقت واضح ٿئي ٿي ته سيوهڻ کي تن ڏينهن وڏي اهميت هوندي هئي. برطانيه جي ملٽري آفيسرن به هن شهر جي اهميت کي محسوس ڪيو هو ۽ سنڌ کي فتح ڪرڻ کان اڳ ۾ ان طرف اشارو ڪيو هو ته[١]

... a force with Karachee, with detachment at Sehwan" "and Bukkur would hold Sind in complete subjection.

" ڪراچيءَ، سيوهڻ ۽ بکر ۾ انگريزي لشڪر جي موجودگي سنڌ جي فتح جي علامت ثابت ٿيندي."

محمد بن قاسم جو خشڪيءَ وارو رستو

عرب حملہ آور محمد بن قاسم ديبل کان وٺي سيوهڻ تائين لاڙ سنڌ مان جيڪو خشڪيءَ وارو رستو اختيار ڪيو، سو سنڌوءَ جي ڪناري ان

1. *Larakana Distict Gazetteer*, p.36.
2. Elliot, *History of India*, Vol.I, p.285.
3. *Selections from the Records of Bombay Government*, No.XVII, New Series, Part I, p.266.

ٽڪراٽي علائقي جو وچ هو. جيڪو نئي واري خطي کان اتر طرف وڌندو، لکيءَ ۽ ڏاڪٽين ٽڪرين مان ٿيندو ٿي ويو. ٽڪراٽي علائقي وچان اهو لنگهه قديم زماني کان وٺي سياحن استعمال پئي ڪيو آهي. اهو ساڳيو آمد و رفت جو رستو آهي جيڪو مڪلي، گجي ۽ پنيور کي ڪراچيءَ واري علائقي سان ملائي ٿو ۽ اهو ئي مکيه رستو آهي، جيڪو سنڌ کي اولهه وارن ملڪن سان ڳنڍيندو هو. جيڪو عربي سمنڊ جي ڪناري کان وٺي ٿاٽي بولا خان کان ڪوهستان جي وچان گذري سيوهڻ تائين پهچندو هو، سو ڏاڊو ڏکيو هوندو هو. ١٨٣٩ع ۾. ڪيپٽين ڊلهوسي Delhoste هن خطي کي فوجي اهميت وارو علائقو قرار ڏنو هو. محمد بن قاسم، درياه رستي ويندڙ فوج سان رابطو رکڻ ضروري سمجهيو هوندو ۽ هن لاءِ ڪوهستان واري علائقي مان گذرڻ به ڏاڍو ڏکيو هو. تنهن ڪري اها هڪ اڻ ٿيڻي ڳالهه آهي، ته هن ٻين رستن کي ڇڏي، هيءَ اڻانگي راه اختيار ڪئي هوندي. گهاري ۾ هڪ روايت ٻڌائي وئي، جنهن مان اسان کي پڪ ٿئي ٿي، ته عرب سپه سالار مڪران کان ايندي ڪراچي - ٺٽي رستي تي هڪ جاءِ واٽيجيءَ ۾ ترسيو هو. هن حقيقت کي سچو ثابت نه ٿو ڪري سگهجي، پر اها ڳالهه عرب مورخن جي حملي متعلق ٻڌايل حالتن مطابق ضرور آهي.

سيوهڻ جو قلعو

سيوهڻ کي سنڌ يمانا طور سڃاتو ويو آهي، جنهن کي ٻين سان گڏ ڪننگهام[1] به قبول ڪيو آهي، پر هن ڳالهه تي سنڌن اتفاق راءِ موجود ڪونهي ته موجوده دور واري شهر جي ڀرسان واقع ڪنڊر، سڪندر اعظم جي زماني جو هڪ قلعو آهي. انهن بيانن ۾ غلطين جو گمان وڌيڪ آهي. تپاس مان اهو پتو پيو ته ان قلعي جي تعمير مسلمان دور ۾ ٿي آهي. دڙي جي پنجهوءَ ۽ سروٽن ۾، ڪاشيءَ جي ٺانون جون ٺڪريون به اهڙيون هيون، جن جو تعلق مسلمان دور سان هو. پر اهو امڪان ضرور آهي، ته انهن ڪنڊرن جي جاءِ تي اڳي ڪو قديم قلعو ضرور موجود هوندو. هتي ايندڙن مان ڪن کي هن قلعي جي هيٺين

1. *Ancient Geography of India*, 2nd ed., p.303.

ٿهہ مان مسلمان دور کان اڳ ڪنهن پراڻي دور سان لاڳاپيل ڪيتريون شيون هٿ لڳيون آهن. اهو بہ امڪان آهي تہ موجوده نئين شهر جي هيٺان قديم سنڌي دور جي وستيءَ جا نشان اڃي ويا هجن. جيئن تہ هيءُ شهر اڃا موجود آهي، ان ڪري اهڙي حقيقت جي کوجنا ڪري تصديق ڪري نٿي سگهجي. هن شهر جي اهميت جي نقطہ نگاه کان اهو امڪان گهٽ آهي، تہ پراڻي شهر سيوهڻ جي ماڳن ۾ پراڻي دور بنسبت ڪا گهڻي تبديلي آئي هوندي.

عقيق پٿر تي چٽساليءَ جو طريقو

سيوهڻ ۾ پهچي اسان کي، عقيق پٿر تي پڪي سفيد ۽ دلچسپ چٽساليءَ کي جاچي ڏسڻ جو موقعو مليو. گذريل صديءَ جي وچ ڌاري جڏهن مسٽر بيلاسس هتي آيو هو، تہ ان وقت بہ اهو طريقو رائج هو. هن بهمڻ آباد[1] جي کوٽائيءَ مان اهڙا ڪيترا عقيق جا پٿر لڌا هئا، جن تي پڪي اڇي رنگ جي آرائش ٿيل هئي. اهڙا مڻيا هندستان[2] جي ڪيترن قديم شهرن جي کنڊرن مان مليا آهن. موهن جي دڙي، عراق جي ڪش ۽ چانهونءَ[3] جي دڙي جي ماڳن تان پڻ مليا آهن، جن جي مٺاچري تي ٿامي جي دور سان لاڳاپيل آرائش موجود آهي. کنڊرن مان اهڙي پانت جي لاڏ ڪري اهو ضروري ٿي پيو هو، تہ ان ڪاريگريءَ کي وستار ۾ ڏسجي تہ پلو. اهو طريقو جيئن تہ سنڌ جي ڀرپاسيءَ سان واڳيل هو، ان ڪري سمجهيو ويو تہ اهو ضرور زنده هوندو. پر پڇا ڪرڻ تي معلوم ٿيو، تہ اهو هنر سنڌ ۾ گهٽو ڪري ختم ٿي چڪو آهي. سيوهڻ ۾ صاحب ڏني نالي هڪ ماڻهو هن هنر کان واقف هو. جنهن وقت اسان وٽس ويا هئا سون تہ سندس عمر ٧٥ سال کن هئي. ان چٽساليءَ جو طريقو جيڪو ڏاڍو آسان آهي، سو هتي[4] ڏجي ٿو. اڏ آنو عام ڪار جو، ڪرڙ جي تازو ڦٽل لامن جي رس سان

1. Cousens, *Antitquities of Sind*, p.55 and Pl. XIII.
2. There are some cornelian beads with white incrustation in the Indian Museum, Culcutta, from Indor Khera (Ir.K.35) in U.P., Nagar in Eastern Rajputana (Nr.24) and Maribetta Hill in N.Coorg (M.B, 5-9).
3. *Ante*, p.38.
4. I brought Sahibdino to the notice of Mr. Mackay at Sehwan, where the former gave a demonstration of his process. Mr. Mackay has since published an account

ملايل عام پاڻيءَ ۾ ڳڌائي ڪپڙي ۾ ڇاڻيو ويجي. فولاد جي تيز قلم سان عقيق جي مٺي تي چٽسالي ڪئي ويجي ۽ ان چٽساليءَ کي ان قلم ذريعي تيار تيل مسالي سان پريو ويجي. سڄي مٺي کي گل حڪمت ڪري، پوءِ چٽساليءَ وارو پاسو ظاهر ڪجي. اگرن جي ٻن ٽهن واري باهه ۾ ان گلحڪمت ٿيل مٺي کي ٻه پيرا رکجي. ٿوري وقت کان پوءِ ان مٺي کي باهه مان ڪڍي، ڇانو ۾ ٿڌي ٿيڻ لاءِ رکي ڇڏجي. مٺيو گلحڪمت مان ڪڍي، ان جي ظاهر ۽ ٻنهين واري ڪاري پاسي کي صاف ڪبو. تہ اها چٽسالي ظاهر تي پوندي ۽ مٺس تيل چٽساليءَ جو رنگ سفيد ۽ پڪو ٿي چڪو هوندو. ڳاڙهي مٺي جي تر تي سفيد رنگ ۾ چٽساليءَ کي اڳئين زماني ۾ ڏاڍي قدر جي نگاهه سان ڏٺو ويندو هو ۽ اها روايت ڪلهوڙا گهراڻي جي حڪومت تائين برقرار رهي. انگريزن جي سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ هيءَ ڪاريگري گهٽ ٿيندي وئي. سادي قسم جا، وڏيڪ خوبصورت ۽ سهانگا مٺيا سنڌ ۾ ٻاهران اچڻ لڳا. ڪرڙ جو وڻ عقيق کي سنوارڻ ۽ سينگارڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪري ٿو. اهو سنڌ، بلوچستان، يو.پيءَ ۽ ڏکڻ پنجاب ۾ عام جام ٿيندو آهي. چيٽ جي رت ۾ مٿس (ٻسي) ڳاڙها گل [1] ايندا آهن. اٺ، ٻڪريون ۽ رڍون ان کي شوق سان کائينديون آهن. ڪيترا ماڻهو ان جي (ڏونرن) ميوي جو ڪٽو ڪري کائيندا آهن. لفظ ڪرڙ سنسڪرت زبان مان ورتل آهي جنهن کي اسان پهريون دفعو يجرويد [2] ۾ ڪرجور (ڪجور) سان گڏ تٽتيريا سام هيتا (Tattirya-Samhita) ۾ ڏسون ٿا. ستاپاتا برهمانا [3] (Satapatha-Brahmana) ۾ هڪ حوالو هن ريت آهي " ڏونري جي ٿالهين تي ڪرڙ جو ڦل (پڪا) [4] چوڏس پکڙيو پيو هو." مٿين حوالن مان اهو پتو پوي ٿو، تہ ويدن واري دور جا ماڻهو هن وڻ جي ڦل ۽ ڦلن کان گهٽو واقف

of it in *Man*, September 1933, 150

١. ڪرڙ جي ڳاڙهن گلن کي سنڌيءَ ۾ ٻسي چئبو آهي. (مترجم).

2. Macdonell and Keith, *Vedic Index*, Vol. I, p.139.

3. *Sacred Books of East*, Vol.II, p.394, and n. 2.

٤. ڪرڙ جي ڪچي يا سائي ڦل کي ڏونرا ۽ پڪل ڳاڙهي ڦل کي پڪا چئبو آهي. (مترجم).

هوندا هئا.

باڊه

سيوهڻ مان واپس ٿيڻ کان پوءِ اسان ڏوڪريءَ مان وانڍ پٽي، اچي باڊه ۾ ديرو دمايو. اها رڪ- کوٽڙي سيڪشن تي هڪ ريلوي اسٽيشن پڻ آهي. ميهڙ رستي سان باڊه ڳوٺ جي ويجهو" آڏت جو دڙو " جي نالي ٢٠ فوٽ کن اتاهون هڪ پراڻو ماڳ آهي. مسٽر ڊڪشت ٢٦ -١٩٢٥ع[1] ۾ هن دڙي جي کوٽائي ڪرائي هئي ۽ اسان به هنکي ٢٨ - ١٩٢٧ع ۾ ڏٺو هو. مسٽر ڊڪشت هن دڙي کي تاريخ کان اڳ واري دور جو دڙو قرار ڏنو هو. تنهنڪري اسان آزمائشي کوٽائي ڪري تپاسڻ جو فيصلو ڪيو. دڙي وچان هڪ کاهي 20 x 50 x 6 فوٽ اوير کان اولهه کوٽائي وئي. اسان کي کوٽائيءَ مان چٽيل يا سادي قسم جو ڪوبه ٺڪر جو ٽانو هٿ ڪونه آيو ۽ نه وري مٽاچري تي ڪا شيءِ نظر چڙهي. مسٽر ڊڪشت فقط هڪ پٿر جو اوزار لڌو هو ۽ قديم آثارن جي، کي اين پوريءَ چار ننڍڙا پٿر جا اوزار لڌا هئا، جن جي ماپ هڪ انچ کان وڌيڪ ڪانه هئي. اسان کي ٽي عقيق جا مٽيا (Bd. 1-3) هڪ سنک جو مٽيو (Bd.4) ۽ بلور جا مٽيا(Bd.5-6) کاهيءَ جي کوٽائيءَ مان مليا. عقيق (Pl.XXXIII, 73,75) هڪ خاص قسم جو مٽيو آهي. بين پن تي چوکڙيءَ جو چٽ هو. باقي رهيل مٽيا، (Pl.XXXIII, 76,78) ناليءَ جي قسم جا آهن.ٽامي جو سنهو ڪِلُ يا آر (Pl.XLI,4)، مٽيءَ جي پڪل چوڙين جا ٽي ٽڪرا (Pl.XXXIV, 8)، ڪنهن جانور جي مورتيءَ جو ٽڪرو، جيڪو ڪٿو معلوم ٿئي ٿو، سي سڀ هتان مليا. هنن پراڻين شين مان وڌيڪ اهم شيءِ، عاج مان ٺهيل وارن جي ڪانٽي (hair-pin) جا ٽڪرا آهن.(Bd.-7-8, Pl.XXXIII,79,80) ۽ سنک مان جوڙيل چوڙين جا ٽڪرا پڻ مليا آهن. اڏاوتن جو ڪوبه نشان ڪونه مليو. کاهيءَ جي پرسان کن قبرن جا اهڃاڻ مليا، ان ڪري وڌيڪ ڪم کي اڳتي وڌڻ کان روڪيو ويو. معلوم ٿئي ٿو

1. *A.S.R.*, 1925-26, p.99.

تہ هتي دڙي ۾ تاريخ کان اڳ واري ڪا ننڍڙي وستي آباد هئي.

رتو ديرو ۽ وارهہ جي پرسان دڙا

باڊہ جي پرسان وانڊ ۾ ترسي، اسان رتي ديري تعلقي ۾ موجود دڙن جو معائنو ڪري ورتو. پرسان ئي ضلعي جو مشهور معروف دڙو ڏامراہ بہ موجود هو. جنهن متعلق بئنرجي ۽ ڊڪشٽ بہ اطلاع ڏنو هو. ڏسڻ کان پوءِ اهو معلوم ٿيو تہ اها ڪا ہڊ وستي هئي.منجهس ہڊ اسٽوپا ۽ ڀڪشن جي رهڻ واسطي مڙهين جا ڪنڊر ٿي نظر آيا. ڏامراہ واري دڙي کان ڏکڻ -اولهہ طرف ميهر واري رستي سان، بوٿرو واري تاڏي ۾ ناسو جو دڙو Nasui jo Daro ۽ ان کان ٿورو ڏکڻ طرف وڳڻ ڏانهن ويندڙ ساڳي رستي تي چنهر Chanhar جو دڙو موجود آهي. گهٽو ڪري انهن سيني کان وڌيڪ پراڻو ٻانڀڙو[1] Bambhro جو دڙو آهي، جيڪو نئون ديرو ريلوي اسٽيشن کان پنج ميل پري رتي ديري تعلقي ۾ آهي. ٢٦ - ١٩٢٥ع ۾ ڊڪشٽ هن دڙي جو معائنو ڪيو هو. پر ان دڙي ۾ تاريخ کان اڳ جا آثار موجود ڪونہ هئا. دادوءَ ۽ قلجيءَ طرف اڳتي وڃي اسان تپاس جاري رکي، پر اسان کي فقط لوهم جي دڙي ۾ ڪنهن قديم ثقافت جي موجودگيءَ جا اهڃاڻ مليا.هن دڙي کي اڳ ۾ ئي مسٽر ڊڪشٽ ڳولي لڌو هو ۽ ان بابت قديم آثارن[2] جي ڪاتي کي اطلاع ڪيو هئائين.

لوهم * جو دڙو

اسان ١٨ نومبر تي اچي لوهم جي دڙي وٽ لڏو لاٿو. هي ماڳ دادو تعلقي جي مشهور ڳوٺ پاٽ جي پرسان ۽ رڪ ڪوٽڙي ريلوي لائين تي پيارو ڳوٺ اسٽيشن کان اٽڪل ہن فرلانگن جي پنڌ تي موجود آهي. مذڪوره دڙا (Pl.V.a) هڪ ميداني علائقي ۾ آهن، جتي چوڌاري سڄ پٽي تي واڪا ڪري. پر سنڌوءَ واري طرف سو فصل عام جام ڏسجن ٿا. لوهم دڙي جي اتر ڏس تي چڪڻ Chikan ڍنڍ آهي. اوسي پاسي واري ايراضي هن ڍنڍ جي ڪري آباد

1. *A.S.R.*, 1925-26, p.100.
2. *Ibid.*, pp-99-100.

* محترم تاج صحرائي صاحب هن کي لهڻ جو دڙو سڏي ٿو. (مترجم)

آهي.جڏهن چاڙهه جي رت ۾ سنڌوءَ جو پاڻي جاڏي ڪاڏي ٻوڙ ٻوڙان لائي ڏيندو آهي، تڏهن هيءَ ڍنڍ به اٿلي پوندي آهي ۽ چوڌاري پاڻي ئي پاڻي هوندو آهي تنهن ڪري دڙا ڏسڻ ۾ ئي ڪونه ايندا آهن. لاڙڪاڻي کان سيوهڻ سنڌوءَ کي جهلي بند ڏنو ويو آهي. ان کان پوءِ به لوهم جو دڙو سدائين تباه ڪندڙ ٻوڏ کان بچي ڪونه سگهندو آهي. تنهن ڪري اها ڪا تعجب جي ڳالهه نه آهي، ته هن تاريخ کان اڳ واري دور سان تعلق رکندڙ دڙي جي ماپ ٩٠٠ فوٽ لام ۽ ٦٠٠ فوٽ منڊو آهي. دڙن جي مٽي اوچائي ٢٣ فوٽ کن ٿيندي، سندن پکيڙ اوپر کان اولهه آهي. ويجهي دور ۾ هيءَ دولت جي ڳولائن هتان گهڻو ناس ٿيو آهي.تازي ڪوشش تعلقي جي هڪ آفيسر جي چوڻ تي ڪئي وئي هئي، جنهن کي هتان ڪنهن نادر شيءِ جي ملڻ جي اميد هئي. دڙي ۾ هن جيڪي کڏون کٽايون سي پڌائين ٿيون، ته هن بنا ڪنهن سوچ سمجهه جي ڏڪي تي پٽي چرون هٽايون. جن دڙي جي اصلي حال کي تباه ڪري ڇڏيو آهي.[1] ماٿهن طرفان کوٽائي ۽ فطرت طرفان ٻوڏ، هن دڙي لاءِ چڻ ٻٽي مصيبت بنجي وئي، جن ڪانئس سندس اصلي روپ کسي ورتو. مسٽر ڊڪشٽ کي هن دڙي جي کوجنا دوران، ٿامي جون ڪجهه سيخون، پٿر جا رهڙا ۽ موهن جي دڙي جي دور کان مختلف ٿانو مليا هئا. جڏهن اسان هن دڙي جي تپاس ڪئي، ته اسان کي به انهن جهڙيون ساڳيون شيون لڌيون. اسان کي چڻ ائين معلوم پئي ٿيو ته مکيه دڙي کان اتر طرف کوٽائي وڏيڪ لاڀائتي ٿيندي، ان ڪري جو انهيءَ پاسي کوٽائيءَ جا نشان تمام گهٽ هئا. اسان ڏوڪريءَ ۾ هجڻ وقت بروهي مزدور ڪيا. جيڪي سڄي رت اسان سان گڏ هئا. لوهم جي دڙي جي کوٽائي ڪرڻ واسطي اسان کي ٻيا ڪمي به ڪرڻا پيا.

کوٽائي (Pl.XLIII)

اسان کاهي -١، ٧٠ فوٽ ڊگهي ٢٠ فوٽ موڪري، دڙي (Pl.V.b) جي اتر طرفان ۽ اوپر کان اولهه ڏس تي کٽائي ۽ اها چوڌاري ميداني سطح کان ٩

1. This is indicated in Pl. XLIII by crooked lines in dots.

فوٽ مٿي هئي. ڪاهيءَ جي اولهه طرفان هيٺ اونهائي ١٠ فوٽ ٦ انچ مس هئي. پر اوپر پاسي کان ڪاهيءَ جو ترو وچي جر تي بيهاريوسين، جيڪو اونهائيءَ ۾ ٢٠ فوٽ هو. ڪاهي -٢ کي اسان دڙي جي چوٽيءَ تان مٿان اتر ۽ ڏکڻ طرف شروع ڪيو ۽ ڪاهيءَ -١ کي وچ تي گوني ڪنڊ ۾ ٿي ڪاٽيو. ڪاهي -١ مان اسان کي هڪ پڪ سري ننڍي پٽ جي باقي حصي جو نشان مليو. ٻي پٽ، جيڪا چڱي اهميت جي لائق هئي، سا اسان کي ڪاهي -٢ جي ڏاکڻي چيڙي وٽ لڌي. مذڪوره پٽ اسان ٣٢ فوٽن تائين ڏيکهه ۾ (Pl.V.c) کوٽائي ڪري معلوم ڪئي. اها هيٺ ملي ڪچين سرن واري هيٺين تهه Sub-stratum تي بيٺي. اتي سنوت ۾ فرق ڏٺو ويو، جيڪا ١ فوٽ کان وٺي ٣ انچن تائين هيٺ لٿل هئي. ڪاهي -١ جي وچ تي، پڪين سرن جي پٽ جي پيڙهه هيٺان ڪچين سرن جا باقاعده ڏنل بار نظر آيا. ڪاهي -١ ۽ ڪاهي -٢ جي تري مان پٽين جا ترا ڏسڻ ۾ آيا، جيڪي ڌرتيءَ جي مٿاڇري کان ۴ فوٽ مٿي هئا. ٻنهي ڪاهين مان ٻين شين ۽ ٿانون جو ڀڳ، ڪچين سرن جي بار واري تهه تان مليو. تنهن ڪري معلوم ائين ٿئي ٿو، ته اهو وسنيءَ (Pl.V. d) جو تهه ٻن تهن جي وچ تي موجود هو. ڪاهي -٢ پٽين ظاهر ٿيڻ واري سطح کان هيٺ اونهي کوٽي وئي. مکيه پٽ ۾ استعمال ٿيل پڪين سرن جون ماپون جدا جدا هيون. جهڙوڪ: 11 x 5 1/2 x 2 3/4، 9 3/4 x 4 1/2 x 2، 10 3/4 x 5 x 2 1/2 انچ آهن. ڪاهي -١ مان پنجهو ۽ سروٽا ڪڍي صاف ڪري ۽ قديم تهه نروار ڪيو ويو. ان کان وڌيڪ هيٺين تهه ۾ پڪ سري اڏاوت موجود ڪانه هئي. امڪان اهو آهي، ته پوئين دور جي ماٿهن هيٺين تهه واريون سرون پڪين جاين مان ڪڍي، ڪتب آنديون آهن ۽ پوئين دور جي پٽين ۾ ڪڏهن ڪڏهن پڪن سروٽن جو استعمال ان حقيقت طرف اشارو ڪري ٿو. ڪاهي -١ جيڪا ٢٠ فوٽ هيٺ اونهي کوٽي وئي هئي، تنهن مان ظاهر ٿيو، ته جيئن اسان هيٺ کوٽيندا ٿي وياسون ته ٺڪرين جو تعداد گهٽ ٿيندو ٿي ويو. ويهن فوٽن جي اونهائيءَ جي آخري ٻيي تائين ٿوريون ٺڪريون ضرور مليون ٿي. هن مان اسان کي اهو معلوم

ٿيو تہ قديم ڀرين وستيءَ جا نشان اڃا بہ هيٺ هئا، جيئن اسان کي موهن ۾ جهڪر جي دڙن جي کوٽاين جي تجربي مان معلوم ٿيو هو. قديم تهہ يعني پڪين سرن جي پٽين واري تهہ کان هيٺان اسان کي سنڌو سڀيتا سان لاڳاپيل ٺڪريون مليون. جن جو مائو ٿلهو هو، جن تي ناسي رنگ جي ڏاءَ مٿان ڪاري رنگ ۾ چٽسالي. اهي اسان کي دڙي جي مٿاڇري کان ٢ فوٽ هيٺ ۾ زمين جي مٿاڇري کان ۴ فوٽ مٿان مليون. مٿين دور جي تهہ مان اسان کي گهٽ درجي جي ٿانون جون ٺڪريون مليون. نہ فقط گهاڙ جي ڪاريگريءَ جي لحاظ کان، پر اهي آرائش جي نقطہ نگاهہ کان بہ معيار کان ڪريل هيون. ڪاهيءَ -٢ مان اسان کي فقط هن گهٽ معيار واريون ٺڪريون مليون. سڀ ٺڪريون ڀنهي ڪاهين مان ڌرتيءَ جي مٿاڇري کان ۵ فوٽ مٿي مليون. ڀنهي ڪاهين مان لڌل مکيہ شين جو وچور هن ڪتاب ۾ ڏنو ويو آهي ۽ ڪين تهن جي حساب سان رکيو ويو آهي. پر ائين هرگز نہ سمجهيو وڃي تہ ڪا خاص شيءِ اڳئين يا پوئين دور سان واسطو رکي ٿي. مختلف دور جي سڃاڻ، خاص طور تي ٺڪرن جي ڪاريگري، ٺڪرين کي ڏسي ڪري سگهجي ٿي. هن حالت ۾ اسان کي مختلف تهن ۾ مختلف ڪاريگريءَ جي نمونن تي ويچار ڪرڻو پوندو.

آڳاٽي ۽ پوئين دور جي ٿانون جي ڀيٽ

(الف) مٽي

پراڻي دور جا ٿانو ٿلهي مائي جا ۽ ڪٽي سنهي ڪيل ۽ خوب ڳوهيل مٽيءَ مان ٺاهيا ويندا هئا. اهي باهہ ۾ چڱيءَ ريت پچايا ويندا هئا، جيڪي آويءَ مان نڪرڻ کان پوءِ گهري ڳاڙهي رنگ جا پڪل ٿانو معلوم ٿيندا هئا. منجهن واري جهجهي انداز ۾ ملايل ڏسجي ٿي ۽ ان سان گڏ چمڪندڙ، سليڪا جا ذرڙا بہ نظر اچن ٿا. موهن جي دڙي متعلق مسٽر مئڪي Macky جو بيان آهي تہ "مٽيءَ ۾ واري يا چن يا ٻئي ملايا ويندا هئا. پر سادي ٿانون کان چٽساليءَ واري ٿانون ۾ وڌيڪ ملايا ويندا هئا. موهن جي دڙي[1] جي ٿانون جي درياهي مٽيءَ ۾

1. *Mohenjo-daro*, Vol. I, p.289.

واريءَ جو فطري طور گهٽو انداز شامل هوندو هو. لوهم جي دڙي جا ڪنڀر جيڪا ٿانون جوڙڻ ۾ مٽي استعمال ڪندا هئا، سا موهن جي دڙي واري ساڳي جنس جي هئي، اها سنڌوءَ جي لٽاشي زمين مان آڻيندا هئا، منجهس واريءَ جا ذرا موجود هوندا هئا. هن حقيقت مان اها ثابتي ملي ٿي، تہ لوهم جو دڙو ٿامي واري دور ۾ درياہ جي ڪناري سان آباد هو. جيستائين ڇن جي هٿ ڪرڻ جو احوال آهي، تہ اهي يا تہ ڇن جو پٿر يا سپون باہ ۾ ساڙي ڇن هٿ ڪندا هئا. ڪن ملڪن ۾ ڇن جي پٿر کي ڪٽي لئي بنائي استعمال[1] ڪندا هئا. سنڌ جا ڪنڀر ان ڏس ۾ عام سپ استعمال ڪندا هئا. لوهم جي دڙي مان لڌل هڪ ٺڪر جي وچ ۾ سپ جو ٽڪرو چنبڙيل هو، جيڪو پين سان گڏ ڪنڀر جي پرسان رکيو هوندو، جيڪو اتفاق طور مٽيءَ سان ٿانو ۾ ملي ويو هوندو. پوئين دور جو ٿانو، مائي ۾ ساڳيءَ ريت ٺلهو آهي، پر باہ ۾ رَڌِ پڪل ناهي. پچائڻ مهل ڌيان نہ ڏيڻ ڪري انهن ٿانون جو ڏيک پهرين دور جي ٿانون جي ڀيٽ ۾ اهاٽيل پيو نظر ايندو. ڳوهيل مٽي بہ ڪا ايڏيءَ محنت سان تيار ڪانہ ڪئي ٿي وئي. مٽيءَ ۾ واريءَ جي ملاوٽ تمام ٿوري آهي ۽ گهاڙ جي ڪاريگري بہ معياري ڪانہ آهي.

(ب) رنگ

پنهي قسمن جي ٿانون ۾ جيڪو خاص فرق موجود آهي، سو سنڌن مٿاڇري جي چٽسالي آهي. قديم دور سان واسطو رکندڙ ٿانون جي مٿان ڇهچ ڳاڙهي رنگ جو هٿ ڦيري، مٿان ڪاري رنگ ۾ چٽسالي ڪئي وئي هئي. اهي رنگ ڏاڍا پڪا ٿي ڏنا، جيڪي سچيتائيءَ سان ڪتب آندا وياآهن. پوئين دور جي ٿانون مٿان بوسڪي يا ڳاڙهي ڏاءَ تي هٿ ڦيري، مٿان ڪاري يا ميٽائين رنگ سان چٽسالي ڪئي ويندي هئي. ڪڏهن ڪڏهن رنگ جي گهٽاين جو تاثر ملي ٿو، جيئن اسان آمريءَ جي ٿانون ۾ ڏسون ٿا، جتان جي ٿانون تي پڪي ميٽائين يا ڪارن پٽن جي وچ تي پورو يا ڳاڙهي رنگ جو استعمال ڏسون ٿا. پوئين دور جي

1. Fraknfort, *Studies in Early Pottery of the Near East*, Part I, p.6.

ٺانون جو صحيح استعمال ڪونہ آهي. اهي ٺانو ڪجهہ ڦڪانجها معلوم ٿين ٿا ۽ قديم دور واري ٺانو جي پيٽ ۾ هئڻ ۾ گهٽي چٽسالي ۽ ڪانہ آهي.

(ج) نمونا

ٺانو جي سونهن ۽ چٽسالي ۾ بہ وڏو ويڇو ڏسڻ ۾ اچي ٿو. ڏسو (Pl.XXII). پراڻي دور سان واسطو رکندڙ ٺانون ۾ خاص چٽسالي گلتيءَ پاسن سان پوروچوٽ قطارن ۾ چوراس هئا، جن سان گڏ ڦلڙن سان ڦول، اڏامندڙ پکي، لهريدار قطارن ۾ پوروچوٽ تي وٽن جو ليٽڻ سنوت ۾ چٽ ، جن کي هيٺان ايندڙ ايو چٽ ڪاٽي ٿو، پير جو پن، ڦٽيءَ جي ڏندن وانگي لامون، پٽين نوڪن وارا پن، هر هڪ قطار کي گهاٽيون ليٽڻ سنوت ۽ پوروچوٽ تي ڏنگڙيون ليڪون جدا ڪري بيهارين ٿيون. پوئين دور سان لاڳاپيل ٺانون جي چٽسالي اڳئين دور جهڙي ڏسڻ ۾ ڪانہ ٿي اچي. ان جي بدران قطارن ۾ آکڙيون Eye-shaped ڏسجن ٿيون، جن جو منجهہ جافريءَ سان ڀريل آهي. آکڙين جي چٽ تي خانا آهن ۽ وچ تي چدن جو نشان آهي. چدن سان پيگهڙ تي گلتي پاسن سان چوراس ۽ گلتي پاسن ۽ جافريءَ جي منجهہ سان ٽڪنڊو ترو آهي.

جهڪر جي قديم دور سان واسطو رکندڙ ٺانون جي ياد

اهڙيءَ ريت لوهم جي دڙي مان لڌل بہ ٺانو مڪيہ وستار ۾ هڪ ٻئي کان وڏو ويڇو رکن ٿا. اسان پڌتر ۾ آهيون، تہ ڇا اهي ٺانو مختلف دورن سان لاڳاپيل آهن، يا ڪنهن هڪ دؤر سان واسطو رکن ٿا. لوهم دڙي جي تهہ مان لڌل بہ ٺانو، جهڪر جي دڙي جي کوٽائي ۽ لڌل شيون پاڻ ۾ سهمت رکن ٿيون. اتي بہ ٺامي جي دور سان همعصر ٻن تهن مان ٻن مختلف قسمن جا ٺانو مليا. پوئين دور سان لاڳاپيل ٺانو قديم دور جي ٺانون ۾ ايتري تہ هڪجهڙائي رکن ٿا، جو انهن ٻنهي قسمن جي ٺانون کي هڪ دور ۽ سنڌو سڀيتا جي ساڳي مرحلي ڏانهن منسوب ڪري سگهجي ٿو. جهڪر ۽ لوهم جي دڙي وارا موهن ۽ هڙاپا جي ٺانون جي چٽساليءَ جي پوئلگي ڪندا ڏسڻ ۾ آيا. جيتوڻيڪ موهن ۽ هڙاپا تباهہ ۽ ويران ٿي ويا، پر پوءِ بہ لوهم ۽ جهڪر جا ڪنير انهن چٽساليءَ

جي روايتن ڪي گهڻي وقت تائين زنده رکيو آيا.چر ۾ هلڪي وڙ وارو ٿانو، جيڪو اُن دور ۾ استعمال هيٺ هو، ڏيکاري ٿو تہ خوبصورتيءَ کي محسوس ڪرڻ ۽ پرکڻ جو معيار ڪيترو نہ هيٺ ڪري پيو هو. هن اڪيلي ڳالهہ مان ئي چڱيءَ ريت پتو لڳائي سگهجي ٿو، تہ هن دور ۾ سنڌو سڀيتا تنزل جو شڪار ٿي چڪي هئي.

ڪاهي -١ ۽ ڪاهي -٢ مان لڌل شيون

لوهمر جي ٻن ڪاهين مان ٻہ سو اٺيتاليهہ شيون لڌيون (Lh.1-229 pp.52-58)، جن کي رڪارڊ ۾ لکي محفوظ ڪيو ويو. هنن ۾ اهي ٿانو بہ شامل آهن، جن تي اسان مٿي بحث ڪري آيا آهيون. ۽ اهي ٿانو بہ موجود آهن، جن جي چٽسالي اتان جي ماحول ۽ جاگرافيءَ تي خوب روشني وجهي ٿي. انهن مان ٻہ بهترين مثال ذڪر ڪرڻ جي لائق آهن، يعني Lh.90, 92 (Pl.XXII, 24, 18) ٻئي پوئين دور سان لاڳاپيل آهن. انهن ٻنهي ٿانون جو منهن سوڙهو، پيٽ نڪتل ۽ ترا لوٽيرا آهن. اهي انهن ٽنهي خاصيتن ۾ جهڪر جي پوئين دور جي ٿانون سان هڪجهڙائي رکن ٿا. Lh.-1 بہ هڪ ٿانو آهي، جيڪو پوئين دور سان واسطو رکي ٿو، پر چٽن کان خالي آهي. (Pl.XXXVI, 38) مٿي بيان ڪيل ٿانون جيان منهن سوڙهو، پيٽ ٻاهرتي نڪتل ۽ ترو لوٽيرو اٿس. پر ڪيس ڪڙو لڳل هو، جيڪو وڃائجي ويو آهي. قديم دور سان واسطو رکندڙ تهہ مان لسن ٿانون جون ٺڪريون مليون آهن، جيڪي ننڍڙي وڙ جي ٿانون سان تعلق رکن ٿيون. اهي ننڍا ٿانو انهن وڏن ٿانون جو روپ آهن، جيڪي روزمره جي گهرو استعمال ۾ ايندا هئا. انهن ٿانون مان موڏ ڪني (وريل ڪناري واري) ڳچيءَ ۽ اوچي گول تري سان ٿانو ۽ ڪونجي جو ذڪر ڪري سگهجي ٿو. (Pl.XXXVI, 30, 40) جهڙي نموني جهڪر مان چگهن وارا ٿانو لڌا آهن، اهڙي نموني جا لوهمر جي پوئين دور جي تهہ تان بہ ٿانو (Pl.XXII, 35,36) لڌا آهن. اڪريل ٿانو جو قديم تهہ مان لڌل مثال اهي ٿالهيون آهن، جن کي اوچو پڙڳي ترو لڳل آهي. انهن جي تري ۾

ڪوڪي اڪر ٿيل آهي. گهڻو ڪري اهي سج جا ڪرڻا آهن. مٽيءَ جون پڪل، ڏاند جون مورتيون پنهنجي تهن تان مليون آهن، جن ۾ ڏاندن کي مٿي نڪتل ڪلها (ڪنيٽيون) موجود آهن. ان وڙ جي مورتين ۾ اڳين ٽنگهن کي پوين ٽنگهن کان نروار ڪري بيهارڻ جي ڪوشش ڪانه ڪئي وئي آهي. هڪ مورتي ڏاڍي دلچسپ آهي. ڇاڪاڻ ته ان جا پنڊڻ تمام ٿلها آهن. (Lh.229) . هنن جهڙيون ساڳيون شيون موهن مان پڻ مليون آهن. اهي مٽيءَ جون پڪل شيون آهن: سٽ ڪتڻ واري چرخي جا ٽڪ، رانديڪا، گاڏين جا فريم، روهڙا، چوڙيون، رانديڪن تي سنهي چر، پکيءَ جي شڪل تي سيٽيون ۽ مٽيءَ جون پڪل ٽڪيون. (Pl.XXII) . آخر ۾ بيان ڪيل شين جي اهميت ڪي، جنيءَ طرح پيش نٿو ڪري سگهجي، جيڪي اسان سنڌ جي ڪيترن ئي ماڳن تان لڌيون. گهڻو ڪري ته انهن کي اڌ پڪل ڏٺو ويو آهي. ٽانون ۾ استعمال ٿيندڙ مٽيءَ ۾ توهڙ يا ڪو سنهو گاهه ملايل نٿو ڏسجي. مثال طور جيئن چانهوڻءَ جي دڙي مان لڌل ٽانون ۾ پنهنجي پاسن ڪان گهپ آهن. اهي فقط تڏهن ٿي سگهن ٿا، جڏهن آلي ٽانو کي هٿ جي آڱرين سان جهليو وڃي. امڪان اهو آهي ته اهڙا ٽانو آوي ۾ پچائڻ جي مقصد سان نه، پر ٻَلِ (قربانيءَ) جي مقصد سان رکيا ويا هوندا. لوهه مان اسان کي اڪيچار مٽيا هٿ آيا. (Pl.XXXIII, 55,56,58). انهن ۾ گهڻائي پٿرن جي چپٽرن مٽين جي آهي. عقيق Cornelian جا مٽيا به هٿ لڳا، جيڪي ٻن ورنن ۾ ننڍا ۽ ڏگها هئا. پٿر جو هڪ به نوڪو مٽيو (Soap stone) پڻ لڌو، جنهن تي ڪوڪيءَ اڪير ۾ گول دائرا نڪتل آهن (Lh.22) ناليءَ جي شڪل تي مٽيءَ جا پڪل مٽيا به مليا. هڪڙو قسم اهڙو به آهي، جنهن کي شيشي جي لئيءَ Paste مان ٺاهي تيار ڪيو ويو آهي. انهن مان ڪن جي شڪل ڊگهي ۽ ڪن جي گول طرز تي آهي. هن ئي قسم جو گول مٽيو آهي، جنهن تي پاسيرن چگهن جي چٽسالي ٿيل آهي. (Lh.9) مٽيءَ جي پڪل چوڙين سان شيشي جي لئي paste مان جوڙيل چوڙن ۽ ڪاشيءَ جي چوڙين پائڻ جو به رواج هو. پوئين دور جي چوڙين تي ڪونج يا ڪرنگهي

Chevron يا ڪنهن ٻئي قسم جي ڪوڪي اکير ڏسون ٿا، سو به سينگار (آرائش) آهي. اوزارن مان اسان کي پاساڙا flakes مگريون، ڏڦي جا ڦر، ڪات، چاقو، پاڪي ۽ آر هٿ آيا آهن. (PP.45,56, 58). عقيق جو ڇهه پاسئون خوبصورت تور جو وٽ به هٿ لڳو. هڪ شيءِ جنهن کي اسان وڏي اهميت جي نگاه سان ڏسون ٿا، سا پٿر جي همچورس steatite مهر آهي. (Lh.2) . منجهس ٻارنهن تصويري علامتي اکر ۽ هڪ سڱئي جانور جي تصوير آهي. (Pl.XXXIII, 8, p.56). حقيقت هيءَ آهي، ته هيءَ ثقافت موهن جي ثقافت سان ميل کائي ٿي. سنڌ جي مهرن مان هڪ سڱئي جانور جي تصوير، بحث جو موضوع بڻيل آهي ۽ هن وقت تائين هيءُ جانور سڄاڻپ [1] ۾ ڪونه آيو آهي. مهانڊن مان به سرو جانور معلوم ٿئي ٿو. هو ڏاند جهڙو به آهي، ته روجهه (نيل گانءِ) جهڙو به آهي ۽ ويدن ۾ ذڪر ڪيل جانور ڳئو مرگهه go-mriga [2] سان هڪجهڙائي رکي ٿو. علم جي ماهر سيانا Syana متئين اصطلاح کي ڳئون ۽ نر روجهه جو گڏيل نسل ڪري سمجهي ٿو. ايگلنگ Eggaling جو خيال آهي ته اهو ڪو ڍڳي جو نسل هو، جيڪو هاڻي هندستان [3] ۾ موجود ڪونهي. ٻين عالمن جي نظر ۾ اهو "گايال" Gayal قسم معلوم ٿئي ٿو.

لوهم مان مڪيه لاڙ جي پنوتري

هيٺيون ته (ڏرتيءَ متاڇري کان ٻن کان ڇئن فوٽن تائين اونهائي)

Lh.53 ڇٽيل ٺڪر. لامن سميت وٽ. لهريدار ليڪن ۾ ڇٽو ڪيل. ناسي ڏاءَ مٿان ڪاري ڇٽسالي. Pl.XXII, 1

Lh. 66 ڇٽيل ٺڪر. گلتي پاسن سان چوڪڙي . چوڪڙين جي پاسن تي آڪڙيون ۽ منجهن اٽين جا نشان. چوڪڙيءَ جي چوڏس آڪڙيون ڇلو ٺاهي بيهن ٿيون. گول دائرن ۾ وچ تي ٽپڪن سان جوڙيل گل. ناسي رنگ جي ڏاءَ تي ڪاري ڇٽسالي. Pl.XXII, 21

1. *Mohenjo-daro*, Vol. II, p.382.
2. *Vedic Index*, Vol. I, *s.v. go-mirga*.
3. *Sacred Books of the East*, Vol. XLIV, p.338. n.I.

Lh.67 چٽيل ٺڪر. مڇي ڇلر جهڙو چٽ. لهريدار ليڪن سان ڏيکاريل تارين سان ونڻ. ناسي رنگ، ڏاء تي ڪاري چٽسالي. Pl.XXII, 3

Lh. 68 گلتي پاسي تي چوراس. هر پاسي تي منجهه واريءَ اٽيءَ سان آڪڙيون. هر چوراس جي چوڏاري گول ڇلو. ناسي رنگ جي ڏاء تي ڪاري چٽسالي.

Lh. 72 چٽيل ٺڪر. ڪيڙ ٻيلهه جافريءَ جي منجهه ۾ گلتي پاسن سان چوراس. ناسي ڏاء تي ڪاري چٽسالي.

Lh.74 چٽيل ٺڪر . گلتي پاسن سان چوراس. پاسن تي اٽيءَ جي منجهه سان آڪڙيون. چوراس جي چوڏاري آڪڙين جي چٽ ڪري گول ڇلو ٺهيل. ناسي ڏاء تي ڪاري چٽسالي.

Lh. 136 Pl.XXII-12 جيان چٽساليءَ جون وريون يا ڏنگيون -curilin ears ناسي رنگ جي ڏاء تي ڪاري چٽسالي Pl.XXII,26

Lh. 75 چٽيل ٺڪر. چٽ ۾ ونڻ ۾ ڪونجن جي قطار. ناسي ڏاء تي ڪاري چٽسالي. Pl.XXII,20

Lh. 146 چٽيل ٺڪر. ڦٽي - ڏند جيان چٽ. ناسي ڏاء تي ڪاري چٽسالي. Pl.XXII,25

Lh.111 چٽيل ٺڪر. گهرين اندر جافري منجهه سان ٻه نوڪا ڀَنَ. ٻيگهڙ ۾ ليٽڻ سنوت ۾ نڪتل گهرين اندر ليڪون. ناسي ڏاء تي ڪاري چٽسالي. Pl.XXII, 19

Lh.112 چٽيل ٺڪر. پپر جو پن. لهڪين يا ماڪوڙي طرز تي ونڻ جي تارين جو ڏيک. ناسي ڏاء تي ڪاري چٽسالي.Pl.XXII,13

Lh.129-133 چٽيل ٺڪر. لهڪين يا ماڪوڙن جي طرز سان لامن جو چٽ. ناسي ڏاء تي ڪاري چٽسالي.

Lh. 137, 138, 142, 161 چٽيل ٺڪرَ. گلتي پاسن سان چوراس. هر هڪ پاسي تي آڪڙي ۾ منجهس اٽي يا ليڪهه. چوراسن جي چوڌس آڪڙيون وڏي آڪڙي بنائي ٿيون بيهن. وچ تي چڪهه. ناسي ڏاء تي ڪاري چٽسالي.

Pl.XXII,14(Lh.137)

Lh.162 چٽيل ٺڪر.ٿانو جي ڳچيءَ جي چوڙس گهرين ۾ ٻري طرز جي جافريءَ سان ڀـ نوڪو پن. ناسي ڏاءَ تي ڪاري چٽسالي. Pl.XXII, 2

Pl.163 چٽيل ٺڪر. ٻري طرز تي جافري منجهہ سان ڀـ نوڪو پن. گهرين اندر ڪاتن جهڙيون وريون. ناسي ڏاءَ ۾ ڪارو چٽ. Pl.XXII,11

Lh. 39 چٽيل ٺڪر. ڦيلهيءَ جو ٽڪرو. ڪناريءَ تي ڪانَ (تير) جو نشان. وچ تي ڦٽيءَ ڏند چٽ. پاسي سان ٽيڪي جي چوڏاري منجهلا گول. پٽي ۾ اڌ گول گهريون ۾ ٻريءَ طرز پريل ٻيج جي شڪل. ناسي ڏاءَ تي ڪاري چٽسالي.

Lh. 164 چٽيل ٺڪر. ڳچيءَ تي لَمَ طرز Sloping تي ٻريءَ سان پريل پن. ناسي ڏاءَ ۾ ڪارو چٽ. Pl.XXII, 5

Lh.166 چٽيل ٺڪر. پپر جو پن ۾ گهاٽيون وريون. ناسي ڏاءَ ۾ ڪارو چٽ. Pl.XXII, 12

Lh. 167 چٽيل ٺڪر. وڻ جو چٽ. گهاٽيون وريون. جيڪي شايد پَنَ جي علامت ڏيکارين ٿيون. ناسي رنگ جي ڏاءَ تي ڪاري چٽسالي. Pl. XXII,4

Lh. 181 چٽيل ٺڪر. لهڪين يا ماڪوڙن (لهريدار ليڪن) جهڙين لامن سان وڻ جو چٽ. ناسي رنگ جي ڏاءَ سان ڪاري چٽسالي.

Lh.188 چٽيل ٺڪر.هيٺئين پاسي جي پٽي ۾ اڏامندڙ پکي. هيٺئين پٽي ۾ ٽڪنڊي جي هر هڪ ڪنڊ تي چدي جو نشـان. ناسي رنگ جي ڏاءَ تي ڪاري چٽسالي. Pl.XXII -29

Lh.194 چٽيل ٺڪر. جافريءَ جي منجهہ سان ٽارين واري وڻ جو چٽ. ناسي رنگ جي ڏاءَ مٿان ڪاري چٽسالي. Pl.XXII, 27

Lh. 139 گول تري سان بنا چٽ، سادو ٿانو. اوچائي ۲,۷ انچ.
Pl.XXXVI, 24

Lh. 141 هسي تري سان لسو ٿانو. اوچائي ۲,۸۵ انچ. Pl.XXXVI, 23

Lh. 147 هسي تري سان لسو ٿانو اوچائي ۳ انچ. Pl.XXXVI, 22

Lh. 203 هسي تري سان لسو ٿانو اوچائي ٣ انچ. Pl.XXXVI, 30
Lh. 63 هسي تري سان لسو ٿانو اوچائي ٢,٨ انچ. Pl.XXXVI, 31
نوٽ: مذڪوره ٿانون جو ترو گول ڦيٿي بجاءِ تڏي جهڙو هو.
Lh. 4 لسو ٿانو. اوچائي ١,٥ انچ. Pl.XXXVI, 12
Lh. 26 لسو ٿانو. اوچائي ١,٦ انچ. Pl. XXXVI, 13
Lh. 28 لسو ٿانو. اوچائي ٢,٥ انچ. Pl. XXXVI, 34
Lh. 24 لسو ٿانو.اپن پاسن سان . اوچائي ٢,٧٥ انچ.
Lh. 27 لسو ٿانو.اپن پاسن سان . منهن سوڙهو. اوچائي٣,٣ انچ. Pl.XXXVI, 33
Lh. 29 لسو ٿانو. اوچائي ١,٧ انچ.
Lh. 26 لسو ٿانو. ڪپو. اوچائي ١,٧٥ انچ. Pl.XXXVI, 16
Lh.49 لسو ٿانو. ڪپو، ويڻوڙي تري سان. اوچائي ٤,٦ انچ. Pl.XXXVI, 40
Lh.228 لسو ٿانو. مگ. اوچائي ١,٦ انچ. Pl.XXXVI, 14
Lh. 7, 143, 180, 201 چار ٽڪر. مِٽيا جون ٿالهيون ڍڪڻ ترن سان. اندرئين پاسي چِگهه، جيڪي شايد سج جا ڪرٽا ڏيکارين ٿا. Pl.XXXI-7 (Lh.201) - Pl.XXII-48 - (Lh.7)
Lh. 172 سوراخن واري ٿانو جو ٽڪرو.
Lh.30 ننڍڙي ٿانو جو پڪل ڍڪ. گولائي ١,٢٥ انچ. Pl.XXII, 42
Lh. 82 ٽڪر جو ٿانو. ڍڪ. گولائي ٣,٢٥ انچ. Pl.XXII, 39
Lh. 31 مٽيءَ جو پڪل ڪينهوڙو. گولائي ١,٣ انچ.
Lh.51 مٽيءَ جو پڪل ڪينهوڙو. گولائي ٢,٥ انچ.
Lh. 34 مٽيءَ جي پڪل، ڏاند جي مورتي. ڊگهائي ٣ انچ.
Lh. 10 مٽيءَ جي پڪل، ڏاند جي مورتي. ڊگهائي٢,٣ انچ. Pl.XXII, 44
Lh. 115 مٽيءَ جي پڪل، ڏاند جي مورتي. ڊگهائي 2.8 انچ.

Lh.116 مٽيءَ جي پڪل، ڏاند جي مورتي. ڊگهائي٢٫٣٥ انچ. Pl.XXII, 51

Lh. 140 مٽيءَ جي پڪل، ڏاند جي مورتي. ڊگهائي ٢٫٣ انچ. Pl.XXII, 47

Lh. 175 مٽيءَ جي پڪل ڏاند جي مورتي ڊيگهه ٤٫٩ انچ. ڳچيءَ ۾ ڏوري پڌڻ لاءِ سوراخ. Pl.XXII, 52

Lh.176 مٽيءَ جي پڪل، ڏاند جي مورتي. اوچائي ٣٫٠٥ انچ.

Lh.186 مٽيءَ جي پڪل، ڏاند جي مورتي. اوچائي ٣٫٤ انچ. Pl.XXII, 53

Lh. 81 باراٽي راند گاڏيءَ جو ڦيٿو.. گولائي ٣٫١ انچ. Pl.XXII, 41

Lh.208 باراٽي راند گاڏيءَ جو ڦيٿو.. گولائي٣٫٢٥ انچ.

Lh.184 مٽيءَ جي پڪل ڇمڪڻي يا جهنجهڻ ٢٫٣ انچ گولائي.

Lh. 14, 38, 85 مٽيءَ جا پڪل راند گاڏين جا فريم. Pl. XXII, 50 (Lh.185)

Lh. 114 مـــٽيءَ جو پـڪـل روهڙو. ڇيـــڙي وٽان پڳل. ڊيـگـهــــ ١٫٦ انچ. Pl.XXII, 45

Lh. 177 مـٽيءَ جي پـڪـل پائيءَ جي نڙي يا نڙو. ڊيگهه ٧ انچ. Pl.XXII, 47

Lh. 170 مـــٽيءَ پـڪـل پکيءَ جي شـڪـل جهـڙي سـيـٽي. ڊيگهه ١٫٦ انچ. Pl.XXII, 43

Lh. 169 باراٽي راند گاڏيءَ جو ڦيٿو. گولائي ٣٫٣ انچ. Pl.XXII, 40

Lh. 168 مٽيءَ جي پڪل ڇمڪڻي. گولائي ٢٫٢ انچ. Pl.XXII, 37

Lh.36 مٽيءَ جي پڪل ٽڪي، شڪل ٽڪنڊي. ڊيگهه ٢٫٩ انچ. Pl.XXII, 46

Lh. 110 پٿر جو مٽيو. ڇٽرو. گولائي ٫٥٥ انچ. Pl.XXXIII, 12

Lh.173 پٿر جا ٿي مڻيا. چپٽرا. گولائي ۴, انچ. Pl.XXXIII, 11

Lh. 174 پٿر جو مڻيو چپٽرو. گولائي ۴, انچ.

Lh. 149 عقيق Cornelian جو مڻيو. ڊگهيري شڪل تي. ناسي رنگ. ڊيگهه ۴۵, انچ. گولائي ۲, انچ. Pl.XXXIII, 21

Lh. 3 فيلسپار جو مڻيو. صوف رنگو سائو. گولائي قطر ۾ ورهايل. ڊيگهه ۴۸, انچ. Pl.XXXIII, 16

Lh. 159 پٿر جو مڻيو. رنگ ڪارو. شڪل ڊگهيري. ڊيگهه ۹, انچ. Pl.XXXIII, 26

Lh. 61 پٿر جو سائو مڻيو. شڪل ننڍي، بندوق جي نري وانگي. ڊيگهه ۲۸, انچ. گولائي ۲۸, انچ. Pl.XXXIII, 18

Lh. 65 شيشي جو مڻيو. نلڪيءَ نموني. ڊيگهه ۷, انچ. گولائي ۲۵, انچ. Pl.XXXIII, 17

Lh. 58 شيشي جو مڻيو. ڊگهو گول ۽ ڪنڊيل ڪاڙل. ڊيگهه ۴, انچ. گولائي ۲, انچ. Pl.XXXIII, 14

Lh.9 شيشي جو مڻيو. گول . گولائي ۱,۱ انچ Pl.XXXIII, 10

Lh. 17 شيشي جو مڻيو.شڪل ڪجهه گول. گولائي ۳, انچ. Pl.XXXIII, 13

Lh.80 مٽيءَ جا پڪل ۳ مڻيا. ڊگهيءَ نليءَ نموني. هر هڪ جي ڊيگهه ۴,۱ انچ، ۷,۱ انچ ۽ ۹,۱ انچ. انهن مان ۹,۱ انچ ماپ وارو شيشي جي مٽيءَ سان گڏيل آهي. جنهن جي شڪل ڊگهي نلڪيءَ جيان آهي. Pl.XXXIII, 1

Lh. 171 مٽيءَ جو پڪل مڻيو. شڪل ۾ ٻه نوڪو. مٿاچري تي سنها چگهه. اوچائي ۷۵, انچ. گولائي ۹۵, انچ. Pl.XXXIII, 4

Lh.200 مٽيءَ جو پڪل مڻيو. شڪل گول. چگهه. اوچائي ٦۵, انچ. ڊيگهه ۹۵, انچ. PL.XXXIII, 5

Lh.6,35 مٽيءَ جي پڪل چوڙين جا ٽڪرا. Lh. 35 گولائي ۲,۱ انچ.

Pl.XXII, 46 (Lh.6)

Lh. 21 شيشي جي چوڙين جا ٽڪرا. پن تي ڪرنگهين جي اڪير. مٿاڇرو ڪٽيل ۽ ڪاڙل. Pl.XXXIII, 7

Lh. 18 شيشي جي چوڙيءَ جو ٽڪرو. ڪونج يا ڪرنگهي اڪير سان. Pl.XXXIII, 6

Lh. 144 سنک جي چوڙيءَ جو ٽڪرو. ۾ سوراخ. Pl.XXXIII, 2

Lh. 79 شيشي جي چوڙين جا ٽڪرا. لَڙ طرز تي Stanting ليڪون اڪريل. Pl.XXXIII, 6a

Lh. 56 پٿر جي مگري. ڊيگهه ٢,٢ انچ.

Lh.59 پاسڙو Flake ڊيگهه ٢,٥ انچ. Pl.XL, 2

Lh.109 پاسڙو. ڊيگهه ١,٩٥ انچ. Pl.XL, 1

Lh. 205 پاسڙو. ڊيگهه ٢,٣ انچ.

Lh. 19 ڏڪي جو ڦر. پن مهانڊي. ڊيگهه ٥,٥٢ انچ. Pl.XL, 34

Lh.62 ٽامي جي پاڪي. ڊيگهه ٨٨, انچ. Pl.XLI, 32

Lh.206 ٽامي جي آر. مڙيل. ڊيگهه ١,٦ انچ. Pl.XLI, 25

Lh. 217 ٽامي جي چاقوءَ جو ٽڪرو. ڊيگهه ٣,٨ انچ. Pl.XLI, 33

Lh. 20 ٽامي جو ٽڪرو، مٿان سون چڙهيل. شايد ڪنهن ڳهه جو ٽڪرو. Pl.XXXIII, 24

Lh.199 ٽامي جو مٽيو. ڊگهو نلڪيءَ وانگي. ڊيگهه ٢٢, انچ. Pl.XXXIII, 25

Lh. 187 ٽامي جو ڇلو ring ڪنهن پار لاءِ ناهيل. گولائي ٦, انچ. Pl.XXXIII, 27

Lh. 5 هڏي مان ٺهيل ڪلي. هڪ پاسي ڪان پگل. ڊيگهه ٢,٥٥ انچ. Pl.XXII, 33

Lh. 22 عقيق جو تور جو وٽ، شڪل ۾ ڇهه پاسئون. 8. x .8 x .9

انچ Pl.XXXIII, 3

Lh. 2 پٿر جي همچورس مهر. جنهن جي مهاڙي تي هڪ سڱيو جانور ۽ تصويري لکت جي هڪ سٽ. ٿورو ڪجهه تباه ٿي ويو آهي. ڊيگهه ۾ منڊو ۽ لام ۲,۱ انچ. Pl.XXXIII, 8

Lh. 37 پٿر جو ڪينهون. گولائي ۱,۹ انچ.

Lh. 57 پٿر جي گولي. گولائي ۸۸, انچ.

۲ - مٿيون تهه (ڌرتيءَ جي مٿاڇري کان ۱۰ فوٽ مٿي)

Lh. 13 چٽيل ٺڪر. ڪمري رنگ جي ٿانو جو ٽڪرو. گهريون بوسڪي ۽ ڳاڙهي رنگ جي پيگهڙ تي. ٻاهريون ليڪون ناسي رنگ جون. بوسڪي رنگ جو ڏاءُ. Pl.XXII, 40

Lh. 90 چٽيل ٺڪر. منهن سوڙهو. پيٽ اڀاٽو. ترو لوٽيرو. اوچائي ۲,٦ انچ. گلتي پاسن سان ٽڪنڊن يا چيرين جي قطار. گرهن ۾ منگليءَ نموني گلتيءَ طرز وارو ترو. هيٺان.ڏاءُ ۾ چٽ ختم Pl.XXII, 24

Lh. 91 لوٽيري تري سان چٽيل ٿانو. اوچائي ۴,۸ انچ. چٽ جو هلڪو اهڃاڻ.
Cf.Pl.XXXVI,37. Pl.XXII, 18

Lh. 92 چٽيل ٺڪر. سوڙهو منهن. اڀاٽو پيٽ. لوٽيرو ترو. گلتي پاسن ۾ ڪيڙ پيلهه جافري طرز تي چوارس، پاسي واري پٽي ۾ نڪتل چدن سان پيگهڙ تي. بوسڪي رنگ جي ڏاءُ تي ميٺاٺون چٽ. هيٺان مٿان ميٺائين رنگ جا پٽا. اوچائي ۴ انچ. Pl.XXII, 18

Lh.88 چٽيل ٺڪر. بوسڪي ڏاءُ ۾ ميٺائين رنگ جو چٽ. ٻوٽي جي طرز.
Pl.XXII, 22

Lh.97 چٽيل ٺڪر. ڊگهين وڙين يا ورين Sigmas جي قطار. بوسڪي رنگ جو ڏاءُ ۾ ميٺائين رنگ جي چٽسالي. جافري طرز سان آڪڙيون. Pl.XXII, 30

Lh.104 اندرئين پاسي چٽيل ڦيلهيءَ جو ٽڪرو. بوسڪي رنگ جي ڏاءُ تي ٻه پورا پٽا. پرسان ڪاريون اٽيون. ٻنهي پٽن جي وچ تي جافري منجهه سان ڪاري

رنگ جا ڇهه نوڪا خانا. ڦيلهيءَ جي ٻاهرئين پاسي سنهڙيون ڪاريون ليڪون.
Pl.XXII,16

Lh. 119 چٽيل ٿالهيءَ جو ٺڪر. اندرئين پاسي چٽسالي. وچ تي ٻوٽي جي طرز. ڪناري سان ڪرڪيون. ڳاڙهي رنگ جي ڏاءَ تي ميٽائين رنگ جي چٽسالي. ٿالهيءَ جي ٻاهرئين پاسي سنهڙين ليڪن جا نشان. Pl.XXII, 3

Lh. 118 چٽيل ٺڪر. ڳلتي پاسن ۾ ڪيڙ ڀيلهه جافري طرز سان چوراس. ٽپڪن سان ٺاهيل چِلا. ڇهنب جيان وڏاءُ. پاسن تي لهر تي لهڪيون يا ماڪوڙا. ٻوٽين قسم جو چٽ پکين ڪي ظاهر ڪرڻ لاءِ چٽيو ويو آهي. ڳچيءَ وٽ ڳاڙهي يا ڀوري پٽي جا اهڃاڻ ڏسڻ ۾ اچن ٿا. ڳاڙهي ڏاءَ تي ميٽائين رنگ جي چٽسالي.
Pl.XXII, 6

Lh. 121 چٽيل ٺڪر. ٿانو جي پاسي وٽ پٽي ۾ چدن جي قطار. بوسڪي رنگ جي ڏاءَ تي ميٽائين رنگ جي چٽسالي. Pl.XXII,17

Lh.145 چٽيل ڦيلهيءَ جو ٺڪر. ميٽائين رنگ ۾ ڀوري پٽي جا نشان.
Pl.XXII,9

Lh.151 چٽيل ٿانو. آڪڙين ۾ چدن جا نشان. ٻن آڪڙين جي وچ تي گهرين ۾ ليٽيل طرز ۾ ٻڙيءَ جو نمونو. هلڪو گلابي ليٽ ڪارو چٽ. ڳچيءَ تي ڀورن يا ڳاڙهن پٽن جا اهڃاڻ. Pl.XXII, 15

Lh.178 چٽيل ٺڪر. ٻري طرز جي جافريءَ سان پپر جو پن. بوسڪي رنگ جو ڏاءُ ۾ ميٽائين رنگ جو چٽ. Pl.XXII,32 . هن ٿانو جي چٽسالي نال جي ٿانو جي چٽساليءَ سان گهڻو ملي ٿي. Cf.Mem.A.S.I.No:35
Pl.XXI,4

Lh.191 ڦيلهيءَ جو چٽيل ٺڪر. چٽسالي اندرئين پاسي ڳاڙهي ڏاءَ تي ڪارن ليڪن جي وچ ۾ ڳاڙهو پٽو. وچ تي ڪاري رنگ ۾ ٻوٽي جو چٽ.
Pl.XXII, 23, Cf. Lh.119

Lh. 211 چٽيل ٺڪر. ڪات جيان ڪرڪيون. ڪيڙ ڀيلهه جافري منجهه سان

چوراس. بوسڪي رنگ جي ڏاءِ تي ميٽائين رنگ جي چٽسالي. اوچائي ٢،٢ انچ.
Pl.XXII, 8

Lh.226 چٽيل ٺڪر. گهرين ۾ چِدا. بوسڪي رنگ جي ڏاءِ تي ميٽائين رنگ ۾ چٽسالي. Pl.XXII,7

Lh.1 ٺڪر جو ٿانو. سوڙهي ٻوٽ سان. اپاٽو پيٽ. لوٽيرو ترو. اهو ڪڏهن چٽيل هوندو. پاسن وٽ ڪڙي جا نشان موجود آهن. پر ڪڙو هاٽي گم اٿس. اوچائي ٢،٥ انچ. هي ٿانو، Lh.90 ۽ Lh.92 سان ميل کائي ٿو. جن جو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي. Pl.XXXVI, 38

Lh.198 ٺڪر جو ٿانو. هيٺيون پاسو لوٽيرو ۽ ترو ويڻوڙو. اوچائي ٢،٢ انچ. ٿانو جو رنگ ڪٽو. Pl.XXXVI, 39

Lh.223 ٺڪر جو ٿانو. هيٺيون پاسو لوٽيرو . ترو ويڻوڙو. اوچائي ١،٦ انچ. رنگ ڪٽو. Pl.XXXVI, 32

نوٽ:- ٺڪر جو ٿانو Lh.223 ، جيڪو کاهي -٢ مان لڌو ويو، خبر ڪانه ٿي پوي ته ٻهرئين يا ٻئي تهه سان تعلق رکي ٿو. پر هيءُ Lh.98 سان هڪ جهڙائي رکي ٿو، جيڪو اسان پوئين تهه مان لڌو، ظاهر ۾ ائين لڳي ٿو ته ان ٿانو کي ٻه پوئين تهه سان منسوب ڪرڻ گهرجي. ٿانو Lh. 1 کاهي -١ مان لڌو ويو هو.پر جيئن ته هيءُ ٿانو Lh.92 ۽ Lh.90 سان هڪجهڙائي رکي ٿو. تنهن مان ظاهر ٿئي ٿو ته اهو ٿانءُ ٻه پوئين تهه سان تعلق رکي ٿو.

Lh.227 ٺڪر جو ڪپو. اوچائي ١،٥ انچ. Pl.XXXVI, 15

Lh.189, 208 ٺڪر جو گلدان. ڳچيءَ تي چگهه نڪتل.

Lh.152 گلدان جا ٻه ٺڪر. ڳچيءَ وٽ چگهن جو نشان Pl.XXXI, 1 (Lh.152)

Lh.212 گلدان جو ٽڪرو. ڳچيءَ تي چگهن جون پنج قطارون. Pl.XXII,.35

Lh.213 گلدان جو ٽڪرو. ڳچيءَ تي چگهن جون ٻه قطارون. Pl.XXII,.

36

Lh.157 مٽيءَ جي پڪل ڏاند جي مورتي. ڊيگھ ٣,٥٥ انچ.

Lh. 229 مٽيءَ جي مورتي جنهن جا سٿر تمام ٿلها آهن. پاسي ۾ پيٽ ۾ سوراخ. ڊيگھ ٢,٦٥ انچ. Pl.XXII, 38

Lh.122 پٿر جو مٽيو. رنگ هلڪو ساٿو. ۾ نوڪو. هڪ نقطي جي چوڌاري چلا. ڊيگھ ٦٥, گول ٩٥, Pl.XXXIII, 23

Lh. 124 هڏي جي ڪلي. هڪ پاسي تباه ٿيل. ڊيگھ ٣,٦ انچ.
Pl.XXII, 34

Lh.125, 215 شيشي جي چوڙين جا ۾ ٽڪرا. مٿن لينگهن جي اڪير.

Lh.158 شيشي جو مٽيو. گول. ڊگهائي ٣٥, انچ. Pl.XXXIII, 19

Lh.216 عقيق جي مٽي جو ٽڪرو. نلڪيءَ جي شڪل جهڙو. ڊيگھ ١,١ انچ. Pl.XXXIII, 22

Lh. 218 شيشي جو مٽيو. ڊگهيرو. ڊيگھ ٨, انچ. گولائي ٣, انچ. Pl.XXXIII,15. (اهو ڪاهي ـ٢ مان لڌو هو. پر واضح نہ آهي تہ ان کي پوئين دور سان ڳنڍيو وڃي يا پراڻي دور سان ملايو وڃي.)

Lh.221 پٿر جو مٽيو. چپٽرو. گول. گولائي ٤٢, انچ.

Lh.209 مٽيءَ جو پڪل مٽيو (يا چار کي ٻڌڻ وارو مٽيو "ڳوڻ"). گولائي ١,٤ انچ. Pl.XXXIII, 9

Lh.126 پاسڙو chert flake. ڊيگھ ١,٨٥ انچ.

Lh.220 پاسڙو. ڊيگھ ٣,٥٥ انچ. Pl.XL, 3

Lh.222 ٽامي جي چاقوءَ جو ڦر. ڊيگھ ١,٣٥ انچ. Pl.XLI, 31

نوٽ :- ڪاهي ـ١ مان ٨٣ ـ ١ ، ١١٦ ـ ١٠٩، ١٤٩ ـ ١٢٧ ، ١٨٨ ـ ١٥٩، ٢٠٧ ـ ٢٠١، Lh. ٢١٧ ۽ ڪاهي ـ٢ مان ١٠٨ ـ٨٤، ١٢٦ ـ ١١٧، ١٥٨ ـ ١٥٠، ٢٠٠ ـ ١٨٩، ٢١٦ ـ ٢٠٨، ٢٢٩ ـ ٢١٨ .Lh شين ليڻ جي اونهائي هيٺئين ريت آهي. ١٢ ـ ١ ، ٤٨ ـ ١٤ .Lh (٣ کان ٤ فوٽ ڏرتيءَ

جي مٿاچري مٿان). Lh.13 (٥,٤ فوٽ جي مٿاچري مٿان). Lh.49-62 (٣ ڪان ٣,٣٢ فوٽ ڌرتيءَ جي مٿاچري ڪان مٿان). Lh.63-83 (١ ڪان ٢,٥٨ ڌرتيءَ جي مٿاچري ڪان مٿان). Lh. 84-89 (ڌرتيءَ جي مٿاچري ڪان ٩,٧ فوٽ مٿان). Lh 90-108 (٧,٥ ڪان ٩,٥ فوٽ ڌرتيءَ جي مٿاچري ڪان مٿان). Lh.109-115 (اڌ فوٽ ڪان ١ فوٽ ڌرتيءَ جي مٿاچري ڪان مٿان). Lh.116 (٤,٢٩ فوٽ ڌرتيءَ جي مٿاچري ڪان مٿان). Lh.117-126 (٦,٥ ڪان ٧,٨ فوٽ ڌرتيءَ جي مٿاچري ڪان مٿان). Lh.127-149 (ڌرتيءَ جي مٿاچري ڪان ٢ فوٽ هيٺ ۽ ٢,٩ زمين جي مٿاچري ڪان مٿان). Lh.150-158 (٢,٥ ڪان ٦,٩ ڌرتيءَ جي مٿاچري ڪان مٿان). Lh.159-176 (٥, ڪان ١,٦ فوٽ. ڌرتيءَ جي مٿاچري ڪان مٿان). Lh.178-179 (ڌرتيءَ جي مٿاچري ڪان ٢,٧ فوٽ هيٺان). Lh.180-188 (١,٢ فوٽ ڌرتيءَ جي مٿاچري ڪان مٿان). Lh.189 (ڌرتيءَ جي مٿاچري ڪان ٥ فوٽ مٿان). Lh.190-194 ٥ ڪان ٧ فوٽ ڌرتيءَ جي مٿاچري ڪان مٿان). Lh.195-197 (٢,٨ ڪان ٣,٧ ڌرتيءَ جي مٿاچري ڪان مٿان). Lh.198 (٥,٦ فوٽ ڌرتي مٿاچري ڪان مٿان). Lh.199-200 (٣ ڪان ٣,٧ فوٽ ڌرتيءَ جي مٿاچري ڪان مٿان).Lh.201-207 (٩, ڪان ١,٥ فوٽ ڌرتيءَ جي مٿاچري ڪان هيٺ). Lh.209-216 (٦,٢٥ ڪان ٧ فوٽ زمين جي مٿاچري ڪان مٿان). Lh.217 (٧٤, فوٽ زمين جي مٿاچري ڪان هيٺان). Lh. 218, 222, 224-227, 229 (٤ ڪان ٥,٤٦ فوٽ ڌرتيءَ جي مٿاچري ڪان مٿان). Lh.223 (٣,٣ فوٽ ڌرتيءَ جي مٿاچري ڪان مٿان). Lh.228 (٣,٦٦ فوٽ زمين جي مٿاچري ڪان مٿان).

●

باب پنجون

منڇر ڍنڍ جو اوسو پاسو

ڀڳو ٺوڙهو ۽ لڪي تيرٿ

ڊسمبر جي پڇاڙيءَ ڌاري، جڏهن لوهر دڙي وارو ڪم پورو ٿيڻ تي هو، تہ اسان وڏيڪ کوجنا جو ڻام ڻاهيو. اهو ڪو سولو ڪم ڪونہ هو. تعلقي جوهي ۽ سيوهڻ مان دڙن متعلق اطلاع ڪونہ مليا هئا. تعلقي خيرپور ناٿن شاه ۾ دڙن متعلق اطلاع ڪي خاطرخواه ڪونہ هئا. اڳينءَ موسم ۾ آمريءَ جي کوٽائي ڪئي هئي سين. اهو سمجهڻ بہ مشڪل هو تہ آمري ۽ لوهر جي وچ تي، اتر يا اولهہ طرف، تاريخ کان اڳ واري ڪنهن ماڳ جي موجودگي هجي. آمريءَ وٽ دفن ٿيل ثقافت ظاهر ٿي چڪي هئي، جنهن جي گهڻي ويجهڙائي بلوچستان سان هئي. ڇا سنڌوءَ جي ڪناري سان هن ثقافت جي پنهنجي حيثيت ۾ فقط اڪيلي موجودگي هئي؟ هن خيال متعلق منهنجي سوچ مسٽر ڪوگن براڻون جي "Catalogue of Prehistoric Antiquities in the Indian Museum" جي صفحي ۱۰ ڌانهن وئي، جنهن ۾ اهو بيان موجود هو تہ ڪراچي ضلعي جي ڀڳي ٺوڙهي مان ٺامي جو ڪپ مليو، جيڪو هاڻي گم آهي. ڀڳو ٺوڙهو [1]، لڪيءَ جي ٽڪراٽي علائقي جي هڪ ڀاڱي جو نالو آهي. جيڪو سيوهڻ کان ڏکڻ طرف لڪيءَ تيرٿ تائين درياه جي ڪناري سان هلندو وڃي ٿو. ٺامي جي ڪپ جو رڪارڊ ڀڳي ٺوڙهي يا ان جي آس پاس ٺامي جي دور سان لاڳاپيل ڪنهن ماڳ جي موجودگيءَ جي نشان دهي ڪري ٿو. آر. ڊي. بئنرجي جي اڻ ڇپيل ماڳن بابت وچور مطابق تيرٿ لڪي ۽ ڪاڇي واري علائقي

1. The word 'Bhago-toro' means in Sindhi 'the broken hill', an appellation it came to possess when this section of the Range was partly blasted for the passage of railway line along the hill side.

۾ تاريخ کان اڳ واري دور جا ماڳ ڄاڻايل آهن. شايد هن ڪوگن برائون جي بيان کي پنهنجي اندازي جو بنياد بڻايو آهي. لڪيءَ تيرٿ وٽ، جتي گندرف جا چشما موجود آهن ۽ هندن جي مذهبي جڳهه آهي، اتي کوجنا ڪئي وئي، پر سڀ قل ثابت نه ٿي. ٻگي ٽوڙهي ۽ لڪيءَ تيرٿ جي وچ واري علائقي مان به ڪجهه ڪونه مليو. ٻگي ٽوڙهي ريلوي اسٽيشن جي ڀرسان ٽڪرين جي ڪچ سان سنڌوءَ جي اٿل جو پاڻي هر سال اچي ٽڪرائبو آهي ۽ درياهي لٽ جي ڪري فصل تمام ڀلا ٿيندا آهن. پر هن علائقي جي زمين انساني آباديءَ لائق نه آهي. تنهن هوندي به اسان درياه جي ڪناري سان تاريخ کان اڳ واري انساني آباديءَ کي ڳولڻ جي ڪوشش ڪئي، پر ان جا امڪان ڏاڍا گهٽ هئا. اسان ٻگي ٽوڙهي جي هڪ اتاهين ٽڪر جي چوٽيءَ تي چڙهي هڪ کليل وسيع ميدان ۾ مشاهدو ڪيو، جنهن ۾ منڇر ڍنڍ به شامل هئي ۽ ان کان دور کيرٿر جو جابلو علائقو هو، جيڪو سنڌ ۽ بلوچستان جي سرحد آهي. هن مان اسان کي اهو معلوم ٿيو، ته آمريءَ کان وٺي لوهم جي دڙي تائين سنڌوءَ جي ڪناري سان ڪوبه تاريخ کان اڳ واري دور سان لاڳاپيل ثقافتي ماڳ موجود نه آهي. ڇاڪاڻ ته درياهي ٻوڏ ڪري انساني آباديءَ جي موجودگيءَ جو امڪان ڪونه هو. پر منڇر جي اولهه طرف تاريخ کان اڳ واري ثقافتي ماڳ جي موجودگيءَ جو امڪان هو. ڇاڪاڻ ته ان علائقي تائين سنڌوءَ جو ٻوڏ وارو پاڻي پهچي ڪونه سگهندو هو. ضلعي جي روينيو آفيسر هن ڍنڍ جي ڀرپاسي ۾ ڪن دڙن جي موجودگيءَ جو اطلاع ڏنو هو ۽ اهڙي قسم جو اطلاع شايد بئنرجيءَ کي پهتو هوندو. ان جي ڏنل وچور ۾ منڇر ڍنڍ به شامل هئي ۽ ان جي ڪنارن جي ڀرپاسن ۾ تاريخ کان اڳ واري دور جا حوالا ڏنل ٿو. پر هو انهن دڙن جا نالا ۽ علائقي جو نالو ڪونه ٿو ڏئي. تعلقي جوهيءَ ۽ تعلقي سيوهڻ مان معلومات حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي سين، ڇاڪاڻ ته هيءَ ڍنڍ ٻنهي تعلقن ۾ اچي وڃي ٿي، پر اتان به اسان کي ڪوبه اطلاع ڪونه مليو. تنهن ڪري اهو ضروري ٿي پيو ته پاڻ وڃي منڇر ڍنڍ جي اوسي پاسي جي تپاس ڪجي. لوهم جي دڙي جي کوجنا کان پوءِ ۴

ڊسمبر تي، لڏو پٺي وچي دادوءَ نڪتا سون. اتي ٻن ڏينهن جي ڊاهي ڪان پوءِ بوبڪ آيا سين، جيڪو منڇر جي کوجنا جي ڪم ڪرڻ لاءِ سهوليت وارو آستان هو. تعلقي سيوهڻ جي شهر بوبڪ وٽ واند قائم ڪئي وئي. هي شهر ننڍڙو پر ڏاڍو خوبصورت آهي ۽ ريلوي اسٽيشن بوبڪ روڊ کان ٽن ميلن جي پنڌ تي، منڇر ڍنڍ مان نڪرندڙ هڪ واه جي اتاهين ڪناري تي آباد آهي. واه جي هڪ شاخ سندس چوڌاري گهيرو ڪندي گذرندي آهي. (Pl.XII, a). منڇر ڍنڍ ڏانهن وڃڻ لاءِ هتي ٻيڙيون ملي وينديون آهن، جي هتان جي ٻرپاسي وارن مهاڻن جون آهن، جيڪي منڇر ۾ مڇي مارڻ جو ڌنڌو ڪندا آهن. هتان جي مڇي سڄيءَ سنڌ [1] ۾ مشهور آهي. ڏهاڙي اچ وڃ لاءِ اسان هڪ ٻيڙي ڀاڙي ڪئي. هن شرط سان تہ اسان کي صبح جو سويل منڇر ڪٺي ويندي ۽ شام جو موٽائي واند پهچائيندي ۽ اها آمدورفت گهٽا ڏينهن جاري رهندي. ڇاڪاڻ تہ ڍنڍ ڀرسان اسان کي مختلف ماڳن ڏسڻ لاءِ ان جي چوڌاري چڪر لائڻو هو.

منڇر ڍنڍ

٨ ڊسمبر تي صبح جو اسان سفر جو سانباهو ڪيو. ڪلاڪ سوا جي ٻيڙيءَ هاڪارڻ کان پوءِ منڇر ڍنڍ تي پهتاسون. چوڌاري اٿاه پاڻي نظر پئي آيو. اتر، اوڀر ۽ اولهہ پاسي کان ڪيرٿر جون ٽڪريون هيون، وچ تي پکڙيل پاڻي جڻ افق تائين ڏسڻ ۾ پئي آيو. منڇر جي وشال پاڻيءَ تي ڪاٿي ڪاٿي ٻيڙيون ٽڪن جيان ڏسڻ ۾ ٿي آيون، جيڪي بيشمار سفيد ننڍڙن ڌرن جي شڪل ۾ هيڏانهن هوڏانهن ڦرنديون نظر ٿي آيون ۽ هيءَ ڍنڍ اڻ ڳڻ پاڻيءَ جي پکين سان ڀري پئي هئي. اهو نظارو ڏاڍو دل لڀائيندڙ هو. ڍنڍ جي پکيڙ ٨ کان ١٠ ميل لام ۾ ۽ ايتـرائي ميل منڊي ۾ آهي. پر چاڙهہ جي رت ۾ اها تمام وڏيءَ ايراضيءَ تي پکڙجي ويندي آهي ۽ اتر طرف کان الهندي ناري رستي ۽ اوڀر کان

1. This *Ain-i-Akbari* says, "Near Sehwan is a large lake, two days' journey in length, called *Manchur*, in which artificial islands have been made by fishermen who dwell on them." (Jarrett, Vol. II, p.338). Practically the same account has been given also in the *Khulasat-ut-Tawarikh* (J.N. Sarkar, *India of Aurangzib*, p.70).

اڙل ذريعي سنڌوءَ سان سڌو سنئون ڳنڍجي ويندي آهي. ان کان سواءِ جيئن تہ کيرٿر جبل جي ڪڇ ۾ آهي، تنهن ڪري بلوچستان جي مينهن جي پاڻيءَ جو ڳپل حصو نين ذريعي هن ڍنڍ ڏانهن وهي ايندو آهي.

جوهيءَ کان سيوهڻ ڏانهن ويندڙ رستو

هن ڍنڍ جي اولهين ڪناري سان سيوهڻ کي جوهيءَ سان ڳنڍيندڙ رستو آهي، جيڪو اتر طرف ڏانهن وڃندو سنڌ جي اترئين سرحد ڏانهن وڃي ٿو. سيوهڻ وٽ پهچڻ کان اڳ ۾ ڪوهستان کان ڪراچيءَ ويندڙ پراڻي قافلي واري رستي سان وڃي ملي ٿو. هيءَ رستو فقط اٺن جي سفر لاءِ آهي، تنهن بابت مسٽر مئسن جي حوالن ۾ ذڪر[1] ملي ٿو، جو تہ هن رستي سان هن پاڻ بہ سفر ڪيو هو. بمبئيءَ جي سرڪاري رڪارڊ[2] ۾ اهڙو ذڪر موجود آهي. مسٽر مئسن هڪ پناڻ سان گڏجي قلات کان ٺيندو مولاڪ کان سنڌ پهتو هو.هيءَ صاحب چانڊين جي جاگير غيبي ديري مان بہ گذريو، جيڪا لاڙڪاڻي ضلعي جي اتر-اولهہ طرف آهي ۽ اٺن جي قافلي وارو رستو وٺي ڦلجي، جوهي، چيني، ترني ۽ جهانگارن پرسان ڪوٽ بلوچ کان ٺيندو ڪراچيءَ ويندڙ رستي ۾ اچي پيو. ترني، ڪوٽ بلوچ ۽ جهانگار، منڇر ڍنڍ جي پرپاسي ۾ آهن ۽ ترني جي اولهہ پاسي شاه حسن جو اهم ڳوٺ آباد آهي.

لال چٽو

هن علائقي ۾ اسان پهريون ترهيني يا تريني کي ڏسڻ ويا سون. اتي اسان کي هڪ ڏنار ٻڌايو تہ ڳوٺ کان ميل سوا جي پنڌ تي هڪ پير لال چٽي جي نالي سان دڙا آهن. ان زماني ۾ دڙي جي چوڌاري منڇر ڍنڍ جو پاڻي بيٺو هو ۽ ٻيڙيءَ کان سواءِ اتي پهچڻ ممڪن نہ هو. اهڙي قسم جي اطلاع تي يقين ڪرڻ بہ ڏکيو هو. پري لال چٽي جا ماڳ چڻ تہ پيلاڻي پٽي نظر آيا. (Pl.VI,

1. *Narratives of Various Journeys in Balochistan, Afghanistan and the Punjab* (London, 1842), Vol.II, pp.129-158.
2. *Selections from the Records of the Bombay Government*, No.XVII, New Series, 1855, Part II, Appendix, 'Route from Kurachee' by Lt. Col. J. Holland.

a). انهن جي ظاهري شڪل صورت ڏيان ڏيڻ جوڳي ڪانہ هئي. وڌ ۾ وڌ موجوده دور جي ڪا مهاڻن جي وستي هئي. اهڙي، جن جو ذڪر آئين اڪبريءَ ۾ موجود آهي. هتان جا ماڻهو ڪنهن نہ ڪنهن سبب ڪري لڏي پئي هنڌ وچي وستيون وسائيندا هئا. سنڌ ۾ پير پوڄا جو ڏاڍو گهڻو رواج آهي ۽ ان ڪي لوچي لهڻ واري هورا ڪورا هڪ لازمي امر هو. بوبڪ ڏانهن واپس وڃڻ لاءِ اتان ئي گذرڻو هو، تنهن ڪري لال ڇتي ڪي وڃي ڏوري ڏٺو سين. هن ننڍڙي سفر لاءِ اسان کي گهڻي تڪليف محسوس نہ ٿي. اسان کي ڏسڻو اهو هو تہ پير لال ڇتي جي وستي واقعي ڪنهن تاريخ کان اڳ واري دور سان متعلق آهي يا نہ؟ اسان کي هن پيٽاري نما دڙي جي اولهہ ـ ڏکڻ پاسي تان پاسارڙا chert flakes ۽ سوراخدار ٿانون جون ٺڪريون مليون. دڙي جي چوٽيءَ تي پٿرن جو ڍير لڳو پيو هو، جن هيٺان پير پوريل هو. هن ڍنڍ جي وچ تي قديم وستيءَ جي موجودگي اچرج جهڙي ڳالهہ هئي. ٨ ڊسمبر تي پاڻيءَ جي مٿاڇري کان دڙي جي اوچائي ٨ فوٽن کان وڌيڪ ڪانہ هئي. اسان ڪڏهن کوٽي دڙي جي کوجنا ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. هن دڙي جي کوٽائي ڪرڻ کان اڳ ۾ اسان هن دڙي جي ويجهڙائيءَ ۾ ڪنهن ٻئي دڙي جي موجودگيءَ جو پڇيو، جيڪو ڪنهن پير جي موجودگيءَ ڪري پاڪ سمجهيو ويندو هجي. اسان جي پيڙائت ناڪٽي پير ماشاڪ (مشائخ) Mashakh نالي، ڍنڍ جي وٽ سان هڪ ٻئي دڙي جو ڏس ڏنو. اسان کي وڌيڪ ٻڌايو ويو تہ پاڻيءَ ۾ ٻڏل يا ٻڏڻ جي قريب "مڏي" ۽ "روهيندا" نالي بہ پراڻا دڙا بہ آهن.

مشاخ [١]

ٻئي ڏينهن صبح جو، شاه حسن کان اولهہ ـ ڏکڻ طرف ميل کن جي پنڌ تي پير مشاخ پهتا سون. پير لال ڇتي جيان پير مشاخ جي چوڌاري بہ پاڻي بيٺو هو. ان جي اوچائي بہ لال ڇتي جيتري هئي. (Pl.VI, b). ٻيڙيءَ وسيلي سڌو دڙي تي پهچي ڪونہ پئي سگهيا سون. چو تہ دڙي جي وٽ سان پاڻي

١. هيءُ اصل ۾ مشائخ آهي، جيڪو بگڙجي عام طور مشاخ اچاريو وڃي ٿو. (مترجم).

ٽانگهو هو. تنهن ڪري ڪپ ۽ پاڻيءَ مان جهاڳي وچي دڙي تي دنگ ڪيو سين. دڙي تي پوڙا ۽ پهڻ جام هئا، جن اسان جي کوجنا کي وڏيڪ ڏکيو بڻائي وڌو هو. پير لال ڇتي جيان هن دڙي جي چوٽيءَ تي به پير جي مزار هئي. دڙي جو سڄو مٿاڇرو گند ڪاهڻ سان ڇانيو پيو هو. ڪٿي ڪٿي دڙو به ظاهر هو، جتي ٺڪريون، روڙي ۽ مٽيءَ ۾ گڏيون پيون هيون. انهن جي وچان اسان خبرداريءَ سان جاچي ڏٺو ته سوراخن واريون ٺڪريون مٽيءَ جي پڪل چوڙين جا ٽڪرا ۽ پاساڙا به مليا. انهن شين جا ڪيترا نمونا، عقيق جا مٽيا چونڊي ڪٺا ڪيا سون. اسان کي معلوم ٿيو ته هتي ٽامي جي دور واري تاريخ حي اڳ واري عهد سان لاڳاپيل ثقافتي ماڳ موجود آهي.

پير لال ڇتي جي کوجنا

١٢ ڊسمبر تي اسان بوبڪ مان واند پئي، ترهينيءَ آياسين ۽ ننڍڙي واھ جي ڪناري سان اچي ڪيما کوڙياسون. اسان هڪ ٻيڙي پاڙي تي ڪئي. جيئن ضرورت مطابق دڙي ۽ واند جي وچ تي اوٽون موٽون ڪريون. واند هٽڻ کان پوءِ اسان ٻئي ڏينهن کوٽائي شروع ڪئي ۽ دڙي جي ڏکڻ پاسي ڪاهيءَ جي ڇيهه پئي. (Pl.XLV) پاڻيءَ جي مٿاڇري کان مٿان ٤٢ فوٽ ڊگهي ۽ ١٠ فوٽ موڪري ڪاهي کوٽائي وئي. هڪ کان ڇهه فوٽ هيٺ اونهائي تان پاساڙا ۽ ڇٽيل ٺڪريون مليون. هن گهرائيءَ مان اسان کي وڌيڪ ڪجهه به هٿ ڪونه آيو. اسان ٣٠ فوٽ ڊگهي ۽ ١٠ فوٽ موڪري هڪ ٻي ڪاهي کٽئين. جيٽوٽيڪ اها پاڻيءَ جي مٿاڇري کان فقط ٤ ١/٢ فوٽ مٿي هئي، پر اتان اسان کي گهٽو ڪجهه مليو. هتي اسان کي اهڙي ٺڪر جي ٽانو جا ٽڪرا مليا، جن جهڙا اسان کي ڪٿان به ڪونه مليا هئا. انهن سان گڏ پيل پاساڙا به هٿ آيا. اهي پاڻيءَ جي مٿاڇري واري سنوت تائين ملندا رهيا. جيئن ته انهيءَ کان هيٺ پاڻي سمي ٻاهر نڪري ٿي آيو، ان ڪري لاچار کوٽائيءَ وارو ڪم ڇڏڻو پيو. پيون ٿي ڪڏون هٿايون سون. پر جيئن ته اهي پاڻيءَ جي مٿاڇري کان فقط ٿي فوٽ مٿي هيون، تنهن ڪري وڌيڪ کوٽائي ڪانه ٿي سگهي ۽ نه وري اتان ڪجهه هٿ آيو. انهن

مان اهڙيون ساڳيون شيون مليون، جيڪي پنهي ڪاهين مان ملي چڪيون هيون. پر موهن جهڙي ڳاڙهي ريهه تي ڪاري چٽسالي وارو ٺڪر هتان ماڳهين ڪونه مليو.

ٺڪر جا ٿانو (Pl.XXIII)

لال چٽي مان ڳاڙهي قسم جا ٿانو مليا، جن تي پن رنگن ۾ چٽسالي ٿيل آهي. کوٽائيءَ مان اسان کي ڪو سڄو سارو ٿانو ڪونه مليو، تنهن ڪري سندن شڪل ۽ صورت لاءِ ڪجهه چئي نه ٿو سگهجي. ٿانو، گهاڙ جي لحاظ کان سنهان آهن ۽ منجهن واريءَ جو استعمال گهٽ آهي. مٿاڇري جي چٽسالي، هلڪي ڳاڙهي يا هلڪي پوري ڏاءَ مٿان ڪاري رنگ ۾ ٿيل آهي. گهٽو ڪري ڳچين وٽ ڳاڙهسرا پورا پٽا ڪڍيل اٿن. ڪن قسمن جي ٿانون ۾ مٿئين پاسي واري رنگ کي هيٺئين پاسي به ورجايو ويو آهي. اهڙيءَ ريت، ٿانون جي اندرئين پاسي ڪاري رنگ جي استعمال کي جاري رکيو ويو آهي. ٻوٽن ۽ گلن جي چٽ کي گهٽو استعمال ڪيو ويو آهي. ڪڏهن ته چٽساليءَ جي ڪاريگريءَ کي اهڙي فنڪارانه نموني پيش ڪيو ويو آهي، جو انهن کي سمجهڻ ئي ڏکيو ٿيو پوي. Tr.47 ۽ Tr.48 ٿانو اهڙي ڪاريگريءَ جو مثال آهن. چٽساليءَ ۾ هن قسم جو لاڙو موجود آهي، جو سڄي گل بدران اڌ گل جي چٽسالي کي پيش ڪيو ويو آهي. جيئن اسان Tr.53 ۽ Tr.104 ۾ ڏسون ٿا. Tr. 53 فطرت جي ڏيک جو بي مثال نمونو آهي. ان جو ٻيو مثال Tr.3 ۾ ڏسي سگهجي ٿو. ٿانون تي ٻيا چٽ هن ريت آهن: گهرين ۾ چدا. اهي يا ته ڳاڙهي رنگ جا آهن، جيئن Tr.69 ۾ ڏسجي ٿو يا ڪاري رنگ ۾ ڏنل، جنهن جو مثال Tr.204 ۾ موجود آهي. ڪمري طرز به آهي. جنهن ۾ چوراسن اندر وريون ڏسجن ٿيون، جنهن جو مثال Tr.149 آهي. Tr.7 ۾ قلڙين تي گل جو چٽ. جافرين تي ٻِر نوڪا خاڪا، Tr.13 . اوپڙ Floral جو چٽ ڪنول گل تان ورتل آهي. هن گل جي چٽ جي ڏاڍي گهٽائي آهي. منڇر ڍنڍ سرءُ جي رت ۾ هن قسم[1]

1. Westmacott writing in 1840 observed, "Lake Munchar presents a beautiful sight in the season when the lotus is in blossom; the plants occupy a circle of

جي گلن سان پرجي ويندي آهي. تنهن ڪري قديم زماني ۾ ان چٽساليءَ جو رواج رهيو. ڍنڍ جي رهاڪن واسطي هيءَ هڪ فطري ڳالهه به هئي ته اهي ڪنول گل جي چٽسالي ڪن. ڇاڪاڻ ته ان فطري سونهن سان سنڌن سيانپ ۽ ساڃهه پراچين دور کان وٺي هئي. هن قسم جي چٽساليءَ کي سنڌ جي مرحلي وار ترقيءَ جي دورن ۾ ڪهڙيءَ جاءِ تي رکجي سا ڏاڍي ڏکي ڳالهه آهي. گهاڙيٽي، ڪاريگريءَ ۽ چٽساليءَ جي نقطہ نگاهه کان آمريءَ جي ٿانون کان هن جي پنهنجي نياري حيثيت آهي. پر پنهي ۾ ساڳين رنگن جي استعمال واري هڪجهڙائي ضرور آهي. هن جي ڪن ڳالهين ۾ لوهم ۽ جهڪر جي ٿانون سان هڪجهڙائي نظر اچي ٿي. لوهم، جهڪر ۽ لال ڇتي جي ٿانون ۾ رنگن پيچائڻ جي ڪاريگريءَ ۾ به اسان کي هڪجهڙائي ڏسڻ ۾ اچي ٿي. ڪيترا نموتا هڪجهڙا آهن. انهن جا مثال گهرين ۾ ڳاڙهن چڊن Balls جي موجودگي آهي. آخر ۾ چٽيل ٿيلهي (ٿالهي) Tr.49 جو مثال ڏينداسون. جيڪا لوهم جي ملندڙ ٿيلهيءَ Lh.119 سان هڪجهڙائي رکي ٿي. يعني پنهي ۾ ڪنارن تي لهڪيون (لهريدار ليڪون) آهن ۽ ٻاهرئين پاسي تي ميٽائين رنگ جو پٽو به بلڪل هڪجهڙو آهي. لوهم ۽ جهڪر جي پوئين دور جي ٿانون ۾ چٽسالي موجود نہ آهي. لال ڇتي مان چٽساليءَ جو ملڻ اتان جي ماحول ڪري آهي، جنهن جو مثال اسان اڳ ۾ ڏئي آيا آهيون.

ٻي لاڏ (لڏل شيون)

لال ڇتي مان چٽيل ٺڪر جي ٿانون کان سواءِ دلچسپيءَ لائق هي شيون لڌيون: ڍڳهن پڙڳي ترن واريون وڏيون ٿيلهيون (Dishes on stand) ، مٽيءَ جي پڪل چوڙين جا ٽڪرا، مٽيءَ جون پڪل ٽڪنڊيون ٽڪيون. فيلسپار جا نلڪي نموني مٽيا جن جو رنگ سائو هو، عقيق جي ڍڳهيرن مٽين جا ٽڪرا ۽

more than twenty miles, covering the surface of the water with a thick carpet of leaves and flowers far beyond the region of vision." *J.A.S.B.*, Vol. IX, 1840, p.1207.

بيشمار پاساڙا ۽ مڪريون. ڌاتوءَ جي ڪابہ شيءِ هٿ ڪانہ آئي.

مشاخ (مشائخ) وٽ آزمائشي کڏون

٢١ ۽ ٢٢ ڊسمبر اسان شاهہ حسڻ ۾ ترسيا سين. وڪڙ ڪري روزانو پيڙيءَ ذريعي ڪمين سان گڏ نڪرندا هئاسين. ڪناري ڪان دڙو فقط ٽن سو گزن (والن) جي پنڌ تي هو. پر پاڻي گهڻو ٿانگهو هو تنهن ڪري پيڙيءَ کي سنڌو دڙي تائين نيئي ڪونہ پئي سگهيا سين. مشاخ (مشائخ) جي دڙي ۾ ٽي کاهيون کوٽايون ويون. ٻن جي ماپ ١٥ فوٽ لامر ۽ ١٠ فوٽ منڊو هو ۽ هڪ ١٠ x ١٠ فوٽ هئي. انهن کوٽاين مان اسان کي هلڪيءَ ڇر سان ٺڪريون (Pl.XXIII, 36, 42, 45-47) مليون. اهي لال ڇٽي جي دڙي مان لڌل ٺڪرين سان هڪجهڙائي رکن ٿيون. جنهن مان اهو واضح ٿئي ٿو تہ ٻئي ماڳ هڪ ٻئي جا همعصر هئا. هتي اسان کي ٺڪرين سان گڏ پٿر جا پاساڙا بہ مليا. تنهن ڪري اسين پڪ سان چئي سگهون ٿا، تہ هن نئين قسم جي هٿ آيل ٿانون جو تعلق تاريخ کان اڳ واري دور سان آهي.

سنڌ سيپتا سان هڪجهڙائي رکندڙ ٿانو

ترهيني دڙي جي مٿاڇري تان، سوراخن وارن ٿانون کان سواءِ بہ ٽي اهڙيون شيون لڌيون ويون، جيڪي سنڌو سيپتا سان ميل ڪائين ٿيون. شاهہ حسڻ واري ماڳن تان اهڙيون شيون لڌيون، جن جو سنڌو سيپتا سان وڌيڪ تعلق هو. مثال طور جيئن لوٽيري تري واري گلدان جا ٽڪرا، سوراخن واري گلدان جا ٽڪرا، ميٽا وارين ڍڳهن پڙڳي ترن سان ٿيلهين جا ٽڪرا، جن تي ڪوڪي نموني جي ٻيج جا نشان آهن. مٽيءَ جا پڪل ٻاراٽين راند ـ گاڏين ناهڻ جا فريم. مٽيءَ جون پڪل ڏاند جون مورتيون. هتان يا ترهيني مان لڌل شين جي نقطہ نظر سان جن جي پاڻ ۾ گهڻي مشابهت آهي، سي سنڌو سيپتا جي ڪنهن سلسلي سان لاڳاپيل سمجهيون وڃن. پر موهن جهڙي ڳاڙهي رنگ جي ڏاءَ تي ڪاري چٽسالي هتي ٻنهي ماڳن تي ڏسڻ ۾ ڪانہ آئي. سمجهہ ۾ ائين اچي ٿو تہ ترهيني جي ثقافت پراڻي دور جي پوئين عهد سان واسطو رکي ٿي. اهڙيءَ ريت

مشاخ جي ڊڙن واسطي بہ ائين سمجهڻ گهرجي. منڇر ڍنڍ جي ڀنهي ماڳن تان لڪر جي ٿانون متعلق مليل شاهدين يا لوهہ ۽ جهڪر مان مليل ٿانون جي نمونن مان اهو سمجهڻ ۾ اچي ٿو تہ سنڌ مان موهن واري ڳاڙهي رنگ تي ڪاري چٽسالي هوريان هوريان ختم ٿيندي وئي. ان ڪان پوءِ وري بہ ٻہ رنگي چٽساليءَ زور ورتو. پر ان جي ڪاريگريءَ ۾ وڌيڪ ڏانوَ ۽ مهارت هئي.

شاه حسڻ تي مڇي ۽ بدڪون

هيءَ ڳالهہ ڏيان ۾ رکڻ گهرجي تہ بوبڪ جيان شاه حسڻ بہ مڇيءَ جو دن آهي. هتي مڇي ڦاسائڻ جو هڪ نئين قسم جو نمونو ڏسڻ ۾ آيو.[1] ڍنڍ جي هڪ حصي ۾ لڪڙا کوڙي انهن ۾ جار ٻڌي ڇڏيندا آهن ۽ مڇيءَ جي گذرڻ واسطي هڪ پاسو کليو ڇڏيو ويندو آهي.(Pl.XXII, b) . پوءِ مهاڻا پيڙين ۾ چڙهي ڏاتوءَ جون ڪي شيون وڄائي مڇي ڦاسائيندا آهن. شاه حسڻ وٽ بدڪن (آڙين) جي شڪار لاءِ بہ ماڻهو ايندا آهن. جنهن شڪار واسطي منڇر ڍنڍ سڄي سنڌ ۾ مشهور آهي. ڍنڍ ۾ ڪتل لڪڙن سان هلڪڙي قسم جا ريشي جار (رڇ) ٻڌي ڇڏيندا آهن. رات جو بدڪن جي ولرن ۾ باه جا امڙ اجلائيندا آهن ۽ بدڪون هزارن جي تعداد ۾ اڏامي اچي جار ۾ ڦاسنديون آهن. مڇيءَ ڦاسائڻ جو ”کيدا“ طريقو سنڌ جي ٻين ڍنڍن ۾ بہ استعمال ٿيندو آهي. پر مونکي ان متعلق شخصي ڄاڻ ڪانہ آهي. برنس[2] ننڌي جي علائقي جي هيلايا پرسان ڪينجهر ڍنڍ ۾ بہ ساڳو طريقو ڏٺو هو.

منڇر اندر ٻڌل ماڳ

شاه حسڻ واري واندِ مان، اسان روهينڊو ۽ مَڏي ٻٽ بہ ڏسڻ ويا سين. روهينڊو، ترهيني واري ساڳي ڪناري سان ۽ پير ڏمڻ ڪان اڌ ميل کن اتر-اوڀر طرف تي، نقشي ۾ ڏيکاريل آهي. انهن ماڳن کي ڪجهہ تڪليف ڪان پوءِ ڳولي لڌوسون. ان جاءِ تي ڊڙن جو ڪوبہ نانءُ نشان ڪونہ هو. اهي ماڳ هر سال هن رت ۾ ڍنڍ جي پاڻيءَ هيٺ اچي ويندا آهن. انهن جو مٿاڇرو البت وڏي ڦٽل گاه

1. Cf. *Gazetteer of the Province of Sind*, Vol. A, p.75.
2. *Cabool*, 1842, p.20.

مان سجاتي ونبو آهي. ڍنڍ جي اتر-اوپر پاسي مَڏي ٻٽ جي ماڳ تي پهتا سون. هيءَ دڙو به لال ڇتي ۽ مشاخ جيان هڪ ڦيلاتي آهي، پر پاٽي هيٺ آيل آهي. مٿس وڻن هجڻ ڪري ڪيس پري کان سڃاتي ونبو آهي. هتي به پير جي قبر موجود آهي. ان جي پير پاسي ۾ ٺڪريون موجود هيون. پر انهن مان اسان کي اهو معلوم ٿي ڪونه سگهيو ته هيءَ ماڳ ڪو پراڻي تهذيبي دور سان تعلق رکي ٿو. مهاڻن کان پڇا ڪئي سون ته انهن ئي اسان کي لال ڇتي ۽ مشاخ جي دڙن متعلق ٻڌايو هو ۽ هو ڍنڍ جي هر پير پاسي کان چڱو خاصو واقف آهن، جن ٻڌايو ته مذڪوره ماڳ خشڪ موسم ۾ ظاهر ٿي پوندا آهن.

دڙي جي بيهڪ

لال ڇتي جي دڙي ۾ کاهين جي کوٽائيءَ مان اسان کي معلوم ٿيو ته هيءَ ماڳ فقط مٽيءَ مان ٺهيل آهي ۽ سندس بنياد ڪنهن ٽڪريءَ تي نه آهي. اهو قياس لڳايو ويو ته هن وستيءَ کي هٿراڌو ٻٽايل دڙي تي واسيو ويو هو. ان جو سبب اهو هو ته جيئن پاڻيءَ جي ٻوڏ کان بچاءُ ڪري سگهجي. امڪان اهو آهي، ته جڏهن هي دڙا آباد هئا، ته ڪين ٻوڏ جو ڪو خطرو ڪونه هو. اسان کي خبر آهي ته درياه جو مکيه وهڪرو موجوده وهڪري کان اوير طرف کان هو ۽ سنڌ کي هڪ ٻدران به درياه[1] آباد ڪندا هئا. اسان کي درياه جي تاريخ مان پتو پوي ٿو ته سندس وهڪرو اوير کان اولهه طرف ڏانهن ۽ اوير کان اولهه طرف سرڪندو رهيو آهي ۽ اهو سلسلو صدين کان جاري رهيو. اهو به ڏسڻ ۾ اچي ٿو، ته ٽامي واري دور ۾ هن درياه جو اهو وهڪرو هو، جيڪو آرين جي حملي وقت هو. جيئن هاڻي هيءَ ڍنڍ سنڌو درياه مان سڌيءَ ريت پاڻي حاصل ڪري ٿي ، اڳي ائين ڪونه هو. درياه پري هجڻ ڪري منجهس پاڻي ٿورو هوندو هو ۽

---

١. سنڌ کي ٽي درياهه آباد ڪندا هئا. هڪ سنڌو، جيڪو بنهه اولاهيون درياهي وهڪرو آهي. ٻيو مهراڻ، جنهنجا پراڻا پيٽ تعلقي خيرپور، ڪوٽ ڏجي، ڪنڊياري تعلقي جي ڪوٽڙي هالائي، سنجهورو، شهدادپور ۾ ڏسي سگهجن ٿا. ٽيون هاڪڙو درياهه هو، جنهن جون پرتي ڪنڌ ندين ستلج، بياس، سرسوتي، گهاگهرو، چتاگ وغيره هيون ۽ اهو سنڌ جو بنهه اوڀارون پاسو ڏئي وهندو هو. (مترجم)

وسعت ۾ به اڄ کان سوڙهي هوندي. سنڌس گهڻو دارومدار مينهن ۽ بلوچستان مان ايندڙ پاڻيءَ تي هوندو هو.

ڍنڍ جا رهاڪو

ڍنڍ جي چوڌاري کوجنا ڪرڻ مان اسان کي اهو پتو پيو ته سنڌ سيپتا جي پوئين دور ۾ ڍنڍ جا رهاڪو هتي رهندا هئا. سنڌن وستيون هن ڍنڍ جي ڪنارن سان وسندڙ هيون. هن مان اسان کي اهو پتو پوي ٿو، ته انهن ماڻهن جو ڪيتي ـ معاشري وارن ماڻهن سان ڪو سهنڌ ڪونه هو. هن ڍنڍ جي اوسي پاسي رهندڙ ماڻهوءَ جو مجموعي طور گذر هن ڍنڍ جي مڇيءَ ۽ ٻئي شڪار تي هوندو هو ۽ انهن ماڻهن جي زندگي منڇر جي موجوده رهاڪن کان مختلف ڪانه هوندي. سنڌن مکيه ڌنڌو مڇي مارڻ آهي. جيترو ٿي سگهندو اٿن پاڻيءَ جي پرسان گذارڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. ڪي ته پنهنجي سڄي ڪٽنب سميت ٻيڙين ۾ گذاريندا آهن. ڪي وري ڍنڍ اندر مٽيءَ جي دڙي تي پيهون اڏي رهندا آهن. انهن ماڻهن جون رهائش گاهون ٿامي واري دور يا پوئين پٿر واري دور ۾ يورپ جي سئزرلينڊ جي ماڻهن جهڙيون آهن. جيڪي سوڙهن گهرن ۾ مچلن جي صورت ۾ رهندا هئا. مليل حقيقتن مان اهو اندازو لائڻ ڏاڍو ڏکيو آهي، ته منڇر جا پراڻا رهاڪو ساڳئي قسم جي سوڙهن گهرن ۾ رهندا هئا. لال ڇتي ۽ مشاخ جي ماڳن تي کوٽايل کاهين مان اسان کي پڪيون سرون يا پٿر ڪونه مليو آهي، ۽ نه وري ڪو اهو پتو پيو آهي، ته ڍنڍ ۾ تعمير ٿيل گهر اهڙي سامان سان جوڙيل هوندا هئا. کوٽائيءَ ڪندي اسان کي لٽاشي زمين نظر آئي ۽ گهرو استعمال جي شين ۾ ٺڪر جا ٿانو وغيره ڏسڻ ۾ آيا. گهرن جي اڏاوت به ڪنهن اهميت جوڳي ڪانه آهي، جيڪي مٽي ۽ ڪاٺ سان پاڻيءَ ۾ هٿراڌو جوڙيل دڙن جي مٿان اڏيا ويا هئا. تنهن ڪري لازمي طور اسان اهو سمجهون ٿا ته لال ڇتي ۽ مشاخ ۾ رهندڙ ماڻهو اڄ جي سوڙهين پيهين ۾ رهندڙ منڇر جي مهاڻن جا ابا ڏاڏا هئا ۽ سوڙهين پيهين جو نمونو به تمام قديم آهي. اهڙي ئي قسم جون تاريخ کان اڳ واري دور سان رهڻ لاءِ سوڙهيون پيهيون خشڪ موسم جي حالتن

۾، يورپ مان بہ لڌيون آهن. جيڪڏهن منجر ڊنڊ جي کوجنا خشڪ موسم ۾ ڪئي وڃي، تہ پڪ سان ڪا اهم شيءِ ملي ويندي. بدقسمتي اها هئي، جو جنهن وقت اسان سنڌ ۾ موجود هئا سون، تہ اهڙيءَ موسم ۾ کوجنا ڪرڻ جو موقعو ڪونہ مليو.

لوهري

جنهن وقت اسان شاہ حسڻ ۾ موجود هئاسون تہ اتي اسان کي هڪ ٻئي ماڳ جو پتو مليو. هيءَ ٿاڪ موجوده ماڳ کان ۴ ميل اتر طرف ڇڻي جوهي واري رستي جي پرسان هو. اسان جي پهچڻ وقت منجر جو پاڻي انهن ماڳن کان بہ ميل ڪن پري هو. پر ٻوڏ جي رت ۾ لوهري پوريءَ ريت ٻڏي ويندي آهي. هن ماڳ تي لوهريءَ جو نالو مٿس موجود پٿر جي ڪري پيو. پر هتي لال ڇتي ۾ مشاخ جيان ڪنهن پير جي قبر ڪانہ آهي. دڙي مٿان پٿرن جي موجودگي اهو ڏيکاري ٿي تہ پر وارن دڙن جيان هتان جا اڳوڻا رهواسي ڏاڍا اورچ ۽ محنتي هئا. اسان کي ڪڏن ۽ کوهن مان ٺڪريون مليون. هن روايت جي صحت جو پتو تڏهن پيو، جڏهن انهن پٿرن جي اوپر پاسي اسان هڪ زمين جي مٿاڇري کي تپاسي ڏٺو. زمين جو هيءَ تڪر پري کان ڪنهن دڙي جيان ڏسڻ ۾ ڪونہ ٿي آيو ۽ پر واري فصلن هيٺ زمين کان فقط چار فوٽ مٿي هو. اتي اسان کي ڳاڙهيون ٺڪريون، مٽيءَ جون پڪل ٽڪنڊيون ٽڪيون ۽ پٿر جا پاسارا چوڌس پکڙيل نظر آيا. جنهن مان اسان اهو اندازو لڳايو تہ هيءَ ماڳ ڪنهن قديم زماني جي وستي آهي. هڪ ٻي ڳالهہ بہ اسان جو ڌيان ڇڪايو. زمين جو اهو تڪرو همچورس ۽ چوڪنڊن خانن ۾ ورهايو پيو هو (Pl.IV.c) . جيڪي ظاهر ظهور ڪوٺين جا نشان هئا. پٿرين جي مٿان ڪنهن اوٻڙ جا نشان موجود ڪونہ هئا، پر پٿرين جا اندريان پاسا ڳاہ جي ساوڪ سان ڀريا پيا هئا. اهو ائين ٿي معلوم ٿيو، تہ ڄڻ ڪنهن هيٺ زمين تي ويهي گهرن جي تعمير جو نقشو جوڙيو هجي. دڙي جي تراڪڙي مٿاڇري مان ائين پئي معلوم ٿيو تہ مٿين اڏاوت ڳر ٿي چڪي هئي. انهن جا فقط پيڙهين وارا حصا وڃي بچيا هئا. اهو نتيجو

ڪنهن لڳاتار ٻوڏ جي ڪري ٿيو هوندو، جيڪا هر سال هن ايراضيءَ کي ٻوڙي ڇڏيندي آهي.

کوٽائي (Pl.XLIV)

اسان کوٽائيءَ جي ارادي سان، ۲۲ ڊسمبر تي شاه حسڻ کان لوهريءَ پهتاسون. مذڪوره چوراسن ۾ چوڪنڊن جي پرپاسي ۾ کوٽائي شروع ڪرائي سون. کوٽائي ڏاڍي سخت هئي. ڇاڪاڻ تہ زمين ڏاڍي پڪي ۽ روڙيءَ ڪري ڪڪڙا ڪڪڙا هئي. روڙيءَ جي موجودگيءَ ڪري زمين ڏاڍي سخت هئي. پر جيئن ئي نرم زمين آئي تہ پٿر جي پتين جا بنياد لڌا ۽ ڪيترن ئي ننڍن ڪمرن جا نشان ڳولي لڌا سون. (Pl.VI, d) اهو پٿر اتي جيان ڳري ختم ٿي چڪو هو. ٻن ڏينهن جي جتن کان پوءِ ان وستيءَ مان ٻن مختلف ۽ هڪ ٻئي جي مٿان تهن جا نشان ظاهر ڪري ورتا سين. آخر ۾ ٽيون تهہ بہ ڳولي ورتو سين، جيڪو پاڻيءَ جي سطح جي سنوت برابر هو. کوٽائي هيٺ ايراضي 80 x 60 فوٽ هئي. پتيون ڪچي (اڻ گهڙيل) پٿر سان تعمير ٿيل هيون. پوئين دور واري وستيءَ جي تهہ جا نشان ڌرتيءَ جي مٿاڇري کان اڌ فوٽ کان هڪ فوٽ هيٺ مليا. جنهن مان مطلب اهو ٿي نڪتو تہ سڄي اڏاوت پاڻي کهلي ويو هو. پتين جي هنن ننڍن remains of walls جي هيٺان، گند گاهڻ ڪڍي هڪ فوٽ ڪن صفائي ڪئي سون، تہ قديم دور سان لاڳاپيل پراڻي تهہ تي اچي پهتا سين. هن تهہ تي گهر جا بنياد تمام بهتر حالت ۾ لڌا. اسان کي معلوم ٿيو تہ چار ڪمرا، ٻہ پاسن وارا ڪمرا ۽ اڱو ورانڊو مليو. ڪوبہ ڪمرو 6 1/2 x 4 1/2 کان وڌيڪ ماپ جو ڪونہ هو. اهو گهر جنهن ۾ ڪمرا موجود هئا، تنهنجي ماپ 30 x 26 فوٽ هئي. هن گهر جي چئن جاين تي اسان کي اصلوڪو فرش ڏسڻ ۾ آيو. گند گاهڻ ۽ مٽيءَ کي پري ڪرڻ کان پوءِ اسان وچين دور واري تهہ تائين پهتاسون ۽ ان کان پوءِ ٿوري پنجهوءَ جي صفائي ڪري، ٽيون ۽ قديم دور وارو تهہ لڌوسون، جيڪو زمين جي مٿاڇري کان ۷ فوٽ هيٺ هو. هيٺ سمي ايندڙ پاڻيءَ سبب، وڌيڪ کوٽائيءَ جو امڪان ڪونہ هو. کوٽائيءَ واريءَ

جاءِ تي ٻن هنڌن جي کوٽائيءَ مان ٽي مختلف تهه ٺڪري نروار ٿيا. ماڳ جي مٿاڇري تي 10 x 20 جي هڪ ڪامي کٽائي سون، جيڪا ٽي فوٽ هيٺ اونهي هئي. ان جو ترو ٻئي دور جي تهه تي وڃي ٿي بيٺو.

ٺڪر جا ٿانو

ٺڪر جي ٿانون جي موجودگي ڌرتيءَ جي مٿاڇري کان هڪ فوٽ هيٺ ملي. معلوم ٿيو ته اهي ٺڪريون اصلي طور چٽيل هيون، پر مٿن چِر جو ڪو اهڃاڻ موجود ڪونه هو. چٽساليءَ جي ختم ٿي وڃڻ جي اها ثابتي ڪافي آهي ته سڄي سال جو ڪافي عرصو هيءَ ايراضي پاڻيءَ هيٺ هوندي آهي. جڏهن پاڻي سڪڻ شروع ٿيندو آهي، ته لوڻياٺ پنهنجو اثر ڏيکارڻ شروع ڪندا آهن ۽ انهيءَ ڪري چٽسالي هوريان هوريان ٿانون تان لهندي وئي. جيئن اسان هڪ فوٽ کان هيٺ کوٽائي ڪندا ويا سون ته چٽساليءَ سان وڌيڪ ٺڪريون لڀنديون ويون تان جو کوٽائي ڪندا جر جي پاڻيءَ جي سنوت، ٧ فوٽن تي رسيا سون. اها لاڏ اسان کي ٻئي ٿئي تهه تان ملي. ٺڪر جي ٿانو جو پورو ۽ هلڪو ڳاڙهو رنگ آهي. گهاڙ ۾ سنهو ۽ ٻه رنگي دور واري ٿانون سان لاڳاپيل آهي. (Pl.XXIV, 14-15, 18-34, pp. 73, 75). ٿانو جي مٿاڇري جي چٽساليءَ ۾ ڳاڙهسرا پورا ۽ ميٺاوان يا پورا رنگ استعمال ڪيل ٿا ڏسجن ۽ تر جو رنگ هلڪو پورو آهي. چٽ گهڻو ڪري اليڪي، ڪمري طرز جا ٽڪنڊا، جافريءَ جي منجهه سان چوڪڙيون ۽ ڪرنگهيون يا ڪونج چٽ وغيره آهن. ڪي استعمال ٿيل رنگ ڦيٿڙ آهن. ٺڪر کي پاڻيءَ ۾ ٻوڙڻ سان رنگ لهي ٿي ويا. مجموعي طور تي هتان جو مٽيءَ جو ٿانو آمريءَ جي ٿانون سان هڪجهڙائي رکي ٿو. جيئن ته ٿانون جا سڀ نمونا ڪونه مليا، ان ڪري پڪ سان ڪجهه به چئي ڪونه ٿو سگهجي. لهنوارن ۽ اپن پاسن وارا ٿانو -Pl.XXXVIII) (25 آمريءَ جيان هتي به گهٽائيءَ ۾ ڏسڻ ۾ اچن ٿا.

سنڌ سيتا جي ٿانون جا تهه

اهميت جوڳي ڳالهه اها آهي، ته مٿئين تهه تان ڳاڙهي ٿانو تي ڪارو

چٽ، جيئن تہ سنڌ سڀيتا جو ٿانو آهي، سو ڪونہ مليو. پر اسان کي ياد رکڻ کپي تہ هي تهہ اڻل جي پاڻيءَ جي لڳاتار تباهہ ڪارين هيٺ رهيو آهي. تنهن ڪري مٿانئن رنگ لهي ويو. پر ڪجهہ ٿانو پوئين دور جي تهہ مان مليا آهن، جن کي سنڌ سڀيتا جا ٿانو سڏي سگهجي ٿو. جهڙو ڍڪي پڙڳي تري سان ٿالهيون جن تي پيچ جا نشان آهن، سوراخن وارا ٿانو، ٺڪر جون ٽڪنڊيون ٽڪيون. مٽيءَ جون پڪل پڪين جي شڪل جهڙيون سيٽيون ۽ مٽيءَ جون پڪل ٻارن جون راند ڪاڏيون . پهريون ٿي شيون، ڏرتيءَ جي مٿاڇري کان هڪ فوٽ مٿان لڌيون ۽ پيون زمين جي مٿاڇري کان هڪ فوٽ هيٺ لڌيون. ڏيان ۾ رکڻ جوڳي ڳالهہ اها آهي، تہ آمريءَ جي ٿانون وانگي هنن ٿانون تي اليڪي چٽسالي ڪانہ هئي اهي ڏرتيءَ جي مٿاڇري کان فقط ٻہ فوٽ هيٺ لڌا. هر هڪ ٿانو جي مٿاڇري کي چڱيءَ ريت تپاسيو ويو، ۽ ڏٺو ويو تہ انهن جو تهہ ساڳيو آمريءَ جي ٿانون وارو هو. اسان کي اها ثابتي وري ٻہ ملي ٿي تہ آمريءَ جي ثقافت، موهن جي دڙي واري سڀيتا جي مرحلي کان اڳاٽي آهي.

لڌل شيون

مٽيءَ جا پڪل ٻہ نوڪا مٽيا جن تي ڪوڪي طرز جي اڪير آهي. مٽيءَ جون پڪل جانورن جون ٻہ مورتيون، جيڪي سڃاڻ ۾ ڪونہ ٿيون اچن، ٽامي مان جوڙيل ڳهہ جو ٽڪرو، شيشي جي چوڙيءَ جو ٽڪرو، پٿر جا پاساڙا ۽ مگريون انهن ڪمرن مان لڌيون (PP.75, 76) ڪن پاساڙن جي ڏاڍي تکي ڌار هئي. ٻہ مگريون ڏاڍيون دلچسپ آهن. اهو معلوم ٿئي ٿو تہ چن جي پٿر کي تکي حاصل ڪيون ويندي‌يون هيون. اهڙو پٿر جنهن مان پاساڙا ۽ مگريون ٺاهيون ويندي‌يون هيون، سو ڪيرٿر جي ٽڪرين ۾ موجود آهي. پٿر جي ٻي شيءِ "روهي" ملي آهي. ان ۾ پٿر جي وچ تي ٿورو گهپ آهي. اها ننڍين شين کي ڪٽڻ (تيز ڪرڻ) لاءِ استعمال ٿيندي هوندي ۽ حڪيم يا عطار جي ڪنهن دوا يا سٽيءَ ڦڪيءَ ڪٽڻ جي ڪم ايندي هوندي.

لاکيو

لوهري جي واندڻ ۾ ترسي اسان هڪ ٻئي پير جي دڙي جي تپاس ڪئي. هي ماڳ پير لاکئي جي نالي سان سڏبا آهن، جيڪي الهندي ناري کان اتر اوڀر طرف چئن ميلن جي پنڌ تي آهن. سندس هڪ طرف جوهيءَ ويندڙ رستو ۽ ٻئي طرف کان الهندو نارو آهي. هن ماڳ جي چوڌاري زرخيز زمينون موجود آهن، جيڪي درياه جي پاڻيءَ سان گڏ آيل لٽ سان ڀريل آهن. هاڻي موجوده دور ۾ سنڌوءَ جي پاڻيءَ جي ٻوڏ هن ايراضيءَ لاءِ ڇڻ مستقل آزار تي پئي آهي. اسان جڏهن هن ماڳن تي پهتا سون، ته لائيڊ بئراج جي منصوبي مطابق ٻوڏ جي پاڻيءَ تي ضابطي رکڻ لاءِ بند ٻڌجي رهيو هو. پير لاکي جي ماڳ تي هڪ مسجد به هئي. اوسي پاسي واري زمين سنوت ۾ هئي ۽ ساون فصلن سان ڀري پئي هئي. لوهريءَ وانگي هي ماڳ به دڙو معلوم ڪونه ٿو ٿئي، تنهن هوندي به پوري ريت ظاهر ۽ چٽو ڏسڻ ۾ اچي ٿو. سندس مٿاڇرو مٽيءَ جي پڪل ڇوڙين جي ٽڪرن ۽ مٽيءَ جي پڪل ٽڪنڊن ٽڪين سان چٽڪمرو لڳو پيو هو، جنهن مان سندس دور جي قدامت جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو. ماٺهن مسجد جي ڀرسان پاڻيءَ واسطي کُهي کوٽي هئي، ان پنجهوءَ ۾ ٺڪريون جام ٿي ڏٺيون.

آزمائشي کڏون

اصولي کوٽائيءَ واسطي وقت ڪونه هو. تنهن ڪري مسجد جي پاسي ۾ 10 x 15 فوٽن ۾ 10 x 10 فوٽن جون کڏون کوٽايون ويون. جنجي ڌرتيءَ جي مٿاڇري کان اونهائي سراسري ٦ فوٽ ڪن هئي. کڏن جي مٿاڇري کان وٺي تري تائين سڄو تهه پنجهوءَ ۽ ٺڪرين سان ڀريو پيو هو. اسان ان تهه کي کوٽي پورو ڪري ڪونه سگهيا سون. ٻنهي کڏن مان ٺڪرن جو وڏو تعداد لڌو ويو. ماڳ تي ٿي تپاس ڪرڻ مان پتو پيو ته انهن مان ٿوريون ٺڪريون چٽيل هيون. موهن جي دڙي جيان بنا ڪنهن چٽ جي ساديون ٺڪريون چٽيل ٺڪرين کان تمام گهٽيون هيون. هن طرح جون شيون جهڙوڪ، ڳاڙهي رنگ تي ڪاري چٽساليءَ وارو ٿانو، مٽيءَ جا پڪل روهڙا، مٽيءَ جي پڪل ماتا ديويءَ جي

مورتي، مٽيءَ جون پکل ڏاند جون مورتيون، سوراخن وارا ٽانو، مٽيءَ جي پکل چوڙين جا ٽڪرا، مٽيءَ جا پکل ڍڳهيرا مٽيا، ٻاراڻي راند ڳاڏي، پٿر جا مٽيا، جن مان ڪن جي چپٽري تہ ڪن جي ٻي شڪل هئي، پٿر جو ڇهہ پاسو وٽ ۽ پٿر جا پاساڙا لڌا (PP. 76,78) . ٺڪر جي ٽانو ۾ واري تمام گهٽي مليل هئي. اهي ٽانوَ گهاڙ ۾ ٿلها آهن. اتان لڌل ٺڪرين تي چٽساليءَ جي طرز جافريءَ جي منجهہ سان گهرين ۾ رکيل پن آهي. (Pl.XXIII, 48) . سادين ٺڪرين جو تعداد تمام گهڻو آهي، جيڪي ڪيترن ئي قسم جي ٽانون سان تعلق رکن ٿيون. انهن مان هڪ لوٽيري تري وارو، ٻيو ڪلهن تي ونگين ليڪن وارو ٽانو هوبهو موهن جي ٽانون جهڙو ڏسڻ ۾ اچي ٿو. اڌ پکل، مٽيءَ جون ٽڪيون جن کي پاسن ۾ گول ڪڏا آهن، سي هوبهو چانهونءَ جي دڙي مان لڌل ٽڪين جهڙيون آهن ۽ علي مراد [1] مان ساڳئي نموني جون ٽڪيون لڌيون آهن، جن جو ذڪر مناسب جاءِ تي ايندو. هتان پٿر جا اوزار تمام ٿورا لڌا.

موهن جي ثقافت جهڙيون شيون

پير لاکي مان لڌل شين جو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي، جيڪي موهن جي ساڳي قسم جي شين سان گهڻي مشابهت رکن ٿيون. رڳو قسم جي نقطہ نگاه کان نہ، پر انفرادي نقطہ نگاه بہ منجهن هڪجهڙائي نظر پئي اچي. حقيقت ۾ اها هڪجهڙائي ايڏي تہ چٽي آهي، جو ماڻهو پير لاکي جي ٽانون کي غلطي ڪري موهن جي ماڳ جا ٽانو سمجهي ويندو. هن ۾ ڪنهن بہ شڪ شبهي جي گنجائش ڪانہ آهي، تہ هيءُ ماڳ سنڌ جي ثقافت جو مرڪز هو ۽ موهن جي ماڳ جو همعصر هو. هتان جا ماڻهو ماتا ديويءَ جي پوڄا ڪندا هئا. جنهن جي هڪ مٽيءَ مان ننڍڙي مورتي جوڙي هئي، سا بيٺل صورت ۾ آهي. مٿي ۾ اوچيءَ پوشاڪ پاتل، چيلهہ ۾ پٽو ۽ ڳچيءَ ۾ هار اٿس. [2]

1. *Ante,* p. 42, Ch 463; cf. p.52, and below, p.108, Al 12.
2. Cf. *Mohenjo-daro*, Vol. III, Pl. XCIV, figs. 5, 14.

جهانگار * پرسان دڙا

ترهينيءَ جي ڏکڻ طرف، جوهي - سيوهڻ جي قافلي واري رستي سان هڪ سڪيو ستابو جهانگار ڳوٺ، ان جاءِ تي آهي، جتان رستي جي هڪ شاخ ڪراچيءَ ڏانهن وڃي ٿي. ترهينيءَ ۾ هئا سون جو اسان کي ڪنهن دڙي جو ڏس پتو مليو. (Pl.IX-a) جيڪو جهانگارن کان ٻن ميلن جي پنڌ تي ڏکڻ طرف هو. شاهه حسڻ وٽ ڪم اڪلائي اسان اوڏانهن روانا ٿيا سون. دڙو پير آري Pirari ڳوٺ جي بلڪل ويجهو، ڪراچيءَ ڏانهن ويندڙ رستي جي ڪناري تي آهي، ڀن پاسن کان آباد زمينون اٿس. ماڳ جو ڪو خاص نالو نه آهي. پر اتان جا ماڻهو ڪيس ڪوٽڙو ڪري سڏيندا آهن. دڙي جي اوچائي ١٧ فوٽ کن ٿيندي، جيڪو اتر کان ڏکڻ ڏانهن وڌيل آهي. سندس ايراضي اٽڪل روءِ 700 x 375 فوٽ ٿيندي. (Pl:XLV) . اهو پتو ڪونه ٿو پوي ته دڙي جو ڪيترو حصو سنوت ۾ آٿي آباديءَ هيٺ آندو ويو آهي. پراڻن ٿانون جون ٺڪريون آباد زمين تي پکڙيون پيون آهن. اها زمين شير محمد خان نالي هڪ زميندار جي آهي. هن زمين جي آباديءَ جو دارومدار جهرڻي جي پاڻيءَ تي آهي. دڙي کان چار ميل ڏکڻ طرف بڍي جبل جي ڪڇ ۾ پاڻيءَ جو گرم جهرڻو آهي، جيڪو هڪ، ڪسيءَ ذريعي پير آريءَ ڏانهن آندو ويو آهي. هن پاڻيءَ ۾ مکيه وڏو ڪڙيو جنهن مان پاڻيءَ جي ڪسي ڪوٽي آندي وئي، تنهن کي پير آري واري واهي ڪري سڏيندا آهن. دڙن تي هنڌين ماڳين چن جي پٿر جي روڙي ڏسڻ ۾ اچي ٿي. پٿر جي پاسارن جا ڇلر به عام جام آهن ۽ ڪٽي رنگ واريون ٺڪريون به چوڌاري پکڙيون پيون آهن. انهن مان ڪابه ٺڪري چٽيل نظر ڪانه آئي. سندن گهاڙ به آمري يا سنڌ سيپتا جي ٿانون کان ڀيو هو.

ڪاهيون ۽ لڌل شيون

اسان به ڪاهيون کوٽايون. هڪ وڏي دڙي جي اتر پاسي کان ۽ ٻي ڏکڻ طرف ننڍڙن دڙن جي وٽ ۾. ٻنهي ڪاهين مان ڪاري رنگ ۽ ڪوڪيءَ اکير

---

* هن وستيءَ کي جهانگارا سڏيو ويندو آهي.

سان سينگاريل ٺانو مليا. اهڙيءَ نموني جي ٺهيل ڀڳل ٺڪرين ماڳهين ڪونه مليون، پر انهن جي ڦڪي سيڪڙو لاڏ تمام ٿوري هئي. ڪاري قسم جا هي ٺانو سنڌ [1] اندر پنهنجو مثال پاڻ آهن. هنن ٺانون کي مدراس صوبي جي بنگلور جي هُٽانهالي Huttanhali مان لڌل ڪارن ۽ ڪوڪيءَ اڪير سان چمڪندڙ ٺانون سان ڀيٽائي سگهجي ٿو، جن کي تازو انڊين ميوزيم ڪلڪتہ پنهنجي قبضي ۾ ورتو آهي. جهانگار مان لڌل ڪارن ٺانون تي بہ ڪوڪي اڪير ٺيل آهي، جيڪي ورن ۾ چمڪندڙ آهن. (Pl.XXXI) . مٿن گول چلن جي قطار، ٽڪنڊا، چوڪڙيون ۽ ڪرڪيون (لهنواريون ليڪون) آهن ۽ ايپيءَ (اپي چٽسالي) سان پيگهڙ ۾ مانڊاٺيون [2] ۽ چوڪڙيون ۽ لهڪيون بہ ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. گهٽيون ٺڪريون بيڪر (چِلَ) Beaker جهڙي ٺانو جون لڌيون. ٺِن وارن ٺانون ۽ ڪنارن وارن ٺانون جا بہ ٺڪر هٿ آيا. هڪ ٺانو Jh. (Pl.XXXV-5) ٺڪرن جي صورت ۾ لڌو، جنهن کي بعد ۾ ڳنڍي تيار ڪيو ويو. اهو ڊينيوب سيپتا جي بيل بيڪر Bell Baeker ٺانو سان تمام گهٽي هڪجهڙائي رکي ٿو. ڏيان ۾ رکڻ جهڙي ڳالهہ اها آهي تہ اهي ڊينيوب جا ٺانو رنگ جا ڪارا هئا، مٿن ڪوڪي طرز[3] جي اڪير ٺيل هوندي هئي. ٻيو ٺانو (Pl.XXXV, 10) Jh.54، اوچائي ١٦,٥ انچ اٿس، جنهن جي ڳچيءَ جي چوڌاري ڪوڪيءَ طرز ۾ گول دائرن جي اڪير ٺيل آهي ۽ هيٺان ٻئي پٽي ۾ ڪرڪيون چٽيل آهن. انهن ٺانون جهڙا جن جي ڳچين تي ڪوڪيءَ اڪير ۾ چٽسالي ڪيل آهي، ضلع مدراس جي تينيولي Tinnevelly مان لڌا ويا آهن، جيڪي لوهہ جي پهرئين دور سان تعلق رکن ٿا. جيتري قدر پوئين ذڪر ڪيل ٺانون جو تعلق آهي، تہ اهي سنڌ سيپتا جي پوئين دور، جهڪر ۽ لوهہ جي ٺانون جا همعصر آهن. جهانگار دڙي مان چٽيل ٺڪريون تمام ٿوري انگ ۾ مليون آهن. ٺانو جو پنهنجو رنگ هلڪو

1. Some specimens of black pottery akin to this were also found by the side of Stupa at Mohenjo-daro, on the surface.
2. This pattern occurs on the incised pottery of Neolithic age in Europe__Dechelette, *Manuel d'Archaeologie Prehistorique*, Vol.I, p.558, fig. 207.
3. For a parallel *see* Childe, *The Danube in Prehistory*, fig. 24,c. I am indebted to Mr. Mackay for having drawn my attention to this resemblance.

ڳاڙهو آهي. هلڪي پوري يا هلڪي گلابي ڌاءَ مٿان ميٽائين رنگ جي چٽسالي ٿيل آهي. (P.79) پر اها تمام ٿوري آهي. ذڪر ڪرڻ جي لائق چوڪڙين جي چٽساليءَ جو نمونو آهي ۽ ٻئي پڻي ۾ ماڪوڙن يا لهڪين جي چٽسالي آهي. اها لهڪين جي ورن واري چٽسالي ڪوڪيءَ اڪير وارن ٿانون ۾ به ملي ٿي. ٻي لاڙ ۾ (p.79) اسان ٿامي جي آر ۽ ٿامي جي ڇيٽي ڏسون ٿا. (Jh. 51, 52) ، انهن سان پٿر جا پاساڙا به لڌا، جيئن دڙي جي مٿاڇري مٿان ڦڏيءَ شڪل ۾ لڌا. تيئن دڙي جي هيٺان به ڏنگا ڦڏا لڌا. هن دڙي مان، مٽيءَ جون پڪل ٽڪيون، مٽيءَ جون پڪل جانورن جون مورتيون ۽ مٽيءَ جون پڪل چوڙيون هٿ ڪونہ آيون. سنڌ ۾ سيني کوٽائي ٿيل دڙن جي پيٽ ۾ هتان لاڙ گهٽ ملي، پر تنهن هوندي به پاساڙن ۽ ٿامي جي ڏهيل شين ملڻ سبب اسان يقين سان چئي سگهون ٿا تہ هن دڙي جي ثقافت ٿامي جي دور سان سهيوڳي آهي.

هن ماڳ جي سڀيتا جو دور

جهانگارن جي لاڙ تي مٿين چند چاڻ مان ٻہ اهم ڳالهيون ثابت ٿين ٿيون. هڪ پٿر جي اوزارن جي گهاڙ ۾ اناڙپ، ٻيو ٺڪر جي ٿانو جي چٽساليءَ ۾ اڻ چاٽائي. جيتري قدر ڪاري ٿانو تي طرزن ۽ نمونن جو تعلق آهي، تہ اهي سڀ ڪوڪيءَ اڪير واري چٽ ۾ آهن، جيڪو فن جي لحاظ کان سولو ۽ سستو طريقو آهي. اهڙي ڪوڪي اڪير تڏهن ڪئي ويندي آهي، جڏهن ٿانو آلو هوندو آهي، جنهن ۾ نہ ايڏو هنر هوندو آهي ۽ نہ وري وڏي محنت درڪار هوندي آهي. عراق (Mespotamia) جي تازين کوٽاين مان اهو معلوم ٿيو آهي، تہ چٽيل ٺڪر جي ٿانو کان پوءِ تاريخ کان اڳ واري دور ۾ ڪوڪي اڪير واري ٿانو جو عهد آيو. هن مذڪوره حقيقت ۾ ڪنهن شبهي جي گنجائش ڪانہ آهي. ڪش مان لڌل ٿانو بہ بنا چٽسالي جي سادا آهن، پر مٿن ڪوڪي اڪير ٿيل آهي. پر العبيد ۽ جمدت نصر Jamadat Naser مان لڌل ٿانون جي گهٽائي چٽساليءَ واري آهي، جيڪا قديم دور سان واسطو رکي ٿي. سنڌ سڀيتا جي ٿانو جي تاريخ جو بہ ساڳيو سلسلو سمجهڻ گهرجي. جهانگار جي دڙي جي ثقافت ان

دور سان واسطو رکي ٿي. ٺڪر تي چِٽ جي ڪاريگري ۽ پٿر جي اوزارن جي گهاڙ جي معيار ۾ ڪري چڪي هئي. ٺڪر جي چِٽ جي هنر، ڪاري ٽانو جي ڪاريگريءَ ۽ کوکي اڪير کي جاءِ ڏني. جهانگار ۽ ڊينيوب جي bell beak-er جهڙن هڪجهڙن ٽانون تي گهڻو بحث ڪونہ ٿو ڪجي. هن قسم جي ڪاريگري پنهنجي جاين تي پاڻ مرادو پيدا ٿي آهي يا نہ، تنهن لاءِ بہ ڪجهہ چئي ڪونہ ٿو سگهجي. پر ٽانو تي کوکيءَ اڪير جي ڪرڪين جي طرز اسان کي هن حقيقت کان آگاهہ ڪري ٿي تہ هي ڏڙو ثقافت جي نقطہ نگاهہ کان جهڪر ۽ لوهم جي تمام ويجهو هو. گول دائرن وارو چٽ بهر صورت پوئين دور سان تعلق رکي ٿو. سنڌ ۾ ڪنارين وارن ٽانون جو دور آمري ۽ جهانگار جي پهرئين دور کان پوءِ جو ڏسڻ ۾ اچي ٿو ۽ هيءُ ٽانو جو نمونو جهانگار جي ثقافت منڇر جي اصلي رهاڪن يعني ترهيني ۽ شاهہ حسڻ جي ثقافتن جي سلسلي جي پوئين ڪڙي آهي.

منڇر جي ماڳ تان لاڌل جي پنوتري

لال چٽي جا ماڳ .Tr (ترهيني جي پرسان)

چٽيل ٺڪريون Pl.XXIII, fig. 1-35

Tr. 106 ٺڪر جو گلدان. ڳچيءَ وٽ ڳاڙهسري پوري رنگ ۾ پٽو. گلن جي چوڏاري ڪاريون ليڪون. ڳاڙهي رنگ جي ريهہ slip تي ڳاڙهسري پوري رنگ جي پرائي. Fig. I

Tr. 1 گلدان جو ٺڪر. ڳچيءَ وٽ ڳاڙهسري رنگ جو پٽو. هڪ روايتي گل جو چٽ. وچ وارو حصو ڳاڙهسري پوري رنگ ۾ باقي ڳاڙهي رنگ جي ڏاءَ تي ڪاري چٽسالي. Fig. 12

Tr. 103 گلدان جو ٺڪر. ڳچيءَ وٽ ڳاڙهسري رنگ جو پٽو. ڳاڙهي رنگ جي ڏاءَ تي ڪاري چٽسالي. Fig. 17

Tr. 58 گلدان جو ٺڪر. ڳچيءَ وٽ ڳاڙهسرو پورو پٽو. ڳاڙهي رنگ جي ڏاءَ تي ڪاري رنگ ۾ اوپڙ Floral جي چٽسالي. پنڪڙين تي موهيڙا ۽ وچ ڏانهن

چٽيل ٺاڪ. Cf.Tr.103, fig. 9

Tr. 102 گلدان جو ٽڪر. ڳچيءَ وٽ ڳاڙهسرو ڀورو پٽو. ٺاڪ جي حصي ۾ اوپڙ جو چٽ ڳاڙهي رنگ جي ڏاءَ مٿان ڪاري چٽسالي. fig. 4

Tr. 151 گلدان جو ٽڪر. روايتي گل جي چٽ جي ٻاهرئين پاسي ٿلڙيون. ڏاءُ هلڪو ڳاڙهو. Fig.24

Tr.46 گلدان جو ٽڪر. گل جي چٽ، ٻاهرئين پاسي ٿلڙيون جن کي پنکڙين جو ڏيک ڏنو ويو آهي. ڳاڙهي ڏاءَ تي ڪاري چٽسالي. fig.22

Tr. 48 گلدان جو ٽڪر. گل جي چٽ، ٻاهرئين پاسي ٿلڙيون جن تي پنکڙين جو ڏيک. ٻيگهڙ ۾ ليڪن سان اپيچي. شايد گاه ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. ڳاڙهسري ڀوري رنگ جو ڳچيءَ وٽ پٽو. ڳاڙهي ڏاءَ تي ڪاري چٽسالي. fig. 31

Tr.53 گلدان جو ٽڪر. ميٽائين رنگ جي ريهہ مٿان ڪاري رنگ ۾ اوپڙ جي چٽسالي. هيٺان ڳاڙهسرو ڀورو پٽو. Fig.7

Tr.203 گلدان جو ٽڪر. ڳاڙهي ڏاءَ مٿان گل جي چٽسالي. fig. 11

Tr. 66 گلدان جو ٽڪر. ڳچيءَ تي ڳاڙهسرو ڀورو پٽو. ڳاڙهي ڏاءَ تي ڪاري چٽساليءَ ۾ گل. Fig. 15

Tr. 104 گلدان جو ٽڪر. ڳچيءَ وٽ ڳاڙهسرو ڀورو پٽو. ٿيٽي جيان گول گل جو چٽ. هيٺان وري ڳاڙهسرو ڀورو پٽو. ڳاڙهي ڏاءَ تي ٿيل چٽسالي. fig.10

Tr.111 گلدان جو ٽڪر. بوسڪي رنگ جي ڏاءَ تي ميٽائين رنگ ۾ گل جي چٽسالي، ورين ۾ پنکڙين جو ڏيک. هيٺان وري ٻہ ڳاڙهسرو ڀورو پٽو. fig. 2

Tr.3 گلدان جو ٽڪر. گل (ڪنول ؟) چپري (تڪنڊي) گهريءَ ۾ ڳاڙهي ڏاءَ تي ڪاري چٽسالي. fig.8

Tr. 174 گلدان جو ٽڪر. ٻن پٽن ۾ ٿلڙين جون قطارون. هيٺ، ٿيٽي جيان وڏو روايتي گل ۽ ڳاڙهي ڏاءَ تي ڪاري چٽسالي. fig.3

Tr. 47 گلدان جو ٽڪر. ڳاڙهي ڏاءَ تي ڪاريءَ چٽساليءَ ۾ اپيچي چٽ ۾

ڀوتو. ڳچيءَ وٽ ڳاڙهسري ڀوري پٽي جا امڃاڻ. Fig.18

Tr. 150 گلدان جو ٽڪرو. ڪاري رنگ ۾ گل جو وڏو چٽ ڦلڙين سان ٺهايل پنکڙيون. Fig.23

Tr.59 گلدان جو ٽڪر. ڳاڙهي ڏاءَ تي ڪاري رنگ ۾ ڪرڪيون. جيئن Tr.48 ۾ آهن. هيٺ، ڳاڙهسري ڀوري پٽي جا امڃاڻ. fig.32

Tr. 105 گلدان جو ٽڪر. بوسڪي ڏاءَ تي ڪاري رنگ ۾ ٻري يا ڪرڪيون ۽ ليڪون جيئن Tr. 48 ۾ آهن. fig.33

Tr.172 گلدان جو ٽڪر. بوسڪي ڏاءَ تي ڪاري رنگ ۾ ٻري يا ڪرڪيون ۽ ليڪون. هيٺ ڳاڙهسري ڀوري پٽي جا امڃاڻ. fig.34

Tr.55 گلدان جو ٽڪر. گل جو چٽ. ڳاڙهي ڏاءَ تي ڪاري چٽسالي. Fig.13

Tr.116 گلدان جو ٽڪر. هلڪي ڳاڙهي ڏاءَ تي ڪاري رنگ ۾ گل جي طرز. مٿان ڳاڙهسري ڀوري رنگ جو پٽو. Fig.20

Tr.73 گلدان جو ٽڪر. ڳچيءَ وٽ ڳاڙهسري ڀوري رنگ جو پٽو. هيٺ وڏي گل جي روايتي طرز. وچ تي ڳاڙهسري ڀوري رنگ جي ڏاءَ تي ڪاري رنگ ۾ چٽسالي. Fig.14

Tr.198 گلدان جو ٽڪر. ڳچيءَ وٽ اندرئين پاسي ڳاڙهسري ڀوري پٽي جا امڃاڻ. هلڪي ڳاڙهي رنگ جي ڏاءَ مٿان ڪاري رنگ ۾ گل جي چٽساليءَ جا امڃاڻ. fig.16

Tr. 204 گلدان جو ٽڪر. ڳچيءَ وٽ ڳاڙهسري ڀوري رنگ جو پٽو. هيٺ ونگن ۾ چڊن جا نشان بوسڪي رنگ جي ڏاءَ مٿان ڪاري چٽسالي. fig.5

Tr.69 گلدان جو ٽڪر. ڳچيءَ وٽ ڳاڙهسرو پٽو. هيٺ، ونگن ۾ ڳاڙهسرن ڀورن چڊن جا نشان. ڪاري چٽسالي. fig.5

Tr.149 گلدان جو ٽڪر. ڳچيءَ وٽ ڳاڙهسرو پٽو. هيٺ، ليڪيل چوراسن جي وچ تي ونگي. هلڪي رنگ جي ريهه مٿان ميٽائين چٽسالي. fig.29

Tr.113 گلدان جا ٽڪر. چٽسالي Tr. 149 جيان. fig.25

Tr. 7 گلدان جو ٽڪر. ڳچيءَ وٽ ڳاڙهسري پوري رنگ جو پٽو. هيٺ، ڳاڙهي ڊاءَ مٿان ڪاري رنگ ۾ ڦلڙين جون قطارون. fig.30

Tr. 177 گلدان جو ٽڪر. ٻہ نوڪيون جافريءَ سان شڪليون. بوسڪي ڊاءَ تي ڪاري چٽسالي.

Tr.134 گلدان جو ٽڪر. طرز Tr.177 جهڙي. هلڪي ڳاڙهي رنگ جو ڊاءُ. ڳاڙهسري پوري پٽي جا اهڃاڻ. Fig.26

Tr. 50 گلدان جو ٽڪر. چٽسالي Tr.134 وانگي. بوسڪي رنگ جو ڊاءُ. ڳاڙهسري پوري پٽي جا اهڃاڻ، fig.21

Tr.68 گلدان جو ٽڪر. ڳچيءَ وٽ ڳاڙهسري پوري پٽي جا نشان. هيٺ گهرين ۾ جافريءَ گول چلا. بوسڪي رنگ جي ڊاءَ تي ميٽائين چٽسالي. fig.19

Tr.109 گلدان جو ٽڪر. بوسڪي ڊاءَ تي ميٽائين رنگ جي چٽساليءَ ۾ گل جي طرز واري چٽسالي. fig.28

Tr.49 ٿالهيءَ جو ٽڪر. اٿپوري جهالر ڪري ڦڪو رنگ. ڪنارن وٽ ٽڪنڊن ۾ ماڪوڙا يا لهڪيون. ٻيچ جي مختلف شڪلين ۾ لهڪيون. وچ ۾ چٽسالي. پٽين پاسي کان ميٽائين رنگ جو پٽو. بوسڪي رنگ جي ڊاءَ تي ميٽائين رنگ جي چٽسالي. fig.35

متفرق شيون

Tr.222, 224 ڍڪي تري سان ٿالهيءَ جا ٽڪر.

Tr.5, 154-156, 182 مٽيءَ جي پڪل چوڙين جا ٽڪرا.

Tr.217 مٽيءَ جي پڪل ٽڪنڊي ٽڪيءَ جا ٽڪرا.

Tr. 229 فيلسپار جو سائو مٽيو. شڪل نلڪيءَ جهڙي. ڊيگهہ ٥, انچ Pl.XXXIII, 54

Tr.240 عقيق جي مٽئي جو ٽڪرو. نلڪيءَ جي شڪل جيان. ڊيگهہ ٦٥, انچ. Pl.XXXIII,56

Tr.41 پٿر جو اوزار. مڪري. ڊيگهه ١,٧ انچ. Pl.XL, 23
Tr.232 پٿر جو اوزار. مڪري. ڊيگهه ١,٢ انچ. Pl.XL, 19
Tr.86 پٿر جو اوزار. پاساڙو. ڊيگهه ٢,٥ انچ. Pl.XL, 22
Tr.88 پٿر جو اوزار. پاساڙو. ڊيگهه ١,٦ انچ. Pl.XL, 21
Tr.141 پٿر جو اوزار. پاساڙو. ڊيگهه ١,٢ انچ. Pl.XL, 20
Tr.26 پٿر جو اوزار. پاساڙو. ڊيگهه ١,٧ انچ.
Tr.95 پٿر جو اوزار. پاساڙو نوڪدار. ڊيگهه ٨, انچ.

٢. مشاخ دڙو Sh شاه حسن پرسان

چٽيل ٺڪريون (Pl.XXIII, fig. 36-42, 45-47)

Sh. 43 گلدان جو ٺڪر. ڳچيءَ وٽ ڳاڙهسري پوري رنگ جي پٽي جا اهڃاڻ. ڳچيءَ جي اندرئين پاسي هلڪي ڳاڙهي رنگ جي ڌاءَ مـــٿـــان وڏي گل جي طرز. *fig*. 40

Sh.56 گلدان جو ٺڪر. اپي ورن ۾ ٻه نوڪي جافرين جي منجهه سان چٽ. ڳاڙهي رنگ جي ليــئـــه ۾ مــيــٽــائين رنگ جي چر ســان اندرئين پاسي چٽــــالي. *fig*.45

Sh. 34 پيگل پرچ جو ٺڪرو. اندرئين پاسي اپيچي طرز ۾ چٽــالي. هيٺئين پاسي ڳاڙهسرو پورو پٽو. *fig*.37

Sh.5 گلدان جو ٺڪر. ڳچيءَ وٽ ڳاڙهسرو پورو پٽو. هيٺ روايتي قسم جو وڏو گل جيڪو چوطرف ڦري اچي ٿو ۽ ڳاڙهي رنگ جي ليئه مٿان ڪاري رنگ ۾ ڪرڪيون. Fig.38

Sh.4 گلدان جو ٺــڪــر. ڳچيءَ وٽ ڳاڙهســرو پٽــو. ڳاڙهي رنگ جي ليــئـــه تــي ڪاري چٽساليءَ ۾ گل. ٽانو جو وڙ ٿلهو. *fig*.41

Sh.57 گلدان جو ٺڪرو. ڳاڙهســري پــوري پٽي ســان. ٻاهرئين پاسي پنڪڙين ڏيڪارڻ لاءِ ڦلڙين جا نشان. ڳاڙهي رنگ جي ليئه تي ڪاري چٽسالي. *fig*.36

Sh.41 گلدان جو ٺڪرو. ڳچيءَ وٽ ڳاڙهســرو پــورو پٽــو. هيٺ گــهــرين ۾

ٺلڙيون. ڳاڙهي رنگ جي ليٽ مٿان ڪاري چٽسالي Fig.47

Sh.33 گلدان جو ٽڪر. ڳچيءَ وٽ ڳاڙهسرو پورو پٽو. هيٺ ڳاڙهي ليٽ تي ڪاري رنگ ۾ گل جي چٽسالي. Fig.42

Sh.39 گلدان جو ٽڪر.ڳچيءَ وٽ ڳاڙهسرو پورو پٽو. بوسڪي رنگ جي ڏاءَ مٿان قطارن ۾ ٺلڙين جي چٽسالي. Fig.39

Sh.30 ٿالهيءَ جو ٽڪر. رنگ ڦڪو. اندرئين پاسي، ميٽائين رنگ جو پٽو ۽ لهڪيون. Fig.43

سادا ٿانو ۽ ٻيون مٽيءَ جون پڪل شيون

Sh.46, 47 گلدان جو ٽڪر. لوٽيري تري سان.

Sh..2, 45, 61 سوراخدار گلدانن جا ٽڪرا. (Sh.2) (Pl.XXXIV, 17)

Sh.9 ڊگهي پڙڳي تري واري ٿالهيءَ جا ٽڪرا. ٿالهيءَ تي ٻيج جا نشان.

Sh.12-15, 50-53, 63-65 مٽيءَ جي پڪل چوڙين جا ٽڪرا.

Sh.11 مٽيءَ جي پڪل ٻاراڻي راند گاڏيءَ جا ٽڪرا.

Sh.16, 48 مٽيءَ جي پڪل ڏاند جي مورتيءَ جا ٽڪرا جنهن جون اڳيون يا پويون ٽنگون الڳ نہ آهن.

Sh.17 ننڍو ٿانو. ڍڪ. گولائي ١,٤ انچ.

Sh.49 مٽيءَ جو پڪل ڪينهون. گولائي ١,١ انچ.

Sh.18-28, 66-68, 55 مختلف ماپ جا پندرهن پٿر جا اوزار.

Sh.19 چوڪنڊو ڪپ. رنگ هلڪو ڪٽو. ڊيگهہ ١,٢٥ انچ. Pl.XL, 26

Sh.68 پٿر جو اوزار. نوڪدار پاساڙو. رنگ پورو. ڊيگهہ ١,٢ انچ.

Sh.54 سنک جي چوڙي.

٣. لوهريءَ جو ماڳ .Lr

چٽيل ٺڪريون Pl.XXIV 14, 15, 18-34

Lr.226-227 گلدان جو ٽڪر. اوچائي ٥ انچ. چوڪنڊن جي ورجاءَ اندر چٽڪمري چٽسالي. ٻيگهڙ ۾ آڪڙيون ليٽڻ طرز تي. (جيئن اسان

PI.XXXVIII-20 ۾ ڏسون ٿا). پٽن ۾ پريل ڳاڙهسري پوري رنگ جا اهڃاڻ ڏسجن ٿا. بوسڪي رنگ جي ڏاءَ مٿان ميٽائين رنگ جي چٽسالي ڪمري نمبر ٨ مان لڌل. ٦, ٢ فوٽ هيٺ. Fig.31

Lr.225 گلدان جو ٽڪر. ڳچيءَ هيٺان اپي طرز جي چٽسالي جنهن کي ٽن پٽن کان پوءِ وري ورجايو ويو آهي. هرهڪ پٽي ۾ چهرين جي قطار آهي. بوسڪي رنگ جي ڏاءَ تي ميٽائين رنگ جي چٽسالي. ڪمري نمبر ٢ مان لڌو. ٢, ٢ فوٽ هيٺ. Fig.28

Lr.161 گلدان جو ٽڪرو. ٿانو جو وڙ ٿلهو. ڳچيءَ وٽ ڳاڙهسرو پورو پٽو. هيٺ ٻه چهريون. جيڪي ڪنهن خاص نقطي تي پاڻ ۾ ملن ٿيون ۽ اپي چٽسالي (اپيچي) کان پوءِ انهن جو ورجاءُ ٿئي ٿو.بوسڪي رنگ جي ڏاءَ تي ميٽائين رنگ جي چٽسالي. (Lr.10 جيان). ڪمرو ٣. ٢ فوٽ. Fig.22

Lr.10 گلدان جو ٽڪر. پاسن وٽ ٻه چهريون خاص نقطي تي ملن ٿيون، ٽن اپن لينگهن کان پوءِ ورجاءُ. بوسڪي رنگ جي ڏاءَ مٿان ميٽائين رنگ جي چٽسالي. ٢ فوٽ هيٺ. Fig.21

Lr. 218 گلدان جو ٽڪرو. بوسڪي رنگ جي ڏاءَ مٿان ميٽائين رنگ ۾ ڪرنگهيون (ڪونجون). ڪمرو ٨، ٢٥, ۴ فوٽ هيٺ. *f*ig.23

Lr. 163 گلدان جو ٽڪرو. پري طرز تي جانورن جي منجهه[1] سان چوڪڙين جي قطار. ڪمرو ٨. ٢ فوٽ هيٺ. *f*ig.25

Lr.128 گلدان جو ٽڪرو. ڪنهن به رنگ جو ڏاءَ نظر ڪونه ٿو اچي. ميٽائين رنگ ۾ ڪرنگهيون. ٢ کان ٣ فوٽ هيٺ. Lr.218 جيان.

Lr.123 گلدان جو ٽڪرو. ڳچيءَ وٽ ڳاڙهسري پوري رنگ جي پٽي جا اهڃاڻ. هيٺ چهريون ۽ پيگهڙ تي اپيون لينگهون. (Lr.10 جيان). بوسڪي رنگ جي ڏاءَ تي ميٽائين رنگ جي چٽسالي. ٢ کان ٣ فوٽ هيٺ.

Lr. 39 گلدان جو ٽڪر. ڏاڍي خراب حالت ۾. چٽسالي چٽي نظر ڪانه ٿي

1. It occurs at Kaudani.__*Mem. A.S.I.*, No.37, Pl.X, K.11.

اچي. شايد چهرين سان ڀيڪهڙ تي اڀيون ليڪون آهن. بوسڪي رنگ جي ڏاءَ تي ميٽائين رنگ جي چٽسالي. (Lr.10 جيان). ٢ فوٽ هيٺ. fig.32

Lr.134 گلدان جو ٽڪرو. خراب حالت ۾. ڳچيءَ وٽ هار وانگي چٽسالي. بوسڪي رنگ جي ڏاءَ تي ڪاري يا ميٽائين رنگ تي چٽسالي. ٢ کان ٣ فوٽ هيٺ.

Lr.135 گلدان جو ٽڪر. خراب حالت ۾. پاسي تي نانگ وڪڙ ليڪون. اڀي قطار ۾. ڏاءَ وارو رنگ لهي ويو آهي. پنج اڀيون ليڪون ميٽائين رنگ ۾. ٢ کان ٣ فوٽ هيٺ.

Lr.126 گلدان جو ٽڪر. ٿانو ٿلهو. ڏکهي ڳهريءَ ۾ نانگ وڪڙ جو چٽ. بوسڪي رنگ جي ڏاءَ تي ميٽائون چٽسالي. ٢ کان ٣ فوٽ هيٺ. fig.29

Lr.153 گلدان جو ٽڪر. جافريءَ جي منجهه سان نوڪدار پن. بوسڪي رنگ جي ڏاءَ تي ميٽائين رنگ جي چٽسالي. ڪمرو ٣. ١ فوٽ هيٺ. fig. 19

Lr.124 گلدان جو ٽڪرو. حالت خراب. چٽسالي اڻ چٽي. گهٽو ڪري چهريءَ کان پوءِ اڀيون ليڪون ڪرڪيون. بوسڪي رنگ جي ڏاءَ تي ميٽائين رنگ جي چر. ٢ کان ٣ فوٽ هيٺ. fig.30

Lr.127 گلدان جو ٽڪر. ڳچيءَ وٽ ٻه ليڪون، جي ٻين ليڪن سان ملي ٽڪنڊي اندر ٽڪنڊو چوڙين ٿيون. بوسڪي رنگ جي ڏاءَ مٿان ميٽائين رنگ جي چٽسالي. ٢ کان ٣ فوٽ هيٺ. fig.24

Lr. 196 ٽڪر جو ننڍڙو ٿانو. پاسن وٽ قطارن ۾ ليڱهون sigma. شايد نانگ وڪڙ ليڪن جي چٽسالي هجي. ڏاءُ ختم تي چڪو اٿس. چٽساليءَ جو رنگ ميٽائون. ڪمرو ـ ٨. هڪ فوٽ هيٺ. fig.26

Lr.138 گلدان جو ٽڪر. پورويچوٽ تي ورين curves جا چٽ، جيڪي ڳچيءَ وٽ نظر اچن ٿا. ٢ کان ٣ فوٽ هيٺ. fig. 14

Lr. 130 گلدان جو ٽڪر. ڳاڙهي ڏاءَ تي ڪاريءَ چٽساليءَ ۾ گل جي طرز جو ياڳو. شاه حسڻ ۽ ترهينيءَ مان اهڙيون ٻه ٽڪريون لڌيون. ٢ کان ٣ فوٽ

هيٺ. fig.18
Lr.197 گلدان جو ٽڪر. گل جو ڇٽ، ڀنڪڙيون ظاهر نظر اچن ٿيون. بوسڪي رنگ جو ڌاڱ ميٽائين رنگ جي چٽسالي. ڪمرو ۸. ٻه فوٽ هيٺ. fig.20
Lr. 182 ٺيلهيءَ (ٿالهيءَ) جو ٽڪر. بوسڪي رنگ جو ڌاڱ. ڪاري رنگ جي پٽي ۾ ڇلن جو ڇٽ. ڪمري نمبر ۱ جي مٿاڇري تان لڌو.
Lr.224 ٺيلهيءَ جو ٽڪر. رنگ جو هلڪو ڪٽو. اندرئين چمڪدار پاسي تي ڇلن جي چٽسالي. ڪمرو ۷. هڪ فوٽ هيٺان لڌو. fig.34
Lr. 21 ٺيلهيءَ جو ٽڪر. ڳاڙهي رنگ جي ڌاڱ تي ڪاري رنگ ۾ ڇلن جو ڇٽ يا چٽسالي. ۴ فوٽ هيٺ. fig.33
Lr. 137 ٺيلهيءَ جو ٽڪر. ڦڪي رنگ جو ٿانو. بوسڪي رنگ جي ڌاڱ مٿان ميٽائين رنگ جي چٽسالي (ڇٽ). ڇٽ جو نمونو گهٽو ڪري Pl.XVIII, 16, Am.146 جهڙو. ۲ کان ۳ فوٽ هيٺ لڌل. fig.15
Lr.199 گلدان جو ٽڪر. ڳچيءَ وٽ نانگ وڪڙ ليڪون. چٽساليءَ جو رنگ ميٽائون. خراب حالت ۾. ڌاڱ جو رنگ ختم ٿيل. ڪمرو ۲. هڪ فوٽ هيٺ لڌو.
Lr.104 گلدان جو ٽڪر. بوسڪي رنگ جي ڌاڱ مٿان ميٽائين رنگ جي چٽساليءَ ۾ چوڪنڊن اندر چوڪنڊا ۽ وچ ڇتڪمرا. ۱ کان ۲ فوٽ هيٺ لڌو.
Lr. 220 گلدان جو ٽڪر. بوسڪي رنگ جي ڌاڱ مٿان ميٽائين رنگ جي چٽساليءَ ۾ چوڪنڊن اندر چوڪنڊا. وچ تي ڇٽ ڪمري چٽسالي. Lr.104 وانگيان. ڪمرو ۸. ۲۵.۴ فوٽ هيٺ.

سادا ٿانو ۽ مٽيءَ جون ٻيون شيون

Lr.6 ٿالهيءَ جو ٽڪر. ٻنهين پاسي تي چڪهه. ۱ کان ۲ فوٽ. Pl.XXXIV, 22
Lr. 108 ڏکڻي پڙڳي تري واريءَ ٿالهيءَ جو ٽڪر. سچ جي ڪرڻ جو

ڪوڪيءَ طرز تي چٽ. اوچائي هڪ فوٽ هيٺ لڌو.

Lr.140 ڊگهي پڙگي تري واري ٿالهيءَ جو ٽڪر. سڄ جي ڪرڻن جو ڪوڪي طرز تي چٽ هڪ فوٽ مٿان لڌو.

Lr.142, 150 سوراخدار گلدان جا ٽڪرا. هڪ فوٽ هيٺ لڌا.

Lr.194 ٽڪر. ننڍي قسم جو ڪپو. اوچائي ١,٩ انچ.Pl.XXXVI, 20

Lr.22 ٽڪر جي پيالي جو ڪڙو (؟) سوراخ نڪتل.

Lr.20 مٽيءَ جو پڪل مٽيو، ٻه نوڪو. چگهه، گولائي ١ انچ. ١ کان ٢ فوٽ هيٺ لڌو.

Lr.113 مٽيءَ جو پڪل مٽيو. ٻه نوڪو، مٿان چگهه. گولائي ٢,١ انچ. ١ کان ٢ فوٽ هيٺ لڌو.

Lr.172 مٽيءَ جو پڪل مٽيو. ٻه نوڪو، مٿان چگهه. گولائي ١,١ انچ. ٢٦, فوٽ مٿان لڌو.

Lr.173 مٽيءَ جو پڪل مٽيو ٻه نوڪو. مٿان چگهه گولائي ٢,١ انچ ڪمرو ٢. ٩۴, فوٽ هيٺ لڌو.

Lr.188 مٽيءَ جو پڪل مٽيو، ٻه نوڪو، مٿان چگهه. گولائي ١,١ انچ. ڪمرو ٢. - ٦,١ فوٽ هيٺ لڌو.

Lr. 141 مٽيءَ جو پڪل ڊگهو مٽيو. ڊگهائي ٣,١ انچ. Pl.XXXIII, 81 هڪ فوٽ مٿان لڌو.

Lr. 19, 109, 139, 171 مٽيءَ جون پڪل ٽڪنڊي ٽڪيون. ڊيگهه ٢ کان ۴ انچ. ١ فوٽ مٿان لڌيون.

Lr.18 مٽيءَ جي پڪل پکيءَ جي شڪل تي سيٽي. ضورت ڏنگي ڦڏي. اوچائي ٢,٣ انچ. ١ کان ٢ فوٽ هيٺ لڌي. Pl.XXX-11

Lr.110 مٽيءَ جي پڪل راند گاڏي ١ کان ٢ فوٽ هيٺ لڌي.

Lr.111 مٽيءَ جي پڪل جانور جي مورتي. ڊيگهه ٧,٢ انچ. ١ کان ٢ فوٽ هيٺ لڌي.

Lr.112 مٽيءَ جي پڪل جانور جي مورتي. ڊيگهه ۹ ,۱ انچ. ۱ ڪان ۲ فوٽ هيٺ لڌي.

Lr. 193 شيشي جي چوڙيءَ جو ٽڪرو. گولائي ۸ ,۱ انچ.

Lr.176 ٽامي جو ٽڪرو. ڪنهن ڳهه جو ٽڪر. ڊيگهه ۳ , انچ.

Lr. 26 پٿر جو اوزار. مگري. ڊيگهه ۸ ,۲ انچ. سائس پٿر چنبڙيل. ۱ ڪان ۲ فوٽ هيٺ لڌو.

Lr.164 پٿر جو اوزار. مگري. ڊيگهه ۲۴ ,۲ پٿر چنبڙيل ڪمرو ۳. ۲ فوٽ هيٺ لڌو. Pl.XL

Lr.27 پٿر جو اوزار. پاساڙو. ڊيگهه ۸ ,۲ انچ. ۱ ڪان ۲ فوٽ هيٺ لڌل.

Lr.67 پٿر جو اوزار. پاساڙو. ڊيگهه ۱ ,۴ انچ. تيز ڌار سان. هڪ ڪان ۾ فوٽ هيٺ لڌو. Pl.XL.13

Lr. 68 پٿر جو اوزار. پاساڙو. ڊيگهه۲ ,۳ انچ. تيز ڌار سان. - ۱ ڪان ۾ فوٽ تان لڌل. Pl.XL, 14

Lr.69 پٿر جو اوزار. پاساڙو. ڊيگهه ۹ ,۲ انچ. ۱ ڪان ۾ فوٽ هيٺ لڌل.

Lr.72 پٿر جو اوزار. پاساڙو. ڊيگهه ۲ ,۲ انچ. ۱ ڪان ۾ فوٽ هيٺ لڌل.

Lr. 74 پٿر جو اوزار. پاساڙو. ڊيگهه ۰۸ ,۲ انچ. ۱ ڪان ۾ فوٽ هيٺ لڌل.

Lr.77 پٿر جو اوزار. پاساڙو. ڊيگهه ۷۵ ,۱ انچ. ۱ ڪان ۾ فوٽ هيٺ لڌل.

Lr. 34 پٿر جو اوزار. نوڪدار پاساڙو. ڊيگهه ٦ ,۱ انچ. ۱ ڪان ۲ فوٽ هيٺ لڌل.

Lr.257 پٿر جو اوزار. نوڪدار پاساڙو. ڊيگهه ٦۴ ,۲ انچ.ڪمرو ۳. ۸ فوٽ هيٺ لڌل.

Lr.165 پٿر جو اوزار، پاساڙو، نوڪدار. ڊيگهه ۲ انچ. ڪمرو ۱. ۷, فوٽ مٿان لڌل.

Lr.184 پٿر جو اوزار، پاساڙو، نوڪدار. ڊيگهه ۲ انچ. ڪمرو۲. ۹, فوٽ هيٺ لڌل . Pl.XL. 12

Lr.209 پٿر جو اوزار، پاساڙو، نوڪدار. ڊيگهه ٢,۴ انچ. ڪمرو ٢. ١,٧ فوٽ هيٺ لڌل .

Lr.66 پٿر جو ڪرل. وچ تي سوڙهو. ڊيگهه ٩,٧ انچ. موڪر ۴,۴ انچ. اوچائي ٣ انچ. ١ ڪان ٢ فوٽ هيٺ لڌل. Pl.XIX,38

٤. پير لاکي وارا ماڳ .Lk

Lk.34 چٽيل ٺڪر.. ٿلهو ٿانو. رنگ هلڪو ڳاڙهو. مٿيءَ سان گهٽي واري ملايل. گهرين ۾ ٻري طرز جافريءَ جي منجهه سان پن. تيز ڳاڙهي ڏاءَ مٿان ڪاري چٽسالي. Pl.XXXIII, 48

Lk.52 چٽيل ٺڪر.. ٿلهو ٿانو. رنگ هلڪو ڳاڙهو.ٿانو ۾ چمڪندڙ واريءَ جا ذرا. ٻري طرز جافريءَ جي منجهه سان گهرين ۾ پن. تيز ڳاڙهي ڏاءَ مٿان ڪاري چٽسالي. Pl.XXXIII, 44

Lk.37 چٽيل ٺڪر. ٿلهو ٿانو. رنگ هلڪو ڳاڙهو. مٽيءَ ۾ چمڪندڙ واريءَ جا ذرا. تيز ڳاڙهي ڏاءَ تي ڪاري رنگ ۾ اڀيون ليڪون. Pl.XXIII, 43

Lk.23 ٺڪر جي ٿالهيءَ جا ٽڪرا. ڪنارين وٽ، ڳاڙهي ڏاءَ مٿان ڪاري رنگ سان پٽا. اندرئين پاسي تي ڪارو لهريدار پٽو. Pl.XXIII, 49

Lk.22 ٿالهيءَ جو ٺڪر. ترو ڏم ڏم. اصل ۾ ١٠,٥ انچ. گولائي ٢/١ ١ انچ.

Lk. 48 اپو گول ٿانو. مٿي ڳچيءَ وٽ سوراخ. اصلي ٿانو کي ٽنگڻ لاءِ ٻيو سوراخ هوندو. اوچائي ١,۴ انچ. Pl.XXXVI,18

Lk.19 سادي گلدان جو ٺڪر. نوڪدار ترو. اوچائي ٢,٣ انچ. Pl. XXXVI

Lk.20 سادي گلدان جو ٺڪر. نوڪدار ترو. اوچائي٢,٢ انچ.

Lk.30 سادي گلدان جو ٺڪر.ويڻوڙو ترو. اوچائي ٣,١ انچ. Pl.XXXVI, 25

Lk.49 سادو ٿانو. ڪپو. ويڻوڙو ترو. اوچائي ٢,٥ انچ.

Lk.18 سادو ننڍڙو ٺانو. ڏڪو ترو. ۴ ,١ اوچائي. Pl.XXXVI, 17

Lk.26 سادي گلدان جو ٽڪر. منهن سوڙهو. پاسن تي ڳري يا اڀيون ليڪون. تازو موهن جي دڙي مان لڌل ٺانو جيان نوڪدار ترو اوچائي ٣ انچ.

Lk.47 سادو ٺانو، ڪوناريءَ جو ٽڪرو. اوچائي ۵ انچ.

Lk.27 سادي گلدان جو ٽڪر. ڪلهن وٽ اڀيون ليڪون. هيٺان اڀا ڪوڪي طرز تي ليڪا. شايد تصويري لکت جا حصا هجن.

Lk.43 سادي رنگ جي ٿالهيءَ جو ٽڪر. هڪ پاسي ڏانهن ڇڪيل. اوچائي ٦ ,٢ انچ.

Lk.24 سادو، گلدان جو ٽڪر. پاسي تي اڀيون ليڪون. ڳچيءَ وٽ ڳاڙهي رنگ جي ليڪ. اوچائي ۵ ,٢ انچ.

Lk.56 سادو، گلدان جو ٽڪر. پاسي تي اڀيون ليڪون. هيٺان ڇڪهن جون ٽي قطارون. اوچائي ۵ ,۴ انچ. Pl.XXXIV, 21

Lk.25 سادو، گلدان جو ٽڪر. پاسي تي اڀيون ليڪون. هيٺان پوروچوٽ تي ۾ ماڪوڙا يا لهڪيون جيڪي اڀين ليڪن مٿان ليٽڻ طرز تي چٽيل. اوچائي ۵ انچ.

Lk.12 سادي، ٽڪر جي ڏوئيءَ جو ٽڪرو. ڊيگهه ٩ ,٢ انچ. Pl.XXXIV,12

Lk.10 سادي سوراخدار گلدان جي ڳچيءَ جا ٽڪرا. اوچائي ٣ ,٢ انچ.

Lk.44 سوراخدار گلدان جا ۽ ٽڪرا. اوچائي ٦,۵ انچ. Pl.XXXIV, 23

Lk.35 ننڍي وڙ جي ٽڪر جو ڍڪڻ. گولائي ٦۴ ,١ انچ.

Lk.36 ننڍڙي وڙ جو ٺانو. ڍڪڻ. گولائي ٢۴ ,١ انچ.

Lk.1 ٽڪر جي پڪل ماتا ديويءَ جي مورتي. ڳچيءَ ۾ هار پاتل. مٿيون ڌڙ. اوچائي ٣ ,٢ انچ. Pl.XXXIV, 6

Lk.2 ٽڪر جي پڪل ماتا ديويءَ جي مورتي. باقي سر بچيل. اکيون مٽيءَ جي گولين جون ٺهيل، ڪن پيالن جيان. مٿي جي پوشاڪ اوچي.

Lk.3 ٺڪر جي پڪل ماتا ديويءَ جي مورتي. باقي سر بچيل. اوچائي ١,٦٥ انچ.

Lk.4 ٺڪر جي پڪل ماتا ديويءَ جي مورتي. باقي سر بچيل. اوچائي ٢ انچ.

Lk.5 ٺڪر جي پڪل ماتا ديويءَ جي مورتي. مٿيون ڌڙ. چيلهه تي ڪنهن ڳهه جو اهڃاڻ. اوچائي ١,٦٥ انچ.

Lk.54 ٺڪر جي پڪل ماتا ديويءَ جي مورتي.وچون ڌڙ. ڳچيءَ ۾ هار جو اهڃاڻ ۽ چيلهه جي ڳهه جا اهڃاڻ. اوچائي ٢,٥ انچ.

Lk.58 ٺڪر جي پڪل ماتا ديويءَ جي مورتي. سيني کان ولي مٿيون پاسو رهيل. پيالن وانگي ڪن. اوچائي ٣,١ انچ. Pl.XXXIV, 7

Lk.55 مٽيءَ جي پڪل ڪا شيءِ. شايد ڪنهن مورتيءَ جو وچون ڌڙ هجي. سٿرون تمام ٿلهيون. هيٺين پاسي تي سوراخ. اوچائي ٢,٢ انچ.

Lk.6 مٽيءَ پڪل جانور جي مورتي. شايد مينهن آهي. سالم نہ پر ڀڳل ٽڪرو. اکين جي جاءِ تي مٽيءَ جون گوليون رکيل. جنگهون ظاهر نظر اچن ٿيون. اوچائي ١,٩٥ انچ. Pl.XXXIV, 10

Lk.28 مٽيءَ جي پڪل پر ڀڳل، ڪتي جي مورتي. جنگهون صاف ظاهر ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. اوچائي ٢,٢٥ انچ.

Lk.11 مٽيءَ جي پڪل ٻاراٽي راند گاڏيءَ جو ٽڪرو. ڊيگهه ٣,٩٥ انچ. Pl.XXXIV, 10

Lk.29 مٽيءَ جي پڪل ٻاراٽي راند گاڏيءَ جو ڦيٿو. گولائي ٢,٦ انچ. Pl.XXXIV, 2

Lk.14 مٽيءَ جي پڪل چوڙيءَ جو ٽڪرو. گولائي ٣,٢ انچ.

Lk.15 مٽيءَ جي پڪل چوڙيءَ جو ٽڪرو. گولائي ٣,٩ انچ.

Lk.16 مٽيءَ جي پڪل چوڙيءَ جو ٽڪرو. گولائي٢,٢ انچ.

Lk.32 مٽيءَ جو پڪل گول مٽيو (؟) يا ڇلو. گولائي ١,٨ انچ.

Lk.31 مٽيءَ جو پڪل نوڪدار روهڙو. ڇر جا اهڃاڻ نظر اچن ٿا. ڊيگهه

١,٨ انچ. Pl.XXXIV, 3

Lk.63 مٽيءَ جي پڪل ٽڪي. ٻن طرفن کان اڌ گول نشان. گولائي ۴ انچ. Pl.XXXIV,20 گول نشان شايد ان ڪري ٺيا آهن، جو ان کي آلي هجڻ وقت آڱرين ۾ جهليو ويو جو Lk.46 مان صاف نظر اچي ٿو. .463 Ch., cf. 42

Lk.46 مٽيءَ جي پڪل ٽڪي. پاسي تي گول نشان. ڪجهه تباهه ٿيل. گولائي ٣,٧٥ انچ. اهي گول نشان Lk.63 کان وڌيڪ چٽا آهن.

Lk.59 مٽيءَ جو پڪل مٽيو. ڊگهيري شڪل. ڊيگهه ٢,٧ انچ. Pl.XXXIII, 30

Lk.41 پٿر جا پنج مٽيا. (a) هڪ چپٽري مٽئي جو ٽڪر ٥, انچ. (b) گول ڊگهيرو ننڍڙو ڊگهائي ٩, انچ، (c) چپٽرو. گولائي ٢۴, انچ. (d) چپٽرو گولائي ٢, انچ. .(e) چپٽرو گولائي ١٥, انچ. Pl.XXXIII, 28

Lk.51 پٿر جو ٽور جو وٽ. ڇهه پاسئون. 75. x .95 x .95 . Pl.XXXIII, 45

Lk.45 هڏي جي آر (؟) جو ٽڪرو. ڊيگهه ١,٥٥ انچ. Pl.XXXIII,29

Lk.33 پٿر جو اوزار. پاساڙو. ڊيگهه ١,٢٥ انچ. Pl.XL, 25

Lk.40 پٿر جو اوزار. پاساڙو. ڊيگهه ٢,٢٥ انچ. Pl.XL, 24

٥. جهانگار جي پرسان دڙو .JH

JH.1 ٺڪر جي چلَ. رنگ ڪٽو. چمڪدار. اوچائي ٦,٧ انچ. منهن وٽ گولائي ساڳي Pl.XXXV,5

JH.54 ٺڪر جو وڏو ٿانو. رنگ ڪٽو. اوچائي ١٦,٥ انچ. لوٽيرو ترو. ڌرتيءَ ۾ اندر کپائي رکڻ واسطي. منهن وٽ گولائي ١١,٧٥ انچ. ڪنارين وٽ هيٺ ڳهرا گول دائرا. چگهن جي قطار. هيٺ چٽ، جهڙا جهڪر ۽ لوهر جي ماڳن تان لڌا. اناڙي ڪاريگر جو بڻايل.Pl.XXXV, 10

JH.9 چلَ جو ٽڪر. ڪٽو ٿانو. اوچائي ٢,٥ انچ. پرروچوٽ تي ٽي نانگ وکڙ

گهريون ليڪون. Pl.XXXI, 20

JH.12 چلَ جو ٽڪر. ٿانو جو رنگ ڪٽو. اوچائي ٥,٥ انچ تري ۾ آر پار سوراخ. اندرئين پاسي ڪلهن تي اپريل پٽا. Pl.XXXI, 33

JH. 13 چلَ جو ٽڪر. پوروچوٽ تي چار اپيون گهريون ليڪون. پيگهڙ تي گهرين ۾ مانڊاڻيءَ جا نشان. چٽسالي ڪوڪي طرز ۾.

JH.14 چلَ جو ٽڪر. رنگ ڪٽو. گهريءَ جافريءَ جي منجهه سان ٽڪنڊو، جنهن جي مٿين ڪنڊ ڳچيءَ ڏانهن اشارو ڪري ٿي. چٽسالي ڪوڪي طرز ۾ Pl.XXXI, 21

JH.17 وڏي ٿانو جو ٽڪر. رنگ ڪٽو. ڪوڪي طرز تي چوڪڙين جي قطار. Pl.XXXI, 28

JH. 18 چلَ جو ٽڪر. ڪوڪي طرز ۾ چوڪڙين جي قطار. Pl.XXXI, 32

JH.26 وڏي منهن سان ٿانو. ڪلهن وٽ ٽِن. ٿانو جو رنگ ڪٽو. Pl.XXXI, 11

JH.4 ڪٽوري جو ٽڪرو. ڳچيءَ وٽ ٽِن. ٽن جي هيٺان ٻنهي پاسي وڏا چڱهه. ٿانو هلڪو ڳاڙهو. Pl.XXXI, 6

JH.21 ٿانو جو ٽڪر. رنگ ڪٽو. ڪوڪي طرز تي چوڪڙين جي قطار. Pl.XXXI, 27

JH.48 ٿانو جو ٽڪر. رنگ ڪٽو. ڪوڪي طرز تي چوڪڙين جي قطار. Pl.XXXI, 22

JH.49 چلَ جو ٽڪر. رنگ ڪٽو. اوچائي ٢,٦ انچ. ڪوڪي طرز. پوروچوٽ تي ٻه نانگ وڪڙ ليڪون. Pl.XXXI,13

JH.55 چلَ جو ٽڪر. رنگ ڪٽو. اوچائي١ ,٢ انچ. ڪوڪي طرز جي چٽسالي. Pl.XXXI, 5 ;JH 49 وانگيان.

JH.32 پيگل ٿانو. رنگ ڪٽو. پاسن جي چوڌاري ڏندڙيون. اوچائي ٥,٥ انچ. Pl.XXXI, 4

JH.29 چٽيل ٺڪر. ٿانو جو رنگ هلڪو ڳاڙهو. پوري رنگ جي ڏاءَ تي ميٽائين رنگ جون چوڪڙيون.

JH.30 چٽيل ٺڪر. ٿانو جو رنگ هلڪو ڳاڙهو. ٻه پٽا جن ۾ چوڪڙين جون قطارون. چٽسالي ختم ٿيل. پريل نانگ وڪڙ پٽو. ونگ جيان وٿيون. هلڪي ڳاڙهي رنگ جي ليڙ مٿان ميٽائين رنگ جي چر. Pl.XXXI, 29

JH.31 چٽيل ٺڪر. رنگ هلڪو ڳاڙهو. مڪيہ چٽسالي ختم ٿيل. پريل نانگ وڪڙ پٽو. ونگ جيان وٿيون. هلڪي ڳاڙهي رنگ جي ليڙ مٿان ميٽائين رنگ جي چر. Pl.XXXI-30

JH.38 چٽيل ٿانو جو ٺڪر. هلڪي ڳاڙهي رنگ جي ليڙ تي ميٽائين رنگ ۾ چوڪڙين جي چٽسالي. Pl.XXXI, 23

JH.40 چٽيل ٿانو جو ٺڪر. هلڪو ڳاڙهو رنگ. هلڪي ڳاڙهي رنگ جي ڏاءَ تي ميٽائين رنگ ۾ پوروچوٿيون نانگ وڪڙ ليڪون. Pl.XXXI, 26

JH.41 چٽيل ٿانو جو ٺڪر. رنگ هلڪو ڳاڙهو. چوڪڙين جا ٻه پور وچوٽا پٽا. هيٺ پريل پٽو. Pl.XXXI,30 وانگي. هلڪي ڳاڙهي رنگ جي ڏاءَ جي مٿان، ميٽائين رنگ جي چٽسالي. Pl.XXXI,31

JH 43 چٽيل گلدان جو ٺڪر. ٿانو جو رنگ هلڪو ڳاڙهو. ٻن پٽن ۾ ٻه پوروچوٿيون لهيڪيون. بوسڪي رنگ جي ڏاءَ تي ميٽائين رنگ جي چٽسالي. Pl.XXXI, 24

JH.56 چٽيل گلدان جو ٺڪر. رنگ هلڪو ڳاڙهو. ٻه پوروچوٿيون چوڏاري لهيڪيون. چٽ Pl.XXXI, 30 وانگي. ڳاڙهي رنگ جي ڏاءَ مٿان ميٽائين رنگ ۾ چٽسالي. Pl.XXXI, 25

JH.53 مٽيءَ جو ڪچو اڻ پڪل مٽيو. ڪوڪيءَ طرز تي پوروچوٽ ليڪون. گولائي ١,٦ .Pl.XXXIII, 64

JH.34 مٽيءَ جي پڪل مٽي جو اڏ. ڏنگو ڦڏو. گولائي ٣,٥٥ انچ.

JH.46 b. مٽيءَ جو پڪل ڦيٿو. ٿانو جي پاسي مان جوڙيل. گولائي ٢,٧ انچ.

مٿس هڪ پاسي تي چَڪَ جو نشان .

JH. 51 ٽامي جي آر جو ٽڪرو ڊگهائي ١, ٢ انچ. Pl.XLI, 1

JH.52 ٽامي جي چيٽيءَ جو ٽڪرو. ڊيگهه ٢٥, ١ انچ. Pl.XLI, 2

JH. 5 پٿر جو اوزار. پاساڙو. ڊيگهه ٤٨, ١ انچ. رنگ پورو. شڪل نوڪدار. Pl.XL, 29

JH. 7 پٿر جو اوزار. پاساڙو. ڊيگهه ٢٥, ٢ انچ. رنگ جو پورو ٿورا ڪارا نشان. Pl.XL, 30

باب ڇهون

جوهيءَ جي جابلو علائقي ۾

غازي* شاه جو دڙو

ڇهين کيرٿر جي ويجهو ويجهو، تيئن منڇر وارو ميدان مٿاهون ڏسڻ ۾ ايندو. وچ واري علائقي ۾ ڪاٿي ڪاٿي اڪيليون ٽڪريون آهن، جن سبب اتر کان ڏکڻ پکڙيل هي ٽڪرائتو علائقو بنجي پيو آهي.ان کان پريان پٽ نالي هڪ جبل آهي جنهن جي لاهه ۲۰ ميل ۽ اوچائي ۲۷۹۰ فوٽ آهي. هن متعلق جيالاجيءَ جي ماهرن جو چوڻ آهي ته مخالف طرف تي لڙيل، کيرٿر رينج [1] جي چن جو وڏي ذخيري وارو جبل آهي. هن جبل جي هڪ چڪ تي مسلمانن جي پير غازي شاه جو مقبرو آهي، (Pl.VII-c) ۽ هن ايراضيءَ تي به غازي شاه پنهنجو نالو پيو آهي. ائين ڪلاڪن جي سواريءَ کان پوءِ اسان هتي پهچي، پنهنجي واند هنئين. غازي شاه واري چڪ کان هيٺان واديءَ ۾ اٽڪل ۲۵ فوٽن جي اوچائيءَ وارو مٽيءَ جو دڙو آهي، جنهن کي پياري جي ماڙي چوندا آهن. سندس چوڌاري وڻ آهن (Pl.VII, a) ان بابت اهو ٻڌايو ويجي ٿو ته هي ماڳ پياري نالي مسلمان آباد ڪيو هو، جنهن جي مزار غازي شاه جي پرسان آهي. هن علائقي ۾ پياري متعلق ڪيئي ڳالهيون مشهور آهن. جيئن ته اهي اسان لاءِ ڪا اهميت ڪونه ٿيون رکن، ان ڪري اهي هتي ٻڌائڻ مناسب نه ٿيون لڳن. پر اهم نقطو اهو آهي، ته هن دڙي جي مٿان پنهنجي ڪچي جاءِ ٺهرائي، سندس چوڌاري ڏنگي ڦڏي پٿر جو ڪوٽ ڏياري پنهنجي رهائش گاه کي مضبوط ڪري ڇڏيو هو. مگر هڪ طاقتور جادوگر پنهنجي وڏي طاقت سان حملو ڪري ان ڪوٽ کي چوٽ ڏئي ڊاهي پٽ ڪري ڇڏيو ۽ پياري پيش پئي جان ڇڏائي. اها ڳالهه ڪيئن به هجي،

---

1. Blanford, *Geology of Western Sind*, p.111.

* هن ماڳ کي ڳاجي شاه سڏيو ويندو آهي. (مترجم)

پر اها هڪ حقيقت آهي، تہ هيءَ جاءِ دڙي جي ڍير ۾ ڍڪيل ۽ چڏيل مال مان نهي هئي. نتيجي ۾ هي گهر ۽ تعمير ٿيل ننڍڙي قلعي (ڪوٽڙي) واري ايراضي ٽڪرين ۽ ٻين پراڻين شين سان چٽيل ڏسڻ ۾ اچي ٿي. پياري جي اڏاوتن جو پنجهو اصلي دڙي کان ١٠ يا ١٢ فوٽ مٿي آهي. دڙي جي لاهہ ۾ ڪنهن تازي دور سان واسطو رکندڙ جايون آهن. ان جي ثابتي اها آهي تہ ڏرتيءَ جي مٿاڇري کان ٢٠ فوٽ مٿي هڪ پڪ سرائين ٻيت نظر اچي ٿي. پٽ ۾ استعمال ٿيل سرن جي ماپ 9 x 5 3/4 x 1 3/4 انچ آهي. ان جڳهہ جي ويجهو، اٽڪل ١٦ فوٽن جي اوچائيءَ تي مٿاڇري تان ٿامي جو هڪ سڪو لڌو ويو، جنهن جو مسلمان دور سان تعلق هو. پر هن دڙي جي پراچينتا، سنڌ جي ڳاڙهي ٿانو مٿان ڪاري چٽسالي؛ وارين ٺڪرين، پٿر جي اوزارن، سوراخدار ٿانون، مٽيءَ جي پڪل مورتين، مٽين ۽ چوڙين جي ٽڪرن مان ٺي چٽي هئي، جيڪي دڙي جي مٿاڇري تي چوڌاري ڪنڊڙيا پيا هئا. اسان کي اتان آمريءَ جي چٽيل ٿانون جهڙا ٿانو بہ مليا، جن جي ڳچين تي ڳاڙهسرو پورو پٽو هو ۽ ننڍين ناڻگ وڪڙ ليڪن يا ورين جي چٽسالي هئي.

گرم جهرڻي پرسان هڪ دڙو

هن ماڳ جي اهم ڳالهہ اها آهي، تہ پر وارين ٽڪرين مان هڪ جهرڻو نڪري غازي شاه واري جبل جي ڪچ ۾ چوڙ ڪري ٿو. هيءُ پنهنجي ورن جو ويروتار وهندڙ هڪ جهرڻو آهي. بلان فورڊ[1] هن چشمي کي ڏٺو هو. سندس بيان آهي تہ هيءُ جهرڻو مٿان ٽڪرين تان وهي هڪ غار مان نڪري هيٺ واديءَ ۾ ناڙيءَ ۽ ڪيرٿر جي واهين ۾ وهي ٿو. هن غار مان چشمي جو پاڻي نڪري ٿوري فاصلي تائين سيڙهيءَ (چن) جي ٽڪرين مان وهي، ٻہ سو فوٽ اتاهينءَ چوٽيءَ تان هيٺ ڪري، زمين تي ڪيترن گزن جي پنڌ تائين وهندو رهي ٿو. پاڻي ٽڪريءَ تان هيٺ چن جي پڊل هڪ ٻاقيءَ ۾ وهندو رهي ٿو. چن جي

1. *Geology of Western Sind*, pp.11-12. The spring is described also by an earlier writer, Capt. Vicary who was an officer under Sir Charles Napier.__*Proceedings of the Geological Society of London*, Vol. III (1847), p.345.

ٽڪرين مان گذر ڪري چن پاڻيءَ سان ملي وڃي ٿو ۽ چن جي اها ڀاڱي يا واهي پاڻ مـرادو ٺهجي پئي آهي. نظر ڦـيرائڻ سـان چوڌاري ٽڪـريءَ مٿـان پاڻيءَ جون اهڙيون ڀاڱيون، نظر اينديون آهن. ان ۾ ڪو شڪ ڪونہ آهي، تہ هتي جيڪـو اچو چن نظر اچي ٿـو، سـو ان جهرڻي جي پاڻيءَ سـان گڏ هتي پهـتو آهي. پـر وارين ٽڪرين تي پئي قسم جو چن ڏسڻ ۾ اچي ٿو، پر اهو جهرڻي جي پاڻيءَ جي سنوت کـان گـهـٽـو مٿي آهي. شـايد پراڻي زمـاني ۾ جهرڻي جو پاڻي ايڏانهن وهندو هو. واهين ذريعي پاڻيءَ جي مکيہ وهڪري کي ڦيرائي هتي ماڳن جي پير ۾ آندو ويو آهي ۽ هن پاڻيءَ کي آباديءَ ۽ ٻين مقصدن لاءِ استعمال ڪيو ويو ٿو. پراڻي زمـاني ۾ هن جهـرڻي جي پاڻيءَ مـاٿهن کي ڇڪي هتي آندو هوندو. هن متعلق بلان فورڊ جو ٽڪرين مٿان پراڻين واهين وارو بيان دلچسپيءَ کان خالي نہ آهي. هن ٽڪـرائتي علائقي جي آباديءَ جو دارومـدار فقط هن جهرڻي جي پاڻيءَ تي ڪونهي، پر مينهن جو پاڻي بہ جابلو نين ذريعي هيٺ لهي ايندو آهي. هن ڏس ۾ نئن نٽنگ پنهنجي لحاظ سـان وڏي اهميت رکي ٿي، جيڪـا برسـات جي رت ۾ پيـر غاي شـاه وٽان وهندي آهي. انهن مـاڳن جي پرسـان ماڙي نالي هڪ وڏي کڏ Mari Khad مشـهور آهي، جنهن ۾ گهڻو پاڻي اچي ڪٺو ٿيندو آهي، جيڪـو سال جو وڏو حصو پرپاسي جي زمين لاءِ آباديءَ جو ذريعو بنبو آهي.

ڪاهي -١

دڙي (Pl.XLIV) جي مختلف ڇهن جاين تي کوجنا واسطي کڏون ۽ ڪاهيون کوٽايون ويون. ڪـاهي -١، دڙي جي اوڀـارين طرف 42 X 15 فوٽ کٽائي سندس اونهائي ١٥ فوٽ رکي وئي. ڪاهيءَ جو مٿيون پاسو ١١ فوٽ ٨ انچ مٿي ۽ ترو دڙي جي پيڙهہ کـان ٢ فـوٽ ٢ انچ هيٺ هو. هن کـوٽائيءَ مـان اسان کي ڀن پراڻن تهن بلڪ ٽن تهن جا اهڃاڻ مليا. مٿئين تهہ مان ڏنگيون ڦڏيون پٿر سـان ٺـهيل پيـتيـون مليـون. انهن پـتين جون هيٺ پيڙهيون هيـون. اهي مـختلف سنوتن جي مـاپن سـان مليون، جيـڪي ٻہ فـوٽ ٨ انچ کـان ۴ فـوٽن جي وچ تي، دڙي جي تري کـان مٿي هيـون. ان کـان پوءِ دڙي جي تري وٽ يا ٻين لفظن ۾ ائين

ڇنڇي تہ ڏرتيءَ جي مٿاڇري جي سنوت تي وچين تهہ جا نشان مليا ۽ ان ڪان ڀہ فوٽ هيٺ ٽئين تهہ جا اهڃاڻ مليا. هيٺ کوٽائي ڪانہ ٿي سگهي، ڇاڪاڻ تہ هيٺان ٽڪرائتو مٽاڇرو هو. پهريان ٻئي تهہ لڪرين، پنجهوءَ ۽ سروٽن جي وچ واري ڍير ڪري الڳ الڳ هئا ۽ انهن کي پنهنجي جدا جدا تهن جي حيثيت ۾ سڃاڻي پئي سگهيا سون. هر هڪ تهہ تي نهيل اڏاوت جا نشان گم هئا. پر ڪاٿي ڪاٿي ڪجهہ پٿر ۽ پڳل ٽتل پٽين جا اهڃاڻ باقي هئا. هر هڪ کوٽائيءَ مان اسان کي ڳاڙهي رنگ مٿان ڪاري چٽسالي وارا ٿانو گهٽائيءَ ۾ مليا. ڪاٿي ڪاٿي پوري رنگ وارن سيمون قسم جي ٿانون جون لڪريون بہ لڌيون، جيڪي وڏ ۾ ساديون (ريءَ چٽ) هيون. اهي مذڪوره ساديون لڪريون ڏرتيءَ جي مٿاڇري ڪان ڇهہ فوٽ مٿي لڌيون ۽ ڏرتيءَ جي مٿاڇري تائين لينديون رهيون. ڏرتيءَ جي مٿاڇري ڪان ۲ فوٽ مٿان آمريءَ جي ٿانون جيان ٻن رنگن جي چٽساليءَ وارا ٿانو، هن ڪاهيءَ ۾ پهريون دفعو نظر آيا ۽ ڏرتيءَ ڪان ڀہ فوٽ هيٺ واري مٿاڇري تائين اهي ڳاڙهي رنگ تي ڪاريءَ چٽساليءَ وارا ٿانو ملندا رهيا.

ڪڏ ۲ ۽ ۵

ڪڏ نمبر ٻي دڙي جي چوٽيءَ ڪان ۱۷ فوٽ هنئي وئي ۽ پنج فوٽ هيٺ کوٽي وئي. هن ڪڏ ۽ سندس پرپاسي مان آمريءَ جي وڏ ورن وارا ٿانو هٿ لڳا. تنهن ڪري ٻنهي قسمن جي گڏيل موجودگيءَ تي يقين ڪرڻ واسطي وڌيڪ کوٽائي لازمي ٿي پئي. ان ڳالهہ کي نظر ۾ رکي، دڙي جي مختلف جاين تي، ڪڏ ۲، ۴ ۽ ۵ هٿائي وئي. ڪڏ يا ڪاهي نمبر ۳ جي لام ۴۰ فوٽ ۽ منڊو ۸ فوٽ رکيو ويو هو ۽ دڙي جي چوٽيءَ ڪان ۲۹ فوٽ هيٺ ڪان شروع ڪرائي، ۳۹ فوٽ ٦ انچ تي بيهاري وئي. ڪاهي نمبر ۴ جي لام ۳۵ فوٽ، منڊو ۸ فوٽ ۽ دڙي جي چوٽيءَ ڪان ۳۰,۵ فوٽ هيٺ ڪان شروع ڪرائي وئي ۽ ۴۱,۵ فوٽن تي پهچي، کوٽائي ختم ڪرائي وئي. ڪاهي نمبر ۵ جي لام ۱٦ فوٽ ۽ منڊو ۸ فوٽ رکيو ويو هو. دڙي جي چوٽيءَ ڪان ۳۲ فوٽ هيٺ ڪان شروع ڪرائي

٩، ٤٣ فوٽن تي بيهاري وئي. کاهي نمبر ١ وانگي هتي سيني کاهين مان جڳهي انگ ۾ ہہ رنگو ٺڪر مليو. پنهي وڙن جي ٺڪرن تي ويچار ڪيوسون، تہ کاهي ١، ٣ ۽ ٥ مان پنهي وڙن جي ٿانون جي ورهاست هن طرح ڏسڻ ۾ آئي: پنهي وڙن وارا ٿانو ٣٥،٧ ۽ ٣٩،٢ جي وچ تي اسان جي سوچيل تهہ کان هيٺ مليا. ٢٨،٨ فوٽ ۽ ٢٥.٧ فوٽن جي وچ واري مٿاڇري تان بہ بلڪل گهٽا مليا. ٣٠،٤ فوٽ کان ٣٢،٣ فوٽن جي وچ تي تمام ٿورا نظر آيا، جيڪا سوچڻ جي ڳالهہ هئي. ان کان هيٺ تہ تمام گهٽ هئا. اسان ڏٺو تہ ڳاڙهي رنگ تي ڪاري چٽسالي وارا ٿانو ٣٠،٤ کان ليڻ شروع ٿيا، انهن سان گڏ ئي ہہ رنگا ٿانو پڻ لڌا. ڪجهہ مٿئين سطح تي ملڻ کان سواءِ اهي ہہ رنگي وڙ وارا ٿانو ٣٠،٤ فوٽن کان وٺي اسان جي سوچيل تهہ کان هيٺ، ٤٢،٥ فوٽ تان لڌا. پر ٣٥ فوٽن ۽ ٤٢،٥ فوٽن جي وچ تي سنڌن انگ وڏيءَ جڳهائيءَ ۾ هو.

کاهي ٦

تاريخ کان اڳ واري دور جي پوئين عهد سان لاڳاپيل شيون غازي شاهہ واري دڙي مان کاهي نمبر ٦ مان مليون. ان کاهيءَ جي اونهائي دڙي جي چوٽيءَ کان ١۴ فوٽ ۽ پاڻ کاهي ٦ فوٽ گهري هئي. هن کاهيءَ ۾ پٿر سان جوڙيل هڪ پٽ ڪوٽي ظاهر ڪئي وئي. هن پٽ جي پاسي مان، ثقافت جي هن مرحلي سان واڳيل ٺڪر ۽ ٻيون شيون مليون. هن دور سان اڻ لاڳاپيل هڪ ہہ رنگو ٺڪر جو وڙ بہ هتان هٿ آيو. هن وڙ جي اڪيلي ٿانو جو هتي يا ٻين جڳهين جي مٿئين تهن ۾ ليڻ مختلف دورن جي تهن جي گڏجي وڃڻ ڪري ٿيو آهي، جنهن جو ذڪر اسان مٿي ڪري آيا آهيون. هن حقيقت کي هيٺين سمجهائي سگهجي ٿو تہ مٿيون تهہ مسلمان دور سان واسطو رکي ٿو، جنهن سان سر جي مٿين اڏاوت تعلق رکي ٿي. ان جي اڏاوت ۾ جيڪو سامان ڪم آندو ويو آهي سو نئون ڪونہ هو. پر دڙي جي هيٺين تهن مان ڪوٽي استعمال ڪيو ويو هو. تنهن ڪري هيٺين تهن واريون شيون ڪجهہ اچي مٿئين تهہ وارين شين سان گڏجي ويون، جن جو

بنيادي طور تي هن تهه سان ڪو ڳانڍاپو ڪونه هو.

ڳاڙهي رنگ تي ڪاري چٽساليءَ وارا ٿانو

جيئن ته چٽيل ٺڪر جو وڏو انگ غازي شاه مان لڌو آهي، (Pls. XXVI, XXVII, pp-95 - 99) تنهن ڪري اسان تي لازم آهي، ته ان جو وستار پيرائتي نموني ٻڌايون. انهن ٿانون مٿان ٿيل چٽسالي اهم ڪردار ادا ڪري ٿي. مان اوهان کي پهريندي ڳاڙهي رنگ مٿان ڪاري چٽسالي واري ٿانو متعلق ٻڌائيندو هلان. هيءَ ڳالهه ڌيان ۾ رکڻ گهرجي ته انهيءَ وڙ وارا ٿانو ٻن مختلف تهن سان لاڳ (تعلق) رکن ٿا. انهن جون ڪجهه طرزون، جيئن ڏڳي ۽ وڻ وارو چٽ، گهٽو ڪري پراچين سمئه واريءَ وستيءَ سان واڳيل آهي. ڪا چٽسالي في سيڪڙو اهڙي به آهي، جو خود موهن مان به ڪونه ملي آهي.

ڏڳي جي چٽسالي

هتان جون ڪي چٽساليون اهڙيون آهن، جن جو لاڳ (تعلق) چوچائي سنسار سان آهي. پر انهن جو مکيه چٽ ڏڳي وارو آهي. Pl.XXVI, 12, 22, 26; Pl.XXVII, 26. هيءُ جانور، سنڌين جي سماجي زندگيءَ ۾ مکيه جڳهه والاري ٿو. موهن ۽ هڙاپا مان ان جي مورتين جو وڏو انگ مليو آهي. پر جيستائين موهن جي ٿانون جي چٽساليءَ جو تعلق آهي، جيڪا اڄ تائين ملي سگهي آهي[1]، ته ان ۾ ڏڳي جي چٽسالي ڪانه ملي آهي. غازي شاه جي ٿانو جي چٽساليءَ ۾ ڪنيٽ واري ڏڳي جي چٽسالي ملي آهي. اهڙا هڪ يا به مثال اسان کي نال[2] جي ٿانون جي چٽساليءَ ۾ ملن ٿا. پر ڏکڻ بلوچستان جي ڪولي ۽ ميهي[3] جي ماڳن تان ڏاڍا ججها مليا آهن. انهن جي چٽساليءَ جون وصفون، غازيءَ شاه مان ملندڙ ٿانون جي چٽساليءَ جون خوبيون هڪ ٻئي سان ڀيٽ ڪائين ٿيون ۽ آهي، اِ هي آهن ته هن جانور جي چٽساليءَ جا ڪجهه پاڳا هڪ رنگ ۾ پريل آهن، ته ڪي وري ٻري طرز جافري ورن تي آهن. غازيءَ شاه جي ڏڳي جي

1. *Mohenjo-daro,* Vol. I, p.324. 2. *Ibid.*, No.35, Pl. XVII, fig. 59.
3. *Mem. A.S.I.*, No.35, Pl. XVII, fig.59, *ibid.*, No.43, Pl.XXII, Kul.v.iii.1 and Pl. XXVIII, Mehi, 1. 7. 2.

ڳچي هڪ رنگ ۾ پـريل ڪانـہ آهي. GS 119 (Pl.XXVI, 20) چاڪاڻ تہ ڪن ڪي سجاڻ واسطي ائين ڪيو ويو آهي. ساڳي ريت اک جي پرسان وٽي چڙي وئي آهي. نال واري ڏڳي ۾ اک ۽ ڳچيءَ ڪي هڪ جهڙو رکيو ويو آهي ۽ گـهـٽن ڳڻن ۾ ڪولي ۽ ميهيءَ سان پيت آهي. غازي شاه جي -GS,165 Pl.XXI,3، تصوير هڪ علامتي چٽسالي آهي، جنهن ۾ ڏڳي جا پير پکيءَ جي پيرن سان پيت آهن GS.165-(Pl.XXVII,26) ۾ تير جي اٽي جيان هڪ وڻ ۽ ڏڳي جو چٽ ڏيکاريو ويو آهي ۽ اهڙو ميهي[1] مان پڻ لڌو آهي. سوس[2] جي ٻئي دور وارن اچيءَ مٽيءَ جي ٿانون تي اپريل چٽساليءَ ۾ ڏاند جي تصوير بہ ملي آهي. پر سوس جي چٽيل ٿانو تي اهڙي چٽسالي موجود ڪانہ آهي. العبيد مان اهڙيءَ اپريل چٽسالي وارا ٿانو مليا آهن، پر اتي بہ ٿانو تي چٽيل تصوير نہ تي نظر اچي. سنڌ ۽ بلوچستان جي ٿانو تي ڏڳي جي چٽسالي اوير جي چٽسالي جي نواڻ سان تعلق رکي ٿي.

روجهہ Antelope

سڱن واري چوپائي جي تصوير آهي، جيڪا اسان رڳو Pl.XXVI, 13 - GS.159 ۾ ڏسون ٿا. گهٽو ڪري ٿانو تي ڪيترن روجهن جون تصويرون چٽيل آهن. وڻن جي چٽسالي جهنگ ڏيکارڻ جي خيال کان ڪيل آهي. امڪان اهو آهي تہ GS .151 واري ٿانو جو ٽڪر ساڳيءَ چر سان واسطو رکي ٿو. موهن مان روجهہ جي چر وارو ٿانو تمام گهٽ مليو آهي، اتي جدا نموني جي نظر اچي ٿي.

مور ۽ ٻيا پکي

پکين جي چٽساليءَ سان لاڳاپيل ڪيترائي ٽڪر لڌا آهن. Pl.XXVI, 2- GS.103, 104 ۾ اهڙو پکي هيڏانهن هوڏانهن گهمندي ڦرندي واري طرز ۾ ڏيکاريو ويو آهي. GS.78 ۾ اسان هڪ پکيءَ ڪي پنهنجي چهنب ۾ نانگ جهليل ڏسون ٿا. اهو پکي مور آهي، جنهنڪي سندس ڪلنگيءَ

1. *Mem. A.S.I.*, No.43, Pl. XXVIII, Mehi,1.7.2.
2. *Mem. Del. en Perse*, tome XIII, Pl. XXXIV, figs. 5, 6.

مان سجاڻون ٿا. GS 78 ڪي هڪ جهڙائيءَ جي نقطہ نگاه کان چانهونءَ جي دڙي مان اهڙي چٽساليءَ سان پيٽي ڏسي[1] سگهون ٿا.

پوٽن وارا چٽ

چٽيل ٺڪر جو وڏو انگ اهڙي چٽساليءَ سان تعلق رکي ٿو، جنهن جو اوپڙ جي سنسار سان لاڳاپو آهي. تير جي اٽي جهڙي پوٽي جي چٽسالي اسان، GS-7, 8, 52, 71, 86, 145, 146,165 ۾ ڏسون ٿا، جيڪي Pl.XXVI, 11, 12 ۾ ڏنل آهن. جن ۾ هڪ وڻ يا پوٽي کي پٽن کان سواءِ لامن سان چٽيو ويو آهي. پن جي ڏانڊيءَ وارو حصو ونگو آهي. جنهن تي ڪانَ (تير) چٽساليءَ جي علامت سان چٽو ڪيو ويو آهي. مٿين چٽسالين ۾ لامن کي سڌين ليڪن يا ليٽن ۾ ظاهر ڪيو ويو آهي. پر ,GS.188, 237, 238 255, 203-305, (Pl XXII, 36) ۾ انهن کي وڏيڪ موڪرو ۽ ٿبڪن سان وريون ڏئي پڌرو ڪيو ويو آهي. پير جي هڪ وٽندڙ چٽسالي بہ آهي. سندس پن (Pl.XXVI,1), GS.100, 2.13, 6 ۾ واضح آهن. جيڪي ورين ۽ ونگين سان گڏيل آهن. جيئن اسان Pl.XXVI, 20 ۾ ۽ لوهر جي Pl.XXII, 12 ۾ ڏسي سگهون ٿا. هوبهو اهڙا چٽ داٻڙ ڪوٽ[2]، (اتر بلوچستان) مان بہ مليا آهن. ڪڇيءَ جي چٽسالي اسان GS.Pl.XXVI, 14 ۾ چڱيءَ پر ڏسي سگهون ٿا. ڪڇين جا ٿرها (GS.134-(Pl.XXVI, 34 ۾ چٽيءَ ريت چٽيل آهن. انهن ٿرهن[3] کي، عالمن جي راءِ موجب، ٿڻي ڏند جهڙي چٽ ۾ چٽو ڪيو ويو آهي. اهڙو نمونو پوري چٽ جي اڻ هوند ڪري آهي. پيو نمونو، جيڪو اسان ڪڇيءَ جي چٽ جو نقل ڏسون ٿا، سو GS 157 ۾ ڏسي سگهجي ٿو ۽ پيو اهڙو وڻ GS.101,151,159 ۾ بہ موجود آهي.ہ نوڪي پن وارو پوٽو GS.187 ۾ پڌرو آهي. ساڳئي نموني جا پن اسان GS.215 ۾

1. Cf. *Mem. Del en Perse,* tome XII, pp.215-16, figs. 430-433.
2. *Mem. A.S.I.*, No. 37, Pl. XV, D.N.c.8.
3. Cf. a similar tree design on the Samarra pottery.__Herzfield, *Die Vorgeschichtlichen Topfereien von Samorra,* 1930, Pl. XVIII, fig.36.

ڏسون ٿا. GS.234 جي مثال ۾ اسان کي جدا جدا ٻه نوڪا پڻ ڏسڻ ۾ اچن ٿا. اهڙا پڻ GS.101,151,159 جي پڻن جيان هڪ ٻئي کي ڇيڙن وٽ ڇهن ٿا. GS.102 ۾ پڻ گهرين ۾ چٽيل آهن ۽ اهي داٻڙ کوٽ[1] مان لڌل چٽساليءَ سان ٻيٽ آهن. اهڙا اڪيلا اڪيلا ٻه نوڪا پڻ گهرين ۾ ٽڪايل آهن، تن جي پاسن ۾ گلتي پاسن تي چوڪڙيون رکيون ويون آهن. اها چٽسالي 81 ۽ GS.35۾ چٽي نموني نظر اچي ٿي. اهڙا پڻ اپيچي طرز تي نانگ وڪڙ ليڪن سان ٻيگهڙ تي رکيل آهن ۽ GS.214 جي ٻن پڻن ۾ چٽيل آهن. ڪڏهن هڪ ٽبڪي جي چوڌاري گول دائرن ۾ اوپڙ جي چٽسالي آهي، جهڙيءَ ريت GS.117 ۾ ڏسجي ٿي. سندس چٽ لڳ ڀڳ ڪوريئڙي جي چار جهڙو آهي. ٻي طرز ٻه ڏسڻ ۾ اچي ٿي، جنهن ۾ ٽبڪي جي چوڌاري گول دائرو آهي ۽ سندس گول دائري جي چوڌاري ڦلڙيون آهن (GS161, 195) . ائين معلوم ٿئي ٿو ته هي چٽسالي گل جو چٽ ڏيکاري ٿي، جهڙي ريت اسان ترهيني ۽ شاه حسڻ وارن ٿانون تي ڏسون ٿا. GS.161 اهو چٽ چٽساليءَ جي مرڪزي حيثيت رکي ٿو. سندس چٽسالي مانڊاٽي جيان ۽ جافريءَ سان ٻريل آهي ۽ چٽ مانڊاٽيءَ جي ٻانهن جي وچ تي رکيل آهي. GS.46 هن قسم جي اوپڙ جو چٽ گهريءَ ۾ ٽڪيل آهي. ٻيءَ گهريءَ ۾ ٻه نوڪو اڪيلو پڻ آهي. هن چٽساليءَ سان واسطو رکندڙ نمونو GS.254 ۾ موجود آهي. جنهن ۾ پڻ سان هڪ سڌو سنئون ٻوٽو آهي. GS-80 ۾ ٻوٽي جي هڪ ٻئي ۾ وچڙيل لامن کي ظاهر ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. گهڻو ڪري اهڙي چٽسالي جهڙا نمونا موهن جي ڇٽيل ٿانون تي موجود آهن.

اليڪي نمونا Geometric Designs

اليڪي چٽساليءَ جا نمونا، ڳاڙهي رنگ ۾ ڪاريءَ چٽساليءَ وارا تمام گهٽ آهن. GS.93 تي ڇپري (ٽڪنڊو) نموني جو چٽ آهي.جنهن جي ٽر ليڪ (ٽري واري ليڪ) سان پوروچوٽي جافري آهي. GS.84 ۾ جافريءَ جي

1. *Mem. A.S.I.*, No.37, Pl. XV, D.N.d.1.

منجهه سان اهڙين چپرين (ٽڪنڊن)جو سلسلو آهي. جيڪي ڪنهن نقطي تي پاڻ ۾ ملن ٿيون ۽ چپري جي تري واريءَ ليک سان ئي چپري پورپچوٽ رکي ٿي. GS.19 ۾ هڪ اهڙي ڇت جي طرز آهي. جيڪا ڪاٺي به ڏسڻ ۾ ڪانه آئي. هڪ گهريءَ ۾ اڀيچون ليڪون آهن. ٻيگهڙ تي گهري آهي. جنهن ۾ ليٽڻ طرز تي سڌيون ليڪون آهن. موهن مان اهڙي ڇٽ وارا ٿانو تمام گهٽ لڌا آهن. خاص وڙن واري چٽسالي GS.163, 166, 235 تي نظر اچي ٿي. اهو هڪ مانڊاٿي ڇٽ آهي. جنهنجي هرهڪ ٻانهن ۾ ٽي ليڪون آهن ۽ وچ تي هڪ چلو آهي. جيڪو ڪجهه مٿي ابريل آهي. اها چٽسالي نال [1] جي چٽساليءَ جي ويجهو آهي. ڏاڪڻ نموني جي هڪ وٽندڙ چٽسالي به موجود آهي. جيڪا GS.194 تي ڏسي سگهجي ٿي. منجهس پورپچوٽ تي پٽيون پڌل آهن. اهڙي چٽسالي ٿيلهين (dishes) تي ڏسڻ ۾ اچي ٿي. يعني اڀيچي داڻ داڻ (يا موهيڙن) واري طرز جهڙي اسان GS.296 تي ڏسون ٿا يا GS.317, 175 ۾ ڇلن جي اڀيچي طرز ڏسجي ٿي. پوئين ورن جو ڇٽ. اسان آمريءَ جي هيٺين تهه مان لڌو هو ۽ بلوچستان [2] جي ماڳن تان اسٽين به اهڙي چٽسالي وارا ٿانو لڌا هئا.

ٻه رنگا ٿانو

هن ورن جا ٿانو. (Pl.XXVII, pp.99-101) جيڪي پنهنجي ڇٽ جي طرز ۾ آمريءَ ٿانو سان ٻيائي [3] ٿا رکن. وڙ ۾ سنها. ورن ۾ ڦڪا يا ڳاڙهسرا آهن. اهڙا رءِ پڪا ناهن. جهڙا ڳاڙهي رنگ ۾ ڪاري چٽساليءَ وارا ٿانو هوندا آهن. مٿن به رنگي چٽسالي آهي. (ترَ واري رنگ کان سواءِ). ٿانون جا ڪجهه نمونا ٽئي رنگ کان وانجهيل (خالي) آهن. پر ان هوندي به هنن ٿانون کي هن مڃلي وارن ۾ ڳڻي سگهجي ٿو. گهڻن ٿانون تي اليڪي چٽسالي آهي. پوري يا هلڪي ڳاڙهي ڏاءَ مٿان ڪاري چٽسالي اٿن. ڳچيءَ وٽ سادي پٽي

1. *A.S.R.*, 1904-05, Pl. XXXIII, fig. 8; and *Mem. A.S.I.*, No.43, Pl. XXXIII, Nal.9.
2. *See e.g. Mem. A.S.I.*, No.43, Pl.I, Z.N.5.
3. *See* Pl. XXXVIII, 12, 13, 14 and cf. Amri examples of the straight-shouldered and steep sided types.

کي ڳاڙهسرو پورو رنگ ڏنو ويو آهي. ٿانون جي ٻئي پاڳي تي ان کي ڪونه ورجايو ويو آهي. مختلف چٽن کي ظاهر ڪرڻ واسطي ڪاري رنگ کي ميٽائين رنگ جي پرسان رکيو ويو آهي. چِٽرين جي چِٽساليءَ ۾ مختلف نمونا ايجاد ڪيا ويا آهن. منجهن رنگن کي مٽ سٽ ڪري ڪڏهن پاڻ ۾ ملائي رکيو ويو آهي. جنهن ۾ هڪ چِٽريءَ (ٽڪنڊي) ونڊي ورچي منجهس تيرهن ننڍڙيون چِٽريون جوڙيون ويون آهن. ڪن کي منجهه جافري آهي، ته ڪي وري خالي ڇڏيون ويون آهن. اهڙو مثال GS.244, 246 ۾ ڏسي سگهجي ٿو. هندائڻ جهڙو دلچسپ نقطو اهو به آهي ته هڪ گهريءَ ۾ سَرَهَہ جي تصوير آهي. (Pl.XXVII, 51). جافريءَ جي منجهه سان چوڪڙين جي قطار واري طرز هڪ سٺي چِٽسالي آهي. ڪن چوڪڙين کي هڪ ئي رنگ سان پريو ويو آهي. ٻي چِٽساليءَ جي نموني ۾ اسان ماڪوڙا يا نانگ وڪڙ ليڪون ڏسون ٿا. هڪ طرز ۾ ونگن جي قطار آهي. هر هڪ جي وچ تي ٽيڪو پاتل آهي. ڪن آڪڙين طرز جي گهري به سمجهيو ويندو آهي، جيڪا هڪ وٽندڙ، هار جي طرز بنائي بيهي ٿي. ڪيترن نمونن ۾ انهن ونگن کي ٽن پور ويڇوٽ وارن ليڪن سان بنايو ويو آهي، جهڙيءَ ريت اسان Pl.XXXVIII, 14 ۾ ڏسون ٿا. اهڙيون پوروڇوٽ گهٽيون ليڪون نال جي چٽ سان هڪ جهڙائي رکن ٿيون. آخري ٽئي بيان ڪيل چٽ يعني چوڪڙي وارو نانگ وڪڙ ليڪن وارو ۽ ونگن وارو چٽ آمريءَ مان به مليو آهي. پر حقيقت اها آهي، ته سنڌ ۽ بلوچستان ۾ جتي سنهو ٿانو مليو آهي، اتي ۾ رنگو به هٿ آيو آهي. چوڪڙين ۾ ونگن واري چِٽسالي ايران ۽ عراق جي چٽيل ٿانون تي به ملي آهي. جنهن جو ذڪر اسان اڳي به ڪاٿي ڪري چڪا آهيون.

غازي شاه جو ٻين ماڳن سان لهہ لاڳاپو

غازي شاه جي مختلف تهن مان لڌل سامان مان اهو چِٽيءَ ريت پڌرو ٿي چڪو آهي ته اهو آمريءَ جي چِٽسالي رکندڙ ٿانو سان ميل ڪائي ٿو ۽ ان کي پراچين دور جي وستيءَ ڏانهن منسوب ڪري سگهجي ٿو. ان ئي دور ۾ هن وڙ ۽ ورن واري ٿانو سان گڏ ڳاڙهي مٿان ڪاري چِٽساليءَ وارو ٿانو به موجود هو،

جيڪو سنڌ سڀيتا جي ڪنهن پراڻي مرحلي سان واسطو رکي ٿو. بعد ۾ اسان کي اهو ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته غازي شاهه ۾ فقط ڳاڙهي مٿان ڪاري چٽساليءَ وارو ٿانو استعمال هيٺ رهيو ۽ ٻٽي رنگ Bichrome ۾ اليڪي چٽسالي واري ٿانو جو سنڌ سڀيتا ۾ چڻ قدر ڪونه رهيو. غازي شاهه جي پراڻي تهه مان، مکيه طور تي ٻن الڳ قسمن جا ٿانو مليا. شايد ائين مختلف اثرن جي ڪري ٿيو هجي. هنن مان هڪڙا ٿانو اهي آهن، جن تي هندستاني اثر هو. ٻيا ٿانو اهي آهن، جن تي غير هندستاني اثر هو. جيستائين هن طرز جو تعلق آهي ته ڪولي ۽ ميهي جي ٿانون جي چٽساليءَ جي هڪجهڙائي آهي. غازي شاهه، ڪولي ۽ ميهيءَ جو تعلق ڏکي ۽ وٽن واري چٽساليءَ مان به ملي ٿو. (Pl.XXVII, 26) . اهو چٽ، ٽنهي ماڳن جي ٻين ٿانون تي ورجايل ڏسجي ٿو. اڪيلي ڏاند جي تصوير غازي شاهه جي چٽساليءَ ۾ به آهي، ته ڪولي - ميهي ٿانون تي به ڏسجي ٿي. نال جي چٽساليءَ ۾ ڏاند جي مخصوص طرز جي چٽسالي نظر اچي ٿي، جيڪا ڪاريگريءَ جي نقطئه نگاهه کان سنڌ سڀيتا سان واسطو رکي ٿي.[1] پر گهٽ ٿانون تي علامتي چٽسالي به ڏسڻ ۾ اچي ٿي. ڪيس ليڪن واري طرز ڏني وئي آهي.[2] گهٽين ليڪن سان نهيل مانڊاٽي چٽ، جنهن جي وچ تي ڳنڍِ جهڙو نشان آهي، سو غازي شاهه جي هيٺين تهه مان لڌل ٻه رنگي ٿانو جي چٽ (Pl.XXVII, 53) جهڙو آهي. نال[3] مان به اهڙي طرز جي گهڻ رنگي طرز ۾ ٿانو لڌا آهن. پر سندن چٽسالي ڏاڍي ڳوڙهي آهي.

ٺنڊيون شيون

غازي شاهه جي کوٽائيءَ مان چٽيل ٿانون جي ڀيٽ ۾ لسا ٿانو تمام گهٽ مليا آهن. پوئين دور جي ٿانون مان فقط هڪ ٿانو GS.248 اهميت وارو آهي. اهو تگر يا ڪوناريءَ جو نڪر آهي. ائين معلوم ٿيو ته ان جي مٽيءَ ۾

1. *Mem. A.S.I.*, No.43, p.167 and Pl. XXXIII, Nal.13, and *ibid.*, No.35, Pl. XVII, 59.
2. *Ibid.*, No.35, Pl. XVII, 59.
3. *Ibid.*, No.35, Pl. XVII, 36-39.

ڪنهن سنهي گاهه جي ڪتر[١] ڪتب آندل هئي. سنڌس تري اندر ڪوڪيءَ اڪير ۾ هڪ ٻئي کي پائيندڙ ( ) گول آهن. مٽيءَ جا پڪل رانديڪا ۽ جانورن جون مورتيون به اتان هٿ آيون آهن. انهن ۾ ڏاندن جون مورتيون به شامل آهن. جن جي ڳچين ۾ سوراخ نڪتل آهن. چٽيل جهنجهڻ ۽ ٻارن جون راند گاڏيون به انهن ۾ شامل آهن. ڳهڻن ۾ مٽيءَ جا پڪل ڊگهيرا گول مڻيا، مٽيءَ جون پڪل ۽ چٽيل چوڙيون، پٿر جا چپٽرا گول مڻيا، نلڪيءَ نموني سنگ سليمانيءَ جا مڻيا، ٽامي جا ڊگهيرڙا گول مڻيا، ٽامي جا ڇلا ۽ چوڙيون ۽ چانديءَ جون منڊيون به مليون. انهن کان سواءِ پٿرن جي اوزارن ۾ اسان کي پاساڙا هٿ آيا، جن جي شڪل چوڪنڊي آهي. جن مان ڪيترا ته ٽي انچ ڊگها آهن. ٽامي جي شين ۾ آر، چيٽي ۽ پن جي شڪل جهڙي ڪانُ (تير) جي اٽي آهي. ڪان جي ٽنڪار وارو اصلي حصو به ساڻس لڳل آهي. انهن شين جو پيرائتو وچور هن باب جي آخر ۾ ڏنل آهي.

ٽنڊو رحيم خان

ٽنڊي رحيم خان جي ڀر ۾ به پراڻن ماڳن جو مشاهدو ڪيو ويو، جيڪي انگائي Angai نئن جي ڪڙ تي غازي شاهه کان ميل اتر ڏس تي هئا. ٽنڊو رحيم خان سنڌ جي سرحد تي پوليس جو هڪ اهم ٿاڻو آهي. سنڌس اهميت ان ڪري آهي جو هيءَ ٿاڻو، بلوچستان صوبي جي ساروٽا ماٿري واري ضلعي جهلاوان جي مڪيه رستي تي قائم آهي. ڳوٺ کان ڏکڻ - اوڀر طرف اسان هڪ دڙي وٽ پهتا سون. سندس اوچائي ١٠ فوٽ کن هئي. ان جي هڪ حصي تي مسلمانن جون مزارون آهن. باقي بچيل جاءِ چٽيل ٺڪرين ۽ پٿرين سان چنڪمري لڳي پئي آهي. اهو دڙو غازي شاهه کان ٽنڊي رحيم خان ويندڙ رستي تي آهي. اسان جو ڌيان به فطري طور ان طرف ڇڪجي ويو، ڇو ته اهو اسان واريءَ وانڍ جي ڀرسان هو. اتي پهچڻ به سولو ۽ سهنجو هو. کوٽائي کان سواءِ

١. وڏن ٽانون جهڙوڪ، ڪونرن ۽ ڪونارن وغيره ۾ سنهو گاهه نه، پر گلهه جي لڏ استعمال ڪئي ويندي آهي. ٽانون پچڻ کان پوءِ معلوم ائين ٿيندو آهي، ته جڻ مٽيءَ ۾ ڪنهن سنهي گاهه کي ڪتر ڪري ملايو ويو هجي. ڪن ٽانون ۾ سارين جا توهڙ به استعمال ڪيا وڃن ٿا. ساري سنڌ جي قديم پيداوار آهي. (مترجم)

دڙي ۾ پوريل شيون ڏسڻ ممڪن نه هو. ان ماڳ جي کوٽائيءَ مان اسان کي پٿرن مان ٺاهيل پتين جا ٽڪرا ٽوٽا، ڇنيل ٺڪريون، پٿرن جي اوزارن مان پاساڙا، مٽيءَ جون پڪل چوڙيون، پٿر جو وڏو ڇلو ring stone ٺڪر جو پڳل ٿانو جنهن جي اوچائي ١٣ انچ هئي (Pp.103-105) مليا. ٽنڊي رحيم خان جا ٿانو چاتل سجاتل ٻه رنگي bichrome ورن سان آهن جنجا پاسا سڌا آهن، (Pl.XXXVIII, 26) . رنگ ڦڪو اٿن. مٿن هلڪي ڳاڙهي يا پوري رنگ جي ڏاءُ مٿان ڪاري يا ميٽائين رنگ جي چٽسالي ٿيل آهي. (Pl.XXX, 6-9, 15-18, 26-28, 31-34, 40-42, 47-48). انهن ۾ ٻئي رنگ يعني ڳاڙهسري پوري رنگ جو به استعمال ڏسجي ٿو. پر ڪيترن ٿانون تان اهو رنگ لهي ويو آهي. چٽسالي اليکي پانت جي آهي. چٽ اهو آهي جيڪو ٻين هنڌن تي به ڏسڻ ۾ اچي ٿو، جهڙوڪ: گهٽن ليڪن سان هار جي طرز، جافريءَ جي منجهه سان يا رنگ سان ڀريل ڏيڏريون چوڪڙيون، ڪونجون يا ڪرنگهيون، ڀريل چيريون جن جون ڪنڊون هيٺ جهڪيل آهن ۽ ماڪوڙا يا نانگ وڪڙ ليڪون وغيره. سيني ڪان دلچسپ هڪ گهڻ ليڪو مانڊاٽي چٽ آهي Ta.9 (Pl.XXX, 26) ، جنهن جي وچ تي ڇلو آهي. هن ورن جو چٽ بلوچستان جي ماڳن تان عام جام مليو آهي. پر ڳاڙهي مٿان ڪاري چٽسالي واري ٿانو تي، غازي شاه جي بلڪل هيٺئين تهه مان لڌو آهي، جنهن جو بيان مٿي اچي چڪو آهي. اهم ڳالهه هيءَ آهي، ته هتان سنڌ سيپتا سان لاڳاپيل ٺڪر جو هڪ به ٿانو ڪونه لڌو ۽ نه وري ڪابه اهڙي شيءِ لڌي، جنهن جو سنڌ جي ثقافت سان واسطو هجي.

لاڙ جي اهميت

ڇئن ميلن جي گهيري اندر اسان ٿامي جي دور سان لاڳاپيل غازي شاه ۽ ٽنڊي رحيم خان جا ماڳ ڏٺا. هر هڪ کي پنهنجي پنهنجي اهميت هئي. غازي شاه مان اسان کي ڳاڙهي تي ڪاري چٽساليءَ ۽ ٻنن رنگن bichrome وارا ٿانو مليا. پر ٽنڊي رحيم خان مان اسان کي رڳو ٻنن رنگن وارا ٿانو مليا. اسان

کي غازي شاھ مان پٽن رنگن وارا ٿانو بلڪل گھٽ مليا. جنھن مان اھو پتو پوي ٿو تہ اھا ڳالھہ اتان جي ماڻھن جي نفسيات سان تعلق رکي ٿي. ڇاڪاڻ تہ اھي بنيادي طور ڳاڙھي رنگ تي ڪاري چٽسالي، وارن ٿانون سان وڌيڪ لھہ وچڙ ۾ ھئا. ھيءَ ڳالھہ ڪنھن اھميت کان خالي ناھي تہ ھڪ جاءِ تي ٺڪر جي اھڙي ٿانو جو عام واھپو ھجي، جيڪو ورن جي لحاظ سان ٻن رنگن وارو ۽ ڳاڙھي مٿان ڪاري چٽسالي واري ٿانو کان بلڪل جدا ھجي. ھن حقيقت مان اھا ڳالھہ ظاھر ٿئي ٿي تہ، ثقافتي اثر ، جيئن غازي شاھ ۾ ڏٺو ويو، سو گھڻو ڪري سنڌ جي حدن اندر ھڪ مقامي حيثيت رکي ٿو. سنڌ جي ٿانون تي ٻاھرين اثر جو پير ڪٽبو تہ وچي بلوچستان ۾ بيھندو ۽ ان کان بہ اڳيان پريان سيوستان تائين پھچندو. اتي سنڌ جي دنگ ويجھو اسان کي وچ وارا ڪيترا ثقافتي مرڪز ملندا، جيڪي سنڌ سڀيتا جي ٿانو مٿان ڌارئي اثر ڇڏڻ جا ذميوار آھن. انھن مان ٿنڌي رحيم خان وارو ماڳ آھي. جنھن متعلق اسان مٿي ذڪر ڪري آيا آھيون، تہ ھتان اسان کي اھڙي ڪاٻہ شيءِ ڪانہ ملي، جيڪا موھن يا ٻين ماڳن جي ٿانون يا شين سان ھڪجھڙائي رکندي ھجي.

غازي شاھ کان ڏکڻ ڏس تي سفر

اسان ھن وقت منڇر کان پار، ماٿريءَ جي ڪنھن سوڙھيءَ پٽيءَ ۾ ھئا سون، جيڪا کيرٿر جبل جي اوڀارين ڪڇ سان آھي. ھن ماٿريءَ کي جبل جون مکيہ نيون، نئنگ ۽ انگائي آباد ڪنديون آھن. ھنن کان سواءِ ٻيون بہ ڪيتريون ٽڪريون ننڍيون وڏيون نيون ۽ جھرڻا آھن، جيڪي پنھنجي پاڻيءَ معرفت سَڪرَ ۽ سٺائيءَ جو سنيھو ڪٺي ھن واديءَ ۾ پھچندا آھن. ھن واديءَ جو اتريون پاسو ٿنڌي رحيم خان کان اڳتي نڪري وڃي ٿو. ڏکڻ طرف ھيءَ ماٿري ڪراچي ضلعي جي ڪوھستان[1] علائقي جي اتر-اولھہ واريءَ ڪنڊ سان ٺوٽ ۽ سائي وارن لڪن جي سامھون وڃي ملي ٿي. اسان ھن واديءَ جي امڪاني حد تائين کوجنا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي تہ جيئن اسان اتان جي لاڏِ سان غازي شاھ ۽ ٿنڌي رحيم خان جي ڪڙين کي ملائي سگھون. ان نقطئہ نگاھ کان اسان

ڀريندي ڏکڻ ڏس تي سفر جو سانباهو ڪيو.

ڳوراندڀيءَ جا دڙا

اسان غازي شاه کان ڏکڻ ست ميل سفر ڪري اچي، جهرٽي جي ڪڙئي تي واقع ڳوراندڀي واري دڙي تي پهتاسون. اتي اسان کي ٻه دڙا ڏسڻ ۾ آيا. جن مان هڪ کي غازي شاه جو ٿل ڪري سڏيندا آهن. هتي اسان هن دڙي کي 'a' جي نالي سان سڏيندا سون. هيءُ دڙو ١٥ فوٽ اوچو ۽ وچ تي تراڪڙو آهي، جنهنجي ڪنارن سان پٿرن جا ڍير لڳا پيا آهن. دڙي جي اوپر پاسي پٿرن جو سڀ کان وڏو ڍڳ آهي. سندس شڪل چهنبياري آهي. هن اچرج جهڙي وايو منڊل ۾ دڙي مٿان اسان 1/4 6 x 9 انچ واريون سرون ڏٺيون. جيڪي چٽيءَ ريت مسلمان دور سان واسطو رکن ٿيون. تن کي ڏسي اسان هن نتيجي تي پهتاسون ته ڪنهن زماني ۾ هيءَ جڳهه ڪنهن وڏي ڏقيڙ يا جهيڙي جي جاءِ رهي هوندي. هڪ روايت مطابق هتي، ڪنهن زماني ۾ ڪوٽ يا ڪوٽڙو ٺهيل هوندو هو. اتر پاسي، پٿرن جي ٺهيل چو پٽيءَ اندر پٿر جي وڏي جانڊه ڏسڻ ۾ آئي، جنهن کي بزرگ غازي شاه ڏانهن منسوب ڪيو ويندو آهي. اسان ٿورو تجربو ڪري معلوم ڪري ورتو ته مذڪوره ڪوٽ جي پيڙه ڪنهن آڳاٽيءَ وستيءَ مٿان بيٺل هئي. جيڪا تاريخ کان اڳ واري دور سان تعلق رکي ٿي. دڙي جي لاهين مان پوري رنگ جون ٺڪريون ۽ پاساڙا مليا. تڪڙي تپاس جي ڪري اسان ٿوري گهٽي کوٽائي ڪرائي. جنهن مان اسان کي ١٠ کن ٺڪر جا ٽانو مليا. ٻه فوٽ ١٥ انچ ماپ وارو هڪ وڏو ٽانو (مَٽُ) مليو. Gr.(a)1(Pl.XXXV,11)، جنهن ۾ هڪ ٺيلهيءَ جو اڌ رکيل هو. گولائي ١١ ١/٢ انچ هئس. ننڍي ماپ جا پنج مٽ پيا ٻه مليا. انهن مان هڪ ۾، ننڍو مڳو (چل) ۽ نو پٿر جا رهڙا پيل لڌا جي ڪنهن گهر جا ٽانو تي پانيا. عقيق جو اڌوگابرو ٺهيل مٽيو ۽ سنک جو ٽڪرو، ٺڪر جو هڪ ننڍڙو ٽانو ۽ هڪ ٺيلهي dish ٻه لڌي. ٺيلهيءَ ۾ سڌائيءَ تي چار سوراخ نڪتل آهن. معلوم ائين ٿئي ٿو ته اهي ڪنهن تکي اوزار سان ڪڍيا ويا آهن. اتان اهميت جوڳي هڪ

شيءِ ملي. اها ٺلهي ٺڪر جي پيالي جي شڪل تي ڪونڊي هئي. مذڪوره مٿن ڪي ڳچي ۽ ڪناري ڪانـ آهي. ڪن کي آريءَ جي ڏانون وانگي ايا پاسا آهن. پرسان ڪاهيءَ مان هڪ پٿر جي پيٽ ظاهر ڪئي وئي. پيٽ جي اوچائي ٽي فوٽ هئي. پيٽ جي پاسي مان هيٺان هڪ ننڍو ٺڪر جو ڏانو لڌو. پر ڪابہ چٽيل ٺڪري نظر ڪانـ چڙهي. ڪيترين ڳالهين مان اسان کي محسوس ٿيو تہ هي ڳورانڊيءَ جو 'a' دڙو ثقافتي مرڪز آمريءَ جي ثقافت سان واڳيل هڪ ننڍو ٽاڪ هو. هن ۾ ڪنهن شڪ شبهي جي گنجائش ڪانهي، تہ هتي ماڳن ۾ چٽيل ٺڪر جي استعمال جو رواج هو. پر اسان جيڪي ٺڪريون لڌيون، تن جو چٽيل پاسو ڊهي ختم ٿي ويو هو. ڳورانڊي 'b' دڙو، ڳورانڊي 'a' دڙي کان ڏکڻ-اولهہ طرف ٽي فرلانگ ڪن پري آهي. سندس اوچائي فقط ٨ فوٽ ڪن ٿيندي، مٿاڇرو تراڪڙو اٿس اهو ٽامي جي دور سان لاڳاپيل ٺڪر جي ڏانون جي پرزن ۽ پٿرين سان دڙڳ دڙڳ لڳو پيو آهي. لڌل شيون، پاساڙن، مٽيءَ جي پڪل چوڙين جي ٽڪرن، پوري رنگ جي ٺڪرين، سوراخدار ڏانون جي ٽوٽن پرزن، مٽيءَ جي پڪل ڏاند جي سريءَ تي مشتمل آهن. کوٽائيءَ مان اسان کي ڳاڙهي ڏانو تي ڪاري چٽساليءَ واريون ٺڪريون مليون. مٿن چٽساليءَ جي نمونن ۾ مڇيءَ جا چلر، گلتي پاسن تي چوراس، نوڪدار پن، موڪرا پن، هيٺ لڙڪندڙ نوڪدار ونگيون ليڪون آهن. جيڪي آخر ۾ اسان وڻ جي چٽساليءَ واري ٺڪري ڏني. اهڙي غازي شاه مان پڻ لڌي هئي. پيون شيون، عقيق جو مٽيو، سنک جي چوڙيءَ جو ٽڪر، ٽامي جي ڇلي جو ٽڪرو[1] هو.

نئنگ وٽ ٽڪري

ساڳئي رستي سان اڃا بہ ست ميل ڏکڻ طرف نئنگ نالي هڪ خوبصورت جاءِ آهي. اوپر طرف کان بڊي جبل جو وڪڙ اٿس ۽ اولهہ طرف کان ڪيرٿر جو حصو پٽ آهي. ڳوٺ جو نالو نئن نئنگ تان پيو آهي، جنهن هن ماڻريءَ کي پنهنجي پاڻيءَ سان سائو ستابو علائقو بنائي ڇڏيو آهي. نئن نئنگ

1. *See* 'Catalogue', pp.105-6.

ڪان سواءِ هتي پيا ست جهرڻا بہ آهن. جيڪي ٻڌي جي هن ٻرپٽ ۾ وهندا آهن. جن جابلو علائقي جي وچ ۾ هڪ خيابان بنائي ڇڏيو آهي. هن ايراضيءَ کي آباد ڪندڙ مکيہ ذريعو هڪ.گرم جهرڻو آهي. جيڪو هڪ ٽڪريءَ جي چوٽيءَ تان وهي، ڪڙني وسيلي ڳوٺ جي پرسان پهچي ٿو. جهرڻي جو پاڻي ٽڪريءَ جي چوٽيءَ تان ڪرڻ وقت هڪ آبشار بنائي ٿو، جنهن جي مٿان ان پيهڻ واسطي هڪ جانڊ، هنئي وئي آهي. ٺٽنگ ۾ پوليس چونڪي بہ آهي، جنهن جي سامهون ١٠٠ فوٽ اوچي ٽڪريءَ تي لڪشمير جي ماڙي آهي. هن ماڳ جو پهريون ذڪر اسان ڪيپٽن پريڊي[1] جي سر بارٽل ڊانهن ١٨٥١ع ۾ لکيل خط ۾ ڏسون ٿا. پر اسان کان اڳ ۾ قديم آثارن جي ڪنهن ماهر هن دڙي کي ڪونہ ٽپاسيو هو. ٽامي جي دور سان لاڳاپيل ٺڪر جي ٿانون جا پرزا چوٽيءَ کان وٺي ٽڪريءَ جي تري تائين پکڙيل نظر اچن ٿا. ٺڪر جي لاهيءَ جي ڪيترين جڳهين تي وڏن پٿرن جا اتاهان ڍير پيل آهن. شايد اهي ڪنهن زماني ۾ اڏاوتن جي ڪم ايندا هوندا. ٽڪريءَ جي ڪناري سان، خاص طور تي اوپر طرف اهڙن پٿرن سان جوڙيل هڪ ڀت اڃا بہ ڏسڻ ۾ اچي ٿي. پر اهو ٻڌائڻ ممڪن ڪونہ آهي تہ اها ڀت ڪنهن پراڻي دور سان واسطو رکي ٿي يا ان جو ڪنهن تازي دور سان سنڌس تعلق آهي. ١٨ صديءَ ۾ ڪنهن مير قلعي جي تعمير واسطي پٿر ڍوئرائي ڍير ڪرايا هئا. پر قلعي جي اڏاوتي ڪم شروع ڪرڻ کان اڳ ۾ هو وفات ڪري ويو. ماڻهن جو ٺٽنگ ٽڪريءَ لاءِ اهو ويساه ۽ وشواس آهي تہ مٿس ڪنهن زماني ۾ قلعو يا ڪوٽ ضرور هوندو. پٿرن جي اڏاوت بہ هن حقيقت جي پٺڀرائي ڪري ٿي. ٽڪريءَ جي ڪڇ ۾ پوريل ڍيرن اندر موجود پٿر جي ڀتين جي ثابتي بہ ملي آهي. علامتن مان اسان کي پوري پڪ ٿئي ٿي تہ اها اڏاوت تاريخ کان اڳ واري ڪنهن دور سان واسطو رکي ٿي. اهڙيءَ اڏاوت کي اڄ بہ محسوس ڪري سگهجي ٿو. اسان پوري پڪ سان چئي

1. *Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society*, Vol. V, 1854, p.352.

سگهون ٿا ته انهن ڍيرن اندر کوٽين ۽ وڏن ڪمرن جي پيٽين جا نُنڍ اڃ بہ موجود آهن. اولهہ سنڌ جي ٻين ٽڪرين وارن ماڳن جيان هتي بہ ٽڪريءَ جي لاهين تي، پنهنجي سهيوڳي دور وانگي، ماٺهن جي ٿهيل گهرن جي اڏاوتن جا نشان ملن ٿا. اسان کي نٽنگ وٽ کوجنا ڪرڻ جو موقعو ڪونہ مليو. ٿوري وقت جي تپاس ۾ اسان جو ڪجهہ بہ مٿاڇري تان لڌو، ان تي راضي ٿي ويا سون. اسان کي اتان ڳاڙهي ٿانو تي ڪاري چٽسالي وارا سنڌ سپيتا سان لاڳاپيل ٿانو ۽ پاساڙامليا.

علي مراد

اسين موٽي غازي شاه آيا سون ۽ اتان اتر طرف انگائي ماٿريءَ ۾ واقع علي مراد ڏانهن روانا ٿياسون. اهي ماڳ غازي شاه کان اٺ ميل اتر ۽ جوهيءَ کان ١٤ ميل ڏکڻ ڏس تي آهن. ١٨٤٧ع ۾ ڪئپٽن وڪاري Vicary علي مراد جي ماڳن وٽان گذريو هو. جنهن علائقي مان هو لنگهيو ان متعلق هو لکي ٿو: " هي علائقو وارياسو آهي. مٿاڇرو ڏکيو ڪونهي. هڪ کان ٻن ميلن جي منڊي جيترو هيءُ پاسو ميداني آهي، جيڪو اتر طرف ڪجهہ موڪرو ٿيندو ٿو وڃي. چوڏاري پٽ جيان اپيون ٽڪريون اٿس ۽ پرسان ڪيرٿر جو هالار جبل وارو حصو آهي." علي مراد کان جوهيءَ واري خطي متعلق سندس بيان آهي تہ " وچ تي پاڻي ملڻ جو ڪوبہ امڪان ڪونهي ڪو. سڀ رستا هن برپٽ بيابان[1] مان گذرن ٿا." علي مراد وارا ماڳ وارياسي علائقي جي وچ تي ٽڪرائتي مٿاڇري تي موجود آهن. وسڪاري جي رت ۾ جڏهن نئن انگائي وهي ايندي آهي تہ اويڙ ايري پوندي آهي ۽ ساوا ڏيک سرهائي آڻيندا آهن. هيءَ نئن علي مراد جي دڙن وٽان مٽيندي آهي. ان کان پوءِ ڪيرٿر مٿان ڪرنڊڙ پاڻي پرتي ڪندو آهي ۽ سندس پاڻي اڃا اڳتي اوپر طرف پکڙجي ويندو آهي. اهو سمجهيو وڃي ٿو تہ نئن انگائي قديم دؤر کان وٺي اڄ تائين انهيءَ ماٿريءَ جا پٽ پٽي پسايا آهن. جنوريءَ جي مهيني ۾ جڏهن اسان اتي واند هنئي، تہ هيءَ نئن سڪي وئي هئي.

1. *Proceedings of the Geological Society of London*, Vol.III, (1847), p.346. Vicary does not, of course, mention the mounds at Ali Murad.

ڪوٽ جي اتر پاسي منجهس ڪاٺي ڪاٺي پاڻيءَ جا ڏٻا نظر اچي رهيا هئا.

دڙا

علي مراد وارا دڙا ٻن جدا ماڳن تي واقع آهن. هڪ ڪوٽ سان لڳو لڳ اتر طرف ۽ ٻيو ان جي اتر - اوڀر ڏس تي آهي. انهن مان اڳيون دڙو وڏيڪ چٽو ۽ ١٠٠٠ x ١١٠٠ فوٽن جي ايراضيءَ جي والار ڪري ٿو، جنهنجي اوچائي ٢٧ فوٽ آهي. (Pl.VIII,a Pl.XLIV). دڙي ۾ اتر ۽ ڏکڻ طرف ٻه ترايون آهن، جيڪي وستيءَ جي آباديءَ وقت کليل ميدان هوندا. ڏکڻ واري ترائيءَ ۾ هڪ سڪي ويل کوه آهي. (Pl.VIII, c) . اوساري پٿرن سان ٿيل اٿس. گولائي ٨ فوٽ آهيس. اسان جي تپاس وقت اهو ١٢ فوٽ گهرائيءَ تائين ظاهر ڪيل هو، پر جر جي پاڻيءَ جي سنوت تائين پهتل ڪونه هو. هن ايراضيءَ جي ڏکڻ - اوڀر جي ڪنڊ تي ننڍيون ٽڪريون موجود آهن. انهن جي پاسي ۾ مٽي فقير جي تربت آهي، جنهن جي چوڌاري بنا گاري پٿرن جي پٽ ڪنيل آهي. هن جاءِ کان اوڀر طرف وري به ٽڪريون نظر اچن ٿيون، انهن جي پاسي ۾ ٻيون به قبرون آهن. هن دڙي کان ٿوري پنڌ تي اوڀر طرف ۽ اوڀر - اتر طرف، دڙن جو ٻيو مچلو (جهڳٽو) آهي، جن کي مسلمانن پنهنجو قبرستان بنائي ڇڏيو آهي. اهي دڙا، اتر کان ڏکڻ هڪ سڌ ۾ پکڙيل آهن ۽ انهن سان گڏ ٽڪريون به جاتي ڪاتي موجود آهن. پرسان ئي اتر طرف پيلي شاه جو مقبرو آهي. هي جوهيءَ تعلقي جي مقدس جاءِ آهي. ٻنهي ماڳن جي وچ واري زمين تي ٺڪرائو پکڙيو پيو آهي. پر ٺڪرين جي گهڻائي دڙي جي مٿاڇري تي موجود هئي. دڙي جي ٿوري گهڻي تپاس ڪافي هئي، جنهن مان اندازو لڳايو ويو ته هيءُ ماڳ ثامي جي دور سان واسطو رکي ٿو. اهم ڳالهه اها به هئي، ته اتي مٽيءَ جون پڪل هزارين شيون چوڌس پکڙيون پيون هيون.

ڪوٽ وارا ماڳ

مٿي ذڪر ڪيل ڪوهه جي پير ۾ کوٽائي شروع ڪرائي وئي، جنهن مان اسان کي قلعي جي هڪ پٽ جي اڌاوت ملي. اها ديوار جڏي سڌي گهڙائي ٿيل

ڊوڳلن پٿرن سان اڏيل هئي، جن جي ڊيگهه ٢ فوٽ، اوچائي هڪ فوٽ ۽ منڍو هڪ فوٽ يا ان کان ٿورو وڌيڪ هو. دڙي جي ڏکڻ-اوڀر طرف ١٧٠ فوٽن تائين قلعي جي ان پيٽ کي ظاهر ڪيو ويو. ان ننڍي پيٽ جي وڌ ۾ وڌ اوچائي ٥ فوٽ هئي. (Pl.VIII, b). ان قلعي جي پيٽ جي اڏاوت ڏاڍي دلچسپ هئي. ڪيترين جاين تي ان کي اندر ۽ ٻاهر تي وڪڙ ڏئي ٺاهيو ويو هو. ان پيٽ جا ڪجهه حصا، دڙي جي اوڀر ۽ اتر طرف به ڏسڻ ۾ آيا. ان پيٽ جي سلسي جا اولهه طرف ڪان به امڪان هئا. چاڪاڻ ته اهڙيءَ ريت ان اڏاوت جي چوڌاري ڦري اچڻ جو ڪٽڻ آهي، جيڪا هاڻي دڙي جي صورت ۾ آهي. وقت ٿوري هجڻ ڪري اسان هن نقطي کي نروار ڪري ڪونه سگهيا سين. ڪوهه جي پر سان ڏکڻ طرف اسان کي قلعي جي پيٽ ۾ هڪ وڏي گهاري ڏسڻ ۾ آئي ۽ ان کان اولهه طرف تي وري ڊگهيءَ پيٽ جا باقي بچيل ننڍي ڏسڻ ۾ آيا.(Pl.XLIV) . اها گهاريءَ واري پيٽ جيڪا ٦٥ فوٽ اڳتي ڊگهي هئي، سا ساڳي قلعي جي پيٽ جو سلسلو هوندو، جيڪو اچا به اڳتي هلي ڏکڻ-اولهه وارين ٽڪرين سان ملي ٿي ويو. دڙن واري سڄي ايراضي، جيڪا قلعي جي پيٽ اندر اچي ٿي وڃي، تنهن تي ڪيترين ئي پٿر جي پيتين جا نشان چٽا ڏسڻ ۾ اچن ٿا. اهي نشان جاين جي ڪيترين ڪوٺين ڪمرن جي اڏاوتن جون پيڙهيون ظاهر ٿا ڪن، جن ۾ وڏو امڪان اهو آهي، ته اهو ماڳ ضرور ڪو قلعو هوندو يا ڪنهن راجا جي محلات جي چوڌاري پٿر جي وڏي چوپيتي هوندي، يا ڪوٽ هوندو، جنهنجو هڪ لنگهه ڪوهه جي پرسان گهاري آهي. جيڪڏهن ٻيا لنگهه هوندا، ته اهي اسان لهي نه سگهيا سون. ڪوهه به ان پراڻي دور سان واڳيل آهي، جنهن ۾ هن ڪوٽ جي اڏاوت ٿي هئي. ان ڪوهه جو فقط هڪ پٿر تازي دور سان تعلق رکي ٿو. قلعي جي پيٽ جي پرسان ٻاهران ننڍڙن پٿرن مان اڏيل هڪ پيٽ جا نشان مليا. پر هن پيٽ جو قلعي واري پيٽ سان ڪهڙو تعلق هو؟ تنهن جو پتو ڪونه ٿو پوي. جاين جي تعمير ۾ مٽيءَ جي گاري جو ائين استعمال ڪيو ويو آهي، جيئن بلوچستان جي جاين متعلق اسٽين جو بيان آهي. علي مراد جي دڙن جي وڏي پيماني تي کوٽائي ۾

ڪوجنا ڪرڻ ڪپي چو تہ ٿامي جي دور سان لاڳاپيل قلعو پهريون پيرو هتي لڌو آهي. جيئن تہ اسان کي هتيءَ هڪ هفتي کان وڌيڪ ترسڻو ڪونہ هو، تنهن ڪري هن ڪم کي مستقبل جي جاکوڙي جوانن جي حوالي ڪجي ٿو.

لاڌ Findings

علي مراد جي ماڳن تان لڌل چٽيل ٺڪرائو سنڌ سڀيتا جي ٺڪر سان لاڳاپيل آهي. جن کي اوهان Pl.XXIV, 2,4,7-9,12,13,16,& 17; (pp.106-107 ۾ ڏسي سگهو ٿا. ڳاڙهي ٿانو تي ڪاري چٽسالي ٿيل آهي. ٿانو ٿلهي وڙ جا ۽ رڻ پڪل آهن، پر انهن جا نمونا تمام ٿورا لڌا. چٽساليءَ ۾، گلتي پاسن سان چوراس، ڦلڙين سان نشان ٿيل گل، گهرين ۾ رکيل پن، پپر جا پن ۽ وڻ جو روايتي چٽ اچي وڃن ٿا. قلعي جي پٽ جي اندرئين مهاڙيءَ مان بنا چٽساليءَ جي هڪ وڏو مٽ لڌو (Al.83 Pl.XXXV, 14) . ان سان هيا پڳل مٽ ۽ ٿامي جو ٽي انچ ڊگهو اوزار celt پڻ لڌو. وڏي مٽ ۾ رکيل ٽي پاساڙا، ننڍڙن وڙن سان لاڳاپو رکندڙ ٿانون جا ٽڪر ٿوٽا، ٿيلهيءَ dish جا ٺڪرءِ مٽيءَ جون پڪل ٽڪيون بہ لڌيون. ساڳيءَ پٽ جي ڏاکٽيءَ ڪنڌ وٽان، ٽن انچن کان بہ ڊگهي ٿامي جي آر لڌي. ڪجهہ شخصي ڳهڻن واريون شيون، جهڙوڪ نليءَ جي شڪل تي عقيق جو مڻيو، سنگ سليمانيءَ جو هڪ خوبصورت مڻيو، جنهن جي شڪل بہ نليءَ نموني تي هئي. پٿر جا چپٽرا مڻيا وغيره پڻ لڌا. مرجان (AL.90) جو ٽڪرو لڌو، جنهن جي هڪ پاسي رهڙڻ جا نشان هئا، جيڪو گوشت رڳڙڻ لاءِ استعمال ٿيندڙ ٿو پانئجي. مٽيءَ جو پڪل پاٽيءَ جو سنيارو بہ لڌو، جنهن تي اندرئين پاسي تي هڪ پٽي کي پائيندڙ interlacing چلن جي ڪوڪي اڪير ڏسجي ٿي. مٽيءَ جو پڪل گول پنوڙو بہ لڌو، جيڪو پنهي پاسن کان ڪپيل هو جهڙيءَ ريت چانهونءَ جي دڙي ۽ هين دڙن مان لڌو هو. ۽ اهو ميجتا طور[1] آويءَ ۾ اڇلايو ويو هوندو. مٽيءَ جي پڪل مورتين مان ڍڳي ۽ سوئر جي مورتي ملي. ڪوٽائيءَ مان هيا بہ ننڍي وڙ جا ٿانو

1. Above pp. 42, 68 and cf. 52.

جهڙوڪ پرچون، ڪُپا، پيالا وغيره به جام مليا آهن. ڏکڻي پڙڳي تري سان ڦيلهيون به لڌيون جن جي اندرئين پاسي ڪوڪيءَ طرز تي ٻيج جا نشان آهن. ٻچاڙيءَ ۾ سوراخدار[١] ٿانون جو ذڪر ڪجي ٿو، جيڪي اتان مليا. آخر ۾ ذڪر ڪيل ٿانو سان هڪجهڙائي رکندڙ ٿانو نه رڳو موهن مان لڌا ويا، پر سنڌ جي هر پراڻي ماڳ مان پڻ هٿ آيا آهن. عالم هن ٿانو متعلق چون ٿا ته هي اهو ٿانو آهي، جنهن لاءِ اٿر ويد[٢] ۾ ذڪر آهي ته "پاٽيءَ سان پريل ٿانو جنهن ۾ هزارين سوراخ آهن، سوين سوراخ آهن ۽ انهن مان پاڻي وهندو ٿو رهي." پر اها ڳالهه سوچ کان ٻاهر آهي، ته انهن ٿانون جي تري ۾ هڪ وڏو ڳڙک آهي ۽ پاسن تي ننڍا ننڍا تنگ آهن ته ان حالت ۾ پاڻي ڪيئن انهن مان وهائي سگهبو هوندو. سنڌ سڀيتا جي سوراخدار ٿانون جهڙا ٿانو، ڪش Kish[٣] مان به لڌا آهن. ان ڪي سنڌ جي ٿانو وانگي تري ۾ سوراخ آهي ۽ انهن ٿانون مان به ساڳيو ڪارج سريو هوندو. سوراخدار ٿانو (ڪمپي) کي ويدن مطابق ڪنهن ٻل چاڙهڻ (قرباني) وقت شراب کي روڪڻ لاءِ استعمال ڪيو ويندو هوندو. جنهن جو ذڪر ستاپاٿا برهمانا[٤] Satapatha Brahmana ۾ ملي ٿو. جنهن سوراخدار ٿانو کي هن ڪارج ۾ ڪتب آندو ويندو هو، ان ٿانو کي ٻڪريءَ جي ڏاس ۽ رڍ جي ان سان پريو ويندو هو، ته جيئن منجهس سرو (شراب) ٽيپو ٽيپو ٿي قربانيءَ واريءَ باهه مٿان ٽمندو رهي. سنڌ جو ڪمپي ٿانو، سَري کي روڪڻ کان سواءِ ڪنهن ٻئي ڪارج لاءِ ڪتب ڪونه آندو ويندو هوندو.

پانڌي واهي *

علي مراد وارن دڙن وٽ هٿاسون جو اسان کي معلوم ٿيو ته پانڌي واهي (Pl.VII, b) ڳوٺ جي پرسان هڪ دڙو آهي. تنهن ڪري اسان واند به وڃي اتي هنئي. کوٽائي شروع ڪرڻ کان اڳ، مان ڪنهن ڪم سانگي موهن هليو

1. *See* 'Catalogue', pp.106-108 below.
2. *Mem. A.S.I.*, No.31, p.14.
3. *A Sumerian Palace and 'A' Cemetery, Kish*, Part II, p.154 and Pl. LIV, fig.33.
4. *Sacred Books of the East*, Vol. XLIV, pp.234-235, and Pl.LIV, fig.33.

* هن ماڳ کي واهي پانڌي سڏيو وڃي ٿو. (مترجم)

ويس. ڪم ختم ٿيڻ کان پوءِ واپسيءَ تي دادو ريلوي اسٽيشن تي لٿس. واهي پانڊي جي ڏسڻ لاءِ هيءَ ويجهي اسٽيشن آهي. اسٽيشن تان لاريءَ ۾ چڙهي ١٢ ميل سفر ڪري تعلقي جي صدر مقام جوهيءَ ۾ آيس. جتان ١٦ ميل اٺ جي سواري ڪري اچي واهي پانڊيءَ پهتس. واپسيءَ تي مون اهڙي علائقي مان سفر ڪيو، جيڪو نين جي سڪل پيٽن سان پريو پيو هو ۽ آباديءَ واسطي پاڻيءَ کي روڪڻ لاءِ بند ٻڌل هئا. واهي پانڊي هڪ ننڍڙو ڳوٺ آهي. منجهس ڪيرٿر وٽ پوليس چونڪي قائم آهي ۽ هيٺ ناڙي نئن جي وهڪري جو پيٽ آهي. مذڪوره دڙو واهي پانڊي ڳوٺ کان اتر طرف ۽ ناڙي نئن جي هڪ ڇاڙهه راڄ واه جي ڪڙ تي موجود آهي. اوچائي ٢٠ فوٽ اٿس. ان جي ايراضي وڌ ۾ وڌ 450 x 350 ڪن فوٽ ٿيندي. هتان جي ماڻهن هن دڙي کي کوٽي کنا ڪيڙا ڪري ڇڏيو آهي. هن دڙي جي اتر، اوڀر ۽ ڏکڻ کان پاڻي روڪڻ لاءِ بند ڇاڙهيل آهي. انهن بندن جي سبب مٽي هن دڙي مان کوٽي ڪڍي وئي آهي. رهيل دڙي کي وري مسلمانن پنهنجو قبرستان بنائي ڇڏيو آهي. پر تنهن هوندي به دڙي جي لاهين ۾ موجود چٽيل ٺڪرائو ۽ مٽائنس لڌل ٻن جي شڪل تي پٿر جي ڪان جي اٽي (PW.1) ثابتيءَ لاءِ ڪافي آهن، ته هي ماڳ تاريخ کان اڳ واري دور سان تعلق رکن ٿا.

کاهي -١ ۽ ٢ (Pl.XLV)

دڙي جي ڏاکڻين ڪناري سان 80 x 12 ماپ جي کاهي کوٽائي وئي. دڙي جي چوٽيءَ کان ٧ فوٽ هيٺ کان کوٽائي شروع ڪرائي، وچ ١٦ فوٽن تي بيهاري سون. هيٺ تيرهن فوٽن جي اونهائيءَ تي وڏيءَ ماپ جا ٿانو مليا، جيڪي کنهن پوئين دور جي وستيءَ سان لاڳاپيل هئا. هن کاهيءَ جي ويجهو اتر پاسي دڙي جي صفا چوٽي تي کاهي -٢ کوٽي وئي، جنهنجي ماپ 28 x 10 فوٽ هئي. سندس مٿيون پاسو دڙي جي مٿاڇري کان هڪ فوٽ هيٺ ۽ اونهائي ٦ فوٽ هيٺ هئي. کاهيءَ ڀرينءَ جي تري مان اسان کي اهڙا ساڳيا ٿانو مليا، جيڪي کاهي -٢ مان لڌا هئا، جن کي اسان ساڳئي دور ۾ شامل ڪريون ٿا.

ڪاهي ١ جي تهه کي وڏي اهميت حاصل آهي. جيئن ئي کوٽائي شروع ڪرائي وئي ته مٿان ئي اسان کي ڳاڙهي ٿانو مٿان ڪاري چٽسالي وارا ٿانو نظر آيا ۽ ان سان گڏ ٻن رنگن جي ڇر واريون ٺڪريون به ملڻ لڳيون. اهو سلسلو وڏن ڀڳل ٿانون ملڻ واري تهه تائين هلندو رهيو. ان کان ٿورو هيٺ ڳاڙهي ٿانو تي ڪاريءَ چٽساليءَ وارن ٿانون جي ڏاڍي گهٽتائي نظر آئي، پر ٻن رنگن وارن ٿانون جي گهٽتائي ڏسڻ ۾ آئي. جڏهن ڪاهيءَ جي تري ۾ پهتا سون ته رڳو ٻه رنگا ٿانو ڏسڻ ۾ آيا. هيٺ ايڪيري اونهي ڪاهيءَ مان هڪ ٻئي مٿان ٻن ورنن جي ٿانون جو ملڻ هڪ فيصلہ ڪن حقيقت هئي ته ٻن رنگن واري ٿانون جي ثقافت جي جاءِ تي اها ثقافت آئي، جنهن جي نمائندگي ڳاڙهي مٿان ڪاريءَ چٽساليءَ وارا ٿانو ڪن ٿا. پانڌي واهيءَ ۾ هڪ ثقافت کان ٻيءَ ثقافت اچڻ تائين ضرور ڪجهہ وقتلڳو هوندو، جنهنجو اسان ڪاهي -١ جي تهہ مان منلدڙ شين مان اندازو لڳائي سگهون ٿا.

ڪاهي ٣ ۽ ٤

ڪاهي ٢ ۽ ٤ دڙي جي ڪچ ۾، ڌرتيءَ جي مٿاڇري جي سنوت سان کوٽايون ويون. هتي کوٽاين جو مقصد اهو هو ته جيئن اسين معلوم ڪري سگهون ته ٻن جدا دورن جا ٿانو هڪ جاءِ تي ڪهڙي سبب گڏجي ويا. ڪڏ نمبر ٣ جي ماپ 14 x 14 فوٽ هئي. سندس اونهائي ڌرتيءَ جي مٿاڇري کان پنجن فوٽن کان ٿورو هيٺ هئي. هن اونهائيءَ تي هڪ ئي جاءِ تي ڪيترا ٿانو ڀڳل صورت ۾ هٿ لڳا. (Pl.VII, C) . انهن مان هڪ ۾، ڊاڪٽر پرشاد جي خيال مطابق ڪنهن گهريلو ٻڪريءَ جا هڏا پيل هئا. چار ٿانو ٺڪر جي صورت ۾ هئا. اهي مختلف ٺڪر پاڻ ۾ گڏي سڃا سارا ٿانو جوڙي ورتاسون. ٿانون تي ڇر جا اهڃاڻ هئا. پر ٿانو ايترا ته ٿورا هئا، جو انهن تي ٿيل چٽساليءَ جي سياءَ جو اندازو لڳائڻ ڏاڍو مشڪل هو. وڌيڪ کوٽائيءَ مان اسان کي اتاهين تري سان هڪ سهڻي ٿيلهي ملي، (PW.36) ۽ (PW.187). ٻنهي جي مٿان ڳاڙهي رنگ جي پوچيءَ سان ڪاري رنگ جي چٽسالي هئي. ڳاڙهي ڏاءَ تي ڪاري

چٽسالي۽ واري ٿانو جو هن هيٺين تهه تي ملڻ هڪ اچرج جي ڳالهه هئي. خاص طور ان ڪري ته هن سان گڏ ٻه رنگو ٿانو موجود ڪونه هو. جيئن اسان ڪاهي ١ جي تري ۾ ڏٺو هو. جنهن ٽڙيل پکڙيل نموني ۾ اسان کي گڏ مان اهي ٿانو مليا، ان مان اندازو آهي ته اها ڪوٽائي اسان گند ڪچري جي ڍير تي ڪرائي. اهڙ پوئين دور جا ٿانو جيڪي هٿ لڳا. سي پوءِ گند ڪچري ۾ اڇلايا ويا ٿا پانئجن. هن قسم جو نقطئہ نظر به غير معقول نظر ڪونه ٿو اچي ته ڳاڙهي ٿانو تي ڪاري چٽسالي ۾ رنگن واري ٿانو سان سهيوڳي هوندي ۽ غازي شاه جيان سنڌ سڀيتا جي ڪنهن قديم مرحلي جي نمائندگي ڪندي هوندي. گڏ ۴ گهٽ ايراضيءَ ۾ ڪوٽائي وئي. جنهن مان چٽيل ٿانون جا ڪجهه نمونا هٿ لڳا. هن گڏ مان ڏرتيءَ جي مٿاڇري سئين، ڳاڙهي وڙ تي ميچي چلر جي (PW-32) ۽ ڏاند جي تصوير (PW-33-34) جي چٽسالي ڪاري رنگ ۾ ملي. گڏ مان، مختلف تهن سان لاڳاپيل ٿانون جي ملڻ بابت اسان جو نقطئہ نظر مٿي بيان تي چڪو آهي. پانڊي واهي جي لاڙ جي پيراٽي پنوتري اسان هن ڪتاب ۾ ڏٺي چڏي آهي. پر هتي اسان اهم شين جو ٿورو ڪجهه وستار ڏٺي پڙهندڙن جو ڌيان ڇڪائيندا سين.

پٿر جي تير جي اٽي Stone Arrow Head

پن جي شڪل جهڙي پٿر جي ڪان جي اٽي دڙي جي مٿاڇري تان ملي. (Pw.1) ، جنهن جو بيان اسان مٿي ڪري آيا آهيون. پر ڪوٽائيءَ مان اسان کي ٻي اهڙي ڪابه شيءِ هٿ ڪانه آئي. ڪيترئون اهڙيون پٿر جون ڪان جون اٽيون سر هينري ميڪ موهن ۽ سر ارل اسٽين سيستان[1] مان آنديون هيون. ڪجهه اتر بلوچستان[2] جي پيراٽو ڪنڊاٽي مان هٿ لڳيون. سيستان ۽ بلوچستان

1. The MacMahon collection (1903-05), which is now in the Quetta Museum, includes some very fine specimens of leaf-shaped arrowheads of chert, hornfels, jasper, chalcedony, quartzite and other stones. It has not yet been published. The collection made by Stein (1915-16) is described in his *Innermost Asia*, Vol.II, p.964 and Pl. CXII.
2. *Mem. A.S.I.*, No.37, pp.40, 41 and Pl. IX, P.SW.c.26; also Pl. XVI, Kr.1; and *ibid.*, No.43, Pl. VI, Su.5.

ڪان سواءِ مصر، عراق ۽ اوپر جپان مان بہ هٿ لڳيون. ڪي نمونا اسٽين کي چيني ترڪستان جي لوپو نور Lopo-nor [1] جي رڻ پٽ مان مليا آهن. پر اهڙي ثابتي ڪانہ ملي آهي، تہ اهي هندستان اندر بہ مليا هجن. واهيءَ پانڌي مان ملندڙ اهو اڪيلو نمونو آهي، جيڪو سچيءَ سنڌ ۾ فقط هن جاءِ تان لڌو آهي. تنهن ڪري اهو چئي سگهون ٿا تہ هن پٿر جي ڪان جي اٿيءَ جي اصليت هندستاني ڪانہ آهي. ساڳي قسم جو ٽامي جو اوزار غازي شاه مان بہ هٿ آيو. (Pl.XLI,24). پن جي شڪل جهڙو ٽامي جو ڏڪي جو ڦر موهن ۾ سنڌ جي ٻين ماڳن مان پڻ مليو آهي. پٿر جي اوزارن اڳتي هلي ٽامي جي اوزارن جي شڪل اختيار ڪئي، جنهنجي شروعات اسان سولوٽرين Solutrean دور ۾ ڏسون ٿا، پوءِ اهي شيون، پٿر جي پوئين دور ۾ چوڏس پکڙجي ويون.

چٽيل ٺڪر وارا ٿانو

سنڌ سڀيتا سان لاڳاپيل ڳاڙهي تي ڪاري چٽساليءَ وارا ٿانو هتان تمام ٿورا لڌا. پر گهڻائي ڦڪي، ڳاڙهي ۽ پوري رنگ جي ٿانون جي آهي. هڪ رنگي چٽسالي يا آمريءَ جيان بہ رنگي چٽساليءَ وارا ٿانو گهڻ قسمي واري وڙ ۾ اچي وڃن ٿا. ڳاڙهي ٿانو مٿان ڪاري چٽسالي وارا ٿانو -Pl.XXXVIII, 2 5, 10, 16, 2a ۽ Pl.XXIX,37,38 ۾ ڏسي سگهجن ٿا ۽ ,fig.16 10, 2-4 واريون ٺڪريون ڪاهي ۱ مان ۱۱ کان ۱۲ فوٽن جي اونهائيءَ مان لڌيون. fig.5, 24 واريون ٺڪريون، ڪاهي ۴ مان ۱ ,۱۹ فوٽن جي گهرائيءَ تان لڌيون. Fig.37, 38 واريون ٺڪريون ڪاهيءَ ۱ مان ۲۱,٦ کان ۲٦ فوٽن جي گهرائيءَ تان مليون. جيستائين ٻين ٺڪرين جو تعلق آهي تہ ڪن ٿورين ڪان سواءِ يعني پوري رنگ واريون Pl.XXVIII, 30, 38، سموريون دڙي جي سڀ کان هيٺئين تهہ ۱۸ فوٽ هيٺ تان لڌيون. انهن جي لاڌ مطابق ٺڪرين جي نمونن جي گهڻائي ڪن خاص گروهن سان تعلق رکي ٿي. اسان هن نتيجي تي پهتا آهيون تہ پراڻي دور ۾ پوري ۽ بہ رنگي وڙ ۽ ورن واري ٿانو جو

1. R.A.Smith, *Man*, 1911, and Pl.F; *see* also Stein, *Serindia*, Vol.I, pp.363 ff.

عام رواج هو ۽ انهن ٿانون سان گڏ ڪجهہ ٿورا ٻئي وڙ ۽ ورن جا ٿانو بہ تيار ڪيا ويندا هئا.

چٽسالي ۽ ان جي هڪجهڙائي

ڳاڙهي ٿانو تي ڪاري چٽسالي، ۾ اسان پيپر جي پن کي عام جام ڏسون ٿا يا آڪڙين جهڙي چٽسالي، جيڪا وٽي چڏي ورجائي وئي آهي، ميچي - چلر ۽ ڏاند جي تصوير جو چٽ، بہ نظر اچي ٿو. پوري رنگ جي هڪ ٿانو تي فقط، اسان ڏاند جي تصوير جي چٽسالي ڏسون ٿا. (Pl.XXVIII, 30) . پانڊي واهي، جي ٿانو تي ڏاند جي تصوير جو پير (Treatment) غازي شاه سان هڪجهڙائي رکي ٿو. ڪولي ۽ ميهي، ۾ اسان کي ساڳيو پير نظر اچي ٿو. ميچي چلر جي چٽسالي اسان موهن ۾ ڏسون ٿا ۽ اهو سنڌ جي ٿانون تائين محدود آهي جيڪو ڪنهن حد تائين نال Nal ۾ بہ ڏسجي ٿو. (Pl.XXIX, 37) ۾ اهڙي چٽسالي ڏسجي ٿي، جنهن ۾ پن ورنن جا چٽ موجود آهن يعني گلتي پاسن تي چهري يا ٽڪنڊي آهي، جنهن منجهہ تي پريل ٻيون ٽڪنڊيون يا چهريون آهن ۽ وچ تي خال ڇڏيل اٿس. ٻئي چٽ ۾ نو چوراس آهن جن مان پنج پريل آهن، جن جي ترتيب مانداڻي طرز تي آهي، باقي چار خالي آهن. خانن ۾ ورهايل چهري ٻن رنگن ۾ غازي شاه ۾ ڏسجي ٿي. سندس چٽ ڪمري طرز چاڙو مان لڌل چٽ جهڙي آهي، جنهن جو بيان بعد ۾ ايندو. Pl.XXIX, 38 ۾ هڪ گول پٽو آهي، جنهن ۾ چوڏاري پريل چهريون يا ٽڪنڊا، جن جا پاسا گلتي نموني تي آهن، سندن پاسي ۾ ونگون آهن، جن جا ڪجهہ حصا پريل آهن. هن ورن جهڙي چٽسالي ڪاٽي بہ ڪانہ ملي آهي. ٻنهي ورنن جو چٽ اسين فقط انهن ماڳن تي ڏسون ٿا. جتي بہ رنگو ٿانو مليو آهي. تنهن ڪري اها ڳالهہ پڌري آهي، تہ انهن جي رنگ ڏيڻ وارو نمونو تہ سنڌ جهڙو آهي، پر پانڊي واهي، مان لڌل نمونن کي پوري ٿانو جي اثر کان وانجهيل ڪونہ ٿا ڏسون. پانڊي واهي ۾ ڳاڙهي تي ڪاري چٽسالي واري ٿانو تي سنڌ جو اثر ظاهر آهي. ٻيا اهڙا بہ نمونا آهن، جنجو تعلق نال ۽ بلوچستان جي ٻين مرڪزن سان

آهي. پورو ٿانو بلوچي ٿانو کي وڌيڪ ويجهو آهي. مثال طور، پيريل يا جاڦري منجهه سان چوڪڙيون، ڪرنگهيون، ۽ چپريون جيڪي پاڻ ۾ هڪ نقطي تي ملن ٿيون يا چوراسن جي چوڏاري ڏاڪن جهڙي چٽسالي.Pl.XXVIII, 18 جيڪي نال [1] جي ٿانون سان هڪجهڙائي رکن ٿيون. اهڙي چٽسالي جنهن جي پٽي ۾ چلن جي هڪ يا ٻه قطارون آهن، سا عام طور ڦيلهين جي چٽسالي هوندي آهي. اها چٽسالي بلوچستان مان اسٽين[2] لڌي هئي. هڪ دلچسپ طرز Pl.XXIII, 40 ۾ ڏسجي ٿي، جيڪا سنڌ جي ماڳن تان تمام گهٽ لڌي آهي. پر بلوچستان جي ٿانون ۾ عام آهي. سندس طرز هڪ پاسي واري ڦٽيءَ جهڙي آهي، يعني ان جي هر هڪ چيڙي وٽان هڪ ڊگهي ليڪ نڪري ٿي. اها چٽسالي ڪولي ۽ ميهي کان سواءِ شاهي تمپ Shahi Tump [3] مان پڻ لڌي آهي. اهي چٽساليون اچرج جي حد تائين سوس[4] جي پهرين دور واري چٽساليءَ سان ٻيٽ آهن. هتي هڪ ناياب نمونو ٻه ڏسجي ٿو. Pl.XXVIII,1 ، جنهن جي طرز ڏاڪن جهڙي آهي. اها طرز گوادر ۽ مڪران جي تندرا [5] مان پڻ لڌي آهي. Pl.XXVIII, 41 ۾ هڪ ڦيلهي، جنهن جي ڪناري تي وٽيءَ کان پوءِ پوروچوٽيون ونگون آهن. هن ورن جي چٽسالي نال [6] مان هڪ ڪٽوري تي ڏسجي ٿي. جيڪي چٽساليون اسان بلوچستان ۽ سنڌ ۾ گڏيل ڏسون ٿا، ساڳيون پري کان عراق مان ٻه مليون آهن. Pl.XXVIII, 8 ۾ لَرَ تي (جهڪيل Sloping) پوروچوٽيون لهڪيون آهن، تن کي سامرا[7] مان ملندڙ نمونن سان ڀيٽ ۾ رکي سگهجي ٿو. خاص ڌيان Pl.XXVIII, 39 جنهن ۾ گلتي پاسن سان پوري رگيل چپرين (ٽڪنڊن) جي اپي قطار ڏسجي ٿي. هن ورن جي چٽسالي آمريءَ مان ٻه ملي آهي، پر سامرا [8] ۾ ته مقبول عام ملي ٿي.

1. Cf. *Mem. A.S.I.*, No. 35, Pl. XXI, fig.13. 2. *Ibid.*, No.43, Pl. I, Z.N.I.
3. *Ibid.*, No. 43, Pl.XXXIII, Kul.V.vii.2; Pl.XXX, Mehi, II.4.5; and Pl.XVII, Sh. T.Vi.13.b. 4. De Morgan, *Prehistoire Orientale*, tome III, p.56, fig.7.
5. *Mem. A.S.I.*, No.43, Pl.XX, G.D.4.G.D.8, and Pl.XXV, Nun.13
6. *Ibid.*, No.35 fig.11.
7. Herzfeld, *Vorgeschichtlichen Topfereien von Samarra*, 1930, Pl.XIX, fig.61a.
8. Herzfeld, Pl.XXXVI, fig.233c. It occurs also at Musyan. *See* above p.30; Am.398.

اهڙيءَ ريت پيءَ پانت جي هڪ چٽسالي Pl.XXVIII, 7 به آهي، جنهن کي اسان پيالي تي ڏسون ٿا. پيالي جي مٿئين پاڳي تي پاسي کان وٺي وچ تائين جافري چٽ ڏسڻ ۾ اچي ٿو، پر هيٺيون پاسو خالي ڇڏيل آهي. سامرا مان به ڪجهه پيالا هٿ آيا آهن، جن تي اهو ساڳيو چٽ [1] مليو ٿو. موڪري وڙ جي ٿانو جي چٽسالي Pl.XXVIII, 38 ، تي ڏسڻ ۾ اچي ٿي. چٽسالي جو اهڙو ورن اسان سامرا [2] ۾ تمام گهٽ ڏسون ٿا. جيستائين گلتي پاسن تي چوڪڙين جو تعلق آهي، ته اهي واهي پانڌيءَ مان به لڌيون آهن ۽ آمري ثقافت جو اثر سنڌ ۾ جاتي پهتو آهي، ان جاءِ تان اهي مليون آهن. هوبهو انهن جهڙو چٽ، العبيد [3] جي ٿانون تي به ڏسڻ ۾ اچي ٿو.

ٿانون جا نمونا

پانڌي واهيءَ مان ٿانون جي گهاڙيٽي جا نمونا [4] بلڪل ٿورا لڌا آهن. گولائيءَ تي اپا ڪٽورا (پيالا) لڌا آهن، (Pl.XXXIX, 9, 13, 15). ڪي ٿانو اهڙا به آهن، جن جا ڪنا لسا ۽ ڪلهن سان گڏ وريل آهن يا ڪن ٿانون جون ڳچيون ٻاهر تي نڪتل آهن. ڪن پيالن جا ترا ويڪرا آهن (Pl.XXXIX, 11). ۽ ٽيون جن کي ٽيپ Ring base ترا آهن، (Pl.XXXIX-12). پرچيون Saucers ٿالهيون ۽ ڍڪڻ پڙڪي ترن واريون ٿيلهيون Pl.XXXIX, 04 نمبر واري هڪ اهڙي ٿيلهيءَ جو نڪر آهي، جنهن جي ڪلهن وٽ ڪناري ٻاهر نڪتل آهي. انهن سيني تي سنڌ سپيتا سان لاڳاپيل چٽ آهن. سڌن ڪلهن وارا ٿانو ڪنهن قديم زماني سان تعلق رکن ٿا، (Pl.XXXIX, 6, 8) اهو نمونو پوئين دور تائين ٿوري ڦيرگهير ڪندو واهي پانڌيءَ ۾ موجود رهندو آيو آهي. هن ماڳ تي خاص گهاڙيٽي ۾ ورن وارو ٿانو Pl.XXXV, 7 (PW.40) آهي، جنهن جو واسطو ڪاهي - ٢

1. *Ibid.*, Pl.XXIII, figs. 115, 116.
2. *Ibid.*, Pl.XX, fig.89.
3. Hall and Wooley, *Ur Excavations*, Vol. I, Pl. XVII, figs.1695, 1812.
4. Fo some typical Pandi Wahi examples of pottery shape and decoration *see* Pl. XXXIX, 6-15.

جي ٿانون واري مچلي سان آهي. سندس نمونو آڪڙيءَ نموني تي گول آهي. ٺڪريءَ جا ڪي ٽورا اهڃاڻ اٿس. مٿس چوڙين وانگي ڪنهن اصلي چٽساليءَ جا اهڃاڻ آهن. بنا چٽساليءَ جي لسن سادن ٿانون ۾ ٿئي ۽ ٻاهر تي پيٽ نڪتل ٿانو مليا آهن، جن ڪي مٿي ٽنگڻ لاءِ ڪناريءَ تي سوراخ آهن.

موهن جي گهاڙ سان لاڳاپيل شيون

ڳاڙهي ٿانو تي ڪاري چٽساليءَ ڪان سواءِ، جيڪا هوبهو موهن جي گهاڙ ۽ چٽساليءَ جهڙي آهي، پٿر جا گول چپٽرا مٽيا لڌا، ڏگهي پڙڪي تري واري ڦيلهي، جنهن جي اندرئين پاسي چٽ نموني چگهه نڪتل آهن. مٽيءَ جون پڪل ٽڪنڊيون ٽڪيون به موهن جي گهاڙ ۽ چٽساليءَ سان موافقت رکن ٿيون. مٽيءَ جون پڪل ٽڪنڊيون ٽڪيون، ڪڏ ٣ جي تري مان ۽ ڏڙي جي هيٺين تهه مان لڌيون. موهن جي شين سان ميل ڪائيندڙ شيون هتان تمام ٿوريون لڌيون.

جوهيءَ مان لڌل چونڊ شين جي پنوتري

١. غازي شاه دڙو (GS)

ڳاڙهي ڏاءِ مٿان ميٽائين يا ڪاري چٽسالي.

GS.5 ٿانو جي ٺڪري نانگ وڪڙ ليڪون. ڪڏ ١. ٢٥،٧ فوٽ هيٺ.

GS.6 ٺڪر. مڇي ڇلر چٽسالي. ڪڏ ١. ٢٥،٧ فوٽ هيٺ. Pl.XXVI, 16

GS.7 ٿانو جي ٺڪري. تير جي اٽي وانگي وڻ جو چٽ. ڪڏ ١. ٢٥،٧ فوٽ هيٺ. Pl.XXVI. 8

GS.8 ٿانو جي ٺڪري. تير جي اٽيءَ وانگي وڻ جو چٽ. به نانگ وڪڙ ليڪون. ڪڏ ١. ٢٥،٧ فوٽ هيٺ Pl.XXVIII, 18

GS.9 ٿانو جي ٺڪري. ڪان جي اٽيءَ وانگي وڻ جو چٽ. ڪڏ ١. ٢٥،٧ فوٽ هيٺ. GS.10 ٺڪر. جافريءَ جي چٽسالي. ڪڏ ـ١ . ٢٥،٧ فوٽ هيٺ.

GS.11 ٿانو جي ٺڪري. پن جو چٽ. ڪڏ ـ١. ٢٥،٧ فوٽ هيٺ

GS.12 ٿانو جي ٺڪريءَ جي ٺڪري. ڪان جي اٽيءَ وانگي وڻ جو ٺڪر. پريءَ طرز تي ماڪوڙا. ڪڏ ـ١. ٢٥،٧ فوٽ هيٺ.

GS.13 ٺڪر. پير جي ٽاري. ڪڏ ـ۱. ۷، ۲۵ فوٽ هيٺ.

GS.19 ٿانو جي ڳچي. ليٽڻ سنوت ۾ لينگهون. هيگهڙ تي پوروچوٽ اڀيون ليڪون يا چنيون. ڪڏ ۱. PI.XXVI,15 ، ۷، ۲۵ فوٽ هيٺ.

GS.21, 22 ٻه ٺڪريون. ڦٽيءَ ڏندن تي لامون. ڪڏ ـ۱. ۷، ۲۵ فوٽ هيٺ.

GS.32 ڪٽوري جو ٺڪر. پاڻ ۾ ڳنڍيل وچڙيل لامون. ٻاهر تي نڪتل پيٽ. اندرئين ٻاهرئين پاسي چڳهه. گهيرو ۶، ۶ انچ. ڪڏ ۱، ۲، ۲۷ فوٽ هيٺ. PI.XXVI, 28

GS.35 ٺڪر. گلتي پاسن سان هڪ ٻئي کي پائيندڙ چوراس. هر چوراس ۾ ڦلڙين سان ٻٽايل گل. ٻن چوراسن جي وچ تي جافريءَ جي منجهه سان ٻه نوڪو پن. ڪڏ ـ۱. ۲، ۲۷ فوٽ هيٺ. PI.XXVI, 27

GS.36 ٺڪر. وڻ جون هيٺ لڙڪندڙ ٽاريون ڦٽيءَ جي ڏندن جي شڪل تي. ڪڏ ۱. ۲، ۲۷ فوٽ هيٺ. PI.XXXI, 14

GS.38 ٺڪري. مڇي چلر چٽ. ڪڏ ۱. ۲، ۲۷ فوٽ هيٺ.

GS.40 ٿانو جي ڳچي. اڀيچو ٻه نوڪو پن هيگهڙ ۾ لڙڪندڙ نانگ وڪڙ ليڪ يا ماڪوڙو. ڪڏ ۱. ۲، ۲۷ فوٽ هيٺ.

GS.43 ٺڪر. گلتي پاسن سان هڪ ٻئي کي پائيندڙ چوراس. چوراسن جي ٻن پاسن تي ٻه نوڪو پن. هر هڪ چوراس ۾ گل جو چٽ. ڪڏ ۱. ۲، ۲۷ فوٽ هيٺ.

GS.44, 45 ٺڪر. پير جو پن. گهاري پرڻ لاءِ لينگهون هنيل. ڪڏ ـ۱. ۲، ۲۷ فوٽ هيٺ.

GS.46 ٿانو جي ڳچي. پن ۽ ٽٻڪن سان گهرين چٽيل گل. ڪڏـ۱. ۲، ۲۷ فوٽ هيٺ. PI.XXVII, 7

GS.49 چٽ GS43 وانگي. ڪڏـ۱. ۲، ۲۷ فوٽ هيٺ.

GS.52 ٿانو جي ڳچي. ڪان جي اٿي جيان وڻ جو چٽ. ڪڏـ۱. ۲، ۲۷ فوٽ

هيٺ. Pl.XXVII, 37

GS.71 ٿانو جي ڳچي. ڪان جي اٽيءَ جيان وڻ، پيگهڙ تي نانگ وڪڙ ڪرڪي. ڪڏ۔۱. ۲ ,۲۷ فوٽ هيٺ. Pl.XXVI,6

GS.73 ٺڪر. ٻہ نوڪي تصوير. پيگهڙ ۾ ساڳين ونگين ليڪن جي قطار. ڪڏ۔۱. ۲ ,۲۷ فوٽ هيٺ.

GS.75 ٿانو جي ڳچيءَ جي ٺڪري. هڪ پٽي ۾ چدن سان جوڙيل چهريون، ٻئي پٽي ۾ پير جو پن. ڪڏ۔۱. ۲ ,۲۷ فوٽ هيٺ.

GS.76 ٺڪر. گلتي پاسان چوراس، جن جي ٻن پاسن تي ٻہ نوڪو پن. چوراس هڪ ٻئي کي پائيندڙ آهن. هر هڪ چوراس جي وچ تي گل. ڪڏ۔۱. ۲ ,۲۷ فوٽ هيٺ.

GS.78 ٺڪر جو حصو مٿس مور پکيءَ جي چهنب ۾ جهليل نانگ جو چٽ. ڪڏ۔۱. ۲ ,۲۷ فوٽ هيٺ. Pl.XXVi, 23

GS.80 ٺڪر. لهڪين سان ڏيکاريل پاڻ ۾ وچڙيل تاريون. ڪڏ۔۱. ۲ ,۲۷ فوٽ هيٺ. Pl.XXVI, 4

GS.81 ٺڪر. مختلف پٽن ۾ ڪيڙ ٻيلهہ جافري، ٽيڪن سان گل. گلتي پاسن وارا چوراس. چوراسن جي ٻن پاسن تي پن. ڪڏ۔۱. ۲ ,۲۷ فوٽ هيٺ. Pl.XXVI, 17

GS.83 ٺڪر. ڦٽي ڏند طرز تي وڻ جي چٽ جو پاڳو. ڪڏ۔۱. ۲ ,۲۷ فوٽ هيٺ.

Gs.84 ٺڪر. ڪيڙ ٻيلهہ جافري منجهہ سان چهريون. جيڪي ڪنهن نقطي تي پاڻ ۾ ملن ٿيون. ڪڏ۔۱. ۲ ,۲۷ فوٽ هيٺ. Pl.XXVII, 8

GS.86 ٺڪر. ٿانو جي ڳچي. ڪان جي اٽيءَ جيان وڻ، پيگهڙ ۾ نانگ وڪڙ ڪرڪيون. ڊڳي جي تصوير جنهن جون رڳو پويون ڄنگهون ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. ڪڏ۔۱. ۲ ,۲۷ فوٽ هيٺ.87. Pl.XXVII, 26

Gs.87 ٺڪر. ڏاند جي تصوير. ڪڏ۔۱. ۲ ,۲۷ فوٽ هيٺ.

GS.90 ٿانو جي ٺڪري. ڏاند ۽ ڪان جي اٿيءَ جهڙو وڻ ٻيگهڙ تي. ٻن ڏاندن جو سر ۽ پويون ٽنگهون نظر ۾ اچن ٿيون. ڪڏ.١. ٢٧,٢ فوٽ هيٺ.

GS.93 ٿانو جي ٺڪري. جافريءَ جي منجهه سان ڇٻري. ڇٻريءَ جي تر ليڪ (ٽري واري ليڪ) سان پوروچوٽي جافري. ڪڏ.١. ٢٧,٢ فوٽ هيٺ.
Pl.XXVII, 14

GS.100 ٿانو جي ٺڪري. پپر جو پن. ڪڏ.١. ٢٧,٢ فوٽ هيٺ.
.Pl.XXVI, 1

GS.101 ٿانو جي ٺڪري. ڦٽي ڏند جهڙي وڻ جي چٽسالي. ڪڏ.١. ٢٧,٢ فوٽ هيٺ. Pl.XXVI, 9

GS.102 ٺڪر. جافريءَ جي منجهه سان ٻه نوڪيون تصويرون ايپچي طرز تي. ٻيگهڙ ۾ ساڳي ايپچي طرز تي ڪاٽ جهڙيون ڏنگيون ليڪون. ڪڏ.١. ٢٨,٨ فوٽ هيٺ. Pl.XXVI, 7

GS.103 ٿانو جي ٺڪري. چٽ ۾ پکي هيڏانهن هوڏانهن گهمندا ڏسڻ ۾ اچن ٿا. هيٺ چڊن کي ڇٻري جي شڪل ۾ ترتيب ڏنو ويو آهي. ڪڏ.١. ٢٨,٨ فوٽ هيٺ. Pl.XXVI, 18

GS.104 ٺڪر. پکين جا متا متي ايريل. ڪڏ.١. ٢٨,٨ فوٽ هيٺ.
Pl.XXVI, 2

GS.113 ٺڪر. پپر جون لامون. ڪڏ.١. ٢٨,٨ فوٽ هيٺ.

GS.117 ٺڪر. اوپڙ جو چٽ. طرز ڪوريئڙي جي چار جهڙي. ڪڏ.١. ٢٨,٨ فوٽ هيٺ. Pl.XXVI, 35

Gs.119 ٺڪر. ڏاند جي تصوير. ڪجهه حصا ٻري طرز جافريءَ منجهه سان پريل. ٺڪريءَ ۾ اڪ وارو پاڳو ڪوڪو چڏيل. ڪڏ.١. ٢٨,٨ فوٽ هيٺ.
Pl.XXVI, 26

GS.120 ٺڪر. مڇي چلر چٽ. ڪڏ.١، ٢٨,٨ فوٽ هيٺ.

GS.122 ٿانو جي ٺڪري. ڍڳي جي تصوير جو حصو. ڪڏ.١. ٢٨,٨ فوٽ

هيٺ.

GS.123 ٺڪر. ڦٽي ڏند چٽ جيان وڻ جي لامن جو پاڱو. ڪڏ-١. ٨ ,٢٨ فوٽ هيٺ.

GS.132 ٺانو جي ڳچي. پير جو وڻ. ڪڏ-١. ٨ ,٢٨ فوٽ هيٺ.

GS.133 ٺڪر. ڪيڙ ٻيلهه جافريءَ جي منجهه سان ونگ جيان گهريون ۽ نانگ وڪڙ ليڪون. ڪڏ-١. ٨ ,٢٨ فوٽ هيٺ. Pl.XXVI,19

GS.134 ٺڪر. ڦٽي ڏندن چٽ جيان لامون. ٻيگهڙ تي نانگ وڪڙ ليڪون. ڪڏ-١. ٨ ,٢٨ فوٽ هيٺ. Pl.XXVI, 34

GS.141 ٺڪر. مچي چلر. ڪڏ-١. ٨ ,٢٨ فوٽ هيٺ. Pl.XXVI, 31

GS.144 ڦيلهيءَ جو ٺڪر. ڪڏ-١. ٨ ,٢٨ فوٽ هيٺ.

GS.145 ٺانو جو ٺڪر. ڪان جي اٽيءَ جهڙو وڻ. ٻيگهڙ تي ٻه نانگ وڪڙ ليڪون. ڪڏ-١. ٨ ,٢٨ فوٽ هيٺ. Pl.XXVi,11

GS.146 ٺانو جو ٺڪر. ڪان جي اٽيءَ جهڙو ٻيو چٽ ختمه تي ويل. ڪڏ-١. ٨ ,٢٨ فوٽ هيٺ. Pl.XXVII, 38

GS.150 ٺانو جو ٺڪر. اڀيءَ گهريءَ ۾ ليٽڻ طرز ۾ لينگهون. ٻيگهڙ ۾ گهريون اڀيون پوروچوٽيون ليڪون. ڪڏ-١. ٨ ,٢٨ فوٽ هيٺ.

GS.151 ٺڪر. ڦٽي ڏند چٽ تي وڻ جون لامون. ڪڏ-١. ٨ ,٢٨ فوٽ هيٺ. GS.159 ڏسو Pl.XXVI, 13

GS. 159 ٺڪر. ڏاڪن تي چٽ. ڦٽي ڏند چٽ تي وڻ جون لامون. ڪڏ-١. ٣٠,۴ فوٽ هيٺ Pl.XXVI, 13 ڏسو GS.151

GS.156 ٺڪر. پکي ۽ وڻ جنهن جون لامون ڦٽي ڏند جي چٽ جي طرز تي. ڪڏ-١. ۴ ,٣٠ فوٽ هيٺ.

GS.157 ٺانو جي ڳچي. ڦٽي ڏند طرز تي وڻ جو لامون. ڪڏ-١. ۴ ,٣٠ فوٽ هيٺ. Pl.XXVI, 25

GS.158 ٺڪر. ڦٽيءَ ڏند جي طرز تي وڻ. ڪڏ-١. ۴ ,٣٠ فوٽ هيٺ.

GS.161 ٿانو جي ڀڳي. مانڊاٽيءَ جي ٻانهن اندر ٽبڪن سان گل جو چٽ. ڪڏ-١. ۴ ,٣٠ فوٽ هيٺ Pl.XXVI, 5

Gs.162 ٿانو جي ڀڳي. ڏاند جي تصوير. ڪجهه حصو جافري جيان. ڪڏ-١. ۴ ,٣٠ فوٽ. Pl.XXVI,22

GS.163 ڦيلهيءَ جو ٽڪر. ٽن پوروچوٽين ليڪن سان مانڊاٽيءَ جون ٻانهون. وچ تي چلو. ڪڏ-١. ۴ ,٣٠ فوٽ هيٺ. Pl.XXVI, 53

GS.165 ٿانو جي ڀڳي ڪان جي اٽيءَ جهڙو وڻ. ٻيگهڙ تي ڏاند جو پويون حصو. ڪڏ-١. ۴ ,٣٠ فوٽ هيٺ. Pl.XXVI,12

GS.166 ڦيلهيءَ جو ٽڪر. چٽ جي طرز GS.163 جيان. ڪڏ-١. ۴ ,٣٠ فوٽ هيٺ. Pl.XXVII, 47

GS.175 ڦيلهيءَ جو ٽڪر. چٽ ۾ ڊگها ڪڙا. ڪڏ-٢. ۵ ,٢٠ فوٽ هيٺ. Pl.XXVII, 15

GS.187 ٽڪر. ٻه نوڪن پٺن وارو وڻ. ڪڏ-١. ٣ ,٣٢ فوٽ هيٺ. Pl.XXVI, 10

GS.188, 203, 205 چار ٽڪر. نوڪدار موڪريون وريون. شايد وڻ جي تارين ڏانهن اشارو. ڪڏ-١. ٣ ,٣٢ فوٽ هيٺ. Pl.XXVII,35 (GS.204), Pl.XXVII,36 (GS.203), Pl.XXVII,45 (GS188)

GS.195 ٿانو جي ڀڳي. گهريءَ ۾ ٽبڪن سان ناهيل گل. ڪڏا-١. ٣ ,٣٢ فوٽ هيٺ. Pl.XXVI, 21

GS.194,197 ٽڪر. ڏاڪڻ طرز جو چٽ. موڪرين ليڪن سان. ڪڏ-١. ٣ ,٣٢ فوٽ هيٺ. Pl.XXVII, 25 (GS.194)

GS.199 ٽڪر. ڏاند جي تصوير. رڳو چٽ وارو پاسو رهيل. ڪڏ-١. ٣ ,٣٢ فوٽ هيٺ.

GS.200 ڦيلهيءَ جو ٽڪر. چٽ جو نمونو GS.163 جيان. ڪڏ-١. ٣ ,٣٢ فوٽ هيٺ.

GS.213 ٺڪر. پير جا پن. ڪڏ-١. ٣٢,٢ فوٽ هيٺ. Pl.XXVI, 20

GS.214 ٺڪر. ٻري طرز جافريءَ جي منجهه سان ٻه نوڪا پن وچ تي نانگ وڪڙ ليڪون. ڪڏ-١. ٣٢,٢ فوٽ هيٺ.

GS.215 ٺڪر. جافريءَ جي منجهه سان ٻه نوڪا پن پيگهڙ تي نانگ وڪڙ ليڪون. ڪڏ-١. ٣٠,٤ فوٽ هيٺ.Pl.XXVI,30

GS.217 ٺڪر. ڏاڪڻ جي طرز. ڪڏ-١. ٣٠,٤ فوٽ هيٺ.

GS.220 ٿانو جي ڪچي. ڍڳي جي تصوير. پير پکين جيان. ڪڏ-١. ٣٠,٤ فوٽ هيٺ. Pl.XXVI, 3

GS.234 ٺڪر. پٽي ۾ ٻه نوڪي پن ۽ ٻري طرز جافري. هيٺ چاري جهڙي ڪيڙ پيلهه جافري ڪڏ-١. ٣٠,٤ فوٽ هيٺ. Pl.XXVI, 29

GS.237, 239 ٽي ٺڪر. ڪان جي اٿي ۽ جيان وڻ. موڪريون وريون جيڪي وڻ جي لامن طور ڏيکاريون ويون آهن. اهي وريون GS.188, 203-205 جهڙيون آهن. ڪڏ-١. ٣٢,٢ فوٽ هيٺ. (GS.238) Pl.XXVII, 48

GS.243 ٿانو جي ڪچي. پيگهڙ تي ونگون. هيٺ ليٽڻ طرز تي چوڏاري هڪ ليڪ جنهن کي ننڍيون ڪرڪيون ڪاٽن ٿيون.[1] ڪڏ-١. ٣٢ فوٽ هيٺ Pl.XXXVIII, 13, Pl.XXVI, 24

GS. 249, 235 ڦيلهيءَ جا ٽڪرا. طرز GS.163 جهڙي. ڪڏ-١. ٣٠,٤ فوٽ هيٺ. (GS.235)Pl.XXVII, 52

GS.251 ٿانو جي ڪچي. سڌي پوٽي جو چٽ. ڪڏ-١. ٣٠,٤ فوٽ هيٺ. Pl.XXVII, 43

GS.253 ڦيلهيءَ جا ٻه ٺڪر. چٽ GS.163 جيان. ڪڏ-٢. ٣٩,٢ فوٽ هيٺ.

GS.255 ٺڪر. هيٺ لڙڪندڙ موڪريون ڪرڪيون. GS237-239 جيان. ڪڏ-٢. ٣٩,٢ فوٽ هيٺ. Pl.XXVII, 46

GS. 296 ڦيلهيءَ جو ٺڪر. مٿي ايرڻ واري طرز جيان موهيڙا پٽن ۾ پن.

ڪڏ-١. ٣٧ فوٽ هيٺ. Pl.XXVI, 32

GS. 299 ڦيلهيءَ جو ٽڪر. ٻٽن ليڪن سان ڪنڊا.ڪڏ-١. ٣٧ فوٽ هيٺ. Pl.XXVII, 16

GS.303 ڦيلهيءَ جو ٽڪر. مانداڻي چٽ جي طرز. GS.163 جيان. ڪڏ-٣. ٣٧ فوٽ هيٺ.

GS.317 ڦيلهيءَ جو ٽڪر. ڪنڊا. ڪڏ-۴. ٦ ,٣٧ فوٽ هيٺ. Pl.XXVII, 24

ٻيا نمونا

GS.33 پيالي جو ٽڪر. اوچائي ٨ ,٢ انچ. ٿانو جو رنگ هلڪو ڳاڙهو. ٿانو مٿان ڪارا پٽا. ڪڏ-١. ٢ ,٢٧ فوٽ هيٺ.Pl.XXXVII, 30

GS.3 ٿانو جو ٽڪر. اوچائي ٥ ,٣ انچ. رنگ هلڪو ڳاڙهو. ڪارا پٽا. ڪڏ-١. ٢٥,٧ فوٽ هيٺ. Pl.XXXVII, 29

GS.247 ٻاهر نڪتل تري سان ڪپو. اوچائي ٦ ,٣ انچ. چوڏاري ڏاکڻ جي چٽ جي طرز. ڏاءُ ڏنل. اندرئين پاسي چٽيل پٽا. ڪڏ-٦. ٨ ,١٩ فوٽ هيٺ. Pl.XXXVII, 39

GS.222 پيالي جو ٽڪر. اوچائي ٢ ,٣ انچ. ڪارا پٽا. ڪڏ-١. ۴ ,٣٠ فوٽ هيٺ. Pl.XXXVII, 38

GS.98 پيالي جو ٽڪر. اوچائي ٥ ,٢ انچ. ڳچيءَ جي ڪناري وٽ ٿلهيون ليڪون . ڳاڙهي ليءُ تي ميٽائين رنگ جي چٽسالي. ڪڏ-١. ٢ ,٢٧ فوٽ هيٺ.

GS.167 ڪپي جا ٽڪر. اوچائي ٧ ,١ انچ. گولائي ٢ ,٢ انچ. ٻاهريون ٽڪر جي رنگ مٿان ميٽائين رنگ جا پٽا. ڳچيءَ جي اندرئين پاسي ميٽائين رنگ ۾ لهڪيون يا ماڪوڙا. ڪڏ-١. ۴ ,٣٠ فوٽ هيٺ.

GS.191 ٿانو جو ٽڪر. اوچائي ٥ ,٢ انچ. ڳچيءَ وٽ ميٽائين رنگ جا پٽا. هيٺ ٻيگهڙ تي چڊا ۽ ونگون. ڪڏ-١. ٢ ,٣٢ فوٽ هيٺ.

GS.1 گلدان. اوچائي ٧ ,٢ انچ. ٽڪر مٿان ڪارا پٽا. ڪڏ-١. ٧ ,٢٥ فوٽ

هيٺ. Pl.XXXVII, 22

GS.232 ڊگهيءَ ڳچيءَ سان گلدان. اوچائي ۴,٧٥ انچ. ٺڪر مٿان ڪارا پٽا. ڪڏ-٦. ١٧,٨ فوٽ هيٺ. Pl.XXXVII,21

GS.233 ٿيلهيءَ جا ٺڪر. وچ تي چڳهن جا چٽ. ڪڏ-١. ۴ ,٣٠ فوٽ هيٺ. Pl.XXVI, 33

ٻني رنگ وارا ٿانو Bichrome Pottery

GS.244, 246 گلدان جا ٺڪر. ٿانو جو رنگ ڳاڙهسرو. ٽيرهن ننڍڙين چهرين جي منجهه سان وڏي چهري (ٽڪنڊو). ننڍيون نَوَ چهريون جافري منجهه سان باقي چار کوکيون (خالي) آهن. وڏي چهريءَ ۾ ٻيگهڙ تي ٻي چهري آهي جنهن ۾ اندر تصويرون پريل آهن. هڪ گهريءَ ۾ سره جي تصوير آهي. بوسڪي رنگ جي ڏاءَ تي ميٽائين رنگ جي چٽسالي. ڪڏ-١، ٣٣ فوٽ هيٺ. Pl.XXVII, 49, 51

GS.309 رنگ ڳاڙهسرو. ڳچيءَ وٽ ڳاڙهسرو پورو پٽو. هيٺ رڱيل چهريون، جيڪي ڪنهن نقطي تي پاڻ ۾ ملن ٿيون. بوسڪي رنگ جي ڏاءَ تي ميٽائين رنگ جي چٽسالي. چهرين جي مچلن جي وچ تي اپي ليڪ. هيٺ ٻه ڳاڙهسري پوري پٽي ڪي ورجايو ويو آهي. ڪڏ-۴. ٦ ,٣٧ فوٽ هيٺ Pl.XXVII, 23

GS.311 گلدان جو ٺڪر. ٿانو جو رنگ ڳاڙهسرو. ڳچيءَ وٽ ڳاڙهسرو پورو پٽو. هيٺ ٻه ٽيون چهريون جيڪي پاڻ ۾ ڪنهن خاص نقطي تي ملن ٿيون. وچ تي ٽي ڪرڪيون انهن کي الڳ ڪن ٿيون. بوسڪي رنگ جي ڏاءَ تي ميٽائين رنگ جي چٽسالي. ڪڏ-٦. ٦ ,٣٧ فوٽ هيٺ.. Pl.XXVII, 33, 37

GS.219 گلدان جو ٺڪر. رنگ ڳاڙهسرو ليٽيل طرز تي ٻري نموني جافري جي منجهه سان ٻن قطارن ۾ چهريون. هيٺيون ۽ مٿيون چهريون مٿيئن ۽ هيٺئين ڪنڊ سان پاڻ ۾ ملن ٿيون ۽ گڏجي هڪ چوراس گهري ٺاهن ٿيون. ڳاڙهسري ڏاءَ تي ڪاري چٽسالي. ڪڏ-١. ۴ ,٣٠ فوٽ هيٺ. Pl.XXVII, 40

GS.287 گلدان جو ٺڪر. ٿانو ڳاڙهسرو. گلتي پاسن ۽ جافري منجهه سان

چبريون. بوسڪي رنگ جي ڏاءَ تي ڪاري چٽسالي. هڪ چڏي ٻي چبري ابتي رکيل. ان ڪري ٻن چبرين جي وچ تي ٻه نوڪي تصوير بڻجي پئي آهي. ڪڏ-۱. ۳۷ فوٽ هيٺ. Pl.XXVII, 2

GS.278 گلدان جو ٺڪر. رنگ ڳاڙهسرو. ٻري طرز جافريءَ جي منجهه سان چبري. ٻه چبريون ملي هڪ چوڪنڊو بڻجي ٿو. بوسڪي رنگ جي ڏاءَ سان ميٽائين رنگ جي چٽسالي. ڪڏ-۵. ۱,۴۱ فوٽ هيٺ. Pl.XXVII, 4

GS.174 گلدان جو ٺڪر. ڳاڙهسرو رنگ. ڳچيءَ وٽ ڳاڙهسرو پورو پٽو. هيٺ چوڏاري چوڪڙين يا ڏيڏرين جي قطار جن جو منجهه جافريءَ تي آهي. بوسڪي رنگ جي ڏاءَ تي ميٽائين رنگ جي چٽسالي. ڪڏ-۲. ۲۰,۵ فوٽ هيٺ. Pl.XXVII,41

GS.280 گلدان جو ٺڪر. ڦڪو رنگ. ڳچيءَ وٽ ڳاڙهسرو پورو پٽو. GS.174 جيان چوڪڙين جي چٽساليءَ جا اهڃاڻ. هلڪي بوسڪي رنگ جي ڏاءَ تي ميٽائين رنگ جي چٽسالي. ڪڏ ۵. ۱,۴۱ فوٽ هيٺ.

GS.285 گلدان جو ٺڪر. رنگ ڦڪو. ڳچيءَ وٽ ميٽائين رنگ جو پٽو. چٽسالي GS.174 جيان هلڪي بوسڪي رنگ جي ڏاءَ مٿان ميٽائين رنگ جي چٽسالي. ڪڏ-۶. ۲۰,۳ فوٽ هيٺ. Pl.XXVII, 44

GS.269 گلدان جو ٺڪر. ڦڪو رنگ. چٽسالي GS.174 هلڪي بوسڪي رنگ جي ڏاءَ مٿان ميٽائين رنگ جي چٽسالي. ڪڏ-۱. ۳۵ فوٽ هيٺ. Pl.XXVII, 42

GS. 180 گلدان جو ٺڪر. هلڪو ڳاڙهو رنگ. ڳچيءَ وٽ ڳاڙهسري پوري رنگ جي پٽي جا اهڃاڻ. هيٺ واري چٽسالي GS.174 جيان هلڪي بوسڪي رنگ جي ڏاءَ مٿان ميٽائين رنگ جي چٽسالي. ڪڏ-۲. ۲۰,۵ فوٽ هيٺ. Pl.XXVII, 32

GS.332 گلدان جو ٺڪر. ٻري طرز جافريءَ جي منجهه سان ٻن قطارن ۾ چوڪڙيون، جيڪي اهڙي سٽاءَ سان چٽيل آهن جو خالي چوڪنڊا بڻجي پيا آهن.

(Cf. GS.219) . هلڪي بوسڪي رنگ جي ڌاءَ مٿان ميٽائين رنگ جي چٽسالي. ڪڌ-٥. ٤٢,٥ فوٽ هيٺ. (Pl.XXVII, 27)

GS.184 گلدان جو ٽڪر. هلڪو ڳاڙهو رنگ. ڳچيءَ وٽ ڳاڙهسرو پورو پٽو ۽ هيٺ گهٽوڪري GS.332 جي چٽساليءَ جيان. ڳاڙهسري ڌاءَ مٿان ميٽائين رنگ سان چٽسالي. ڪڌ-٢. ٢١,٥ فوٽ هيٺ. Pl.XXVII, 28

GS.202 گلدان جو ٽڪر. هلڪو ڳاڙهو رنگ. چٽساليءَ جو نمونو گهٽو GS 332 جيان. ڳاڙهسري ڌاءَ مٿان ڪاري چٽسالي. ڪڌ-١. ٢٢,٢ فوٽ. Pl.XXVII, 30

نوٽ: ٢٠٢ ۽ ١٨٤ GS جي چوڪڙين جي پهرين قطار، ڳچيءَ واري پٽي سان پوروپوٽ تي آهن يا ان سان ملي ٿيون وڃن ۽ GS232 ۾ انهن جي هڪ ڪنڊ هن پٽي ڪي نقط ڇهي ٿي.

GS.331 ڦڪي رنگ جو ٽڪر. هلڪي بوسڪي رنگ جي ڌاءَ مٿان ميٽائين رنگ جي چٽسالي. ڪڌ-٥. ٤٢ فوٽ هيٺ. Pl.XXVII, 31

GS.281 گلدان جو ٽڪر. ڦڪو رنگ اندرئين ۽ ٻاهرين پاسي هلڪي بوسڪي رنگ جو ڌاءُ. ڳچيءَ وٽ ڳاڙهسري پوري رنگ جو پٽو. هيٺ هلڪي بوسڪي رنگ جي پوچي تي ميٽائين رنگ ۾ وريون (نانگ وڪڙ ليڪون). ڪڌ-٥. ٤١,١ فوٽ هيٺ. Pl.XXVII, 21

GS.290 گلدان جو ٽڪر. رنگ هلڪو ڳاڙهو. ڳاڙهسري پوري پٽي جا اهڃاڻ. هلڪي بوسڪي رنگ جهڙي ڌاءَ مٿان ميٽائين رنگ ۾ وريون (نانگ وڪڙ ليڪون). ڪڌ-١. ٢٧ فوٽ هيٺ. Pl.XXVII, 29

GS.289 گلدان جو ٽڪر. رنگ ڦڪو. ڳاڙهسري پوري پٽي جا اهڃاڻ. هلڪي بوسڪي رنگ جي ڌاءَ مٿان ميٽائين رنگ ۾ وريون. ڪڌ-١. ٢٧ فوٽ هيٺ. Pl.XXVII, 20

GS.177 گلدان جو ٽڪر. رنگ ڦڪو. ٻاهرئين ۽ اندرئين پاسي هلڪي بوسڪي رنگ جي ڌاءَ مٿان ميٽائين رنگ ۾ ورين جي قطار. ڪڌ-٢. ٢٠,٥ فوٽ هيٺ.

Pl.XXVII, 11

GS. 315 گلدان جو ٺڪر. رنگ ڦڪو. هلڪي بوسڪي رنگ جي ڌاڳ مٿان هار نموني تي چوڌاري ونگن جي قطار. بوسڪي رنگ جي ڌاڳ مٿان ڪاري چٽسالي. ڪڌ-۲. ۲۷,٦ فوٽ هيٺ. (Pl.XXVII, 10)

GS.310 گلدان جو ٺڪر. هلڪو ڳاڙهو رنگ. ڳچيءَ وٽ ڳاڙهسرو پورو پٽو. هيٺ هار جيان ونگن جي قطار سان پوروچوٽيون نانگ وکڙ ليڪون. هلڪي بوسڪي رنگ جي ڌاڳ مٿان ميٽائين رنگ جي چٽسالي. هر هڪ ونگ ۾ ٽبڪو. ۲۷,٦ فوٽ هيٺ.[1] Pl.XXVII. 9

GS.277 گلدان جو ٺڪر. هلڪو ڳاڙهو رنگ. ڳاڙهسري پوري پٽي جا اهڃاڻ. ونگن جي ٽن قطارن تي مشتمل هار جهڙي چٽسالي. هر هڪ ونگ ۾ آڪڙيءَ (Oval) جو چٽ. هيٺ ۾ نانگ وکڙ ليڪون. هلڪي بوسڪي رنگ جي ڌاڳ تي ميٽائين رنگ جي چٽسالي. ڪڌ-۵.[2] - ۴۱,۱ فوٽ هيٺ.

GS.312 Pl.XXVII, 19 گلدان جو ٺڪر. هلڪو ڳاڙهو رنگ. ڳچيءَ وٽ ڪرڪين يا اپين ليڪن سان پٽو. هيٺ آنڙين (eye shape) جي طرز تي چوڌاري قطار. هلڪي بوسڪي رنگ جي ڌاڳ مٿان ميٽائين رنگ جي چٽسالي. ڪڌ-۳. - ۲۷,٦ فوٽ هيٺ. Pl.XXVII, 1

GS.178 پيالي جو ٺڪر. رنگ ڦڪو. اوچائي ۱,۵ انچ. اندرئين ۽ ٻاهرئين پاسي هلڪي بوسڪي رنگ جو ڌاڳ ۽ ميٽائين رنگ ۾ ڪرڪين يا اپين ليڪن جي قطار. ڪڌ-۲. -۲۰,۵ فوٽ هيٺ. Pl.XXVII, 22

GS.182 گلدان جو ٺڪر. ڦڪو رنگ. ڳاڙهسري پوري پٽي جا هلڪا اهڃاڻ. بوسڪي رنگ جي ڌاڳ مٿان ميٽائين رنگ ۾ ڏندائين چٽسالي. ڪڌ-۲. ۲۱,۵ فوٽ هيٺ. Pl.XXVII. 39

GS.276 گلدان جا ٺڪر. رنگ ڦڪو. بوسڪي رنگ جي ڌاڳ مٿان ميٽائين رنگ ۾ ڏاڪڻ جي چٽ جو نمونو. ڪڌ-۵. ۴۱,۱ فوٽ هيٺ. Pl.XXVII, 3

1. *See* also Pl. XXXVIII, 12.
2. *See* also Pl. XXXVIII, 14.

GS.307 گلدان جو ٽڪر. رنگ ڦڪو. جافريءَ جي منجهه سان نوڪ سان پن. بوسڪي رنگ جي ڏاءُ مٿان ڪاري رنگ جي چٽسالي. ڪڏ-٣. ٣٥ فوٽ هيٺ. Pl.XXVII, 12

GS. 260 گلدان جو ٽڪر. رنگ ڦڪو. اندرئين ۽ ٻاهرئين پاسي بوسڪي رنگ جو ڏاءُ گهٽو ڪري لَرَ جي ورن تي پريل چٽريون. ميٽائين رنگ جي چٽسالي. ڪڏ-٤. ٢ ,٤١ فوٽ هيٺ. Pl.XXVII, 6

GS 272 گلدان جو ٽڪر. رنگ هلڪو ڳاڙهو. ڳچيءَ وٽ ميٽائين رنگ جو پٽو. ڳاڙهسري پوري پٽي جا ڪجهه اهڃاڻ. پوچي بوسڪي رنگ تي. ڪڏ-٥. ٤٠ فوٽ هيٺ. Pl.XXVII, 5

GS.226 گلدان جو ٽڪر. رنگ هلڪو ڳاڙهو. بوسڪي رنگ جي پوچيءَ تي ميٽائون رنگ انساني ڊانچي جهڙي چٽسالي. ڪڏ-٤. ٤ ,٣٨ فوٽ هيٺ. Pl.XXVII, 13

GS.171 ننڍڙي وزن جو گلدان. ڪجهه هٿ جي گهاڙ ۽ ڪجهه چڪ تي ٺهيل. رنگ دونهاتيل. اوچائي ٠٤ ,١ انچ. ڪڏ-١. ٤ ,٣٠ فوٽ هيٺ. Pl.XXXVII, 11

GS. 283 ننڍڙو ٿانو. ڪپو. مٽي ايو. گول ۽ وريل ڳچي. اوچائي ٢ انچ. ڪڏ-٦. ٣ ,٢٠ فوٽ هيٺ. Pl.XXXVII,12

GS.284 ننڍي وڙ جو ٿانو. تري سان ڪپو. اوچائي ٨ ,١ انچ. ڪڏ-٦. ٣ ,٢٠ فوٽ هيٺ. Pl.XXXVII, 10

GS 168 سوراخدار ٿانو جو ٽڪر. ڪڏ-١. ٤ ,٣٠ فوٽ هيٺ.

GS.248 ٽڪر جي ڪوناريءَ جو ٽڪر. اندرئين پاسي هڪ ٻٽي ڪي پائيندڙ گولَ. مٽيءَ ۾ توهڙن گڏڻ جا اهڃاڻ. ڊيگهه ٦ ,١٢ انچ. ڪاهي -١. ٤ ,٣٠ فوٽ هيٺ. Pl.XXXI, 17

GS.25 ٽڪر. ڊگهي تري سان ڦيلهيءَ جو ٽڪر. چگهن جي چٽسالي. ڪڏ-١. ٧ ,٢٥ فوٽ هيٺ. Pl.XXXI,2

منيءَ جا پڪل راندڪا ۽ چوپاين جون مورتيون

GS.62 ڏاند جي مورتي. ڊيگهه ٣,٢ انچ. چنگهون چٽيون ڪونهن. کڏ-١. ٢٧,٢ فوٽ هيٺ.

GS.153 ڏاند جي مورتي. هڪ سڱ مورتيءَ سان لڳل. ڊيگهه ٣,٥ انچ. نمونو GS62 جهڙو. کڏ-١. ٢٨,٨ فوٽ هيٺ.

GS.154 ڏاند جي مورتي. ڊيگهه ٣,١ انچ. GS.62 جهڙو نمونو. کڏ-١. ٢٨,٨ فوٽ هيٺ.

GS.155 ڏاند جي مورتي. ڳچيءَ وٽ سوراخ. ڊيگهه ٣ انچ. نمونو GS.62 جهڙو. کڏ-١. ٢٨,٨ فوٽ هيٺ.

GS.172 ڏاند جي مورتي. چنگهون چٽيون. ڊيگهه ٢,٢ انچ. کڏ -١. ٢٨,٨ فوٽ هيٺ.

GS.362 چتونءَ جو مٿو. ڳچيءَ ۾ سوراخ. ڊيگهه ١ انچ. کڏ-١. ٣٢,٣ فوٽ هيٺ.

GS.356 ننڍڙي وڙ جي ٿانو جو ڍڪ. نوڪدار بونبي. رنگ ڪٿو. گولائي ٦, انچ. کڏ-١. ٣٠,٤ فوٽ هيٺ.

GS.27 ننڍڙي وڙ جي ٿانو جو ڍڪ. مٿان نوڪدار بونبي. اڌ پڪل. گولائي ١,٤٥ انچ. کڏ-١. ٢٥,٧ فوٽ هيٺ.

GS.125 ننڍڙي وڙ جي ٿانو جو ڍڪ. مٿان نوڪدار بونبي. اڌ پڪل گولائي ١,٢ انچ. کڏ-١. ٢٨,٨ فوٽ هيٺ.

GS.252 سپيءَ جو نقل. ڪناري ۾ سوراخ. ڊيگهه ٣,٦ انچ. کڏ-١. ٣٠,٤ فوٽ هيٺ.

GS.58 ٻاراڻي راند ڳاڏي جو ڦيٿو. ميٽائين رنگ جي رنگ ۾ جافريءَ جي چٽسالي. ٻه هڪ طرف کان ڊيگهه ٣,١ انچ. کڏ-١، ٢٧,٢ فوٽ هيٺ.

GS.59 ٻاراڻي راند ڳاڏي جو ڦيٿو.هڪ پاسي کان ميٽائين رنگ ۾ ليڪو نڪتل ڊيگهه ٣,٣ انچ. کڏ-١. ٢٧,٢ فوٽ هيٺ.

GS.169 باراٽي راند ڪاڏي جو ٽڪر.هڪ پاسي کان ميٽائين رنگ ۾ ليڪو نڪتل ڊيگهه ۴, ٢ انچ. ڪڌ-١. ۴, ٣٠ فوٽ هيٺ.

GS.193 ڦرٽيءَ جو ٽڪر. هڪ ٽبڪي جي چوڏاري منجهلا گول. چٽسالي ميٽائين رنگ ۾. گولائي ٢, ٢ انچ. ڪڌ-١. ٢, ٣٢ فوٽ هيٺ. Pl.XXXIV, 13

GS.173 باراٽي راند ڪاڏيءَ جو ڦيٽو. گولائي ۵, ٢ انچ. ڪڌ-١، ۴, ٣٠ فوٽ هيٺ. Pl.XXXIV, 14

ڳهه

GS.31 مٽيءَ جو پڪل مٽيو. شڪل ڏگهيري. ڊيگهه ٠۵, ٢ انچ. ڪڌ-١. ٧, ٢۵ فوٽ هيٺ. Pl.XXXIII, 47

GS.338 مٽيءَ جو پڪل ڏگهو مٽيو. ڊيگهه ٢ انچ. ڪڌ-١. ٧, ٢۵ فوٽ هيٺ.

GS.30 مٽيءَ جي پڪل چوڙيءَ جو ٽڪرو. گولائي ٩, ٢ انچ. شڪل تراڪڙي. ڪڌ-١. ٧, ٢۵ فوٽ هيٺ.

GS.170 مٽيءَ جي پڪل ۽ چٽيل چوڙيءَ جو ٽڪرو. تراڪڙو. ٻن طرفن کان ڳاڙهي رنگ جي ليڙ مٿان ميٽائين رنگ جون ننڍيون ليڪون ڏنل. گولائي ١۵, ٢ انچ. ڪڌ -١. ۴, ٣٠ فوٽ هيٺ.

GS.206 مٽيءَ جي پڪل چٽيل چوڙيءَ جو ٽڪرو. تراڪڙو. ٻن طرفن کان GS.170 وانگي. ميٽائين رنگ ۾ چٽسالي. گولائي ۵, ٢ انچ. ڪڌ-١، ٣, ٣٢ فوٽ هيٺ.

GS.206 مٽيءَ جي پڪل چٽيل چوڙيءَ جو ٽڪرو. گول. ميٽائين رنگ ۾ ننڍيون ليڪون. گولائي ٨, ٢ انچ. ڪڌ-١، ٣, ٣٢ فوٽ هيٺ. Pl.XXXIV, 4

GS.342 پٿر جا مٽيا. سنهان ۽ چپٽرا. گولائي ۵, انچ، ۴۵, انچ، ۽ ٣۵, انچ. ڪڌ-١، ٢, ٢٧ فوٽ هيٺ. Pl.XXXIII,31

GS.341 عقيق جو مٽيو. گول ۽ تراڪڙو. گولائي ٢۵, انچ. ڪڌ-١، ٢, ٢٧ فوٽ

هيٺ. Pl.XXXIII, 33

GS.335 اڌ گول شڪل تي مٽيو. ٿورو ڊگهيرو ۳ , انچ. ڪڏ-۱، ۷ ,۲۵ فوٽ هيٺ. Pl.XXXIII, 32

GS.346 عقيق جو مٽيو. ڊگهو. ڊيگهہ ٦ , انچ. ڪڏ-۱، ۲ ,۲۷ فوٽ هيٺ. Pl.XXXIII, 39

GS.353 مٽيءَ جو پڪل مٽيو. ليڪن نموني ڇٽسالي. ڊگهو. ڊيگهہ ۸۵ , انچ. ڪڏ-۱، ۸ ,۲۸ فوٽ هيٺ. Pl.XXXIII,40

GS.377 سنگ سليماني مٽئي جو ٽڪرو. شڪل ۾ ڊگهو. ڊيگهہ ۱ انچ. ڪڏ-۱، ٦ ,۳۵ فوٽ هيٺ. Pl.XXXIII, 46

GS.304 ٽامي جو ڇلو. گولائي ۷ , انچ. ڪڏ-۱، ۲ ,۲۷ فوٽ هيٺ. Pl.XXXIII, 48

GS.348 ٽامي جي چوڙيءَ جا ٽڪرا. گولائي ٦ ,۱ انچ. ڪڏ-۱، ۲ ,۲۷ فوٽ هيٺ. Pl.XXXIII, 50

GS.351 ٽامي جو سنهو پٽ. گهٽو ڪري وارن جي چوٽيءَ ڦلَ جو حصو. ڊيگهہ ٦٥ ,۱ انچ. موڪر ۳۵ , انچ. ڪڏ-۱، ۸ ,۲۹ فوٽ هيٺ.Pl.XLI, 23

GS.339 چانديءَ جي ڇلي جو ٽڪرو. گولائي ۷۵ , انچ. ڪڏ-۱، ۷ ,۲۵ فوٽ هيٺ. Pl.XXXIII, 49

GS.364 ٽامي جي پيچ جي شڪل. ڊيگهہ ۱ ,۲ انچ. موڪر ۲۵ , انچ. ڪڏ-۱، ۲ ,۲۷ فوٽ هيٺ. Pl.XLI, 19

GS.344 پن جي شڪل تي ڪان جي اٽي. اصلي ٽنڪار لڳل. ڊيگهہ ۴۵ ,۴ انچ. منڊو ۵۵ , انچ. ڪڏ-۱، ۲ ,۲۷ فوٽ هيٺ. Pl.XLI, 24

GS.345 آر. ڊيگهہ ٦۵ ,۳ انچ. ڪڏ-۱، ۲ ,۲۷ فوٽ هيٺ. Pl.XLI, 30

GS.349 ڇيٽيءَ جو ٽڪرو. ڊيگهہ ۱ ,۱ انچ. موڪر ۲۲ , انچ. ڪڏ-۱، ۸ ,۲۹ فوٽ هيٺ. Pl.XLI, 20

پٿر جا اوزار

GS.130 پاساڙو. رنگ سفيد. ڊيگهہ ٢,٩٥ انچ. کڏ-١، ٢٧,٨ فوٽ هيٺ.
Pl.XL,18

GS.181 پاساڙو. رنگ پورو. ڊيگهہ ٢,٠۴ انچ. کڏ-٢. ٢٠,۴٦ فوٽ هيٺ.

GS.208 پاساڙو. ڪارو رنگ. ڊيگهہ ١,۴٥ انچ. کڏ-١، ٣٢,٣ فوٽ هيٺ.

GS.225 پاساڙو. پورسرو رنگ. ڊيگهہ ٢,٨ انچ. کڏ-١، ٣٢,٣ فوٽ هيٺ.

GS.242 پاساڙو. رنگ ڪٿو. ڊيگهہ ٢,٠٢ انچ. کڏ-١، ٣٢,٣ فوٽ هيٺ.

GS.274 پاساڙو. رنگ پورسرو. ڊيگهہ ٩, انچ. کڏ-٥، ۴٠ فوٽ هيٺ.

GS.359 پاساڙو. هلڪو ڪٿو رنگ. ڊيگهہ ١,۴ انچ. کڏ-١، ٣٠,۴ فوٽ هيٺ.

GS.365 پاساڙو. رنگ پورو. ڊيگهہ ٢,٧٥ انچ. کڏ-١، ٣٠,۴ فوٽ هيٺ.
Pl.XL, 17

GS.369 پاساڙو. رنگ پورو. ڊيگهہ ١,٢ انچ. کڏ-١، ٣٥ فوٽ هيٺ.

GS.374 پاساڙو. رنگ پورو. ڊيگهہ ١ انچ. کڏ-١، ٣٧ فوٽ هيٺ.

٢ ٽنڊو رحيم خان پيرسان دڙو (Ta)

چٽيل ٺڪريون: Pl.XXX*f*igs.6-9, 15-18, 26-28,31-3440-42 ۽ 47-48

Ta.41 ٺڪر. رنگ ڦڪو. بوسڪي رنگ جو ڏاءُ ميٽائين رنگ جو چٽ. چوڌاري هار جهڙي چٽسالي. گول ۾ ٻڙيءَ جو نشان. *f*ig.6

Ta.3 ٺانو جو ٺڪر. رنگ ڦڪو. بوسڪي رنگ جي ڏاءَ تي ميٽائين رنگ جي چٽسالي، جيڪا اندران ۽ ٻاهران ڏسڻ ۾ اچي ٿي. چوڌاري هار جهڙي چٽسالي. گهريءَ اندر ٻہ ٻڙيون. *f*ig.7

Ta.24 چٽيل ٺڪر. رنگ هلڪو ڪٿو. چوڌاري هار نموني چٽسالي. هر هڪ گهريءَ ۾ هڪ ٻڙي ڏنل. پورچوٽ تي ماڪوڙا نڪتل. بوسڪي رنگ جو ڏاءُ ميٽائين رنگ جي چٽسالي. *f*ig.8

Ta.21 چٽيل ٺڪرو. پريل اڌگول. بوسڪي رنگ جو ڏاءُ، ميٽائين رنگ جي

چٽسالي. ٿانو هلڪو ڪٽو. fig.9

Ta.10 ٿانو جو ٺڪر. رنگ هلڪو ڳاڙهو. ٻري طرز جي جافريءَ سان ڏيڏريون. چٽسالي اهڙي طرز ۾ آهي جو ڏاڪڻ پئي معلوم ٿئي. بوسڪي رنگ جي ڏاءَ تي ميٽائين رنگ جي چٽسالي. fig.15

Ta. 23 ٺڪر. رنگ ڦڪو. چوڏاري هار جهڙو چٽ. بوسڪي رنگ جي ڏاءَ تي ميٽائين رنگ جي چٽسالي. fig.16

Ta.34 ڇڪر. رنگ هلڪو ڳاڙهو. بوسڪي رنگ جي ڏاءَ تي ميٽائين رنگ جي چٽسالي. ٻري طرز جي جافري منجهه سان پن. fig.17

Ta.6 ٺڪر. رنگ ڳاڙهو. بوسڪي رنگ جي ڏاءَ تي ميٽائين رنگ جي چٽسالي. چوڏاري هار جو نمونو. fig.18

Ta. 9 ٺڪر. رنگ هلڪو ڳاڙهو. ڳچيءَ وٽ ڳاڙهسرو پورو پٽو. هيٺ منڊاڻي طرز جو چٽ. منڊاڻي جي هر هڪ پاسهن ٽن ليڪُن جي ٺهيل. وچ تي گول چلو، جتان ليڪن جي شروعات ٿئي ٿي. ڳاڙهسري ڏاءَ تي ڪارو چٽ. fig.26

Ta.43 ٺڪر. رنگ هلڪو ڳاڙهو. ڳاڙهسري ڏاءَ تي ڪونجن جي قطار. چٽ ڪارو. fig.27

Ta.16 ٿانو جو ٺڪر. هلڪو ڳاڙهو رنگ. چوڏاري ڪونجن جي قطار. هيٺ ڏيڏرين جي قطار جن جا ڪجهه حصا ڪاري ڪجهه ڳاڙهي رنگ جا پورا ڀريل آهن، سواءِ پيچ طرز وارين شڪلين جي، جيڪي اندرئين پاسي خالي ڇڏيل آهن. هيٺ ڪاري رنگ ۾ ڪونجن جي ٻي قطار آهي. بوسڪي رنگ جي ڏاءَ تي ميٽائين رنگ جو چٽ، جيڪو گهٽو اڏامي ويو آهي. fig.28

Ta.46 ٿانو جو ٺڪر. رنگ هلڪو ڳاڙهو. اڀا ٿلها ليڪا. پٽن جي ڇڻ هڪ طرز ٻڌجي پئي آهي. بوسڪي رنگ جي ڏاءَ تي ميٽائين رنگ جي چٽسالي. fig.31

Ta. 7 ٿانو جو ٺڪر. رنگ هلڪو ڳاڙهو. پٽي جي هر گهريءَ ۾ ڇهه ڪرڪيون. بوسڪي رنگ جي ڏاءَ تي ڪارو چٽ. fig.32

Ta.11 ٿانو جو ٺڪر. ننڍڙي وڙ جو ٿانو اوچائي ۱,٦۵ انچ. رنگ هلڪو

ڳاڙهو. منڊيئڙو چٽ. چٽسالي ميٽائين رنگ ۾. fig.33

Ta.29 ٿانو جو ٺڪر. رنگ هلڪو ڳاڙهو. چوڪڙي چٽ. پريل طرز. ڪجهه حصو ڳاڙهسرو پوروءِ ڪجهه حصو جافري طرز سان چٽيل. پيگهڙ تي پوروچوٽيون لمَ تي ليڪون. بوسڪي رنگ جي پوچي مٿان ڪاري چٽسالي. fig.34

Ta.2 گلدان جو ٺڪر. رنگ ڦڪو. اڀين ليڪن جي مچلي جي پاسي ۾ پوروچوٽيون وريون بوسڪي رنگ جي پوچي تي ميٽائين رنگ جي چٽسالي. fig.40

Ta.37 ٿانو جو ٺڪر. رنگ ڳاڙهسرو. ڳچيءَ وٽ لم تي پوروچوٽيون ليڪون. مٿان نانگ وڪڙ ليڪن جا ٽڪرا. بوسڪي رنگ جي مٿان ميٽائين رنگ جي چٽسالي. fig.41

Ta.15 ٿانو جو ٺڪر. رنگ هلڪو ڳاڙهو. ڳچيءَ وٽ ڳاڙهسري پوري رنگ جي پٽي جو اهڃاڻ. هيٺ نمونو Ta.2 جيان. fig.42

Ta.25 ٿانو جو ٺڪر. رنگ هلڪو ڳاڙهو. ڳچيءَ وٽ پريل چهريون. چوٽيون هيٺ تي. بوسڪي رنگ جي پوچي مٿان ميٽائين رنگ جي چٽسالي.fig.47

Ta.12 ٿانو جو ٺڪر. رنگ هلڪو ڦڪو. اندرئين ۽ ٻاهرئين پاسي بوسڪي رنگ جي ڏاءَ تي ٻيج جي شڪل ڪڏهن پوري پريل، ڪڏهن جافرين تي پيگهڙ ۾ گهرين ۾ رکيل اڀيون نانگ وڪڙ ليڪون.(W) (ماڪوڙو چٽ). بوسڪي رنگ جي ڏاءَ تي ميٽائين رنگ جي چٽسالي. fig.48 ، Cf.Pl.XXX.25 چانهونءَ مان لڌل چٽساليءَ جهڙي.

Ta.49 ڦيلهيءَ جو ٺڪر. رنگ هلڪو ڳاڙهو. اندر وچ تي گول جنهن جو ٻاهريون پاسو موهيڙن جهڙي چٽسالي سان سينگاريل. ڳاڙهي ليئه (پچَ) تي ڪاري چٽسالي. گولائي ١٠ انچ.

Ta.50 ٺڪر جو ٿانو. ٿئي. گول چلي جهڙي تري جو ٽڪرو. رنگ هلڪو ڳاڙهو. ٽپڪي جي جو ڏاري گول منجهلا. ڪاري رنگ ۾

چنسالي.Pl.XXXVIII, 23

Ta.15 ٺڪر. رنگ هلڪو ڳاڙهو. وچ تي، ٽبڪي جي چوڌاري ٻه گول نڪتل. چٽ ڪاري رنگ ۾.

Ta.61 گلدان. لوٽيرو ترو. پڳل ٺٺل. ڳچي گم ٿيل. اوچائي ١٢ انچ. رنگ هلڪو ڳاڙهو. ڳاڙهي ليئه wash (ٻج) جي مٿان ميٽائين رنگ جو پٽو.

لسا ٿانو Unpainted Pottery

هتان سادي ٿانو جا تمام ٿورا نمونا لڌا. اهو به پڪ سان ڪونه ٿو چئي سگهجي ته اهي ٿانو اصل ۾ چٽيل هئا يا نه.

Ta.52 هسيءَ جهڙي تري سان ٿانءَ جو ٺڪر. رنگ هلڪو ڳاڙهو. اوچائي ٢,١ انچ. مٿين وٽ گولائي ٥,٥ انچ.

Ta.53 ٿيب جهڙي تري سان ٿانءَ جو ٺڪر. رنگ هلڪو ڳاڙهو. اوچائي ٢,٥ انچ. Pl.XXXVI, 21

پٿر جا اوزار

تنڊي رحيم خان مان پٿر جا اوزار تمام ٿورا لڌا، جن مان هڪ Ta.63 آهي. Pl.XL, 16 ۾ ڏيکهه ٢,٦٥ انچ ۽ رنگ ڪٽو اٿس.

گول پٿر

Ta.1 اوچائي ٢,٤ انچ. گولائي٦,٥ انچ. سوراخ جي گولائي ٢,١ انچ. ڪٽي رنگ جو چن جو پٿر ڏم ڏم. گول سوراخ ڏاڍو لسو آهي. شايد ڪنهن ڳانگڙيءَ در جي ٻانهين ڦرڻ ڪري ٿيو هجي. Pl.XIX, 37. هن کي دروازي کي تاڪ ڦرڻ لاءِ اکريءَ طور استعمال ڪيو ويو هوندو. موهن مان به اهڙا لڌا ويا آهن. ڪوئيٽا عجائب گهر ۾ رکيل تور گهنڊاٽيءَ مان لڌل، اهڙي پٿر کي به سوراخ آهي.

٣. گورانڊي پرسان دڙو

غازي شاھ جو ٿل Gr.(a)

Gr.(a).8 ٺڪر جو ڪپو. ٺيپ جھڙو ترو. رنگ بوسڪي جھڙو. اوچائي ٢,٥ انچ.منهن وٽ ١,٦ انچ. Pl.XXXVII,27

Gr.(a) 14 ٺڪر جوڪپو. موڪري منهن سان ٺيپ نموني ترو. رنگ هلڪو ڳاڙهو. مٿئين حصي جو ڪجهہ ڀاڱو گم. اوچائي ٢ انچ. منهن وٽ گولائي ١,٧٥ انچ. Pl.XXXVII,28

Gr.(a) 4.ٺڪر جو ٿانو ڳچيءَ واري ڪناري کان سواءِ.پڳل ٽٽل حالت ۾. شروعات ۾ چٽسالي اٿس. چوڏاري ليڪن جي چٽسالي. اوچائي ٦,٥ انچ. منهن وٽ گولائي ٣,٨ انچ. رنگ هلڪو ڳاڙهو. وڙ ۾ سنهو ترو پيالي جيان. Pl.XXXV,1

GR.(a).5 ٺڪر جو ٿانو پڳل ٽٽل. پيالي وانگي ٺيپ تري تي. ٿانو جو رنگ هلڪو پورو. اوچائي ١٠,٥ انچ. گولائي اٽڪل ۴ انچ.

GR.(a).9 ٺڪر جو ٿانو. پنهي پاسن کان لوٽيرو. ڳچيءَ سان. اوچائي ٧ انچ. منهن وٽ ويڪر ٣,٥ انچ. رنگ هلڪو ڳاڙهو. شروعات ۾ چٽيل هوندو. Pl.XXXVII,2

GR.(a).6 ٺڪر جو ٿانو. سوڙهي منهن سان ڳچيءَ کان سواءِ. چٽساليءَ جا اهڃاڻ. اوچائي ١٧ انچ. Pl.XXXV,6

GR.(a).2 ٺڪر جي ڦيلهيءَ جو اڌ. وٽِ سان ترو. ڳاڙهي ڏاءَ تي چٽساليءَ جا اهڃاڻ. اوچائي٨,٢ انچ. گولائي ١١,٥ انچ. وچ تي چار سوراخ نڪتل. ٽنگڻ واسطي سوراخ ڪنهن اوزار سان ٺهرايل.رنگ هلڪو ڳاڙهو. Pl.XXXVII,35,37

GR.(a).3 پيالي نموني ٺڪر جو وڏو ٿانو. شايد اکريءَ يا ڪونڊي جي ڪم ڏيڻ واسطي هوندو. اوچائي ٩,١ انچ. منهن وٽ ويڪر ١٠ انچ. چپ ٽورو اندر تي وريل. رنگ هلڪو ڳاڙهو. وڙ ۾ ٿلهو. چٽ جو ڪوبہ اهڃاڻ ڪونهي.

Pl.XXXVII,36 جيڪو پانڊي واهيءَ جي ٿانو Pl.XXXV جهڙو آهي.

GR.(a).13 ٺڪر جي ٿئي. اوچائي ۳,۸ انچ. گولائي ۱۲,۵ انچ. رنگ هلڪو ڳاڙهو. چٽساليءَ جو اهڃاڻ ڪونهي ڪو.Pl.XXXVII, 34

GR.(a).1 ٺڪر جو وڏو ٿانو. سڌا ڪلها. ڳچيءَ ڪان سواءِ. اوچائي ۲۹ انچ. Pl.XXXV,11

GR.(a).10-a-h-8 سنها ۽ تکيءَ ڌار وارا پاسارا. هر هڪ جي ڊيگهه ۲ انچ جنهن مان 10*f* ۽ 10h ، Pl.XL,27,28 ۾ ڏيکاريا ويا آهن.

GR.(a).11 بيضوي طرز تي سنگ جو ٽڪر. ڊيگهه ۸ انچ.

GR.(a).12 اڌ ۾ ڇڏيل عقيق جو مڻيو. شڪل ۾ ڊگهيرو. ڊيگهه ۴, انچ. گولائي ۳, انچ. Pl.XXXIII,52

غازي شاه واري ٺل جو SW دڙو Gr.(b)

Gr.(b).4 چٽيل ٿانو جو ٺڪر.رنگ هلڪو ڳاڙهو. وڙ ۾ سنهو. ڳاڙهي ڌاءَ تي ڪاري رنگ ۾ سنهي ماڪوڙي طرز Pl.XXXII,25 ۽ GS.255 جي Pl.XXVII, 46 جهڙو.

Gr.(b).5 چٽيل ٿانو جو ٺڪر. رنگ هلڪو ڳاڙهو. گلتي پاسن سان پريل چوراس ۽ نوڪدار پن. ڳاڙهي ڌاءَ تي ڪاري چٽسالي. Pl.XXXII, 38

Gr.(b).8چٽيل ٿانو جو ٺڪر. رنگ هلڪو ڳاڙهو. ڳاڙهي ڌاءَ تي ڪاري رنگ ۾ ميڄي چلرن جي چٽسالي.Pl.XXXII,33

٤. علي مراد وٽ دڙو

چٽيل ٿانو

AL.10 ويڪري منهن سان پيٽ نڪتل ٿانو. اوچائي ۲,۵ انچ. منهن وٽ گولائي ۴ انچ. پوچي ۽ چٽ ذري گهٽ ختم تي ويل. Pl.XXXVI, 36

AL.11 سوڙهي منهن سان ٺڪر جو ٿانو. اوچائي اٽڪل ۳ انچ. منهن وٽ گولائي ۱ انچ. ليٽڻ طرز ۾ چوڌاري پٽا. پوچي بوسڪي رنگ تي. Pl.XXXVI, 10

AL.8 ٿانو جو ٽڪر. ڪلهن وٽ جافري طرز جي چٽسالي. اوچائي ٢ انچ. منهن ويڪرو. گولائي ۴ انچ. Pl.XXIV, 4

AL.3 ٿانو جو ٽڪر. اوچائي ٢ انچ. ڪلهن وٽ چگهن جون قطارون، اندرئين پاسي ليڪن يا ليٽن جي چٽسالي. Pl.XXIV,9

AL.34 ٽڪر. اوچائي ٢, ٢ انچ. پنجن ابڀن ليڪن سان پيگهڙ ۾، گهريءَ اندر ليٽن طرز ۾ ليڪون اپيچي چٽ ۾.

AL.35 ٿانو جو ٽڪر. ونگن جي طرز تي ٻريءَ نموني جافري منجهه سان گهريون. Pl.XXIV, 16

AL.31, 32 ٿانو جو ٽڪر. پٽي تي پپر جي پن جو چٽ. هيٺ پٽي ۾ ڪيڙ بيلهه جافري طرز. Pl.XXIV, 12

AL.33 ٿانو جو ٽڪر. گهٽو ڪري AL.31-32 جو ٽڪر. هيٺ چاري طرز جي چٽسالي. مٿي، پن پاسن گلتيءَ سان چٻري (ٽڪنڊو) ۽ ان ۾ اندر چاري يا جافري چٽسالي. پن ۽ ٻڙيون. Pl.XXIV, 13

AL.20 ٿانو جو ٽڪر. گلتي پاسن سان هڪ پٽي کي پائيندڙ چوراس ۽ ڪيترين ئي گهرين ۾ گل ۽ پن جي چٽسالي. Pl.XXIV, 2

AL.67 ٿانو جو ٽڪر. وڏي وڻ ۽ سندس لامن جي چٽسالي. Pl.XXIV, 3

AL.50 ٿانو جو ٽڪر. ڪچيءَ وٽ وڻ ۽ سندس ٿارين جو پاگو. Pl.XXIV, 17

AL.49 ٿانو جو ٽڪر. لامن واريءَ چٽساليءَ جو پاگو. Pl.XXIV, 8

AL.45 سوڙهي منهن سان ٿانو. اوچائي ٣, ٢ انچ. منهن وٽ گولائي ٢٥, ١ انچ. Pl.XXIV,9

لسا ٿانو

AL.83 پاٽ ڪني سان (ڏڪهه ڪني). ڪچيءَ وارو لسو ٿانو. اوچائي اٽڪل ٣ انچ Pl.XXXV, 14

AL.66 ٿانو جو ڪجهه حصو گم آهي. اوچائي ٧, ٥ انچ. Pl.XXXVI,42

AL.73 ٿيب تري سان ٿانو. ڪجهه ڀاڱو ڪم آهي. ڳاڙهيءَ پوچي جا اهڃاڻ. اوچائي ٣,٥٢ انچ. منهن وٽ گولائي ٢,٨ انچ. Pl.XXXVI, 35

AL.78 اپو گول ٿانو. مٿي نڪتل ڳچي. پيو ٿانو ڪهاڙ وارو (هٿ سان ٺپيل) ڳچي چڪ تي لاٿل ۽ ملايل. اوچائي ٢,٩ انچ. منهن وٽ گولائي ١,٨٨ انچ. Pl.XXXVI, 5

AL.47 اپي تري سان پيالو. اوچائي ۾ انچ. منهن وٽ گولائي ٢,١ انچ. ترو هٿ سان ٺهيل ۽ ڏيڏ ڏيڏ. بعد ۾ چڪ تي بنايل مٿئين حصي سان جڙيل. Pl.XXXVI, 3

AL.72 موڪري منهن وارو ٿانو. اوچائي ١,٦٥ انچ. منهن وٽ ويڪر ١,٤ انچ. Pl.XXXVI, 4

AL.18 ٺڪر جو ٿانو. اوچائي ١,٢٧ انچ. منهن وٽ موڪر ١,٢٥ انچ. Pl.XXXVI, 7b

AL.46 ٿانو. اوچائي ٢ انچ. منهن وٽ گولائي ١,٥ انچ. Pl.XXXVI, 8

AL.71 ٿانو. اوچائي ١,٤ انچ. منهن وٽ گولائي ١,٠٨ انچ. تري وارو ڀاڱو جڏو سڏو ٺاهيل. Pl.XXXVI, 1

AL.87 ڪپو اوچائي ٢ انچ. گولائي ١,٥ انچ. Pl.XXXVI, 2

AL.88 پرچ. گولائي ٢,٩ انچ. Pl.XXXVI, 6

AL.40 نوڪدار بونبيءَ سان ڍڪڻ. گولائي ١,٣ انچ. Pl.XXXVI, 7a

AL.6 هٿ سان جوڙيل يا ڳهاڙ جي پانڊي جو ٽڪرو جنهن ۾ ٻه خانا آهن. ڊيگهه ٢,٢٥ انچ. موڪر ١,٧ انچ. اڌ پڪل (پيلو).

AL.1 ڦيلهيءَ جو ٺڪر. وچ تي ٻيج جي طرز تي ڪوڪي چٽسالي.

AL.30 سوراخدار ٿانو جي ڳچي. ڊيگهه ٤,٩ انچ. Pl.XXXIV, 24

AL.70 سوراخدار ٿانو جو ترو. اوچائي ٣ انچ. Pl.XXXIV, 29

AL.69 ڊگهي تري سان ڦيلهيءَ جو ٺڪر. وچ تي ٻيج جهڙي چٽسالي. هر هڪ قطار ۾ ٻيج جهڙيون ليڪون جيڪي واري سان ساڄي ۽ کاٻي موڙيل آهن.

Pl.XXXI, 3

AL.22 لوٽيري تري سان ٽانو جو ٽڪر. رنگ هلڪو ڳاڙهو. پوچي بوسڪي رنگ تي. اوچائي ٢,٥ انچ. Pl.XXXVI,27

گهڻ

AL.26 ٽامي جو مڻيو. گولائي ٢, انچ. Pl.XXXIII,58

AL.74 مٽيءَ جو پڪل ڍگهيرو مڻيو. مٿس ڳاڙهي ليڙ(پِچ) wash جا اهڃاڻ. ڊيگهه ٢,٢ انچ. Pl.XXXIII, 59

AL.75 مٽيءَ جو پڪل ڍگهيرو مڻيو. ڊيگهه ٢,٢ انچ. Pl.XXXIII, 60

AL.64 پٿر جو چپٽرو مڻيو. گولائي ٥, انچ. Pl.XXXIII,57

AL.81 سنگ سليماني جو مڻيو. شڪل ڍگهيري. سفيد رنگ تي ميٽائين رنگ جا پٽا. ڊيگهه ١,٨٢ انچ. Pl.XXXIII,65

AL.86 عقيق جو مڻيو. ڍگهيرو. ڊيگهه ٢,٥ انچ. Pl.XXXIII,67

AL.25 عقيق جو مڻيو. ڍگهيرو. ڊيگهه ١,٨٥ انچ. Pl.XXXIII,66

AL.62 عقيق جو مڻيو. ڍگهيرو. ڊيگهه ١,٢٥ انچ. اڇو رنگ مٽي کي پڇاڻ ڪري. Pl.XXXIII, 68

AL.44 سنک جي چوڙيءَ جو ٽڪرو. گولائي ٢,٢ انچ.

AL.39 مٽيءَ جي پڪل چوڙيءَ جو ٽڪرو. گولائي ٢,٨ انچ.

AL.90 مرجان جو رهڙو. ڊيگهه ٥ انچ. اوچائي ٢ اِنچ. Pl.XIX, 39

جانورن جون مورتيون

AL.56 مٽيءَ جي پڪل ڏاند جي مورتي. اکين جي جاءِ تي مٽيءَ جون گوليون رکيل. چنگهون چٽيون ڪونہ آهن. ڊيگهه ٢,٣ انچ.

AL.57 مٽيءَ جي پڪل سوئر جي مورتي. ڊيگهه ٢,۴ انچ.

مٽيءَ جون پڪل متفرق شيون

AL.4 مٽيءَ جي پڪل سپي. اصل سپيءَ جو نقل. ڪناري وٽ ڏوريءَ پڏڻ لاءِ سوراخ نڪتل. Pl.XXXIV, 16

AL.7 ٽڪنڊي ٽڪي. اڌ پڪل (پيلي). توهڙن جا نشان ڏسڻ ۾ اچن ٿا. ڊيگهه ١٥, ٣ انچ. ٿولهه ١, ١ انچ.

AL.12 گول ٽڪي. اڌ پڪل. توهڙن جا نشان ڏسڻ ۾ اچن ٿا. گولائي ٥, ٢ انچ. ٿولهه ١ انچ. Pl.XXXIV, 15. هن ڪي ہنهي پاسن کان کپا آهن. شايد جڏهن آلو هو تڏهن آڱرين ۾ جهلڻ ڪري مٿس اهي نشان بڻجي پيا هئا.

AL.91 نيساري جهڙي اڌ پڪل ڪا شيءِ. اندرئين پاسي تي هڪ ہٺي کي پائيندڙ گول چلن جهڙا نشان. پڳل ٽتل صورت ۾ لڌو. مٿيءَ ۾ توهڙ مليل ڏسڻ ۾ اچن ٿا. ڊيگهه ٢٥, ١٢ انچ. Pl.XXXI, 19

Al.59 ٻاراٽي راند ڳاڏيءَ جو ٽڪرو. ڊيگهه ٦, ٢ انچ.

AL.68 ٻاراٽي راند ڳاڏيءَ جو ڦيٿو. Pl.XXXIV, 25

ٽامي ۽ پٿر جا اوزار

AL.82 ٽامي جو وڍيندڙ اوزار celt . ڊيگهه ٩٥, ٢ انچ. ڳن وارو پاسو ٢ انچ. ويڪر چيڙي وٽ ٥٥, ٢ انچ. ٿولهه وچ ۾ وڌ ٣, انچ. قلعي جي پٽ جي اندرئين پاسي مان لڌو. ڌرتيءَ جي مٿاڇري جي ٩, ٧ فوٽ مٿان دڙي مان لڌو. Pl.XLI,29

AL.10 ٽامي جي آر. ڊيگهه ١٥, ٣ انچ. هٿ واري پاسي کان موڪر ٢٥, انچ. چيڙي وٽ ١٥, انچ. قلعي جي پٽ جي اندرئين پاسي لڌي. ڌرتيءَ جي مٿاڇري کان هڪ فوٽ هيٺ. Pl.XLI, 28

AL.84, a,b,c پٿر جا اوزار. هڪ وڏي مٽ مان لڌا.

AL.83 قلعي جي پٽ پرسان ڌرتيءَ جي مٿاڇري کان ٩, ٧ فوٽ مٿان مليو. a جي ڊيگهه ٨٥, ٢ انچ، b جي ڊيگهه ٥٥, ٢ انچ (Pl.XL,8) ۽ c جي ڊيگهه ٩٥, ١ انچ آهي.

AL.16,a پاسارو. ڊيگهه ٧٥, ١ انچ.

AL.27 پاسارو ڊيگهه ٣, ٢ انچ (Pl.XL, 9)

AL28 پاسارو ڊيگهه ٧٥, ٢ انچ (Pl.XL, 10) .

AL.41 پاساڙو ڊيگهه ١,٥ انچ.

AL.76 پاسـاڙو ڊيگهه ١,٧ انچ.

AL.85 پاساڙو ١,٩٥ انچ.

٥. پانڊي واهيءَ[1] وارو دڙو PI.XXVIII

PW. 119 a ٺڪر جو چٽيل پيالو اپيري شڪل سان. تري جي مٿان ڪناري ڪجهه وريل، ٺڪر. رنگ ڳاڙهو. اوچائي ٢,٩ انچ. ڏاڪڻ جي طرز جو چٽ. ٺڪر جي اصل رنگ تي ڪاري چٽسالي. ڪڏ-١، ٨ ڪان ١٠ فوٽن مٿان لڌل. *f*ig.1

PW.82 چٽيل ٿانو جو ٺڪر. ڪنهن وڏي ٿانو جو ياڱو. رنگ ڳاڙهو. جافري جي منجهه سان ٽنا پن. اپي چٽ ۾ ڪنهن نقطي تي پاڻ ۾ ملن ٿا. وٿيءَ ڪان پوءِ آڪـڙين جي اپيءَ طرز جو چٽ ڏسڻ ۾ اچي ٿـو. ڳاڙهي ڏاءَ تي ڪاري چٽسالي ٿيل، ٨ ڪان ١٠ فوٽن مٿان لڌل . fig.2

PW.107 چٽيل ٿانو جو ٺڪر. رنگ ڳاڙهو. گلتي پاسن ۾ جافري منجهه سان گهري مٿان ڦلڙين ۾ گل جي چٽسالي. ڪڏ-١، ٨ ڪان ١٠ فوٽن تائين مٿان لڌل. *f*ig.3

PW.79 چٽيل ڦيلهيءَ جو ٺڪر. ڳچيءَ واري ڪناري لهنواري. ڳاڙهي ڏاءَ تي ڪاري چٽسالي. ٿانو جي وچ وارو پاسو اڻ پوري پڪل هجڻ ڪري رنگ جو ڪٽو آهي. ڪڏ-١، ٨ ڪان ١٠ فوٽن تائين مٿان لڌل. *f*ig.4

PW.32 چٽيل ٺڪر. رنگ ڳاڙهو. مـچي چلر چٽسـالي. ڳاڙهي ڏاءَ تي ڪاري چٽسالي. ڪڏ-٣. ١,٩ فوٽ مٿان لڌل. *f*ig.5

PW.27 چٽيل ٺڪر. رنگ هلڪو پورو. جافريءَ جي منجهه سان چېريون ۽ پيگهڙ تي پـريل چېريون ڏسڻ ۾ اچن ٿـيون. پـريل چېرين جو رنگ پـورو ۽ ڪناريءَ تي ڪاري ليڪ ڦيريل. ڪڏ-١، ٢ فوٽ مٿان لڌل. *f*ig.6

PW.287 چٽيل ٺڪر. پيالي جو ٽڪرو. رنگ هلڪو ڪٽو. اوچائي ½ انچ.

1. The depths of objetcs are recorded, taking the base of the mound, 21' below the top, as the ground level.

ڪلهن ڪان ونئي لڪ تائين هلڪي پوري رنگ جي پوچيءَ تي ميٽائين رنگ ۾ چاري يا جافري. اندرئين پاسي ڪان ڳچيءَ وٽ ميٽائين رنگ جي پٽي جا اهڃاڻ. وچ تي ٻڙيءَ جو نشان. ڪڌ-۱، ۵, ڪان ۳,۲ فوٽن تائين هيٺ لڌل.fig.7

PW.16 پيالي جو ڇٽيل ٽڪر. رنگ هلڪو ڳاڙهو. اوچائي ۵.۲ انچ. هڪ گهريءَ ۾ اپن ليٽن يا سڌن ليڪن جو مچلو. پيگهڙ تي لم تي ماڪوڙين جي مچلي واري گهري. هلڪي پوري رنگ جي ڊاءَ تي ڪاري چٽسالي. ساري پوچي ختمـ تي چڪي آهي. ڪڌ-۱، ۲ فوٽ مٿان لڌل . fig.8 ۽ Pl.XXXIX, 13

PW.265, 271 ڇٽيل ٽڪر. ڳاڙهو رنگ. بوسڪي رنگ جي ڊاءَ تي ڪاري چٽسالي ڊاڪڻ طرز. ڪڌ-۱، ۲ فوٽ مٿان لڌل. fig..9 ۽ (GS.276) Cf.Pl.XXVII, 3,

PW.92 ڇٽيل ٽڪر. وڏي ٿانو جو ٽڪرو. ڳاڙهي ڊاءَ تي ڪاري چٽساليءَ ۾ پپر جو پن. پوري نہ پچڻ ڪري ٿانو جو وچ ڪارو آهي. ڪڌ-۱، ۸ ڪان ۱۰ فوٽ مٿي لڌل. fig.10

PW.149 ڇٽيل ٽڪر. ڪنهن اپسري پيالي جو ٽڪرو. شڪل ۾ PW 119,a جهڙو. اوچائي اٽڪل ۳ انچ. ڪلهن وٽ جافري طرز تي چٽ. هيٺ جافريءَ منجهہ سان چپريون، پيگهڙ تي ميٽائين رنگ سان پريل چپريون ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. پوچو نظر ڪونہ ٿو اچي. ڪڌ-۱، ۳,۲ فوٽ مٿي لڌل. fig.11

PW.236 ڇٽيل ٽڪر. اپيءَ ڳچيءَ واري ٿانو جو ٽڪرو. رنگ ڳاڙهو. ڪلهن وٽ چوڪنڊيون گهريون. منجهن پوروچوٽيون نانگ وڪڙ ليڪون ليٽڻ طرز ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. پيگهڙ تي ڪو بيو چٽ جيڪو ڍهي چڪو آهي. ڳاڙهي پوچي تي ڪاري چٽسالي. ڪڌ-۲، ۱۲ ڪان ۱۹ فوٽ مٿان لڌل. fig.12

PW.259 ڇٽيل ٽڪر. سڌي ڳچيءَ واري ٿانو جو ٽڪرو. رنگ ڳاڙهو. پٽا پوري رنگ ۾. ڳچيءَ جي چوڌاري ماڪوڙي، سادي هار جهڙي چٽسالي. پوچي ڪان سواءِ چٽسالي ڪاري آهي. ڪڌ-۱، ۵ فوٽ ڪان ۳,۲ فوٽ مٿان لڌل. fig.13

PW.263 چٽيل ٺڪر. رنگ ڳاڙهو. سڌيءَ ڳچيءَ واري ٿانو جو ٽڪرو. ڪارن ليٽن (ليڪن)جي وچ تي پاسي وٽ پٽي جا نشان. هيٺ به پريل چهريون ڪنهن نقطي تي پاڻ ۾ ملن ٿيون. تن سان پيگهڙ ۾ ايين ليڪن جو مچلو. هيٺ به پوري رنگ جو ڏاءُ. ڪڏ-١، ٥, ڪان ٢, ٣ فوٽ هيٺ لڌل.fig.14

PW.14 چٽيل ٺڪر. ننڍيءَ ڳچيءَ سان سڌيءَ ڪناري واري ٿانو جو ٽڪرو. ٿانو جو رنگ ڳاڙهو، پوري رنگ جو ليڻ آيل. پوري رنگ جي ٻن پٽن جي وچ تي ڪاريءَ چٽساليءَ ۾ جافري منجهه سان چوڪڙين جي چوڏاري قطار. ڳچيءَ جي اندرئين پاسي ڪاري پٽي جا اهڃاڻ. ڪڏ-١، ٢ فوٽ مٿان لڌل. fig.15 ۽ Pl.XXXIX, 6

PW.87 چٽيل ٺڪر.ڳاڙهو ٿانو. وڏي ٿانو جو ٽڪرو. ڳاڙهي ڏاءَ مٿان ڪاري رنگ ۾ چِٽَ، جيڪي اهڙي نموني ترتيب ڏنا ويا آهن، جو ٽڪنڊا جڙي پيا آهن. ڪڏ-١، ٨ ڪان ١٠ فوٽن ثائين. fig.16

PW.273 چٽيل ٺڪر. رنگ ڳاڙهو. وڏي ٿانو جو ٽڪرو. ڳچيءَ جي اندرئين پاسي ڪاري پٽي جو نشان. ڪاري چٽ ۾ ڦيريدار طرز . ڪڏ-١، ٥, ڪان ٢, ٣ فوٽ هيٺ لڌل. fig.17

PW.151, 157 چٽيل ٺڪر. گول پيالي جا ٽڪرا. اوچائي ٥, ٣ انچ. پورويچوٽين ليڪن ڪري ڏاڪڻ چٽ تي پيو آهي ۽ وچ ۾ چوڪنڊو ٻٽجي پيو آهي. پيگهڙ تي ڪرڪين جو مچلو. ٿانو جو رنگ ڪٽو ڳاڙهو. پورو ليڻ ڏنل ۽ چٽ ڪارو، ڳچيءَ جي اندرئين پاسي ڪاري پٽي جا نشان. رنگ گهٽو ٽٽو اپاٽجي چڪو آهي. ڪڏ-١، ٢, ٣ فوٽ مٿان لڌل. fig.18

PW.154 چٽيل ٺڪر. رنگ ڦڪو. ڏاءُ پورو. اصلي رنگ پاڻ ۾ رلي ملي ويا آهن. هڪ گهريءَ ۾ ين يا آنڙيون سٽ واري طرز ۾. پيگهڙ تي ٻيءَ گهريءَ ۾ ڪرڪين جو مچلو. شايد به پريل چهريون ڪنهن خاص نقطي تي پاڻ ۾ ملن ٿيون. ڪڏ-١، ٢, ٣ فوٽ مٿان لڌل. fig.19

PW.27 چٽيل ٺڪر. پيالي جو ٽڪرو. هلڪو ڪٽو ڳاڙهو رنگ. اوچائي ٨, ١

انچ. چٽسالي ڪاري پوري رنگ ۾ ٽيل. جن جا ٽورا ڪي اهڃاڻ باقي وڃي بچيا آهن. آڪڙي طرز جي گهرين ۾ هيٺان ۽ مٿان ڪرڪيون. اندرئين پاسي ڪان ڪاري پٽي جو نشان. ڪڌ-١، ٥, ڪان ٢, ٣ فوٽ هيٺ لڌل. fig.20

PW.148 چٽيل ٺڪر. رنگ ڳاڙهو. پورو ڏاءُ. ٻن پورن پٽن جي وچ تي پوري پريل solid رنگ سان ڏيڏرين جي قطار. ٽن رنگن جي چٽساليءَ جو ناهوڪو مثال. ڪڌ-١، ٢, ٣ فوٽ مٿان لڌل. fig.21

PW.165 چٽيل ٺڪر. پيالي جو ٽڪرو. رنگ پورو. ڏاءُ پورو. اصلي ڏنل رنگ گهٽو ڪري اباڻجي ويا آهن. ڪارن ۽ پورن پٽن جا اهڃاڻ نظر اچن ٿا. ڪرڪين جو مچلو پوروچوٽ ونگن سان ملي ٿو. طرز چٽي طرح ڪانـه ٿي نظر اچي. ڪڌ-١، ٢, ٣ فوٽ مٿان لڌل. fig. 22

PW.290 چٽيل پيالو. تراڪڙو. پڳل حالت ۾. اوچائي ٨, ١ انچ. رنگ ڳاڙهو. ڏاءُ پورو ٿانو جو وچ ڪٽو. پيگهڙ تي نڪتل ٻري، جنهن جي وچ تي ٽڪنڊا (چيريون) ٻڌجي پيا آهن. ڪڌ-١، ٥, ڪان ٢, ٣ فوٽ تائين مٿان لڌل. fig.23، Pl.XXXIX,11

PW.34 چٽيل ٺڪر. رنگ ڳاڙهو. ڳاڙهي ڏاءُ تي ڪاري چٽ ۾ ڍڳي جي تصوير. گهٽو ڪري پريل ڏسڻ ۾ اچي ٿي. ڪڌ-۴، ٩, ١ فوٽ مٿان لڌل. fig.24

PW.35 چٽيل ٺڪر. رنگ ڳاڙهو. ڏاند جي تصوير جو ٽڪرو. ڳاڙهو ڏاءُ ڪارو چٽ. ڍڳي جي تصوير جو ڪجهه حصو پريل ڪجهه حصو جافري طرز تي. ڪڌ-۴، ٩, ١ فوٽ مٿان لڌل. fig.25

PW.18 ٺڪر جو ٿانو. رنگ ڳاڙهو. ڏاءُ پورو، چٽ ڪارو. گهٽو ڪري هندستان جي ڪدمبا[1] Kadamba جهڙو ڪو گل آهي. ڪڌ-١، ٢ فوٽ مٿان لڌل. fig.26

PW.26 چٽيل ٺڪر. ٿلهي وڙ واري ٿانو جو ٽڪرو. ڪنا سڌا. رنگ ڳاڙهو.

1. For a similar motif *see Ur Excavations,* Vol. I, Pl. XVI, 1621.

ڏاءُ پورو ڳچيءَ وٽ پورو پٽو. هيٺ ڪاري رنگ سان پوريون پريل ڏيڏرين جي قطار. اندرئين پاسي ڪارو پٽو. هن قسم جا ٿانو آمري ٿانون کان الڳ ڪري ڪونه ٿا سگهجن. ڪڏ۔١، ٢ فوٽ مٿان لڌل. fig.27 پڻ ڏسو Pl.XXXIX,7

PW.262 چٽيل ٺڪر. تلهي وڏ وارو ٿانو. اڻ پوريءَ باهه سبب ٿانو جو رنگ ڪٽو. ڏاءُ پورو. اصلي ڇر بلڪل اپاتجي چڪي آهي. ٻري طرز جافري سان چوڏاري ڏيڏرين جي قطار. ڇٽ ڪارو. ڪڏ۔١، ٥, فوٽ ڪان ٢ ,٣ فوٽن تائين مٿان لڌل.fig.28

PW.285 چٽيل ٺڪر. ڳچيءَ وارو ڪنو اندر تي نِويَلَ. ترو وٽ جهڙيءَ ڪناريءَ سان. اوچائي ٥ ,٢ انچ. ٻڳل.[1] رنگ ڳاڙهو. ڳاڙهو ليٽ. اندريون پاسو وچ تان شروع ٿيندڙ. چهرين يا ٽڪنڊن سان سينگاريل. ڳهاٽين اٽين جا نشان ٽڪنڊن جي قطارن جي وچ تي. چٽسالي ميٽائين رنگ ۾ ٿيل. ڪڏ۔١، ٥, فوٽ ڪان ٢ ,٣ فوٽن تائين هيٺ لڌل. fig.29

PW.112 چٽيل ٺڪر. ٺڪر ۽ ڏاءُ جو رنگ پورو. ڪاري رنگ ۾ ڏاند جي تصوير. ڍڳي جي ڪجهه تصوير ٻري طرز جافريءَ سان ۽ ڪجهه پوري پريل. ڪڏ۔١، ٨ ڪان ١٠ فوٽن تائين مٿان لڌل. fig. 30

PW.25 چٽيل ٿانو. پيالي جو ٽڪرو. پورو ليٽ. ٿانو جو رنگ ڳاڙهو. جافري منجهه سان ونگون، جيڪي واري وٽيءَ سان ٻن قطارن ۾ آهن. چٽسالي ڪاري. ڪڏ۔١، ٢ فوٽ مٿان لڌل. fig.31

PW.254 چٽيل ٺڪر. تراڪڙي ڦيلهيءَ جو ٺڪر. ٿانو ڳاڙهو. ليٽ ڳاڙهو. ٿانو رءِ پڪل نہ آهي. ڪاري يا ناسي رنگ ۾ چوڏاري ڪنڊيون ليڪون. (وريون). ڪڏ۔١، ٥, ڪان ٢ ,٣ فوٽن تائين هيٺ لڌل. fig.32

PW.155 چٽيل ٺڪر. پورو ڏاءُ. پوري پٽي جي ٻنهي پاسن ڪان ٻيگهڙ تي ٻري طرز جافري سان آڪڙيون. ڪڏ۔١، ٢ ,٣ فوٽ مٿان لڌل. fig.33

1. Pl. XXXIX, 12.

PW.264 چٽيل ٺڪر. ٿانو ڳاڙهو. ڏاءُ پورو. پٽي اندر ڪيڙ ٻيلهه جافريءَ ۾ چوڪنڊا. مٿي پوري رنگ جي پٽي جا اهڃاڻ. ڪڏ.١، ٥, ڪان ٢,٢ فوٽن ٿائين هيٺ لڏل. *fig*.34

PW.279 چٽيل ٺڪر. پيالي جو ٽڪرو. پورو ڏاءُ. پٽي اندر ڪيڙ ۽ ٻيلهه جافري منجهه سان چوڪنڊا. پيگهڙ ۾ ڪاري رنگ ۾ ڪرڪين جو مچلو. اندرئين پاسي ڪاري رنگ جو پٽو. ڪڏ.١، ٥, ڪان ٢,٢ فوٽن ٿائين هيٺ لڏل. *fig*.35

PW.270 چٽيل ٺڪر. ڳاڙهو ٿانو. ڏاءُ پورو، پر ختمه تي ويل. ڪاري رنگ ۾ کونجن جي قطار (يا ڪرنگهيون chevrons) ڪڏ.١، ٥, فوٽ ڪان ٢,٢ فوٽن ٿائين هيٺ لڏل. *fig*.36

PW.258 چٽيل ٺڪر. تراڪڙي ٿيلهيءَ جو ٽڪرو. ٿانو ڳاڙهو. چوڏاري نڪتل پٽي ڪاري رنگ ۾ ڏنگيون يا وريون. ڪڏ.١، ٥, ڪان ٢,٢ فوٽ. *fig*.37

PW.90 چٽيل ٺڪر. تراڪڙي ٿيلهيءَ جو ٽڪرو. ٿانو جو رنگ پورو. ڏاءُ ڪونه اٿس. ٿلهي ٿيريدار طرز ڪاري رنگ ۾. ڪناري وٽ چوڏاري ماڪوڙو نڪتل. ڪڏ.١، ٨ ڪان ١٠ فوٽن ٿائين مٿان لڏل. *fig*. 38

PW.274 چٽيل ٺڪر. ڳچيءَ وارو ڪنو لسو ۽ سڌو. ڏاءُ پورو. ڳچيءَ وٽ پورو پٽو. هيٺ وٽيءَ ڪان پوءِ ڪيڙ ٻيلهه جافري طرز جي منجهه سان چوڪنڊا. هيٺ ڏاڪڻ جي طرز وارا پيگهڙ تي پريل چهرين (ٽڪنڊن) جا تي اپا چٽ. چٽسالي ڪاري رنگ ۾. ٽن رنگن واري ٿانو جو هي تمام سٺو نمونو آهي. ڪڏ.١، ٥, ڪان ٢,٢ فوٽ هيٺ لڏل. *fig*.39 ۽ Pl.XXXIX,8

PW.294 چٽيل ٺڪر. وٽ جهڙي تري سان ٿيلهي. ٿانو ڳاڙهو. ٿٽي ڏند چٽ. پاسن وارا ڏند وڏايل. ڏاءُ نه. چٽسالي ڪاري. ڪڏ.١، ٥, ڪان ٢,٢ فوٽن ٿائين هيٺ لڏل. *fig*.40

PW.191 تراڪڙي تري سان چٽيل ٿيلهي. اوچائي ١,٤ انچ. ٿانو ڳاڙهو. وچ تي پڙي. ڪناري وٽي ڪان پوءِ پوروچوٽيون ونگون. ڏاءُ ڪونهي. چٽسالي

ڪاري. ڪڏ-٢، ١٢ کان ١٥ فوٽن تائين مٿان لڌل. fig.41

PW.289 چٽيل پيالو. ڪنا اڳتي وڌيل. ترو ويڙهو. اوچائي ٩ ,١ انچ. ڳاڙهو ٽانو اندر ڪٽو. ٻاهرئين پاسي پورو ڊاءُ ٻن پورن پٽن جي وچ تي پٽي ۾ ڏنگيون (يا وريون sigmas). ڪڏ-١، ٥ , کان ٢ ,٣ فوٽ هيٺ لڌل.fig.42

PW.133 چٽيل ٺڪر. تراڪڙي ڦيلهيءَ جو ٽڪرو. ڳاڙهو ٽانو. وچ تي چوڏاري نڪتل پٽن سان ڪڍيل ٻٽيون ۽ هيڪوٽيون ڏنگيون. ڊاءُ ڪوڙو. ڪڏ-١، ٢ ,٣ فوٽ مٿان لڌل. fig. 43

PW.115 چٽيل ٺڪر. تراڪڙي ڦيلهيءَ جو ٽڪرو. ٽانو پورو. ليٽ ۾ پورو ڏنل ٿو پاڻنجي. هڪ پٽي ۾ ٻٽيون ڏنگيون. پٽي ۾ چوڏاري ماڪوڙو نڪتل. ڪاري رنگ ۾ چٽسالي. ڪڏ-١، ٨ کان ١٠ فوٽن تائين مٿان لڌل.fig.44

PW.277 چٽيل ٺڪر.سڌن ڪنن سان پيالو. پورو رنگ. ڊاءُ جي پوچي پوري. ڳچيءَ وٽ پوري پٽي جا اهڃاڻ. هيٺ آڪڙين نموني جي قطار چوڏاري ڦري اچي ٿي. هيٺان ۽ مٿان ونگن تان ڪرڪيون نڪتل. اندرئين پاسي ڪاري پٽي جو نشان. ڪڏ-١، ٥ , کان ٢ ,٣ فوٽ هيٺ لڌل. fig.45 ۽ Pl.XXXIX,10

PW.276 چٽيل پيالي جو ٺڪر. اوچائي ٢.٣ انچ. پوچي ۽ ٽانو جو رنگ پورو. ڳچيءَ وٽ پوري پٽي جا اهڃاڻ. هيٺ ورين sigmas جي چوڏاري قطار. چٽسالي ڪاري ۽ ناسي رنگ ۾. اندرئين پاسي ڪاري پٽي جا اهڃاڻ. ڪڏ-١، ٥ , کان ٢ ,٣ فوٽ هيٺ لڌل. fig.46 ۽ Pl.XXXIX, 9

PW.278 چٽيل پيالي جو ٺڪر. اوچائي ٢ انچ. ٽانو ۽ پوچي پوري. ڪاري رنگ ۾ چوڏاري وريون sigmas نڪتل. ڪڏ-١، ٥ , کان ٢ ,٣ فوٽ هيٺ لڌل. fig.47

Pl.XXIX ۾ ڏنل ٽانو

PW.282 چٽيل.ٺڪر. وڏي ٽانو جو ٽڪرو. پوري رنگ جي ليٽ سان پورو ٽانو. وچ تي ٿلڙين سان گل جو چٽ ۽ گل ٻاهران پنکڙين جو چٽ. چهريون ۽ بيچ جهڙيون شڪليون، جافريءَ سان پريل. مختلف گهرين ۾ انهيءَ طرز کي

ورجايل. ڪاري رنگ ۾ چٽسالي. ڪڏ-١. ٥, ڪان ٣, ٢ فوٽ هيٺ لڌل. fig.6

PW.187 چٽيل ٺڪر. وڏي ٿانو جو ٽڪرو. رنگ ڳاڙهو. چٽساليءَ جي طرز چوراسن سان ڪمريءَ پريل چهريون. چٽسالي ڏاءَ جي پوچي ڳاڙهي. ڪڏ-٣. ٦, ڪان ٤, ١ فوٽ هيٺ لڌل. fig.37

PW.36 ڏڳهي ٽري سان چٽيل ٿالهي. رنگ ڳاڙهو. گولائي اٽڪل ١١, ٥ انچ. ڪناري سان گلتي پاسن سان پريل چهرين جي قطار. چهرين جي وچ تي ونگن نموني جون گهريون ۽ هر هڪ گهريءَ ۾ ٻيج جي شڪل تي چٽ. وچ تي منجهلا گول آهن. ( ). ڳاڙهيءَ ڏاءَ تي ڪاري چٽسالي ٿيل آهه. ڪڏ-٣. ٥, ٣ فوٽ هيٺ لڌل. fig.38

Pl.XXXI ۾ ڏنل ٿانو

PW.42 مٽيءَ جي پڪل ٽڪي. مانداٺيءَ طرز سان ڪوڪي چٽسالي. مٽيءَ ۾ ڪتر ٿيل سنهي گاهه جا اهڃاڻ. ٽڪرو. ڊيگهه ١٥ انچ. موڪر ٦, ٤ انچ. ٿولهه ١, ٣ انچ. ٺاهڻ جي مقصد جو پتو ڪون ٿو پوي. ڪڏ-١. ٨ ڪان ١٠ فوٽ مٿان لڌل. fig.18

Pl.XXXIII ۾ ڏنل ٿانو

PW.280 مٽيءَ جو پڪل مٽيو. اڪيريل. ڊيگهه ٩, انچ. ڪڏ-١. ٥, ڪان ٣, ٢ فوٽ هيٺ لڌل. fig.35

PW.281 مٽيءَ جو پڪل مٽيو. اڪريل. ڊيگهه ٨٥, انچ. ڪڏ-١. ٥, ڪان ٣, ٢ فوٽ هيٺ لڌل. fig.36

PW.226 پٿر جو مٽيو. چپٽرو. گولائي ٣٥, انچ. ڪڏ-١. ٨ ڪان ١٠ فوٽن ٿائين مٿان لڌل. fig.37

PW.219 پٿر. جنهن جي مٿان فطري اڃا پٽا. شايد اڌ ۾ ڇڏيل آهي. ڊيگهه ٩, انچ. ڪڏ-١. ٨ ڪان ١٠ فوٽن ٿائين مٿان لڌل. fig.41

PW.119 سفيد پٿر جو اڌ ۾ ڇڏيل مٽيو. ڊيگهه ١, ٥ انچ. ڪڏ-١. ٨ ڪان ١٠ فوٽن ٿائين مٿان لڌل. fig.42

PW.215 لاجورد جو مٽيو. شڪل ڏگهيري يا لوٽيري نموني. ڊيگهه ٧, انچ. چيڙي وٽ گولائي ٢٥, انچ. کڏ-٢، ٦, ڪان ١ ,٤ فوٽ هيٺ لڌل. *fig.*43

Pl.XXXIV ۾ ڏنل ٿانوَ

PW.58 مٽيءَ جي ٻاراٽي راند لاءِ ٻاٽيءَ جي نالي. مٿان جافري چِر. ڊيگهه ٢٥, ٢ انچ. اوچائي ١,٤ انچ. موڪر ١,٥٥ انچ. کڏ-١، ٨ ڪان ١٠ فوٽن تائين مٿان لڌل. *fig.*18

PW.169 مٽيءَ جي پڪل ٽڪنڊي ٽڪي. ڊيگهه ٢,٧ انچ. ٿولهه ١ انچ. کڏ-١، ٦, ڪان ١ ,٤ فوٽ هيٺ لڌل. *fig.*26

PW.43 ڏڪي تري واريءَ ٿيلهيءَ جو ٽڪرو. چڳهن جي چٽسالي سان. کڏ-١، ٨ ڪان ١٠ فوٽن تائين مٿان لڌل. *fig.*27

PW.45 ترڪڙي تري واريءَ ٿيلهيءَ جو ٽڪرو. اوچائي ٣ انچ. تري تي ٽڏي جا نشان، ترو ويڙوڙو. ڪنهن سيڪڙات جو ناهيل. کڏ-١، ٨ ڪان ١٠ فوٽن مٿان لڌل. *fig.*28

Pl.XXXV (کڏ-٢، ٣, ٥ فوٽ هيٺ)

PW.40 گولائي ۾ ماريل ٿانو. اوچائي ١٩,٥ انچ. *fig.*7 ڳچيءَ جي ٿوري علامت موجود.

PW.41 گولائيءَ ۾ ماريل ٿانو. شڪل صورت *fig.*7 جيان. اوچائي ٢٢ انچ. *fig.*12

PW.41 a پيالي جي شڪل تي ٺڪر جي ڪونڊي. ٿلهو وڙ. اوچائي ١٥ انچ. *fig.*8 ڳورانڊيءَ مان اهڙو ساڳيو ٿانو لڌو. Pl.XXXVI, 36

Pl. XXXVII ۾ آيل ٿانوَ

PW.59 ننڍڙي وڙ جو ٿانو. ڪپو. اوچائي ٢,٣ انچ. منهن وٽ گولائي ٢ انچ. کڏ-١، ٨ ڪان ١٠ فوٽن تائين مٿان لڌل. *fig.*13

PW.39 ننڍڙي وڙ جو ٿانو. ڳچي ٿورو لنهواري. رنگين پٽن جا اهڃاڻ. اوچائي ٢,٤ انچ. کڏ-٢، ٣, ٥ فوٽ هيٺ لڌل. *fig.*14

PW.184 ننڍڙي وڙ جو ٺانو. مگهه. هٿ سان ٺهيل. اوچائي ٢, ٢ انچ. ڪڏ-٣, ٦, ڪان ١, ٣ فوٽ هيٺ لڌل. *fig*.15

PW.21 ننڍڙي وڙ جو ٺانو. ميوات رکڻ واري ٿالهي. رنگين پٽا ۽ وچ تي ٻري. اوچائي ١, ٢ انچ. ڪڏ-١، ١ فوٽ مٿان لڌل. *fig*.16

PW.193 سڌن چپن سان ٻاهر نڪتل پيٽ سان ٺانو. هيٺيون ترو پيالي جيان ٿنگڻ واسطي ڪنن ۾ سوراخ. اوچائي ٢, ٢ انچ. منهن وٽ گولائي ٨, ١ انچ. ڪڏ-٢، ١٢ کان ١٥ فوٽن تائين مٿان لڌل. *fig*.17

PW.195 ننڍڙي وڙ جو ٺانو.چلي جهڙي گول تري سان پيالو. چٽسالي جا نشان ڏسڻ ۾ اچڻ جهڙا. اوچائي ٩, ١ انچ. منهن وٽ گولائي ٣, ٢ انچ. ڪڏ-٢، ١٢ کان ١٥ فوٽ مٿان لڌل. *fig*.23

PW.194 ٺانو PW193 جهڙو. ٿنگڻ واسطي ڪنن وٽ ٿي سوراخ. اوچائي ٩, ٢ انچ. منهن وٽ گولائي ٨٥, ١ انچ. ڪڏ-٢، ١٢ کان ١٥ فوٽ مٿان لڌل. *fig*.24

PW.182 ننڍڙي جو ٺانو. لنهواري گچيءَ سان. اصلي چٽساليءَ جا اهڃاڻ نظر اچن ٿا. اوچائي ٩, ٣ انچ. منهن وٽ گولائي ٦٥, ٢ انچ. ڪڏ-٣، ٦, ڪان ١, ٣ فوٽ هيٺ لڌل. *fig*.25

PW.183 ننڍڙي جو ٺانو. لنهواري گچيءَ سان. اوچائي ٩, ٣ انچ. منهن وٽ موڪ ٦٥, ٢ انچ. ڪڏ-٣، ٦, ڪان ١, ٣ فوٽ هيٺ لڌل *fig*.31

Pl.XL ۾ ڏنل ٺانو

PW.216 پٿر جو اوزار. پاساڙو. تکي ڌار سان. رنگ واڱڻائي. ڊيگهه ٦٥, ١ انچ. موڪر ٣, انچ. ڪڏ-١، ٥, ٢ فوٽ مٿان لڌل. *fig*.4

PW.1 پٿر جو اوزار. ڪان جي اٽي. شڪل پن جهڙي. ڊيگهه ٦٥, ١ انچ. موڪر ٥٥, انچ. چلائيءَ ڪري مٿاڇرو ڏرم ڏرم. *fig*.6

PW.198 پٿر جو اوزار. پاساڙو. ڊيگهه ٩, ٣ انچ. موڪر ٦, انچ. ڪڏ-١، نمر ٥, ڪان ٢, ٢ فوٽ هيٺ لڌل. *fig*.7

PW.196 پٿر جو اوزار. ڊيگهه ٢ انچ. موڪر ٥٥, انچ. کڏ-٢، ٦, کان
١,۴ فوٽ هيٺ لڌل. $fig.5$

باب ستون

علي مراد کان جھانگار ڏانھن

اولهہ سنڌ جي تفصيلي نقشن جو گھرو اڀياس ڪري، سيوھڻ ۽ ڪوھستان واري ٽڪرائتي علائقي متعلق جاگرافيائي گھڻ پاسائين معلومات ھٿ ڪرڻ کان پوءِ، اسان ان فيصلي تي پھتاسون، تہ منڇر کان ڪراچي ويندڙ ڪچي وارو پٽو ڪوٽائي ۽ کوجنا جي ڏس ۾ وڏي اھميت رکي ٿو. جوھي تعلقي جو دورو ڪندي اسان ١٥٠ ميل پٽي جي کوجنا لاءِ پاڻ کي ذھني طور تيار ڪري ورتو ۽ علي مراد ۾ ئي سفر واسطي ضروري تياري ڪري ورتي سين. جنوريءَ جي پڇاڙيءَ ۾ اسان جھانگار جي اوسي پاسي دڙن جي ھڪ سلسلي وٽ پھچي ويا سون. ڪمين جو وڏو ٽولو، لاڏو ۽ مھري اٺ اسان سان ساڻ ھئا. سفر لاءِ سمر ٻڌي، خط پٽ پھچائڻ لاءِ انن جو بندوبست ڪري، ڏکڻ ڏس تي اسھيا سين. جھانگار ۾ پوسٽ آفيس ھئي، جيڪا اسان کي ٦٠ ميل پري تي پئي. جوڳو بندوبست ڪرڻ کان پوءِ اتان روانا ٿياسون.

دمب بُٺيءَ جا ماڳ

جھانگار متعلق اسان اڳ ۾ ئي ذڪر ڪري چڪا آھيون ۽ ان پيرآري واھيءَ جو بيان بہ اڳ ۾ لکي آيا آھيون. ھيءَ واھي ٻڌو ٽڪريءَ وٽان گرم جھرڻن مان وھي ٿي. ھن گرم چشمي جي پير ۾ دمب بُٺيءَ نالي ٨۴ فوٽ ھڪ اتاھين نِنڊڙي ٽڪريءَ تي دڙو آھي.(Pl.IX, b) . ٽنگ جيان ھن ٽڪر جي لاھين ۽ ڪڇ ۾، تاريخ کان اڳ واري دور سان لاڳاپيل کي کنڊر موجود آھن. ھيءَ ماڳ وسعت جي نقطئہ نگاہ کان ڪافي وڏو آھي. اسان کي وک وک تي ٺڪرين مان اکوڙيل پٿر پيل ڏسڻ ۾ آيا، جيڪي ڪڏھن جڳھين جي اڏاوتن اڏڻ ۾ ڪتب ايندا ھوندا ۽ چپي چپي ڳاڙھي ٿانو تي ڪاري چِٽساليءَ وارن ٿانون جون ٺڪريون ڏسڻ ۾ آيون. ٽڪريءَ جي مختلف مٿاڇرن تي پٿرن جون لانڊيون

(قطارون) نظر آيون. اسان کي پڪو ويساه آهي، تہ اهي پراڻي دور جي پٿرن مان جوڙيل پٽين جون پيڙهيون هونديون. پٿرن جون اهڙيون قطارون، ڏکڻ -اولهہ واري پاسي ٽڪريءَ جي لهريدار ڈاکن تي بہ ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. پر ٻن ايراضين جي وچ تي ڏسڻ ۾ نہ ٿيون اچن ۽ نہ وري ڪو ٺڪرائو نظر اچي ٿو. ڪن ڈاکن تي هلڪي پوري رنگ جي سنهي وڙ وارو ٺڪرائو ڏسڻ ۾ آيو. مٿن اليڪي چٽسالي ٿيل هئي. آمريءَ جي ٿانون سان سندن ويجهي هڪجهڙائي هئي. تعجب جي ڳالهہ اها آهي، تہ هنن ماڳن مان ڳاڙهي تي ڪاري چٽسالي وارو سنڌ سپيتا سان لاڳاپيل هڪ ٿانو بہ ڪونہ لڌو. پر پرسان ٽڪريءَ جي چوٽيءَ تي يا ٽڪريءَ جي ڪڇ ۾ اهڙا ٿانو عام جام مليا. اچرج جهڙي هڪ ٻي ڳالهہ بہ هئي تہ هڪ دڙي مان آمريءَ سان هڪجهڙائي رکندڙ ۽ ٻئي دڙي مان سنڌ سپيتا سان واسطو رکندڙ ٿانو هٿ آيا.

دمب ٻُٺيءَ وارو گرم چشمو

دمب ٻٺيءَ ان جي اوسي پاسي واريون ٽڪريون سنسان ۽ ويران لڳيون پيون آهن. اتي فقط گرم چشمي واري اهڙي جاءِ آهي، جتي ڪجهہ رونق آهي.(Pl.IX, d) . هتان جا ماڻهو چوندا آهن تہ اڳ ۾ هن چشمي جو پاڻي تمام گهڻو هوندو هو. هن وقت بہ هيءُ پاڻي هن جاءِ ۽ پيرآري جي وچ واري علائقي جي زمينن کي آباد ڪندو آهي. مسن [1] ڪوٽ بلوچ کان ٦ ميل پري هڪ گرم پاڻيءَ جو ذڪر ڪيو آهي، جيڪو هن ڪراچيءَ ڏانهن ويندي جهانگار پرسان پار ڪيو هو. اهو پاڻي هڪ چشمي مان نڪتو ٿي ۽ اتر طرف هڪ ڈاڍو ٺڪرائو ڏٺو هئائين. شايد اها گهٽين واهين منجهان هڪ هئي، جيڪا دمب ٻٺي ٽڪريءَ جي چشمي مان وهي رهي هئي. پر اها ڳالهہ چٽي ڪانہ آهي، تہ هن دمب ٻٺيءَ وارن کنڊرن جو ذڪر ڪيو آهي يا جهانگار جي پر وارن دڙن جو احوال اوريو آهي. مسن جيڪو ڪوٽ بلوچ کان مفاصلو ٻڌايو آهي، سو دمب ٻٺيءَ سان سهمت ڪونہ ٿو ڏيکاري. ان کان سواءِ بہ دمب ٻٺي مذڪوره

1. *Journey*, Vol. II, pp.147-149.

قافلي واري رستي کان ڪجهه پري به آهي.

تاريخ کان اڳ واري دور سان واسطو رکندڙ قبرستان

هن ٽڪري (Pl.XLV) جي ڏکڻ ـ اولهه واري پاسي کان ڪجهه کوٽائي شروع ڪرائي سون ته مٿاڇري تي پنجن ڪوٺين جي بنيادن جو نقشو نڪري نروار ٿيو. (Pl.IX, c) . هر هڪ مان اکري ٿانو جي وڏ جهڙا ٿانو مليا، پر ڳاڙهي تي ڪاري چٽسالي وارا ٿانو ڪونه لڌا. هڪ ڪمري مان اسان کي ٿانون سان گڏ ماڻهوءَ جو هڪ هڏائون[1] پڃرو لڌو. اهي ڦڪي رنگ جي مٽيءَ ۾ ڪنو ڪري رکيل ڏسڻ ۾ آيا. هڏا ڳري چڻ خاڪ جي صورت ڌاري چڪا هئا. سڄو هڏائون پڃرو ڪڻڻ جي لائق ڪونه هو ۽ نه وري اهو اهڙو هو جنهن جي تپاس ۽ جاچ پڙتال ڪري سگهجي ها. ڪجهه هڏا اتفاقي طور تي ٿانون ۾ پئجي ويا هئا. انهن مان ڪجهه ٿانو سڄا سارا هئا پر گهڻائي ڀڄي ڀور ٿي چڪي هئي. سڄن سارن ٿانون ۾ لڪر جون تيون (دانگيون)، پيالا ۽ ڪٽا هئا، جن جا ترا وٽ سان ۽ ڪن گلاسن جهڙن ٿانون جا ترا تراڪڙا هئا. هنن ٿانون سان گڏ پٿر جا اوزار پاسارا پڻ رکيل هئا. Dm.126.a جي ڊيگهه ۳ انچ ۽ Dm.126.b جي ڊيگهه ۲,۳ انچ هئي. ڪين Pl.XXV, 39, 40 ۾ ڏسي سگهجي ٿو. انهن سان مگريون cores مٽيءَ جون پڪل ۽ سنک جون چوڙيون به وڌا سپَ Dm.119 . جيڪي هڪ ٻئي مٿان اهڙيءَ ريت رکيل هئا، ڄڻ ڪنهن سندر يا گيڙو رنگ کي ڍڪي رکيو ويو هو. اها هڪ فطري ڳالهه هئي ته ماڻهو پنهنجي مري ويل مائٽ جون روز مره ڪم ايندڙ شيون ۽ ڳاڙهو سندر جيڪو عورت سينگار ميز تي استعمال ڪندي آهي، سو ان سان گڏ رکيل هو. موهن جي دڙي جي .Dk حصي مان سپيءَ ۾ رکيل سندر ڪنهن رهائشي ڪوٺي مان پنجو ڪيندي لڌو ويو هو. ڪش[2] ۽ العبيد جي تاريخ کان اڳ واري قبرستان مان اهڙي قسم جي رنگ واريون سپيون لڌيون ويون هيون. پر واري

---

1. *See* Dr. Guha's note, below.
2. Hall and Wolley, *Ur Excavations,* Vol. I, pp. 212, to 438; Mackay, *Report on the Excavations of the 'A' Cemetery, Kish,* Part I, pp.14-15.

ڪمري مان به ماڻهوءَ جا هڏا ۽ ساڳي طرز جا ٽانو لڌا. اسان کي ائين معلوم ٿيو ته جنهن ايراضيءَ ۾ اسان کوجنا ڪري رهيا هئا سون، اتي اهڙا پيا به ڪمرا موجود هئا. چاڪاڻ ته اهڙن ڪيترن ڪمرن جي اڏاوتن جا اهڃاڻ نظر اچي رهيا هئا. وڌيڪ کوجنا ڪرڻ کان سواءِ اهو چوڻ ڏکيو آهي ته انهن ۾ لاش دفن هئا يا نه. ماڻهوءَ جو هڏائون پڃرو، ٽانو ۽ ٻيون شيون اسان ڪمري جي مٿاڇري کان هڪ فوٽ هيٺ لڌيون. ڪمري جي مٿاڇري کان ٿورو هيٺ، انهن شين جو ملڻ اچرج جوڳو آهي. هن ۾ ڪنهن شڪ شبهي جي گنجائش ڪانه آهي، ته شروع ۾ اهي شيون گهڻو هيٺ پوريون ويون هونديون، پر وقت گذرڻ ڪري اها مٽي اتان ڪسڪي وئي هوندي. هر هڪ قبر کي چوڌاري گهڙيل پٿرن جي چوڪنڊي ديوار ڏني وئي آهي. ان ۾ اندر ٺڪرائتي مٿاڇري تي پنهنجي روزمره جي واهپي وارين شين سان گڏ ماڻهوءَ جي ميت کي رکيو ويو آهي. اهڙين قبرن وارن ڪمرن جو ڪوبه لنگهه نظر ڪونه ٿو اچي. سمجهه ۾ ائين اچي ٿو ته اهڙو لنگهه شروعات ۾ ئي ڪونه ٺاهيو ويو هوندو. پٽين جي اوچائي به اصل واري آهي. چوته پٽين جي اندر يا ٻاهر ڪريل پٿرن جا ڍير نظر ڪونه ٿا اچن.

پورڻ جو طريقو

دمب ٻٿيءَ جي قبرن جي چوڌاري پٿر جون ٺهيل مستطيل طرز تي چوديوارين جهڙيون اڏاوتون نال ۾ به ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. مسٽر هارگريوس Mr.Hargreaves اتي کوٽائي ڪئي هئي. تنهن لکيو آهي ته " اسان صفائي ڪرائي اڏاوتن جي مکيه باقيات کي ظاهر ڪيو. اسان کي اتي تيرهن ڪمرا ۽ آڳر ڏسڻ ۾ آيا. اسان پنهنجي سهوليت خاطر انهن کي ڪمرا چئون ٿا، پر حقيقت اها آهي ته انهن کي ڪمرو چئي ڪونه ٿو سگهجي. پٽيون گونيءَ ڪنڊ تي ٺهيل آهن. پر اهي پوري گوني ڪنڊ تي پاڻ ۾ ڪونه ٿيون ملن. اهي مٿي اوچيون به ڪونه آهن. ڪنڪي فقط ٻه پٽيون ڏنل آهن. گهڻو امڪان اهو آهي، ته پيڙهين ۾ پٿر جون پٽيون اڏيون ويون آهن ۽ مٿان ڪچين سرن جا ٻه ٽي بار هنيل ڏسجن ٿا. جيئن پٿر جي مٿين سنوت هڪجهڙي آهي ۽ صفائي ڪندي اسان کي

پٿرن جا ڍير وغيره به ڏسڻ ۾ ڪونه آيا. جنهن مان اهو ظاهر ٿئي ٿو ته پٽين جي اصلي اوچائي به اها هئي. پٽين جي مٿين اڏاوت ڪچين سرن يا ڪنهن هلڪي وٽ مان ٺهيل هوندي، جيڪا هاڻي گم آهي. ڪو ظاهر ظهور لنگهه ڏسڻ ۾ ڪونه ٿو اچي. اهڙن گهٽن ڪمرن جو فرش ڪچو آهي." ٻن ڪمرن لاءِ هيءُ چوي ٿو ته: "انهن جو فرش پاڻي ڪاڌل پٿرن سان جڙيل آهي." هڪ ٻي ڪوٺيءَ لاءِ چوي ٿو ته: "هن ڪمري جو فرش پٽين جيان پڪو هو ۽ پيڙهه وارن پٿرن مٿان ڏاڍي خبرداريءَ سان پٿرن جا ٽي بار ڏنل آهن."[1] هن حوالي ۾ دمب بنيءَ ۽ نال جي قبرن وارين ڪوٺين جي هڪجهڙائي ڇٽي آهي. اسان هتي مختصر طور ٿورن ڪلاڪن لاءِ ترسياسون ۽ جيئن مسٽر هارگريوس کي نال جي کوٽائي ڪرڻ جو موقعو مليو هو، تيئن مونکي تفصيلي تپاس لاءِ موقعو ملي ڪونه سگهيو. اسان فقط ٻن ڪمرن جي تپاس ڪئي. امڪان اهو آهي ته ميت پوري ريت پوريل ڪونه هئا. جيئن مٿي ذڪر ڪري آيا آهيون ته اسان کي ماڻهوءَ جي هڏن جو پورو پڃرو ڪونه مليو. پر جيڪي ڪجهه اسان کي مليو (ڊاڪٽر گوها جو اپينڊيڪس 'A' ۾ رايو پڙهو)، اهو هيٺ فرش تي ٽڙيل پکڙيل حالت ۾ مليو. لاشن کي ساڙڻ جا ڪي به اهڃاڻ ڪونه مليا آهن. گهٽ ڪري دمب بنيءَ ۾ لاش دفن ڪيا ويندا هئا. قديم آثارن جا ماهر هن قسم جي دفن کي Fractional Burial چون ٿا. جنهنجو مثال نال[2] ۽ ايران جي موسيان[3] ۾ ملي ٿو. سر جان مارشل جي خيال موجب موهن[4] ۾ به لاش هن طريقي سان دفن ڪيا ويندا هئا.

قبر ۾ پوريل ٿانو

اسان کي قبرن مان جيڪي به ٿانو مليا، سي چڪ جا ٺهيل ٿانو هئا. انهن مان ٿورا ڪجهه گهاڙ سان به واسطو رکن ٿا. ٿانو ره پڪل نه هئا ۽ روزمره جي واهپي ۾ ايندڙ ٿانون کان وڌ ۾ گهٽ هئا. هٿ سان ٺهيل ٿانو به

1. *Mem. A.S.I.*, No.35, pp.20-21.
2. *Mem. A.S.I.*, No.35, p.21
3. *Mem. del, en Perse,* tome VIII, p.76.
4. *Mohenjo-daro*, Vol.I, p.82.

ڪنهن سيڪڙات جا نُهيل آهن. اهي گهاڙيٽي ۾ سنهما ۽ هلڪي پوري رنگ جا ڏسڻ ۾ اچن ٿا، جيڪي گهٽو ڪري چٽيل آهن. ٿورا ڪجهه سادا به هٿ آيا آهن. معلوم ائين ٿئي ٿو ته ڪن ٿانون جي چٽسالي لهي ختم ٿي وئي آهي ۽ اهو معلوم ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو آهي ته مٿن، اصل ۾ ڪهڙي طرز جي چٽسالي ٿيل هئي، يا ماڳهن هئي به ڪا نه. ڪاري رنگ ۾ چٽسالي ۽ ڏاءَ جي پوچي هلڪي پوري رنگ جي آهي ۽ عام طور تي ڳاڙهسري پوري رنگ جا پٽا آهن. مٿن استعمال ٿيل ڪجهه رنگ ڪچا آهن، جن کي پاڻيءَ ۾ ٻوڙي آزمائي ڏٺو ويو ته رنگ لهي ويو. چٽسالي‌ءَ ۾ تمام گهٽيون طرزون استعمال ڪيون ويون آهن. (Pl.XXV, 125). چٽ جي طرز اليڪي آهي. انهن ۾ ڪي ڪمريون ڪي پريل چوڪڙيون، ڪي ماڪوڙا، ڪونجون، آڪڙيون، هار، پريل چهريون ۽ ٽياس جهڙيون طرزون هيون. خاص دلچسپيءَ جي لائق هڪ ڏاڪڻ واري طرز هئي. جنهن جي وچ ۾ منجهلا چوڪنڊا رکيل هئا، جنهن جهڙا نال مان به (Pl.XXV, 1-2) مليا. جيتري قدر ٿانون جي گهاڙ جو تعلق آهي، جيڪي تيون، وٽ سان ترن وارا پيالا، گلاس نموني تي تراکڙن ترن وارا ٿانو مليا، سي نال مان لڌل ٿانون سان مشابهت رکن ٿا. انهن حالتن هيٺ جهڙي طريقي سان ميت دفن ڪيا ويا آهن، معلوم ائين ٿئي ٿو ته دمب بٺي ان ثقافت جي نمائنده آهي، جيڪا نال جي ثقافت سان ميل ڪائي ٿي. اتان جيڪي سڄا سارا ٿانو لڌا آهن، سي پنهنجي نموني پٽاندر پنوتريءَ ۾ ڏجن ٿا.

(الف). چلي جهڙي وٽ سان تري واريون تيون

Dm.92 هلڪو ڳاڙهو ٿانو. اڌ ۾ ڇڏيل. ڪجهه حصو چڪ تي تيار ٿيل. اوچائي ٢,٣ انچ. منهن وٽ گولائي ٦,٦٥ انچ. Pl.XXV, 26

Dm.30 هلڪو ڳاڙهو ٿانو اڻ پورو. ڪجهه حصو چڪ تي تيار ٿيل. پورو ناهي. اوچائي ٢,٥ انچ. منهن وٽ موڪر ٧,٣ انچ. Pl.XXV,28

Dm.23 هلڪو ڳاڙهو ٿانو. ڪني جي اندرئين ۽ ٻاهرئين پاسي ڪاري چٽساليءَ جا اهڃاڻ. چڪ جو نشان ڪونهي. اڻ پورو. اوچائي ١,٦ انچ. منهن وٽ

موڪر ۴,۵ انچ. Pl.XXV, 27

(ب). چلي جهڙيءَ وٽ تي تري سان پيالا

Dm.22. ڪني جي ٻاهرئين پاسي ناسي رنگ جو پٽو. سنهي ڳاڙهي ليٽ (پچ) جي مٿان ناسي رنگ ۾ جافري. چڪ تي ٺاهيل. اوچائي ۲,۱۵ انچ. منهن وٽ موڪر ۳,۱ انچ. Pl.XXV, 31

Dm.115 چٽسالي ۾ طرز Dm.22 جيان. اوچائي ۱,۷ انچ. منهن وٽ موڪر ۲,٦۵ انچ. Pl.XXV, 35

هنن پيالن ٺاهڻ وقت خبرداريءَ کان ڪم ڪونہ ورتو ويو آهي، اهي چڱيءَ ريت پچايا بہ ڪونہ ويا آهن.

چلي جهڙيءَ وَٽ ِجي تري سان ڪُپا

Dm.25 ڳچيءَ وٽ ناسي رنگ جا پٽا. اوچائي ۴,۲ انچ. منهن وٽ موڪر ۳,۱ انچ. تري ۾ سان ماپ ۲,٦۵ انچ. Pl.XXV,32

Dm.118 ٿانو تي ناسي رنگ جا پٽا. اوچائي ۲,۲ انچ. منهن وٽ موڪر ۲,۲ انچ. Pl.XXV,42

Dm.121 اوچائي ۳,۲ انچ. منهن وٽ موڪر ۲,٦۵ انچ. تري کان ٿورو مٿان، موڪر ۲,۵ انچ. اڻ پورو پڪل Pl.XXV,43

(ج). تراڪڙي تري سان گول ايا ٿانو

Dm.26 مٽس، چڪ تي ٺاهڻ جا نشان ڪونہ آهن. اوچائي ۲ انچ. منهن وٽ گولائي ۱,۷ انچ. تري وٽ موڪر ۱,۷۵ انچ. Pl.XXV, 29

Dm.116 اوچائي ۱,۲ انچ. منهن وٽ گولائي ۱,۹ انچ. تري وٽ گولائي ۱,۹۵ انچ. Pl.XXV, 36

Dm.117 اوچائي ۱,۴ انچ. منهن وٽ گولائي ۲ انچ. تري وٽ گولائي ۲,۱۵ انچ. Pl.XXV, 37.

اهي ٿانو گهڻو ڪري هٿ سان ٺهيل، اڻ پورا. چڪ تي تيار ٿيڻ جا نشان تمام گهٽ. پورا پڪل بہ ڪونہ آهن.

(د) ٻئي قسم جا ٿانو

Dm.24 سوڙهي منهن سان ٿانو. ڪلهن وٽ، پاسو ٻاهر تي وڌيل. ڳهاڙ جو ٺهيل. ڪنهن سيڪڙاٽ جو ٺاهيل. اڻ پورو پڪل. ڳچيءَ تي ناسي رنگ جون قلڙيون. اوچائي ٢,١ انچ. منهن وٽ گولائي ١,٨ انچ. پاسن وٽ گولائي ٣,١٥ انچ. تري وٽ گولائي ٢,٧٥ انچ. Pl.XXV, 33

Dm.28 ٿانو. چلي جهڙي وٽ سان ترو. اوچائي ٢,٣ انچ. منهن وٽ گولائي ١,٦ انچ. تري کان مٿان گولائي ٢,٧٥ انچ. Pl.XXV, 30

Dm.114 ٿانو. چلي جهڙي وٽ سان ترو. اوچائي ٢,٤ انچ. منهن وٽ گولائي ٢,١ انچ. تري کان مٿان گولائي ٢,٩ انچ. Pl.XXV, 41

Dm.28, 114 پورا پڪل نہ آهن.

انهن ٿانون کان سواءِ ٺڪرن جو وڏو انگ لڌو. انهن مان خاص ٺڪرن جو (Pl.XXV, 1-25, 34) هيٺ بيان ڪجي ٿو.

Dm.89 ڳچيءَ تي ڳاڙهسرو پورو پٽو. چوڏاري اڌ گول گهرين جي هار جو چٽ ۽ ڏاڪڻ جي طرز تي چٽسالي. آڪڙي طرز گهري ۾ اپيءَ ورن تي پريل پن هڪ ٻئي جي مٿان. ٿانو جو رنگ گلابي. هلڪي پوري رنگ جي پوچي ناسي چٽسالي. رنگ پڪو. اوچائي ٦ انچ. منهن وٽ گولائي ٤,٦ انچ. fig.34 ۽ ڏسو Pl.XXXVIII, 16

Dm.95 هلڪي پوري رنگ جي ڏاءَ تي ناسي رنگ ۾ چٽسالي. ٿانو جو رنگ هلڪو ڳاڙهو ڏاڪڻ چٽ. fig.1

Dm.50 منجهلن چوڪنڊن جي چٽسالي اندر ڪمرو چٽ. هلڪو ڳاڙهو ٿانو ۽ اهڙي ڏاءَ جي پوچي. fig. 2

Dm.102 ڪمري چٽسالي. هلڪي پوري رنگ جي ڏاءَ جي پوچي. ٿانو ڳاڙهسرو. fig.3

Dm.62 ٿڪو ٿانو. ورين sigmas جي قطار ۽ پوروچوٽيءَ تي چوڪڙيون. ڳاڙهسري ڏاءَ جي پوچي تي ڪاري چٽسالي. fig.4

Dm.78 هلڪي پوري يا بوسڪي رنگ جي پوچي ڪاري چٽسالي ۾ ٻن پوروچوٽن پٽن ۾ وريون. ٿانو جو رنگ ڦڪو. fig.5

Dm.105 ٿانو هلڪو ڳاڙهو. ٻن پوروچوٽين قطارن ۾ پيگهڙ تي آڪڙين جو چٽ. هلڪي پوري رنگ جي ڌاء جي پوچيء تي ناسي چٽسالي.. fig. 6

Dm.97 هلڪو ڳاڙهو رنگ. چوڌاري آڪڙين جهڙين گهرين جهڙي چٽ جو هار، هر هڪ آڪڙيء جي وچ تي چدو. بوسڪي رنگ جي ڌاء جي پوچي ء تي ناسي رنگ جي چٽسالي. fig.7

Dm.108 بوسڪي رنگ جي ڌاء جي پوچيء تي ناسي رنگ ۾ پريل چوڪڙين جي چوڌاري قطار. ٿانو ڦڪو. fig.8

Dm.107 ناسي ڪناريء سان پٽي ۾ لَمَ تي ليڪون. بوسڪي رنگ جي ڌاء جي پوچي. ٿانو جو رنگ ڳاڙهو. fig.13

Dm. 100 بوسڪي رنگ جي ڌاء مٿان ناسي چٽسالي ۾ منجهلا چوڪنڊا. ٿانو ڦڪو. fig.9

Dm.99 ٽي پوروچوٽيون ليڪون ٻين پوروچوٽين ليڪن سان ملي مٿان جافري ۽ هيٺان چيريء جو چٽ بنائن ٿيون. ڳاڙهسري ڌاء جي پوچي مٿان ناسي چٽسالي. ٿانو ڦڪو. fig.14

Dm.98 ٿانو جو رنگ ڪٽو. گهريء ۾ اڀين ليڪن جو مچلو. بوسڪي رنگ جي ڌاء جي پوچيء تي ناسي چٽسالي. fig.10

Dm.46 ٿانو هلڪو ڳاڙهو. ڦيلهيء جو لڪر. ڪرنگهيء جو چٽ. (Pl.XXIV, 33) جيان.ڳاڙهي پوچي مٿان ناسي رنگ جي چٽسالي. fig.11

Dm.112 ڳاڙهسرو ٿانو. چوڌاري آڪڙين جهڙين گهرين جي هار جي چٽسالي. ڳاڙهسري ڌاء جي پوچي مٿان ناسي چٽسالي. fig.12

Dm.106. هلڪي پوري رنگ جو ٿانو. گهرين ۾ پريل چيريء جو چٽ. پوري رنگ جي ڌاء جي پوچي تي ناسي رنگ جي چٽسالي. fig.16

Dm.96 ٿانو ڳاڙهسرو. گهريء جي ڪنڌ ۾ چدو. هيٺان پوروچوٽي ڪنڊيون

ليڪون. بوسڪي ڏاءَ جي پوچيءَ تي ناسي رنگ جي چٽسالي. fig.17
Dm.111 ٿلهو ڪنو ٿانو. هلڪي پوري رنگ جي ڏاءَ جي پوچيءَ تي ڪاري چٽ ۾ ٽياس Cross جي طرز .fig.18
Dm.110 ٿلهو ٿانو. بوسڪي يا هلڪي پوري رنگ جي ڏاءَ تي ناسي رنگ ۾ جافريءَ جي منجهه سان پن. اندرئين پاسي به اهڙي چٽسالي. fig.19
Dm.109 هلڪو ڳاڙهو ٿانو. ٻه پورروچوٽيون ليڪون بين پن پورروچوٽين ليڪن سان ڪنهن ڪنڊ تي ملن ٿيون. بوسڪي رنگ جي ڏاءَ جي پوچي ڪاري چٽسالي. fig.20
Dm.93 هلڪو ڳاڙهو ٿانو. ڳچيءَ تي ڳاڙهسرو پورو پٽو. هيٺ چوڏاري هار جيان اڌ گول گهريون. هر گهريءَ ۾ ٻري. هيٺ ٻه پورروچوٽا ماڪوڙا. ٽئين ڳاڙهسري پوري پٽي جا نشان. بوسڪي رنگ جي ڏاءَ جي پوچي مٿان ناسي چٽسالي. fig.15 ۽ Pl.XXXVIII, 15
Dm.104 ٿانو. هلڪو ڪنو. بوسڪي ڏاءَ تي ناسي رنگ جي پن جي چٽسالي جافريءَ سان ڪيل.fig.21
Dm.110 هلڪو ڳاڙهو ٿانو. ڳچيءَ تي پورو پٽو. هيٺ ڳاڙهي ليٽ تي ناسي رنگ جو پٽو. fig.22
Dm.94 ٿلهو ٿانو.ورين جي قطار.بوسڪي رنگ جي ڏاءَ تي ناسي رنگ جي چٽسالي.fig.23
Dm.92 ٿلهو ٿانو. رنگ ٿلهو ڳاڙهو. ٻن گهرين ۾، پنَ ۽ چدي جو چٽ. بوسڪي رنگ جي ڏاءَ جي پوچي يا تر تي ناسي رنگ جي چٽسالي.fig.24
Dm.103 ٿانو جو رنگ هلڪو ڳاڙهو. گلتي پاسن سان گهريءَ ۾ چٽ.ڳاڙهي ڏاءَ جا اهڃاڻ.fig.25

ٺڪريءَ جي ڪچ مان لاڌ جو وچور

ٺڪريءَ جي ڀاڱ ۾ اوير پاسي آزمائشي کڏون کوٽيون ويون. ڪيترن ڪمرن جي پٿراين پيتين جي پيڙهين جا نشان ظاهر ٿيا. هنن کڏن مان ڪنهن به

ڀڳي رنگ جي ٿانو جو نانءُ نشان ڪونہ مليو. ڳاڙهي ٿانو تي ڪاري چٽسالي وارن ٿانون سان اهڙيون شيون مليون، جيڪي سنڌ جي ماڳن مان عام طور ملنديون آهن. انهن جا ڪجهہ مکيہ نمونا هيٺ ڏجن ٿا.

Dm.7 چٽيل ٿانو جو ٽڪر. رنگ هلڪو ڳاڙهو. وچ تي ڪارو نشان جيڪو اٺپوري باہ جي ڪري هوندو آهي. جافريءَ جي منجهہ سان نوڪدار پن. گهريءَ ۾ وڏو گل ۽ وچ تي ڀڙي. ڳاڙهي ڌاءَ تي ڪاري چٽسالي. Pl.XXIV,5

Dm.8 چٽيل ٿانو جو ٽڪر. ورن Dm.7 جهڙو. Dm.7 جيان نوڪدار پن ڪناري تي لڙ تي ليڪن جي قطار. ڳاڙهي ڌاءَ تي ڪاري چٽسالي. Pl.XXIV,6

Dm.11 چٽيل ٿانو جي ڳچي. اندرئين پاسي ڳاڙهو ليٽ. ڳاڙهي پوچي تي ڪاري چٽساليءَ ۾ لام جو چٽ. Pl.XXIV,1

Dm.12 چٽيل ٿانو جو ٽڪر. اوچائي ۳,۵ انچ. ڳاڙهي ڌاءَ جي پوچي مٿان ڪاري چٽساليءَ ۾ گهريءَ اندر جافريءَ جي منجهہ سان نوڪدار پن. Pl.XXIV, 10

Dm.14 چٽيل ٿانو جو ٽڪر. چهن ليٽن (سڌين ليڪن) جو مچلو. پيگهڙ تي ليٽن طرز تي ليڪن جو مچلو. ڳاڙهي ڌاءَ تي ڪاري چٽسالي. Pl.XXIV,11

Dm.9 سوراخدار ٿانو جو ٽڪر.

Dm.15 مٽيءَ جو پڪل ڪينهون. گولائي ۱,۴ انچ. بوسڪي تر تي ناسي رنگ ۾ گول ڀڙيون. Pl.XXXIV,5

Dm.17 ننڍڙي وڙ جا ٿانو. پاسن تي ڪاري رنگ جا پٽا. اوچائي ۱,۵۲ انچ. منهن وٽ گولائي ۱,۲ انچ. Pl.XXXVI, 11

Dm.10 مٽيءَ جي پڪل نموني طور هڪ ٽڪي.

Dm.20-21 مٽيءَ جي پڪل چوڙيءَ جو ٽڪر.

Dm.2 سنک جي چوڙي. گولائي ۱,۵۵ انچ.

Dm.3 سنک جو ڪڙو. گولائي ۱ انچ.

Dm.1,a,b,c,d,e سنک جا چوڪنڊا مٽيا. هر هڪ اٽڪل ٨ , انچ. ڊيگهه ٥٥ , انچ. موڪر ٢٥ , انچ. هرهڪ کي ٻه سوراخ. هر هڪ تي اکريل گول ۽ وچ تي ٻڙي.

ٻنڌڻي (Bn)

جهانگار جي پرسان پيرآري واريءَ واڌ کان اٺ ميل ڏکڻ طرف پنڌ ڪري، ٢٨ جنوريءَ تي اسان اچي ٻنڌڻيءَ ۾ پهتاسون. هڪ ڏنار اسان کي ٻنڌڻيءَ جي ڀر وارن دڙن جو ڏس ڏنو هو. ان ڏنار کي اسان رهبر بنائي ٢٩ فوٽ اوچي دڙي (Pl.IX,e) وٽ پهتاسون. دڙي جي مٿاڇري تي ٺڪريون ۽ پاسارا نظر اچي رهيا هيا. جيڪي جاين جي پيڙهين جي ڪچري ۾ گڏيا پيا هئا. دڙو اتر کان ڏکڻ ڏانهن پکڙيل آهي. سندس ڪل پکيڙ 400 x 230 گز کن ٿيندي. دڙي جي وڌيڪ اوچائي اتر طرف آهي. ڏکڻ طرف مٿاڇرو تراڪڙو اٿس. هوريان هوريان لنهوارو ٿيندو هڪ ننڍيءَ جهاڪن واريءَ ٽڪريءَ وٽ پهچي اچي دنگ ڪري ٿو. دڙي کان اٽڪل ٤٥٠ گز اتر طرف اٽڪل ١٠ فوٽ اوچائي وارو هڪ ٻيو به دڙو آهي. هن دڙي ۾ اتر پاسي واري اوچي دڙي جو چڱو ڀاڱو مسلمانن جي قبرستان سان والاريل آهي. اسان کي دڙي جي کوٽائي واسطي اتان جي بلوچ زميندار محمد خان کي راضي ڪرڻ ۾ ڪجهه مشڪل ٿي. سندس ڪجهه ماٺهو ڪمي ڪري، دڙي جي کوٽائي ڪرڻ واسطي ڪتب آڻنا پيا. جڏهن اسان ڪيس مڃايو ته قبرساتن ۾ دفن ٿيل لاشن سان ڪنهن به قسم جي ڪونس ڪانه ٿيندي، ته پوءِ هو راضي ٿيو ۽ اسان مکيه دڙي جي ڏکڻ پاسي کان ٿوري کوٽائي شروع ڪرائي. کوٽائيءَ کي 40 x 35 فوٽن جي ايراضيءَ تائين محدود رکيو ويو. جنهن ۾ کوئن جي هڪ مچلي جي پٿراين قطارن جا نشان مٽي صاف ڪري ظاهر ڪيا ويا. انهن مان ڪنهن به ڪمري جي فرش جي سنوت ٢ فوٽن کان هيٺ ڪانه هئي. ڇاڪاڻ ته اهي گهر هڪ ٽڪريءَ جي مٿاڇري تي اڏيل هئا ۽ اسان ان سنوت تائين پهچي چڪا هئاسون. پٿرن جون اهي قطارون پٽين جيان معلوم ٿي ٿيون، جيڪي حقيقت ۾ کوئن جون پيڙهيون هيون.

چٽيل ٺانو

سنهي وڙ جا چٽيل ٺانو (BN.15, 52) ۽ پٿرن جا اوزار پاسارا، (Pl.XL, 32) ڊيگهه ٢,٢ انچ ۽ (Pl.XL,33) ڊيگهه ٢,٢ انچ.

BN.54 گهٽڻ ڪمرن مان لڌا. پر ڳاڙهي تي ڪاري چٽسالي وارا ٺانو ۽ انهن سان گڏوگڏ ملنڊڙ پيون شيون نظر ڪونه چڙهيون. ڪجهه اهڙيون به ٺڪريون هٿ لڳيون، جن تي گهٽي وقت گذرڻ ڪري چٽسالي ختم ٿي وئي هئي، ۽ اهو سڃاڻڻ مشڪل هو ته ڻهڻ وقت مٿن ڪهڙي ورن جي چٽسالي ڪيل هوندي. بهر حال ڪن خاص قسم جي ٺانون جي ٺڪر جو هيٺ بيان ڏجي ٿو.

Bn.30 ٺانو ٺڪو. ڳچيءَ تي ڳاڙهسرو پورو پٽو. پريل چپريون پاڻ ۾ ڪنهن نقطي تي ملن ٿيون. انهن جي پيگهڙ تي اپين ليٽن جو مچلو. بوسڪي رنگ جي ڏاءَ تي ناسي چٽسالي.

Bn.13 هلڪي پوري رنگ جي ڏاءَ تي ناسي رنگ ۾ چوڪڙين جي چوڏاري قطار. اندرئين پاسي به اهڙو رنگ نظر اچي ٿو.

Bn.52 ٺانو جو رنگ ٺڪو. ڳچيءَ تي ڳاڙهسرو پورو پٽو. هيٺ ڪڙن ۾ چڊن جا نشان. هلڪي پوري رنگ تي ناسي رنگ جي چٽسالي.Pl.XXIX, 3

Bn.34 ٺانو هلڪو ڳاڙهو. هلڪي پوري ڏاءَ تي ناسي چٽساليءَ ۾ ليٽڻ طرز ۾ هڪ ٻئي مٿان اچي نموني ليڪون. Pl.XXIX,5

Bn.26 هلڪو ڳاڙهو ٺانو. ڳچيءَ تي ڳاڙهسرو پورو پٽو. هيٺ آڪڙين جي طرز ۾ مٿان اپين ليڪن جي قطار. هلڪي پوري رنگ جي ڏاءَ تي ناسي چٽسالي. Pl.XXIX, 6

Bn.15 ٺانو هلڪو ڳاڙهو. ڳچيءَ تي ڳاڙهسري پوري پٽي جا اهڃاڻ. هيٺ هڪ ٻئي مٿان ليٽڻ ۾ رکيل پريل پن پيگهڙ ۾ اپيون ليٽيون (سڌيون ليڪون). هلڪي پوري رنگ جي ڏاءَ تي ناسي چٽسالي. Pl.XXIX, 12

Bn.38 ٺانو ٺڪو. هر ڪڙي ۾ ٻڙيءَ جي نشان سان هار جي طرز. هلڪي پوري تر تي ناسي چٽسالي. Pl.XXIX,13

Bn.42 ٿانو هلڪو ڳاڙهو. ڳچيءَ تي ڳاڙهسري پوري پٽي جا اهڃاڻ. هيٺ
پريل چڳريون، جنهن جي پاسن سان پورو پچوٽيون لم تي ليٽون. هلڪي پوري رنگ
جي ڏاءَ تي ناسي رنگ جي چٽسالي. Pl.XXIX, 15
Bn.14 ٿڪو ٿانو. ٻن پوروچوٽين قطارن ۾ ڀيگهڙ تي پريل اڌاڪڙيون (نيم
بيضوي ellepses) هلڪي پوري تر تي چٽسالي. Pl.XXIX, 16
Bn.53 هلڪو ڳاڙهو ٿانو. ڳچيءَ تي ڳاڙهي ڏاءَ تي ڪاري چٽسالي ۾
چوڪڙين جي چٽسالي. اندرئين پاسي ٻه ساڳي طرز نظر اچي ٿي. ٻنهي طرفن کان
ليٽن ۾ ڪنڍن جي طرز. گهٽو ڪري وڻ ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪيل آهي. چٽ
ڪاري رنگ ۾. Pl.XXIX, 19
Bn.46 ٿڪو ٿانو. ڳاڙهسري پوري پٽي جا اهڃاڻ. هلڪي پوري ڏاءَ تي ناسي
چٽسالي ۾ نوڪدار ۽ ٻري طرز جافريءَ جي منجهه سان وڻ جي ٽاري.
Pl.XXIX, 20
Bn.50 ٿڪو ٿانو. جافريءَ جي منجهه سان چوڪڙين جي قطار. هلڪي پوري
ڏاءَ تي ناسي چٽسالي. Pl.XXIX, 21
Bn.5 پورو ٿانو. ٻن پوروچوٽين قطارن[1] ۾. ڀيگهڙ طرز تي ونگن ۾ چڊن جي
چٽسالي. هلڪي پوري ڏاءَ تي ڪاري چٽسالي. Pl.XXIX,26
Bn.33 ٿانو هلڪو ڳاڙهو. چوڏاري ٻه ماڪوڙا جيڪي وچ تي ڪڙن جو چٽ
ٺاهن ٿا، جن جي وچ تي ٻڙيءَ جو نشان آهي. هيٺان ٽيون ماڪوڙو ٻه چوڏاري
ڦري اچي ٿو. هلڪي پوري تر تي ڪارو چٽ. Pl.XXIX, 27
Bn.48 ٿڪو ٿانو. گهرين ۾ پريل چڳريون ۽ ٻڙيون. هلڪي پوري ڏاءَ تي
ناسي چِر. Pl.XXIX, 4

ٻنڌٽي ننڻ

ٻنڌٽي جي مکيه دڙي کان اوڀر - ڏکڻ طرف، ميل کن پنڌ هي ٻنڌٽي

1. Cf. a Ramrud (Sistan) example in *Innermost Asia*, Vol. III, Pl. CXIII, R.R. XVII,05.

نئن (Pl.XII, d) آهي. اها نئن ، لڪيءَ واري ٽڪرائتي علائقي وٽ ڪراچيءَ ڏانهن ويندڙ رستي هيٺان لنگهي ٿي. هن علائقي ۾ ڪجهه دل لڀائيندڙ ڏيک آهن. جڏهن اهو چلڪندڙ ۽ ورن وڪڙن وارو وهڪرو نديڙين پٿرن واري گٽ مان هلي ايڪپرين ٽڪرين سان گهندي ڏئي وهي ٿو، ته اهو ڏيک ڏاڍو وٽي ٿو. چشمي جي پاڻيءَ سان هي نئن بارهو ئي وهندي رهندي آهي ۽ جهانگار ڪان ڪراچيءَ ويندڙن پانڌين پهيڙن لاءِ ڏاڍي سک ۽ سهنج جو سبب آهي. هن پاڻيءَ جي واهيءَ جي ڪڙ تي ڪراچي ويندڙ رستي جي پاسي سان هڪ ٽڪريءَ تي اسان پٿر جي اوزارن، جهڙوڪ: پاساڙن ۽ مکرين جو ججهو انگ پکڙيل ڏٺو. پر اتي اسان کي ڪو پراڻو دڙو نظر ڪونه آيو. سالم پٿر، جنهن جا اوزار ٺهندا هئا، وڏي انگ ۾ ٽڪريءَ جي مٿاڇري تي ڏريو رکيو هو. اسان کي پورو يقين آهي ته اها ايراضي پٿرن مان اوزارن ٺاهڻ جو صنعتي علائقو هئي. اهڙي قسم جا پٿر هن جاءِ تي عام جام ملي ويندا هئا ۽ پٿرن مان اوزارن ٺاهڻ وارا ڪاريگر به هن ئي علائقي سان واسطو رکندا هوندا.

دڙي جي پکيڙ ۽ سهوليتون

پنڌٽيءَ جي وستي اڳتي وڏي اڇي نئن جي ڪناري تائين پهتي هوندي. چاڪاڻ ته دڙي ۽ نئن جي وچ واري جهنگ ۾ اسان پٿرن جا اوزار ۽ تاريخ کان اڳ واري دور سان لاڳاپيل ٺڪريون ڏٺيون. پيو ماڳ، هن دڙي کان نڪ سامهون اولهه طرف ميل کن پنڌ تي ڏسڻ ۾ آيو. پنڌٽي واري دڙي مان ماٺهن مٽي ۽ پٿر نڪر ڍوئي وڃي بند ٻڌو هو، ان ڪري دڙو صفا چٽو لڳو پيو هو. پر اتي انجي موجودگيءَ کي اڄ به محسوس ڪري سگهجي ٿو. پٽرائيون پٽيون اڃا تائين پنجهوءَ ۾ پوريون پيون آهن ۽ ٺڪريون به چوڌس پکڙيون پيون آهن. پنڌٽي دڙي جي اولهه پاسي آباد زمين ۾ ڪيترن ئي دڙن جي موجودگيءَ جا نشان مليا آهن. اتي به اسان کي پٿرن مان ٺهيل اوزار ۽ ٺڪريون جام ڏسڻ ۾ آيون. ڪٿي ته انهن جو انگ ڏاڍو ججهو هو. دڙا جيسٽوٽيڪ هتي هتي پکڙيل صورت ۾ ڏسڻ ۾ آيا، پر معلوم ائين پئي ٿيو ته اڳ واري دور جي ماڻهن جي اها

کا وڏي وسندي هئي، جيڪا ٻنڌٽي نئن تي آباد ٽينڊڙ زمين تي پکڙيل هئي، اها اولهہ کان ٻڊو جبل کان شروع ٿي، اوڀر طرف نئن جي ڪناري وٽ اچي ختم ٿي هئي. محسوس ائين ٿي رهيو هو، تہ تاريخ کان اڳ واري زماني ۾ هتان جي ماڻهن، جيترو بہ ممڪن ٿي سگهيو، هن نئن جي پاڻيءَ مان پوري پوري لاڀ پرائڻ جي ڪوشش ڪئي هوندي. هن نئن جي پاڻيءَ جي ٻهچ ٿورو گهڻ وڌ ۾ موجوده طريقي سان قائم پئي رهي آهي. موجوده دور ۾ پاڻي واهين جي رستي آباد زمينن تائين ڪاهي آندو ويو آهي. ٻنڌٽي نئن ۾ موجود پاڻيءَ جي تلائن ۾ مڇي بہ هوندي آهي. جهرڻي جو پاڻي جنهن کي واهيءَ رستي مکيہ دڙي جي اتر تائين آندو ويو آهي، سو پيئڻ ۾ ڏاڍي اعليٰ معيار جو آهي. پراڻي دور جي ماڻهن کي هن وسنديءَ وسائڻ واسطي هن پاڻيءَ جي موجودگي وڏي مدد ڏني هوندي، ان ڪري ئي ماڻهو اچي هن ايراضيءَ ۾ آباد ٿيا هوندا.

ٻنڌٽيءَ پرسان پٿر جي اڏاوت

ٻنڌٽيءَ کان ٻہ ميل اتر طرف، ٽڪريءَ مٿان پٿرن جي وڏن دوگن سان هڪ جاءِ جي اڏاوت ڏسڻ ۾ آئي. نقشي ۾ چوڪنڊي آهي. لام ۾ ١١٠ ۽ منڊي ۾ ٥٥ فوٽ آهي. ٻہ ڪمرا اٿس. لنگهڻ لاءِ اوڀر طرف کان ٦ فوٽ موڪرا در اٿس. پٿرن جي اندي منڊي گهڙائي ٿيل آهي، جي ڪاري کان سواءِ هڪ ٻئي مٿان رکيل آهن. پٿرن جي وٿين ۾ پٿرن جي پگ پور وجهي سنوت جي هڪجهڙائي برقرار رکي وئي آهي. پٽين جي اوچائي ٥ فوٽ آهي. ڪمرن جي اندر ڪوبہ پٿر جو اوزار يا ٺڪري وغيره ڪانہ لڌي ۽ نہ وري ٻي ڪا اهڙي شيءِ لڌي، جنهن مان هن اڏاوت جي عمر جو اندازو ڪري سگهجي ها. ان کان پوءِ اسان اهڙيون اڏاوتون سيوهڻ، ڪوهستان ۽ ڪراچي تعلقن ۾ ڏٺيون، جيڪي ڪراچي ويندڙ رستي جي ويجهو هيون. گهڻو ڪري اهي انگريزي دور کان اڳ قافلہ سرايون هونديون. اهو بہ امڪان ٿي سگهي ٿو تہ انهن مان ڪن جو تعلق هندن واري وچولي دور سان هجي.

چاٽڙو

اسان ٣١ جنوريءَ تي، ٻنڊٽيءَ کان ٧ ميل ڏکڻ طرف چاٽڙي جي لانڊيءَ پهتا سون. لانڊي (Rest House) گهڻو ڪري انگريزن جي شروع دور ۾ ٺهرائي وئي آهي. هن وقت کنڊرن جي حالت ۾ آهي ۽ رهڻ جي لائق نه آهي. لانڊيءَ جي پرسان ٻاڻيءَ جي واهي وهي ٿي، جيڪا چاٽرو جي جهرٽي مان نڪري ٿي (Wrongly spelt as "CHULERA" in some maps) .

هن جاءِ تان اسين اچي ڪراچي واري رستي تي چڙهيا سين ۽ هڪ سڪل نئن جو پٿرين سان ڀريل پيٽ اڪري، لانڊيءَ جي ڏکڻ پاسي هڪ جابلو علائقي ۾ پهتا سون، جتي اسان کي ڪن دڙن جو اطلاع مليو هو (Pl.X, a). متاچري تي گهمندي اسان کي پٿرن جا اوزار ۽ ٻئي رنگ واريون ٺڪريون ڏسڻ ۾ آيون ۽ نئنگ ۽ دمب بنيءَ جيان پٿرن مان جوڙيل ڪمرا پنجهوءَ ۽ مٽيءَ ۾ پوريل مليا. انهن ننڍين ٽڪرين جي اوچائي ٢١ فوٽ هئي. وڌ ۾ وڌ اوچائي ٥٠٠ فوٽ ۽ وڌ ۾ وڌ ويڪر ٣٠٠ فوٽ هئي. واند ڍلهه ۾ قائم ڪئي وئي، جيڪا چاٽڙي کان ٽي ميل ڏکڻ طرف هئي ۽ اسان اتي ترسي هن ماڳن جي کوٽائي شروع ڪئي.

کوٽائي

اسان چاٽڙي ۾ ڪاهيون کوٽايون ته پٿرائين پتين جا نڊ ظاهر ٿيا. هڪ ڪاهيءَ مان ٽڪريءَ جي متاچري کان ٥ فوٽ هيٺ تائين، ڪنهن به ٺڪر جو نانءُ نشان به ڪونه مليو. ان کان پوءِ پٿر جون پتيون ظاهر ٿيون ۽ مٿان چوٽيءَ کان نون فوٽن جي اونهائيءَ تي سندس ترو وڃي ٽڪريءَ جي متاچري تي بيٺو. پتين جي پاسن مان اسان کي ججهي انگ ۾ ٺڪريون هٿ آيون، جن جو ورن آمري ٿانون جهڙو هو. ٻي ڪاهيءَ جي متاچري کان ۴ فوٽ هيٺ کوٽائي ڪئي وئي، ته ڪمري جي پتين جي پيڙهه ظاهر ٿي پئي. اها هيٺ اونهي ڪانه هئي. هڪ فوٽ کن کوٽائي ڪرائي سون ته وڃي ٽڪريءَ جي متاچري تي پهتا سون. هن ڪمري مان به ٻئي رنگ واريون ٺڪريون هٿ آيون.

ٻني رنگ وارا ٿانو (Pl.XXX)

هيءَ ڳالهه ڌيان ۾ رکڻ گهرجي تہ ٻنڌٽي واري ماڳ تان اسان کي سنڌ واري ڳاڙهي مٿان ڪاري چٽساليءَ وارو ٿانو هٿ ڪونہ لڳو ۽ نہ وري اسان کي مٽيءَ جي پڪل ڏاند جي مورتي، مٽيءَ جي پڪل ٽڪنڊي ٽڪي يا ڪي ٻيون اهڙيون شيون هٿ آيون، جن جو سنڌ جي ثقافت سان تعلق آهي. سچو سارو ٿانو تہ موريگو ڪونہ لڌو، البت ٺڪريون سو ايتريون ججهيون لڌيون، جو ٿانو جي گهاڙ جي هنر ۽ چٽسالي جي ڪاريگريءَ جو چڱي ريت پرو پئجي ٿي سگهيو. ٿانو چڱيءَ پر ڳوهيل مٽيءَ مان ناهيل هئا، جيڪي ٺڏيءَ باه ۾ پچايل هئا. جيڪڏهن باه ڏيڻ ۾ لاپرواهي ڪبي تہ ٿانو جو رنگ صحيح ڪونہ بيهندو. ان ڪري اسان کي ٿانو ڳاڙهسري ۽ هلڪي پوري رنگ جي وچ تي لڳي ٿو. ٿانون جي گهٽائي سنهي گهاڙ واري عام پيالن ۽ ڇهنب وارن پيالن جي آهي. (Pl.XXXIX, 1-5). چٽساليءَ جون طرزون سيئي اليڪي آهن. ڏاءَ هلڪو پورو يا هلڪو ڳاڙهو ۽ چٽ ڪارو آهي. انهن جي چٽساليءَ مان وڌو فن ظاهر ٿئي ٿو. ڳچيءَ تي هميشہ جيان پورا پٽا ڏسڻ ۾ ٿا اچن ۽ هيٺ بہ چٽ واري حصي تائين انهن کي ورجايو ويو آهي. گهٽن ٿانون جا رنگ لهي ويا آهن. هيٺ اهڙن ٿانون جو وچور بيان ڪيو ويو آهي، جيڪي اتفاق سان اپاتجڻ کان بچي ويل آهن. ٿورو شڪ اهو آهي تہ اصل ۾ ٿانون تي ڳاڙهسري پوري رنگ جا پٽا آهن. چٽسالي جي نمونن جي گهٽائي آهي. مٿن خاص ٽيڪا ٽپڻيءَ جي ضرورت ڪانہ آهي. انهن جهڙا ٻين ماڳن تان بہ هٿ آيا آهن.

Cr.75 هلڪو ڳاڙهو ٿانو. چوڌاري اڌاڪڙين جي طرز جهڙو هار. اڌاڪڙين پورويچوٽين ڏنگين سان ٺهيل. وچ تي ڇڊو. هلڪي پوري ڏاءَ تي ناسي چٽسالي. *f*ig.1

Cr.81 ٿانو هلڪو ڳاڙهو. ڳچيءَ تي ڳاڙهسرو پورو پٽو. ٻن پورويچوٽ قطارن ۾ چوڪڙيون. ٻنهي قطارن کي الڳ ڪرڻ لاءِ وچان ليٽو نڪتل. ڳاڙهي ڏاءَ تي ڪاري چٽسالي. *f*ig.2

Cr.22 هلڪو ڳاڙهو ٿانو. ڳچيءَ وٽ ڳاڙهسرو پورو پٽو. هيٺ هلڪي ڳاڙهي ڏاءَ تي چوڪڙين جي قطار. fig.3 ۽ Pl.XXXIX,4 ۾ به ساڳي چٽسالي نظر ايندي.

Cr.24 ٿانو هلڪو ڳاڙهو. ڪنهن خاص نقطي تي ملندڙ پريل چهريون. پيگهڙ تي گهرين ۾ پريل پن. هلڪي ڳاڙهي ڏاءَ تي ناسي چٽسالي. ڳاڙهسري پوري پٽي جي موجودگيءَ جا امڪان.fig.4

Cr.98 ٿڪو ٿانو. گهرين ۾ خاص نقطي تي ملندڙ پريل چهريون. هلڪي پوري تر تي ڪارو چٽ.fig.5

Cr.65 هلڪو ڳاڙهو ٿانو. هلڪي پوري ڏاءَ تي ناسي چٽسالي. چٽساليءَ جو نمونو Cr.57 جهڙو.fig.10

Cr.97 ٿڪو ٿانو. ڳچيءَ تي ڳاڙهسرو پورو پٽو. هيٺ هار واري طرز. هلڪي پوري ڏاءَ تي ناسي چٽسالي.fig.11

Cr.34 هلڪو ڳاڙهو ٿانو. هلڪي پوري ڏاءَ تي ناسي رنگ ۾ ڏنگيون. (وريون sigmas). fig.12

Cr.96 پٽي کهاڙي يا ڏلهه جو چٽ. ڪيڙ پيلهه جافري جي منجهه سان. ٿانو ٿڪو. هلڪي پوري ڏاءَ تي ناسي چٽ. fig.13

Cr.92 ٿانو هلڪو ڳاڙهو. پري طرز جافريءَ سان ڏيڏرين جي قطار (چوڪڙيون) هلڪي پوري ڏاءَ تي ناسي چٽ.fig.14

Cr.69 ڳاڙهسرو ڪٽو ٿانو. آڪڙين جهڙيون گهريون. هيٺان ۾ مٿان ڪرڪيون. هلڪي پوري ڏاءَ تي ناسي چٽ.fig.20

Cr.27 هلڪو ڪٽو ٿانو. پوروچوٽيون پريل پيچ جون قطارون. پرسان پريل (پوريون رگيل) ڏيڏرين جي قطار. هلڪي پوري ڏاءَ تي ناسي چٽ. fig.21

Cr.60 ٿانو هلڪو ڳاڙهو. پوروچوٽا به هار. وچ تي هر گهريءَ ۾ چڊو. ڳاڙهي ليڻ تي ناسي چٽ. fig.22

Cr.76 هلڪو ڳاڙهو ٿانو. ڪيڙ پيلهه جافريءَ سان پٽي کهاڙي يا ڏلهه جو چٽ

جيئن Cr.98 تي آهي.هلڪي پوري ڏاءَ تي ناسي چٽ. fig.23

Cr.61 هلڪــو ڳاڙهو ثــانو. اڌاڪــڙين جي وچ تي گلتي پاسن ســان چوراس. منجهن ڪمري چٽسالي. هرهڪ پاسي تي ٻري طرز جي جافريءَ سان پن. هلڪي پوري ڏاءَ تي ناسي چٽ. fig.43

Cr.21 ڳاڙهو ٿانو. ڳچيءَ تي ڳاڙهسرو پورو پٽو. هيٺ ڪنهن خاص نقطي تي ملندڙ چڀريون (ٽڪنڊيون). پيگهڙ تي ڪرڪين جو مچلو. هيٺان مٿان ننڍيون ليڪون هلڪي پوري ڏاءَ تي ناسي چٽ.fig. 36

Cr.57 ڦڪو ٿانو.ٻه پريل چڀريون خاص نقطي تي پاڻ ۾ ملن ٿيون. وچ تي ٻري طرز جافريءَ سان پن جو چٽ. هلڪي پوري ڏاءَ تي ناسي چٽ. fig.24

Cr.89 هلڪو ڳاڙهو ٿانو.نـمونو Cr.60 جهـڙو. هلڪي ڳاڙهي ڏاءَ تي ناسي چٽسالي.fig. 35

Cr.79 ڳاڙهسرو ڪٽو ٿانو. اندر تي وريل ٻيج جهڙي شڪل. ڳهريءَ جي ٻن چيڙن وٽ پريل وانٽيون. وچ تي ڪرڪين جو مچلو. هيٺ پريل ٻيج جي شڪل ڳچيءَ تي ڳاڙهســـري پــوري پٽي جا اهڃاڻ. هلڪي پــوري ڏاءَ تي ناسي چٽ. fig.25

Cr.29 ڳاڙهسرو ڪٽو ٿانو. هلڪي ڳاڙهسري پوري پٽي جا ڳچيءَ تي اهڃاڻ. هيٺ پوروچوٽين اڌاڪـڙين[1] جي قطار. هلڪي پــوري ڏاءَ تي نـاسي چٽ. هيـٺـان ڳاڙهسرو پورو پٽو. fig.44

Cr.91 هلڪو ڳاڙهو ٿانو. ڳچيءَ تي ڳاڙهسرو پورو پٽو. هيٺ ٻن ڏنگين ليڪن سان ٺهيل پوروچوٽين اڌاڪڙين جي قطار. وچ تي ٻڙي. هلڪي پوري ڏاءَ تي ناسي چٽ. fig.45 ۽ Pl.XXXIX,1.

Cr.6 هلڪو ڳاڙهو ٿانو. آڪڙين جي قطار جو چٽ. هيٺ ۽ مٿي مختلف اوچاين جون ليـڪـون. هيـٺـان ڳاڙهســرو پــورو پٽــو. هلڪي ڳاڙهي ڏاءَ تي نـاسي چٽ. fig.29

1. This pattern occurs at Nal. __ *Mem. A.S.I.*, No. 35, Pl. XVII,17.

Cr.17 هلڪو ڳاڙهو ٿانو.ڇنسالي‍ءَ جو نمونو Cr.6 جيان. *fig*.30

Cr.38 ٿلهي وڙ جو ٿانو. رنگ ڦڪو. پريل ڇٻريون خاص نقطي تي ملن ٿيون. پنڻين پاسي ڇهه ڪرڪيون. هڪ گهريءَ ۾ هڪ ٻئي مٿان سٽ ۾ رکيل پريل پن. گهريءَ ۾ وري ٻه ڇهه ڪرڪيون. پوري ڏاءَ تي ناسي ڇٽ. *fig*.39 ۽ ساڳيءَ طرح Pl.XXXIX, 2.

Cr.16 سنهي وڙ جو ٿانو. رنگ هلڪو ڳاڙهو. ڳاڙهسرو ڳچيءَ وٽ پورو پٽو. هيٺ ڪرڪين جو مچلو. ٻيگهڙ تي ليٽڻ طرز تي پن، جن کي هڪ ٻئي مٿان سٽ ڪري رکيو ويو آهي. ڳاڙهسرو پورو پٽو وري ٻه هيٺ ورجايو ويو آهي. هلڪي پوري ڏاءَ تي ناسي ڇٽ.

Cr.82 هلڪو ڳاڙهو ٿانو. ڳچيءَ تي ڳاڙهسرو پورو پٽو. گلتي پاسن تي ڇٺن پريل ڇٻرين جي طرز مان ٺياس (Cross) جو ڇٽ، ٻٽجي پيو آهي. وچ تي ٺهيل چوڪنڊو خالي آهي. هن شڪل جي پاسن تي اپا ليٽا نظر اچن ٿا. گهرين ۾ هڪ ٻئي مٿان پن رکيل آهن، جن جا باقي اهڃاڻ وڃي بچيا آهن. هيٺ ڳاڙهسري پوري پٽي کي ورجايو ويو آهي. هلڪي پوري ڏاءَ تي ناسي ڇٽ. *fig*.46 ۽ Pl.XXXIX, 3 ۾ اهڙو ڇٽ ڏسي سگهجي ٿو.

Cr.95 ڦڪو ٿانو. مختلف اوچاين جون ليڪون. پوري رنگ جي ڏاءَ تي ناسي ڇنسالي. *fig*.37

پٿر جا اوزار

پٿر مان ٺهيل اوزارن جو چڱو انگ هٿ لڳو. اهي ڏاڍي سنئي طريقي سان جوڙيل آهن ۽ وڍڻ واري تکي ڌار اٿن. انهن مان هڪ (Pl.XL, 31) ڇٺن انچن کان ٻه ڊگهي آهي (Cr.40)، سندس موڪر ٦ , انچ آهي. ٻئي اوزار (Cr.44) جي ڊيگهه ٢,٥ انچ ۽ ٣ , انچ موڪر آهي. چار نمونا 35 ۽ Cr.41, 32, 43 جن جي الڳ ماپ ٢,٧٥ انچ، ١,۴ انچ، ١,٧ انچ ۽ ١,١٥ انچ آهي.

ڏلهہ

هن دڙي جي واجبي جاچ پڙتال کان پوءِ ڏلهہ ڏانهن روانا ٿيا سون. هيءَ ماڳ ڪراچيءَ ويندڙ رستي جي اوپر پاسي ويجهو موجود هو. اسان پنهنجي واٽ وچ ٽڪرين ۾، چشمي جي پاڻيءَ جي واهيءَ مٿان ڏلهہ ٽڪريءَ جي ڪڇ ۾ وڃي هنئين. "ڏلهہ" لکي رينج جي ٽڪرين مان هڪ ٽڪريءَ جو نالو آهي. هن رستي کان فرلانگ کن اوپر پاسي، پن ٽڪرين جي وچ تي وڏي وٿي آهي ۽ ان کليل ميدان ۾ نئن جو پيٽ آهي. انهن مان هڪ ٽڪريءَ جي مٿاڇري تي ٥٠ فوٽ لام ۾ عجيب قسم جون علامتون اڪريل آهن. اڪريل علامتن جو وچ تي منڊو ٦ فوٽ کن ٿيندو ۽ پنهي پاسن تي گهٽجي وڃي ٣ فوٽ بيهي ٿو. ٽڪريءَ جي جنهن پاڳي تي اهي علامتون لکيون ويون آهن، سو اهڙو پٿر آهي، جنهن تي سولائيءَ سان هڪ ننڍڙي پٿر وسيلي علامتون اکيري سگهجن ٿيون (Sand stone). فطري طور اهڙي پٿر تي اڪريل علامتون جلديءَ ۾ تباهہ ٿي سگهن ٿيون. هر هڪ علامت جي جدا جدا ماپ ٨ انچن کان ١۴ انچن تائين آهي. صفا مٿئين سٽ کان وچ تي جديد سنڌيءَ ٻوليءَ جي لکت بہ آهي. ڪجهہ علامتون، ماڻهن جهڙيون، ماڻهوءَ جو مٿو، ڪجي، ڪان ۽ ڪمان، سنک پيڙي. سنڌ جي سَرَهَہ ۽ هرڻ جهڙيون آهن. جنهن علامت جو گهٽو ورجاءُ ڪيو ويو آهي، سا نعل جي شڪل جهڙي آهي. ان کان پوءِ اليڪي شڪليون آهن جهڙوڪ: چوراس ۽ چوڪنڊا آهن، جن کي اجا بہ ننڍين وانئين ۾ ونڊيو ورڇيو ويو آهي. ٿي سگهي ٿو تہ اهو ڪنهن گهر يا راند جو نقشو هجي. هنن لکيل علامتن جو ڪنهن بہ صورت ۾ تاريخ کان اڳ واري ماڻهن [1] سان واسطو ڪونهي. معلوم ٿئي ٿو تہ سندن واسطو ڪنهن تازي دور سان آهي. ٿي سگهي ٿو تہ اهي اکر ڪنهن ڏنار لکيا هجن، جنهن جو مال پرپاسي چرندو هجي ۽ واندڪائيءَ ۾ ويهي هي مزيدار (دلچسپ) علامتون ٽڪريءَ تي اکيريون هجن.

1. Dr. Pran Nath, who is engaged in deciphering the Indus seals, tells me that it is a genuine prehistoric document.

تاريخ کان اڳ واري وستيءَ جا کنڊر

مٿي بيان ڪيل ٽڪرائتي ايراضيءَ ۾، جابلو نئن جي ڪناري ڪري بنايل وڏي تلاءَ جي ڪناري سان، اٽڪل ٻن فرلانگن تي مشتمل، تاريخ کان اڳ واري دور سان لاڳاپيل آباديءَ جا اهڃاڻ نظر اچن ٿا. وستيءَ جي ڊيگهه ڏيڍ ميل کن ٿيندي. هن ايراضيءَ ۾ دڙا هِتي هُتي پکڙيل نظر ايندا. هنن دڙن ۾ ٽڪرائي جي موجودگيءَ مان اسان وستيءَ جي نقشي ۾ منصوبه بنديءَ جو چڱيءَ ريت اندازو لڳائي سگهون ٿا. هيڏي هوڏي پٿرن جا دوڳ، روڙيءَ جا ڪوزا، ٽڪرائي ۾ پٿرن مان ٺهيل چوڏس پکيڙيل اوزار، پنجهوءَ ۾ پٿر جي پٽين جا ٺُلهه نظر ايندا، جيڪي هن ماڳ تي رهجي ويا آهن. حقيقت اها به آهي ته هتان جي هارين جي لڳاتار هٿ چراند جو هنن تي هاڃي اثر ڪونه پوندو. هن ايراضيءَ جي وچ تي وهندڙ واهي وٺي اچي ڏلهه ٽڪريءَ وٽ پهتا سون. هتان ويجهو هڪ سوڙهي پٽي رني ڪوٽ ڏانهن وڃي ٿي. اها واهي ان سوڙهي پٽيءَ مان اچي اولهه طرف ڪراچيءَ ڏانهن ويندڙ رستي ڏانهن چوڙ ڪري ٿي. هن جاءِ تي، ٽڪريءَ جي چوٽيءَ مٿان تامي جي دور سان لاڳاپيل اڏاوتن جا کنڊر موجود آهن. سڀ کان مٿي اوچائي واري ايراضيءَ ۾ جتي هي کنڊرَ آهن، اتي اسان کي ٻه کڏون نظر آيون. اسان کي ٻڌايو ويو ته اهي تازو ڪنهن ماڻهوءَ دولت جي ڳولڻ لاءِ هنيون هيون. پٿرن جي پيڙهه تي مشتمل هڪ جاءِ جو ڪجهه حصو کوٽي مٿاچري وارا پٿر ٻاهر ڪڍي ظاهر ڪيو ويو هو. (PL.X, B). اسان ساڳي نموني جي ٽڪريءَ جي ڪڇ ۾ صفائي ڪرائي، جتان قلعي جي پيٽ ظاهر ٿي پئي. اسان ان پيٽ کي ٦٠ فوٽ ڊيگهه تائين کولي ظاهر ڪيو. (PL.XLVI). هڪ فوٽ هيٺ کوٽائي ڪرائي وئي ته ٽڪريءَ جو مٿاڇرو ظاهر ٿي پيو، جنهن تي سڄيءَ اڏاوت جي پيڙهه رکيل هئي.

ڏلهه ٽڪريءَ تان لاڌ جو وچور

اتان ڪوٺين مان لڌل شين جو وچور اسان هيٺ بيان ڪجي ٿو. ڳاڙهي تي ڪاري چٽساليءَ واري ٿانو جون ٺڪريون، سوراخدار ٿانون جون ٺڪريون،

مٽيءَ جون پڪل ٽڪيون، پٿرن جي اوزارن مان ٺهيل پاسآڙا. لڌل شين مان اهو به معلوم ٿئي ٿو ته هن ماڳ تي سنڌ سڀيتا سان لاڳاپيل ماڻهو رهندا هئا. هيٺ ميداني علائقي مان ڪجهه آمري ٿانو جي قسم جهڙن ٿانون جون ٺڪريون به مليون آهن.

DL.3 نندي وڙ جو ٿانو. تگر (trough) اوچائي به انچ. منهن وٽ موڪر ٢,٤ انچ. پوچي جي ڳاڙهي ڏاءَ تي ڪاري چٽ ۾ پٽي اندر لَمَ تي ليڪون. Pl.XXXVII, 3

DL.13 چٽيل ٿانو جو ٺڪر. ٻن پٽن اندر جدا جدا مڇلن ۾ لَمَ تي نڪتل ليڪون. ڳاڙهي ڏاءَ تي ڪاري چٽسالي. Pl.XXXII,22 .

DL.20 چٽيل ٿانو جو ٺڪر. گول نوڪدار گهرين ۾ ورهايل. هرهڪ گهريءَ ۾ هڪ يا ٻه اٽيون. هيٺ چوراس جي وچ تي ٻڙي. ڳاڙهي ڏاءَ تي ڪاري چٽسالي.

DL.2 ٿانو جو پاگو. لهنوارو ترو tapering bottom . ڦڪو ٿانو. اوچائي ٣ انچ. Pl.XXXVI, 19

DL.1 ٿانو. ليپ تري سان. سمجهه ۾ اچي ٿو ته ترو جدا ٺاهيو ويو آهي. تري تي تڏي جا نشان آهن. اندازو آهي ته آلي هجڻ وقت تڏي تي رکيو ويو هوندو. ٿانو جو رنگ هلڪو ڳاڙهو. اوچائي ٨,٢ انچ. منهن وٽ موڪر ١,٩٥ انچ. Pl.XXXVII, 26 .

DL.25 ڦيلهي پڙڳي تري سان. ٺڪر. ٻيج جو چٽ اڪريل. Pl.XXXI, 9

DL.12 پڙڳي تري سان ڦيلهيءَ جو ٺڪر. ٻيج طرز تي اڪريل گول. Pl.XXXI, 9

DL.4, 19 ٿانو جو ٺڪر.منجهلن گولن جو اڪريل چٽ. Pl.XXXI, 14

DL.27 سوراخدار ٿانو جا ٺڪر.

DL.32 مٽيءَ جي پڪل چوڙيءَ جو ٽڪرو. گولائي ٢,٥ انچ.

DL.39 آڪڙي طرز تي مٽيءَ جي پڪل ٽڪي. ڊيگهه چار انچ. ٿولهه ١,٦

انچ.

DL.29 سنک جي چوڙيءَ جو ٽڪرو. گولائي ٢,٢ انچ.

DL.40 پٿر جي هڪ گول شيءِ. شايد دروازي واري اکري هجي. اوچائي ٥,٢ انچ. گولائي ٣,٤ انچ.

DL.42 ٽامي جو ڇلو. گهيرو ٨٥, انچ. Pl.XXXIII, 51

DL.36 پٿر جو اوزار. پاساڙو. ڊيگهه ٢,١ انچ.

مليري لانڊي

فيبروريءَ جي ٣ تاريخ تي اسان ڇهن ميلن جو پنڌ ڪري شام جو مليري لانڊي جي ماڳن تي پهتاسون. پويان ۾ ميل اسان ڏاڍو ڏکيو سفر ڪيو. ڇاڪاڻ تہ ملير نئن جو پيٽ پٿرن سان ڀريو پيو هو. جيڪو لاڏو ائن لاءِ ڏاڍو اٽانگو ثابت ٿيو. هڪ اٺ تہ ٿاهو کائي سامان سوڌو ڌو وڃي هيٺ ڪريو ۽ اسان جو ٻروچ ساٿي ڏاڍو گهائجي پيو. اها رات اسان ڊٺل لانڊيءَ جي ٻاهران تنبوءَ ۾ گذاري. خوش قسمتيءَ سان لانڊي جي پٽ جو ڪجهہ حصو سلامت هو ۽ اسان جي جتن ۽ ڪمين لاءِ ڏاڍو چڱو اجهو ثابت ٿيو. پرسان ٽڪريءَ جي ڪڇ ۾ جهرٽو موجود هو. ان جهرٽي جو پاڻي جبلن جي ترائيءَ ۾ وڙ هو ٿي، جنهن ڪري پاڻيءَ جا ڪيترائي تلاءَ ٺهجي ويا هئا، جن ۾ مڇي جام هئي. لانڊيءَ جي پرسان جهرٽي جي وچ واري ايراضيءَ ۾ اوزارن ٺهڻ وارن پٿرن جو ججهو انگ ڏسڻ ۾ آيو. ڪي پنهنجي اصلي صورت ۾ تہ ڪي گهڙيل ٿي ڏٺا. انهن مان ڪي سچا پٿر ۽ ڪي مگريون (Pl.XL, 46) ڪنيون سين ۽ ڪجهہ انگ پاساڙن جو بہ ميڙيوسين (Pl.XL, 47). اهڙو پٿر ٻير وارين ٽڪرين مان جام ملي ٿو. اهو بہ امڪان آهي تہ هيءَ ايراضي بہ ٻنڌٽيءَ جيان پٿرن جي اوزارن ٺاهڻ جو هڪ صنعتي علائقو هجي. هيءَ وستي اڻ پوري پاڻيءَ ۽ سوڙهي پٽيءَ ۾ مجڻ ڪري عام مشهور ڪانہ هوندي ۽ زرعي پيداوار لاءِ بہ هن آباديءَ کي ڪو سٺو مستقبل ڪونہ هو. موجوده زماني ۾ جهرٽي جي اوسي پاسي بہ خاص آبادي ڪانہ آهي. مليريءَ جي آدم شماري بہ ٻن ٽن پيهين ڪان سواءِ بي ڪانهي

ڪا.

پوڪران * لانڊي

ٻئي ڏينهن صبح جو اسان مليريءَ مان واند اکيڙي سفر تي اسهياسين. مليري لانڊيءَ کان اڳتي اسان ڪراچي ضلعي جي ڪوهستان واري ڀاڱي ۾ داخل ٿياسين. هڪ ويران بيابان کي ١٥ ميل کن لتاڙي منجهند ڌاري اچي پوڪران (پوڪڻ) جي لانڊيءَ پهتاسون (Pl.XIIc). وچ تي نه ڪو ماڻهو نظر آيو، ۽ نه وري پاڻيءَ جو ڪو ڦڙو. هن جاءِ تان ڪراچيءَ وارو رستو پوڪران (پوڪڻ) نئن مان گذري ٿو (Pl.Xc). نئن مان اکرڻ واريءَ جاءِ تي هڪ تباه حال لانڊي موجود هئي. سندس ڇت ڪري پئي هئي ۽ پٿين پرسان پنجهوءَ جا ڍير لڳا پيا هئا. اسان نئن جي اترئين پاسي ٽڪريءَ پرسان تنبن جي واند قائم ڪئي. لانڊي، نئن جي ڪناري تي ٢٨ فوٽ اوچائي واري تراڪڙي ٽڪريءَ جي مٿان ٺهيل آهي. هن جاءِ تي نئن جو پيٽ ١٣٠٠ فوٽ موڪرو آهي. اسان جي موجودگيءَ وقت سندس پيٽ ۾ ڪاٽي پاڻيءَ جا تلاءَ بيٺل هئا. جيڪڏهن نئن جو ترو وٺي اولهه طرف هلبو ويجبو ته ٽڪرين جي ترائيءَ ۾ پاڻيءَ جي هڪ وڏي ڍنڍ ڏسڻ ۾ ايندي. منڇر ڇڏڻ کان پوءِ اسان هتي دل لڀائيندڙ ڏيک ڏٺو. قدرتي جهرڻن مان پاڻي نڪرندو هن جڳهه تي ڪٺو ٿيندو ويجي ٿو. تنهن ڪري هتي خوبصورت ڍنڍ ٺهجي پئي آهي. وسڪاري جي رت ۾ پاڻيءَ جو وڏو وهڪرو واهڙ جي صورت وٺي واديءَ ۾ ڌوڪي ڪاهي پوي ٿو. ڍنڍ ٽن پاسن کان ٽڪرين سان گهيريل آهي. سندس ڪنارا وڏن وڻن سان ڍڪيل هوندا آهن، جنهن ۾ گلزار يا واگهه شينهن اچي واسو ڪندا آهن. ڏکڻ - اوڀر کان نڪرندڙ واهيءَ جو پاڻي زراعتي مقصدن لاءِ استعمال ٿيندو آهي. هيءَ ڍنڍ ڪراچي روڊ کان ڏسڻ ۾ ڪانه ايندي آهي. لڪل ايراضيءَ ۾ موجود هئڻ ڪري پهريائين اسان کي به نظر ڪانه آئي هئي.

---

* هيءُ غلط اچار آهي. مقامي ماڻهو ان جڳهه کي پوڪڻ سڏيندا آهن.

پوڪران جا قديم آثار

نئين جو ڪنارو جنهن تي لانڊي ناهي وئي هئي، سو ڏاڍو دلچسپ هو. ان لانڊيءَ جي اڏاوت قديم جڳهين جي ڏڙن مٿان ٿيل هئي. لانڊيءَ جي پيڙهه ڪان هيٺ چوڏاري پٿرن جي پٽ ڏسڻ ۾ تي آئي. هڪ چيڙي ڪان پٺي چيڙي تائين ٺڪرائو پڪڙيو پيو هو. کوٽائي ڪري ڏٺو ويو، ته اهي پٿر فقط پيڙهه ۾ استعمال ٿيل هئا. هڪ طرف هيٺ کوٽائي ڪئي وئي ته وچي تري تي بيٺي. هڪ ڪمرو، جيڪو اسان کوٽي صاف ڪيو هو، تنهن مان آمري ورن جي ٿانون جون ٺڪريون مليون. ڪجهه پٿر جا اوزار ۽ ڪجهه پڳل ٿتل مٽيءَ جا وڏا ٿانو مليا، جن جا ترا لهنوارا هئا. اهو ٿانو ننڍن پٿرن جي مدد سان بيٺل هو. منجهس ٻڪريءَ جي مٽين چاڙي رکيل هئي. لانڊيءَ جي اوپر طرف قلعي جي پٽ جا آثار مليا. جنهن جي پاسي کي اسان کوٽائي صاف ڪرايو. اها پٽ هڪ طرف اوپر ڪان اولهه وچي ٺڪريءَ سان ملي ٿي ۽ ٻئي پاسي ڪان لانڊيءَ جي ويجهو وڃي ڪٽي ٿي. هن جاءِ تي ڪراچيءَ ويندڙ ١٨ فوٽ موڪرو رستو هن پٽ کي ڪاٽي گذري ٿو. پوڪران (پوکڻ) جي ڏکڻ واري ڪناري تي به تاريخ کان اڳ واري دور سان تعلق رکندڙ هڪ وستيءَ جا نشان نظر اچن ٿا. هڪ اندازي مطابق انهن قديم آثارن جي ايراضي 1400 x 1400 فوٽ کن ٿيندي. هن ماڳ تان ڪي به نادر شيون هٿ ڪونہ آيون. آزمائشي کاهين وسيلي اسان کي هن قديم وستيءَ مان ايڪڙ ٻيڪڙ ڪي ٺڪريون ۽ روڙي ملي. کوٽائيءَ مان اسان کي ٽڙيل پکڙيل پيڙهه جي پٿراين پٽين جا ٽڪر مليا ۽ بس. تاريخ کان اڳ واري دور سان لاڳاپيل اڏاوتن جي وچ ۾ موجوده دور سان تعلق رکندڙ بنا ڇت جي هڪ جڳهہ به ڏسڻ ۾ آئي، جنهن جي ماپ 53 x 288 فوٽ آهي. سڄي پٿر جي ٺهيل آهي. ٻاهرين پٽ ٧ فوٽ موڪري آهي. منجهس ٦ ڪمرا آهن. لنگهڻ لاءِ ڪين اوپر طرف کان دروازا آهن. ڪوبہ ٺڪر جو ٿانو يا ڪا ٻي شيءِ هتان هٿ ڪانہ آئي. جاءِ جي اڏاوت ٻنڌنيءَ مان ملندڙ جاءِ جهڙي آهي.

چٽيل ٿانو

پوکران (پوکڻ) نئن جي اترئين ڪناري تان اسان کي آمري يا پين اهڙن ثقافتي مرڪزن جي ورن جهڙا ٿانو مليا. هتان اسان کي اپن ڪلهن وارا ٿانو مليا، جيڪي گهٽو ڪري پيالن جا ٽڪر آهن. (Pl.XXXVIII, 18) . هي اهڙا ٿانو آهن جن لاءِ عام طور تي اها راءِ ڏني ويندي آهي، تہ سندن تعلق آمري ثقافت سان آهي. انهن جا ڪي نمونا تہ ڏاڍا خوبصورت آهن. چٽسالي ٽن رنگن واري نموني سان ڪيل آهي. هلڪي پوري ڏاءَ تي ڳاڙهسرو پورو رنگ ۽ ناسي رنگ استعمال ڪيا ويا آهن. ڪن نمونن جو هيٺ ذڪر ڪجي ٿو.

PL.19 ٿانو جو ٽڪر. ڳچيءَ تي ڳاڙهسرو پورو پٽو. هيٺ وچ ۾ ھريءَ سان اڏاڪڙين جي طرز تي هار ۽ پوروچوٽ چوڏاري ماڪوڙو ڦيريل. هيٺ ڳاڙهسري پوري پٽي جو ورجاءُ ٿيل. هلڪي پوري پوچيءَ جي ڏاءَ تي ناسي چٽسالي.Pl.XXIX,34.

PL.21 ٽيب تري سان Ring base تري سان ڦيلهيءَ جو ٽڪر. گول دائري جي چوڌاري ڪرنگهيون. هلڪي پوري ڏاءَ تي ناسي چٽ. ٿانو جو رنگ ڪٽو.
Pl.XXIX, 22

PL.18 ٿانو جو ٽڪر. رنگ هلڪو ڳاڙهو. ڳاڙهي ڏاءَ تي ناسي رنگ جي پٽي ۾ ڪرنگهيون (ڪونجون) ٻنهي کي جدا ڪرڻ لاءِ وچ تي، هلڪو ڳاڙهو پٽو.
Pl.XXIX, 25

PL.16 ٿانو جو ٽڪر. ڦڪو ٿانو. پوروچوٽ ورين جي اڌ گول ۾ ٻڙيءَ جي طرز تي هار جو نمونو. هيٺان چوڏاري پوروچوٽا ۽ ماڪوڙا ڪڍيل. هلڪي پوري ڏاءَ تي ڪارو چٽ. Pl.XXIX, 28

PL.2 ڪَپي جو ٽڪر. ٽيب تري Flanged base سان ٿانو جو رنگ هلڪو ڳاڙهو. هلڪي پوري ڏاءَ تي ناسي رنگ ۾ ڪونجون Chevrons مٿان ۽ هيٺان ڳاڙها پٽا. Pl.XXIX, 32

PL.1 ٽڪر جو ٿانو. ٻاهر تي نڪتل پيٺ. هلڪي پوري رنگ جي ڏاءَ تي ناسي

رنگ ۾ ڪونجون Chevrons. هيٺان ۽ مٿان ڳاڙهسرن پورن پٽن جا نشان. ٿانو جو رنگ هلڪو ڳاڙهو. Pl.XXIX, 33

PL.22 وٽِ جي ٽري Ring basc سان پيالو. رنگين پٽن جا اهڃاڻ. اوچائي ۳,۹ انچ. منهن وٽ موڪر ۳ انچ. ٿانو هلڪو ڳاڙهو. Pl.XXXVI, 41

سنڌ سان لاڳاپيل ٿانون جا نمونا 38 ۽ PL.34, 37, هتان هٿ لڳا. PL.34, 38 سوراخدار ٿانون سان تعلق رکن ٿا. Pl.34 پوڪران (پوکڻ) نئن جي ڏاکڻئين ڪپ جي دڙن مان مٿاڇري ڪان هڪ فوٽ تان لڌو ويو. PL.38 پوڪران (پوکڻ) نئن جي اترئين ڪڙ تي موجو دڙن مان مٿاڇري تان هڪ فوٽ هيٺان مليو. PL.37 پڙڳي تري تي ٿيلهيءَ جو ٽڪر آهي، جيڪو ميجتا سان لاڳاپيل ٿانو آهي. اهو ٽڪر اترئين ڪڙ تان غير سنڌي ثقافت وارن ٿانون ۾ موجود مليو.

اوزارن ٺهڻ وارو پٿر Flint

پوڪران (پوکڻ) نئن جي اترينءَ ڪڙ تان پٿر جي اوزارن سان لاڳاپيل مگري (PL.33) ملي. ڊيگهه ۲,۱ انچ اٿس. مختلف ماپن جا پاساڙا به هٿ آيا. انهن مان خاص (PL.27) آهي. ڊيگهه ۱,۵۵ انچ اٿس. مگري Corc مان اسان کي اهو معلوم ٿئي ٿو تہ اها چوني واري پٿر جي دوگ مان چِلي (گهڙي) ٺاهي وئي آهي.

پوڪران (پوکڻ) جي پرسان پيا ماڳ

پوڪران (پوکڻ) ڪان ڏيڍ ميل کن جي پنڌ تي، ڏکڻ -اوڀر طرف، ڏاڦڙو نئن جي ڪناري تي تاريخ ڪان اڳ واري دور سان لاڳاپيل هڪ وستي آهي. هن ماڳن کي ڪاچو بنيءَ جي نالي سان سڏيو ويندو آهي. ڏسڻ سان هڪ هموار ميدان نظر ايندو. جنهن ۾ ڪاٽي ڪاٽي ٽڪرين ۽ پٿر جي روڙيءَ جا ڍير نظر ايندا. هڪ جڳهہ تي ٦٠ فوٽ مٿي اوچا دڙا آهن ۽ اتي پٿر جي پٽين جا اهڃاڻ ڏسڻ ۾ اچن ٿا. يا ائين چوڻ صحيح ٿيندو تہ پٿر جي پيڙهين جي پٽين جا

ٺڪريءَ جا ٽڪر ۽ ڪنڊرن مان هٿ آيل ٿانو نظر اچن ٿا. انهن ڪنڊرن مان ڪجهه ٺڪر ۽ پٿر جا پاساڙا ڪنيا ڪنياسون. آخر ۾ ڏٺو سون ته اهي تپاس جي لائق ڪونه هئا. ڇاڪاڻ ته تمام ننڍڙا هئا.

ڪرچات: (Pl.X, d)

هيءُ ماڳ پوکران (پوکڻ) کان ۴ ميل ڏکڻ طرف آهي. دلچسپ ڳالهه هيءَ آهي، جو ان جي متاڇري تان ئي قديم شيون هٿ لڳي ويون. ڪرچات ڳوٺ جي ڀاهران ٢٧ فوٽ اتاهون دڙو آهي. ان جي لام ٧٥٠ فوٽ ۽ منڊو ٦٨٠ فوٽ آهي. ڪيرٿر جبل کان اوڀر طرف تي واقع آهي ۽ ڪانيو ۽ ڏاڦڙو ٽڪريون اوڀر ۾ اٿس. هتان جا ماڻهو هن دڙي کي معصوم جي ٻلي ڪري سڏيندا آهن. هن دڙي جي ڀرسان ئي پاڻيءَ جا ٽي جهرڻا آهن. انهن جهرڻن جو پاڻي واهين جي رستي آٿي زمينون آباد ڪيون وينديون آهن. ڪارو پٿر جنهن کي، پتين جي پيڙهين ۾ استعمال ڪيو ويو ٿو پائنجي، سو متاڇري تي پکڙيو پيو آهي. پٿراين پتين جون ڀڃيون پوري رنگ جي پٿر ۽ ڪن ٻين پٿرن سان بنايون ويون آهن، جيڪي اسان جي آزمائشي کڏن هٿڻ ڪري ظاهر ٿي پيون. هن آزمائشي کڏن مان متاڇري تان، پٿر جا اوزار، ڳاڙهي تي ڪاري چِٽ وارا ٿانو، مٽيءَ جي پڪل شين جي پکَ، مٽيءَ جون پڪل ٽڪيون ۽ ٻيون شيون لڌيون. انهن شين مان اسان کي اندازو ٿيو ته اهو ماڳ ٿامي واري دور جو همعصر آهي ۽ سنڌ جي ثقافت جو مرڪز آهي.

چنيل ٺڪر (Pl.XXXII)

هن ماڳ تان اسان کي ڳاڙهي تي ڪاري چٽساليءَ وارا تمام سٺا ٿانو هٿ لڳا. ٿانو رنگن جي هنر ۽ چٽساليءَ جي ڪاريگريءَ جو اعليٰ نمونو هئا، جيڪا هڪ اهميت جوڳي ڳالهه آهي. شاه جو ڪوٽڙو مان لڌل ٿانو هن ٿانون سان وڌيڪ ويجهڙائي ۽ هڪ جهڙائي رکن ٿا ڪجيءَ. لَمَ تي ليڪن جو مچلو ۽ انهن جو ورجاءُ، آڪڙين جون قطارون جيڪي ٿي سگهي ٿو ته پکيءَ جا مٿا هجن، اهي سڀ ٻنهي ماڳن مان مليل ٿانون تي ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. لم تي ليڪن جو مچلي جو چٽ موهن مان تمام گهٽ مليو آهي. پر هنن ٻنهي ماڳن مان هيءَ

طرز تمام گهڻي ملي آهي. ڪرچات جي ٿانون تي سنڌي سرهه جي تصوير جي طرز کي مقامي طور گهڻي اهميت حاصل آهي. ڪرچات پرسان کيرٿر جي دارنج يا دانگ واري پاڱي ۾ گڊ (سرهه) جي تحفظ وارو علائقو آهي. اصل ۾ اهو ميرن جي ملڪيت ۾ شامل هو. پر هاڻي ڪراچي ضلعي ۾ شامل آهي. کيرٿر وارو جبل هڻ گڊن يا سرهن سان پريو پيو آهي ۽ دانگ هن قسم جي شڪار جو ڏنَ آهي ۽ شڪاري ڪرچات کان ٿري هت پهچندا آهن. چٽيل ٿانون مان ڪن دلچسپ نمونن جو هيٺ ذڪر ڪجي ٿو.

Kr.8 ٿانو جو ٽڪر. اوپڙ جو چٽ. ڪو پوٽو يا ول مٿي اپرندي ڏيکاري وئي آهي. وچ تي پڙي. لامون پڙيءَ واري جافري طرز تي آهن. Pl.XXXII,1

Kr.30 ٿانو جو ٽڪر. موهيڙن تي لامون. اوپڙ جي طرز. وچ تي پڙي. Pl.XXXII,2

Kr.52 پيالي جو ٽڪر. پيچدار طرز (cork-screw) . پيگهڙ تي ليڪن جو مچلو. Pl.XXXII,3

Kr.49 پيالي جو ٽڪر. ڳچيءَ تي چوڏاري آڪڙين جي قطار. هيٺ لهر تي ليڪن جو مچلو ۽ پيگهڙ ۾ ليٽڻ طرز تي هڪ ٻئي مٿان اٿيون. Pl.XXXII, 5

Kr.24 ٿانو جو ٽڪر. وڙ جو ٿلهو. گلتي پاسن سان چوراس. هرهڪ جي وچ ۾ پڙي جي چوڏاري گل جو چٽ. Pl.XXXII, 5.

Kr.99 ڦيلهيءَ جو ٽڪر. ٿلهي وڙ وارو. هڪ ٻئي مٿان نوڪدار گهريون. وچ ۾ ڪاتن (daggers) جي طرز تي اٿيون نڪتل. قطار ۾ جدا جدا پن جي تصوير. Pl.XXXII, 6

Kr.27 ٿانو جو ٽڪر. اڀين ليڪن جو مچلو. پيگهڙ تي ليٽڻ طرز ۾ هڪ ٻئي مٿان اٿيون. Pl.XXXII, 7.

Kr.107 ڪپي جو ٽڪر. اوچائي ۵ انچ. جافريءَ جي منجهه سان پيچ (اڏگول گهرين)۾ ليٽڻ طرز تي آڪڙين جي قطار - ڪچيون - هيٺ وري ٻه آڪڙين جي قطار. Pl.XXXII, 13.

Kr.32 ٿانو جو ٽڪر. ڪڇيءَ جو ونڻ. هيٺ پاسيرين نموني تي ليڪون جيئن Pl.XXXII, 11, 14, Sha.13,30(P-138) ۾ آهن.

Kr.31 ٽڪر جو ٿانو. ونڻ جون ٽاريون ڪڇيءَ جي ڦرهن وانگي.
Pl.XXXII, 8

Kr.110 ٿانو جو ٽڪر. مٿس ٻوٽي جي تصوير جو نمونو. Pl.XXXII, 15

Kr.45 پرچ جو ٽڪر. پير جو پن. بيگهڙ تي گل جي طرز جنهن جي وچ تي پڙي. ٻنهين پاسي پٽي ۾ لڙ تي ليڪن جو مچلو. Pl.XXXII, 9

Kr.20 پيالي جو ٽڪر. لڙ تي ليڪن جو جدا جدا مچلو ٻن پٽن ۾. وچ تي ڏنوَ (Rigde) ڪين جدا ڪري ٿو. Pl.XXXII,10

Kr.100 ٿانو جو ٽڪر. گهٽو ڪري ٻن ۽ اڀين ليڪن جو مچلو، مٿين پٽي ۾. هيٺين پٽي ۾ چاري يا جافري. Pl.XXXII, 16

Kr.11 ٿانو جو ٽڪر. جانور جي جافريءَ منجهه سان تصوير. چنگهن وچان اڏاڪڙين جي قطار. هيٺ لڙ تي ليڪون. Pl.XXXII, 17

Kr.23 ٿانو جو ٽڪر. مٿين پٽي ۾ چنساليءَ جو Kr.99 جيان نمونو.
Pl.XXXII, 18

Kr.18 ٿانو جو ٽڪر. چنساليءَ جي نموني ۾ ونڻ. Pl.XXXII, 11

Kr.56 ٿانو جو ٽڪر.سرهن جي قطار. Pl.XXXII, 19

Kr.102 پيالي جو ٽڪر. مٿين پٽي ۾ لڙ تي ليڪون پر جدا جدا مچلن ۾. هيٺ سرهن جي قطار. Pl.XXXII,12

Kr.63 ٽيب تري Ring base سان پيالي جو ٽڪر. وٽيءَ ڪان پوءِ لڙ تي ليڪن جو مچلو. اوچائي ٢,٧ انچ. منهن وٽ موڪر ٣,٥٥ انچ.
Pl.XXXVII, 5

Kr.64 وٽِ تري Ring base سان ٽڪر.چنسالي اڻ چٽي. اوچائي ٢,٥ انچ. منهن وٽ موڪر ٣,٢ انچ.

Kr.91 ٽٺي جو ٽڪر. اوچائي ٣ انچ. منهن وٽ موڪر ١٠ انچ. پاسن سان ٻه

ماکوڙا نڪتل. وچ تي گول منجهلا. وچ تي ٻڙي. Pl.XXXVII, 6, 7

ٻي لاٽ

چٽسالي وارن ٺانون کان سواءِ ڪرچات مان لسا ٺانو ٻہ مليا. انهن مان چار ذڪر ڪرڻ جي لائق آهن. جي هي آهن: Kr.65 ٺانو جو ٽڪر آهي، اوچائي ٢,٩ انچ اٽس. ڳاڙهو ليٽ ڏنل اپاٽي تري سان. Pl.XXXVII,4. Kr.10 ٺانو جو ٽڪر. ڪلهن تي پاسيرين جهڙيون ليڪون. ڪنڌ ڪوتهہ. متاچرو لهريون لهريون. اوچائي اٽڪل ٥ انچ. Kr.90 ٻڙڪيءَ تي ڦيلهيءَ جو ٽڪر. گولائي ١٢ انچ. منجهلن گولن جي ڏنوَ تي چگهہ نڪتل. پٺئين پاسي ۽ ڪناري تي ڳاڙهو ليٽ چڙهيل.(Pl.XXXI, 16) . Kr.80 سوراخدار ٺانو جو ٽڪر. مٽيءَ جي پڪل شين ۾ Kr.72 ٻاراٽي راند ڳاڏي. ڊيگهہ ٣,٦ انچ.(Pl.XXXIV,9). ٻاراٽي راند ڳاڏيءَ جو ڦيٿو Kr.118 . گولائي ٢,۴ انچ . گهٽي جي مُنڊي Kr.76 جنهن جو ڏڙ گر آهي. مٽيءَ جون پڪل چوڙيون Kr.86, 87. گولائي جدا جدا ٢,۴، ١,٩ اٽن. ڪنارين تي ناسي رنگ ۾ چٽي (ڦلڙيون). Kr.125 (Pl.XXXIII, 55) ناليءَ جي شڪل تي مٽيءَ جو پڪل مٽيو. ڊيگهہ ٢,١ انچ. Kr.129 عقيق جو مٽيو. شڪل ۾ تراڪڙو ۽ نليءَ جهڙو. (Pl.XXXIII, 44). ڊيگهہ ٫٧ انچ . Kr.105 (Pl.XXXIII,53) لاجورد جو مٽيو. شڪل ۾ ناليءَ جهڙو. ڊيگهہ٣٥ ٫ انچ. مٽين ۾ پٿرن جا سنهڙا ۽ چپٽرا مٽيا جهڙوڪ: Kr.127 گولائي ٣٥ ٫ انچ. (Pl.XXXIII, 38). پٿر ۽ ٽامي جا هٿيار تمام گهٽ مليا. Kr.92 (Pl.XL, 35) پاساڙو. رنگ اڇو ڪٽيرو. ڊيگهہ ١,٣٥ انچ. Kr.95 پاساڙو. رنگ پورو. چيڙو نوڪدار. ڊيگهہ ١,٧ انچ ۽ (Pl.XLI, 26) Kr.78 ٽامي جي ڪِلَ جو ٽڪرو. ڊيگهہ ٣,٥٥ انچ. Kr.95 پاساڙو. جيڪو چن جي پٿر مان ٺٽيل مگريءَ سان تعلق رکي ٿو.

●

باب اٺون

باران ۾ مول ماٺري رستي کوٽڙي ۾ ڪراچيءَ ڏانهن

ڪرچات ۾ پوڪران (پوکڻ) ۾ ڊاهو

اسان ڪرچات وارن ماڳن تي ڪم پورو ڪري ان کان پوءِ، اڳي ٺھيل ٺاهيل ٺام ۾ سٺاءَ موجب فيبروريءَ جي ٧ تاريخ ڪجور ڏانهن اسھيا سون. پر ٻن ٽن ڏينهن کان موسم ڏاڍي خراب ٿي وئي هئي. اسان ڪرچات ۾ وسندي مينهن ۾ آنڌيءَ ۾ ڪم اڌ ۾ ڇڏي اچي پوڪران (پوکڻ) پهتا سون. مينهن ٻه سڄي رات جهڪور لايون بيٺو هو. پاڳ پلا هٺا جو اسان جي وانڍ وارن تنبن جي هڪ پاسي ٽڪري هئي، نه ته تنبو طولان ڌوڙٽي ۾ مينهن ۾ دڦ ٿي وڃن ها. تنبو ته خير بچي ويا، باقي ٽڪرين تان لهندڙ پاڻيءَ وانڍ واري پٽ کي چر ٻٽائي ڇڏيو. وڏي جتن ۾ جاڪوڙ کان پوءِ مس مس ڪري اتان پاڻي ٻاهر ڪڍيو سين. ٻئي ڏينهن صبح جو وڃي ڪجهه ٺاپر ٿي، پر ٿوري ويل کان پوءِ وري اچي وڏ ڦڙٽي اهڙو وسڪارو لاتو، جو اسان کي ڪاڏي چرڻ جي ويسند ٺي ڪونه ڏنائين. ٻي صبح جو جيئن جهڙ جهاڪ ڏني، ته وانڍ وارا تنبو ٻٽي ڪرچات واريءَ سراءِ ۾ اچي ساهه پٽيو سون. مينهوڳيءَ ڪري اسان ڏکيا سکيا ڏينهن ڪرچات ۾ گذاريا. اهو مجبوريءَ رهڻ وارو وقت به اجايو ڪونه ويو. جهانگارن کان پوءِ ڪرچات ٺي پهرين جاءِ هئي، جتان اسان کي سيڌو سامان ملي ٿي ويو. خط پٽ ته جهانگارن منجهان هر ٻئي ڏينهن ملي ويندا هٺا. اسان اٺ ذريعي جهانگار مان خط آٽڻ بند ڪري، پنهنجي وانڍ جو رابطو ٣٥ ميل پري ٿاٽي بولاخان جي پوسٽ آفيس سان قائم ڪيو.

باران جي ماٺري

ڪرچات جي پرسان ڪيرٿر رينج ختم ٿئي ٿي ۾ اتان ڪانيوءَ جون

ٽڪريون شروع ٿين ٿيون. ڪير ٿر جي ڏاکڻين ڇيڙي وٽ واديءَ جي ٻئي پاسي باران نئن وهندي آهي. جيڪا ڀهريون ڪيرٿر جي ڪڇ ڏيون هڪ ميدان ۾ وڃي چوڙ ڪري ٿي، جنهن جي اولهه ۾ ڪانيو ۽ اوپر ۾ لڪيءَ سلسلي جون ٽڪريون آهن. اها نئن ٻنهي سلسلن سان پورچوٽ تي وهندي وڃي، ٿاٽي بولاخان پهچي ٿي ۽ اتان لائيد Laid hills واري لڪدار واٽ وٺان ٻاهر نڪري ٿي. هن واديءَ مان ڪيترائي آمد و رفت جا رستا گذرن ٿا. تن مان ٻن جو ذڪر تمام ضروري آهي. هڪ رستو ڪرچات جي اوپر ۾ باران نئن جي الهندي ڪڙ ڏيو ڪراچيءَ وڃي ٿو. ٻيو رستوکجور وٽان نئن جي صورت ڪري ڪرچات جي ڏکڻ - اوپر ڏس تي نڪري عارب ٿاٽي کان ٿيندو، وڃي کوٽڙيءَ پهچي ٿو. اڳ ۾ بيان ٿيل هڪ رستي جي چاڙهه کجور کان اولهه طرف مڙي توئنگ Taung کان ٿيندي، بلوچستان جي جهلاوان ضلعي جي دنگ تائين پهچي ٿي.

ڪوهِ تراس بنيءَ جو دڙو

اسان ڪرچات ۾ قائم ڪيل واند مان ٥ ميل ڏکڻ اولهه طرف ۾ بارڻ نئن جي ڪناري ويجهو ڪوه تراس بنيءَ تي پهتاسون.(Pl.XI, a). هيءُ ماڳ عارب جي ٿاٽي کان توئنگ ڏانهن ويندڙ رستي جي ڪناري تي آهي. اهي ڪنڊر هڪ ٽڪريءَ جي چوٽيءَ تي موجود آهن. ڪنڊرن سميت هن ٽڪريءَ جي ماپ ٩٥ فوٽ آهي. اتر طرف ڏانهن هوريان هوريان لهنواري ٿيندي آخر ۾ ميدان واري مٿاڇري کان ١٠ فوٽ مٿي هلندي وڃي توئنگ واري رستي سان ملي ٿي.(Pl.XLVI). اوپر، اولهه ۽ اتر طرفن کان ٽڪري ڏاڍي اڀڪپري آهي، تنهن ڪري مٿي پهچڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. کو ماٿهو ڏکڻ پاسي کان چڙهندو ته ڀهريائين هڪ لاهي ايندي، قلعي جي ننڍي پٽ کان پوءِ وري قلعي جي ٻي پٽ ايندي، جيڪا ڀهرينءَ پٽ کان وڌيڪ مضبوط آهي. اهي ٻئي رازڪيون ٺهيل پٿر جون پٽيون آهن، جن جي اڏاوت ۾ گارو استعمال ٿيل ڪونهي. ٻي پٽ، اصل ۾

ڪنهن وڏيءَ پٽ جو حصو آهي ۽ قديم زماني جي ڪاريگريءَ جو نادر نمونو آهي. پهريون ته اسان کي هن قلعي جو نقشو سمجهه ۾ ڪونه آيو، چو ته جاتي ڪاٺي وڏن پٿرن جا ڍير ڏسڻ ۾ ٿي آيا. اندرئين پاسي کان جڏهن صفائي ڪئي وئي ته سندس اصلي صورت جو ڪجهه پتو پيو (Pl.XI, b). جيڪڏهن ڪو ماڻهو هن لنگهه مان ٽپندو ته پاڻ کي هڪ چوڪنڊي ميدان ۾ پسندو، جتي ڊٺل جاين جي پٿرن جا ڍير لڳا پيا آهن. اڏاوتن واري ايراضيءَ ۾ پهچڻ کان اڳ ۾ ڪيس ان ميدان مان لنگهڻو پوندو، جتي ڪابه تعمير ڪانه آهي. هن ميدان جي هڪ طرف پراڻي دور جي وڏن پٿرن مان جوڙيل هڪ پٽ آهي. سمجهه ۾ ائين اچي ٿو ته هي ميدان ڪو اڳڻ آهي. ڪنڊرن ۾ اسان کي بيشمار کوٽين جا نشان ڏسڻ ۾ آيا.هن ڪوٽ ۾ جدا جدا ويڙها آباد هئا، جن جي وچان گهٽيون هيون. هن ايراضيءَ جو وڏو حصو ڪنڊرن هيٺان آيل هو. وڏي بند هنن ڏڙن کي وچان اڌو اڌ ڪيو ٿي. بند جي ڀنهي پاسي هڪ ٻئي پٺيان گهرن جون قطارون هيون. اڳڻ واري ايراضي ڏرتيءَ جي مٿاڇري کان ٦۴ فوٽ مٿي آهي. هتان کان ڪجهه اتر طرف ٿوري کوٽائي ڪرائي وئي، جنهن مان اسان کي هڪ گهر جا ڪمرا ۽ انهن سان گڏ هڪ گهٽيءَ جا نشان مليا. اها گهٽي اڳڻ کان شروع ٿي هئي ۽ اهو رستو چاڙهن ۾ ورهائجي گهر ۾ داخل ٿيو ٿي. ڏکڻ ـ اولهه طرف واريءَ ڪنڊ تي اسان کي ڏاڪڻ جا نشان ۽ هڪ 3 x 1/2 5 فوٽ غسلخانو لڌو. مينهن وسڻ ڪري اسان وڌيڪ صفائي ڪرائي ڪونه سگهيا سون، تنهن ڪري لاچار ڪر بند ڪرائڻو پيو. ڪوه تراس ٻئيءَ وارن گهرن جا بنياد ضرور پٿراين پٽين جا هوندا، پر مٿينءَ اڏاوت ۾ سر يا پٿر استعمال ٿيل ڪونه هو. ڪمرن مان جيڪي به شيون مليون، سي ٽن فوٽن کان هيٺ ڪونه هيون. تنهن ڪري اسان هن نتيجي تي پهتاسون، ته جيڪي اسان پٿرن واريون پٽيون ڏٺيون، سي اڏاوتن جا بنياد هئا.

تاريخي دور کان اڳ جو قلعو

اسان جيڪي به شيون لڌيون، انهن مان اندازو اهو ٿئي ٿو ته هي ماڳ

ٿامي جي دور سان همعصر آهن ۽ باقيات به ڪنهن عام رواجي وستيءَ سان واسطو ڪونه ٿا رکن. وڏن پٿرن ۽ بنا گاري جي تعمير هن وستيءَ جي بچاءَ واسطي اڏي وئي هئي ۽ اسان سمجهون ٿا ته اها اڏاوت ضرور ڪنهن قلعي جي هوندي. ٿن پاسن کان ڏکيو لنگهه هن وستيءَ جي بچاءَ واسطي هو. مٿي چوٽيءَ تي چڙهي جيڪڏهن هيڏي هوڏي نظر ڦيرائبي ته ميلن تائين هر چيز چٽي نظر ايندي . هن نقطئه نظر کان هن ايراضيءَ جي وڏي اهميت آهي. بنيءَ جي اولهه پاسي، ويندي توٽنگ تائين کيرٿر پاسو ڏيو وجي ٿو. وچ تي ڪِهارين (وٿين) ۾ وڏن پٿرن جون پٽيون تعمير ڪيون ويون آهن. انهن منجهان هڪ اهم پٽ توٽنگ واري رستي سان ڏسي سگهجي ٿي، جيڪا ٤٠٠ فوٽ ڊگهي، ٢٠ فوٽ اتاهين ۽ ٣٠ يا ٣٥ فوٽ موڪري آهي. سندس عمر جي متعلق ڪجهه به چٽي نٿو سگهجي. ائين معلوم ٿئي ٿو ته ان جي اڏاوت فوجي مقصدن لاءِ هئي، جيڪا بلوچستان جي طرف کان ايندڙ دشمن کي روڪڻ واسطي ٺاهي وئي هئي. هن پٽ جي لڳ اوير پاسي، ڪوه تراس بنيءَ جهڙيون جوڙيل پٽيون آهن. هتان اسان کي ٺڪر جا ٺانو ۽ پٿر جا اوزار به ڪوه تراس جهڙا مليا. هنن ٽڪرائتن ايراضين ۾ پاڻيءَ جو ملڻ هڪ وڏو مسئلو آهي. چاڪاڻ ته هتي کوه کوٽڻ به ناممڪن آهي. هن ايراضيءَ ۾ پاڻي حاصل ڪرڻ جو عام طريقو اهوئي هوندو آهي ته بند ڏئي، مينهن جو يا نئن بارڻ جو پاڻي روڪي ڇڏيندا آهن. اهو به امڪان آهي ته هتان جي قديم ماڻهن اهو ساڳيو طريقو استعمال ڪيو هجي. ڪوه تراس بنيءَ واري ٽڪريءَ جي ڪڇ ۾ ٻن پٿراين پٽين جا اهڃاڻ ڏسڻ ۾ اچن ٿا، جن سان هن ٽڪريءَ ۽ ايرندي واريءَ ٽڪريءَ جي وچ واريءَ وٿي پرجي وئي آهي. ٻين جاين تي به اهڙن قسمن جي پٽين جا نشان ڏسڻ ۾ ايندا. اسان کي ان ڳالهه جي پڪ ڪانه آهي ته اهي پٽيون دشمن جي خلاف بچاءَ کان اڏيون وين هيون، يا مينهن جي پاڻيءَ کي روڪڻ لاءِ بند طور ڏنيون وين هيون.

ٺڪر

ڪوه تراس مان چٽيل ٺانون جون ٽوريون ٺڪريون مليون. ٺڪر جا ۾

ڪُپا، ڪجهه پٿر جا اوزار جهڙوڪ: Ko62. ڊيگهه ١,٧ انچ. Ko.65. Pl.XL, 39ڊيگهه ١,١ انچ. Pl.XL.38 ٺامي جي آر جو ٽڪرو. چٽيل ٺڪرن مان ڪن ٿورن تي اصلوڪي چِر باقي آهي. انهن تي چٽسالي هن ريت آهي: ٻه ٽڪنڊا پاڻ ۾ ڪنهن خاص نقطي تي ملن ٿا، ڦٽيءَ ڏندن جهڙيون لامون ۽ ڏاڪڻ واري طرز جيڪا ٻين جاين تي ناياب آهي. گهڻا ٿانو اپن ڪلهن ۽ موڪرن منهن وارا آهن. Pl.XXXVIII,22 اهڙي وڙ وارو ٿانو اسان آمريءَ مان لڌو. هيٺ ڪجهه چونڊيل نمونن جو وچور ڏجي ٿو.

Ko.9 چٽيل ٿانو جو ٺڪر. رنگ هلڪو ڳاڙهو. ٻه ٽڪنڊا ڪنهن خاص نقطي تي پاڻ ۾ ملن ٿا. ڳاڙهي پوچي جي ڌاءَ تي ڪارو چٽ.

Ko.46 چٽيل ٿانو جو ٺڪر. رنگ هلڪو ڳاڙهو. ڦٽي - ڏند واريءَ طرز جو ٽڪرو. ڳاڙهي ڌاءَ تي ڪارو چٽ. Pl.XXIX,7 .

Ko.54, 53, 58, 12 چٽيل ڪُپيءَ جا ٺڪر. اوچائي ٢,٢ انچ. پٽي ۾ ڏاڪڻ جو سلسلو. ڳاڙهي ڌاءَ يا ليٽ تي ڪارو چٽ. (Ko.12) Pl.XXIX, 35. (Ko.58) Pl.XXIX, 31

Ko.67 چٽيل ٿانو جو ٺڪر. ڳچيءَ تي ڳاڙهسرو پورو پٽو. هيٺ ٻه ڇهريون ڪنهن خاص نقطي تي پاڻ ۾ ملن ٿيون. پيگهڙ تي اپين ليڪن جو مچلو. هلڪي پوري ڌاءَ تي ناسي چٽ. Pl.XXIX, 8

Ko.70 وٽ تري Ring base سان ڪُپو. اصل ۾ چٽيل نظر اچي ٿو. اوچائي ٤,١ انچ. منهن وٽ گولائي ٢,٧ انچ. Pl.XXXVI, 29

Ko.71 ڪُپو. ڪاٽي ڪاٽي ڳاڙهي ڌاءَ جا نشان. اوچائي ٣,١ انچ. منهن وٽ گولائي ١,٩ انچ. Pl.XXXVI, 28

سوڪڻ نئن پرسان کنڊر

١٢ فيبروريءَ تي، ڪرچات مان عارب جي ٿاٽي ڏانهن روانا ٿيا سون. رستي ۾ سوڪڻ نئن جي اوپر طرف هڪ ٽڪريءَ جي ڪڇ ۾ ڪن کنڊرن تي اچي پهتا سون. هيءَ تاريخي دور کان اڳ جي هڪ ننڍڙي وستي هئي. رستي جي

پرسان هجڻ ڪري اسان ڪيس سولائيءَ سان ڏسي ورتو. پنجهوءَ جي ڊيرن ۾ پٿرن جي پيتين جا ٽنڊ جام ڏسڻ ۾ پئي آيا. سڄي ايراضي ڪاري روڙيءَ ۽ ٽامي جي دور وارن ٿانون جي ٽڪرين سان چٽڪمري لڳي پئي هئي، جن ۾ ڪاٺي ڪاٺي پاساڙا به ڏسڻ ۾ ٿي آيا.

ڪجور لانڍيءَ پرسان پراڻا ماڳ

ڪرچات ڪان ڇهه ميل ڏکڻ - اوڀر طرف هلندي اسان ڪجور جي ڦٽن وٽ اچي پهتا سون. اتي اسان ٻن ڪلاڪن جو ڊاهو ڪيو. ڪاليرو ٽڪرين وٽان مٽيوسون پئي، ته هنن ماڳن تي اک پئجي وئي. هي پراڻا ماڳ اڌ ميل ايراضيءَ تي پکڙيل آهن. هنن ٽڪرين ڪان ٿورو وٿيرڪو ڪن ننڍين ٽڪرين جي چوٽين تي هيءَ وستي موجود هئي. اتي ٽڪراٽي علائقي ۾ ڪيترا نين جا پيٽ آهن. پر اتي اسان کي ڪنهن وستيءَ جا آثار نظر ڪونه آيا. شايد اهي رهائش جي لائق ڪونه هوندا، تنهن ڪري انهن کي نظر انداز ڪيو ويو هوندو. نتيجي ۾ اها وستي ٽڪرن يا مچلن جي صورت ۾ وسائي وئي. قديم ماڻهن به موجوده دور جي ماڻهن وانگي هن ايراضيءَ کي ان ڪري پسند ڪيو هوندو، ڇاڪاڻ ته نئن بارڻ سندن اوڏڙو وهي رهي هئي ۽ جهرڻي واريءَ ڪجور واهيءَ جو پاڻي به سندن پاسي ۾ هو. هن واهيءَ جو پاڻي پيئڻ واسطي ڏاڍو عمدو آهي ۽ زرعي مقصد لاءِ اڳي به ائين ئي استعمال ڪيو ويندو هوندو، جيئن اڄ ڏسون ٿا. بارڻ نئن جي پار تونگ - ڪراچي رستي تي هڪ زبون حال لانڍي موجود آهي. ڪجور جي پرسان اهو رستو نئن باران منجهان پار اُڪري، ٻن ڇاڙهن ۾ ونڊجي وڃي ٿو. هڪ رستو عارب جي ٿاڻي ۽ ٻيو ڪراچيءَ ڏانهن وڃي ٿو. امڪان اهو آهي ته جيڪو رستو باران جو اولاهون ڪپ ڏئي ڪجور جي سامهون لانڍيءَ وٽان لنگهندو هو. سو تمام پراڻي دور سان واسطو رکي ٿو ۽ اهو رستو جيڪو ڪرچات ڪان ڪاليرو ٽڪرين ڪان ٿيندو ڪجور پهچي ٿو. جنهن رستي سان، اسان به سفر ڪيو. سو ڪنهن تازي دور سان واسطو رکي ٿو. اهو اندازو اسان هن حقيقت مان لڳايو ته هيءَ رستو هنن ڪنڊرن وچان گذري ٿو. ڪنڊرن جو

پنجهو ۽ پٿرن جون پٽيون هن رستي لاءِ رڪاوٽ هيون ان ڪري ڪين هٽائي ڇڏيو ويو آهي. ڪجور وارا ماڳ ڌرتيءَ جي مٿاڇري ڪان ١٠ يا ١٢ فوٽ مٿي آهن. ٽامي جي دور سان لاڳاپيل ٺانون جون ٺڪريون ۽ پٿر جي اوزارن مان پاسارا مٿاڇري تي پکڙيا پيا آهن. پٿرن جون قطارون جيڪي بنا ڪنهن شڪ شبهي جي پٽين جا بنياد آهن، جاڏي ڪاڏي پکڙيل آهن. انهن جي مٿان ڪاري رنگ جا پٿر رکيل آهن. اهي ڪاري رنگ جا پٿر ضرور بنيادن ۾ ڪتب آندا ويا هوندا. سنڌ جي ٺڪرائتن علائقن جي تاريخ ڪان اڳ واري دور سان لاڳاپيل ماڳن جي اها خاصيت رهي آهي، تہ اتي پيڙهين ۾ ڪاري پٿر کي ضرور استعمال ڪيو ويندو هو.

لاڙ

ڪجور وارن کنڊرن مان تمام ٿوريون شيون مليون. ٺڪر ۾ اسان کي اهڙا ٺانو مليا، جن جا پاسا اڀا هئا. (Kh. 8, Pl.XXXVIII,21) . انهن مان ڪن تي پٽي رنگ جا اهڃاڻ ملن ٿا. عام ڇٽ ڏيڏري (چوڪڙي) ۽ ڪونج يا ڪرنگهي طرز آهي. پٿر جا اوزار هتي البت جام هئا. گول مٿي وارا اوزار ڪجهہ گهٽا مليا. دلچسپ شين جو ذڪر هيٺ ڏجي ٿو.

Kh.1 چٽيل ٺانو جو ٺڪر. ٺانو جا ڪلها ۽ پيٽ اڀا آهن. منهن موڪرو، رنگ هلڪو ڳاڙهو. جافريءَ سان چوڪڙين جا پٽي ۾ نشان. Pl.XXIX, 30

Kh.8 چٽيل ٺڪر. ٺانو جا ڪلها اڀا ۽ ترو اڀاٺو. منهن جي اندرئين پاسي پڻ ڪاري پٽي جا نشان. هلڪي پوري ڌاءَ تي ڪاري چٽسالي. ٺانو جو رنگ هلڪو ڳاڙهو.

Kh.18 چٽيل ٺڪر. ٺانو اڀن ڪلهن وارو. ٺانو جو رنگ هلڪو ڪارو آهي. اصلي رنگ اپاٽجي ختم ٿي ويو اٿس. ڪاري رنگ ۾ چوڌاري وچ ۾ ٻڙين سان اڌاڪڙين جو هار. Pl.XXIX, 14

Kh.25 چٽيل ٺڪر. ٺانو هلڪو ڳاڙهو. هلڪي پوري رنگ جو ليئہ ڏنل. ڳاڙهسرو پورو پٽو ڏسڻ ۾ اچي ٿو. ڪاري رنگ ۾ ڪونجون يا ڪرنگهيون بہ

موجود آهن. Pl.XXIX, 24

Kh.29 مٽيءَ جو پڪل ۽ نوڪو چکهن سان مٽيو. ڊيگهه ١ انچ. چيڙن وٽ گولائي ٥٥, انچ. وچ ١٥, ١ انچ.Pl.XXXIII,70 .

Kh.47 پاسارو. ڊيگهه ٢,٢٥ انچ. منڊيو ٤٥, انچ. Pl. XL.37

Kh.55 پاسارو هڪ چيڙي وٽ گول. ڊيگهه ١,٦٥ انچ. منڊيو ٥, انچ. Pl.XL, 36

Kh.46 پاسارو هڪ چيڙي وٽ گول. رنگ هلڪو ڳاڙهو. ڊيگهه ٢,٠٥ انچ منڊيو ٦, انچ.

Kh.57 پاسارو. هڪ چيڙي وٽ گول. ڊيگهه ١,٤ انچ. منڊيو ٣٥, انچ.

Kh.45 پاسارو. هڪ چيڙي وٽ گول. ٿورو ڪجهه ڦڏو. ڊيگهه ٣,٥٥ انچ. منڊيو ٥٥, انچ.

Kh.30 مکري.ڊيگهه ٢ انچ منڊيو ١,٣ انچ.

عارب جي ٺاٺي پرسان ڪنڊر

اسان ساڳيءَ شام جو ڪراچي ضلعي جي محال ڪوهستان ۾ آباد هڪ اهم شهر عارب جي ٺاٺي جي پوليس چونڪيءَ وٽ پهتاسون.اتان کان ڏکڻ طرف، هڪ جابلو نئن ڪوٽڙي واري ڍوريءَ جي ڪناري ٢٢ فوٽ اوچي دڙي تي اچي بيٺا سون. (Pl.XI, c). هيءَ ڪوٽڙي واري ڍوري نئن باران سان ڳنڍيل آهي. اسان جي موجودگيءَ وقت ڍوري سڪل هئي. جڏهن باران جو پاڻي مٿي کهٽو چاڙهه ڪندو آهي ته هيون ڍوريون ۽ پرجي ويندڀون آهن. نتيجي طور عارب ٺاٺي جي پسگردائي ڏاڍي سر سبز ۽ آباد هوندي آهي. دڙي جي گول شڪل ۽ صورت جي ڪري پري کان پڻ اسٽوپا پئي معلوم ٿيو. ويجهو وڃي تپاسي ڏسڻ مان پتو پيو. ته سندس تعلق تاريخ کان اڳ واري دور سان آهي. مٿاڇري تي پٿر جي روڙي ۽ ٺڪرائو پکڙيو پيو هو. ٺڪرين جو رنگ ڳاڙهو يا سائيرو گلابي هو. انهن مان اسان ٺامي جا اوزار ۽ پٿر مان ٺهيل ڏکها ڪرڙا يا رهڙا ڪنيا. تازي دور ۾ مسلمانن هن دڙي کي قبرستان بنائي ڇڏيو آهي. جنهن

ڪري هيٺيون تهه ۽ منجهس دفن ٿيل شيون ڇڻ ته اگهاڙيون ٿي پيون آهن. پر اڃا به ڪجهه حصو باقي بچيل هو، جتي ڪاهيون کوٽي ٺڪر جا ٽانو يا ٻيون به ڪي اهڙيون شيون هٿ ڪري پٽي سگهيا سون. پر مير خان بلوچ (جنهن ڪي عارب ٿاٽي جي اوسي پاسي تمام گهٽي زمين هئي.) جي ماڻهن جي بيجاء ضد اسان کي ڪم ڪرڻ نه پئي ڏنو، جنهن ڪري ڪيترا ڏينهن کوٽائي بند رهي. مشڪلات ان ڪري به وڌي ويئي جو هتي ضروري شيون هٿ ڪرڻ ڏاڍي ڏکي ڳالهه هئي. مسٽر حفيظ، ڪوٽڙيءَ جو ڊپٽي ڪليڪٽر، جيڪو ان وقت ڪوهستان جو گشت ڪري رهيو هو، تنهن اسان جي وڏي مدد ڪئي. هن تر جي زميندارن ڏانهن سخت قسم جو حڪم ڪڍيو، ته هو اسان جي عارب ٿاٽي يا ان جي اوسي پاسي هر قسم جي مدد ڪن.

آزمائشي کاهيون

جڏهن اسان لاءِ ڪم ڪرڻ ممڪن ٿيو، ته اسان عارب ٿاٽي واري دڙي ۾ چار کڏون کوٽايون. اسان جي ڪم ۾ مينهن وڏي رنڊڪ وڌي، جيڪي گهڻن ڏينهن تائين لڳاتار وسندا رهيا. اسان کي ڪم مهل، جيڪي به شيون مليون تن تي راضي ٿي ويا سون.

لاٽ

اتان اسان جيڪي خاص شيون لڌيون تن جو وچور هيٺ ڏجي ٿو:

Ar.3 اپن ڪلهن واري ٿانو جي ڇنيل ٺڪري. ڳچيءَ تي ناسي پٽو. ٿانو جو رنگ هلڪو ڳاڙهو. ڳاڙهي رنگ جو ڏاءُ ڏنل.

Ar.9 اپن ڪلهن واري ٿانو جي ڇنيل ٺڪري. ڳچيءَ تي ناسي پٽو. ٿانو جو رنگ ڪٽو.

Ar.36 ڇنيل ٿانو جو ٺڪر. ٿانو جو رنگ ڦڪو. ڳچيءَ تي جافريءَ جي منجهه سان ڏيڏريون (چوڪڙيون). هلڪي بوسڪي رنگ جي ڏاءَ تي ناسي چٽ. Pl.XXIX, 29

Ar.30 ڇنيل ٿانو جو ٺڪر. هلڪي پوري رنگ جي ڏاءَ تي ناسيءَ رنگ ۾

ڪونجون يا ڪرنگهيون. ٿانو جو رنگ هلڪو ڳاڙهو. Pl.XXIX, 23

Ar.44 ڇنيل ٿانو جو ٽڪر. ڳچيءَ تي ڳاڙهسرو پورو پٽو. هيٺ هلڪي پوري ڏاءَ تي ناسي رنگ ۾ ڏيڏريون. (چوڪڙيون).Pl.XXIX, 18

Ar.16 ڇنيل ٿانو جو ٽڪر. ٿانو هلڪو ڳاڙهو. ٽڪنڊيون گهريون. منجهن اين ليڪن جو سلسو ڳاڙهي ڏاءَ تي ناسي چٽ. Pl.XXIX, 17

Ar.53 چگهن سان مٽيو. وچ تي ڪناري. اوچائي ٦٥ , انچ. وچ تي گولائي ٨٥ , انچ چيڙي وٽ ٥٥ , انچ .Pl.XXXIII, 63

Ar.54 چگهن سان مٽيو. اوچائي ٧٥ , انچ. وچ تي ٩ , انچ ۽ چيڙي تي ٣ , انچ. ڇنسالي ڪارن جيان يا توڪريءَ جهڙي.

Ar. 51 ڪٽي رنگ جو، پٿر جو ڪينهوڙو. گولائي ٣٥ , ١ انچ.

Ar.52 ڪٽي رنگ جو ڪينهوڙو. گولائي ١٥ , ١ انچ.

Ar.46 ٽامي جي چيٽيءَ جو ٽڪرو. ڊيگهه ٣ , ١ انچ. وڌ ۾ وڌ موڪر ٦٥ , انچ ٿولهه ٣ , انچ. Pl.XLI, 27

Ar. 57 روهيءَ جو ٽڪرو. شايد ڪا سليٽ. ڊيگهه ٢ , ٥ انچ. وڌ ۾ وڌ موڪر ٦٥ , انچ. ٿولهه ٣ , انچ. Pl.XL,42

وڏيءَ ڪاريگريءَ سان ٺاهيل پاساڙن جو وڏو انگ لڌو. جن مان فقط ٽن جو بيان ڪجي ٿو.

Ar.61 پاساڙو. ڊيگهه ٥ , ٣ انچ. Pl.XL, 45

Ar.71 پاساڙو. ڊيگهه ٣ , ٢ انچ. Pl.XL, 44

Ar.78 پاساڙو. نوڪدار چيڙو. ڊيگهه ٦ , ٢ انچ. Pl.XL, 43

شاه جو ڪوٽڙو

عارب جي ٺاٺي ۽ ڪجور جي وچ تي، رستي جي اوير پاسي، شاه جو ڪوٽڙو نالي هڪ دلچسپ دڙو هو. جيتوڻيڪ اهو ڏرتيءَ جي مٿاڇري کان گهٽو مٿي ڪونه هو، پر اتي پکڙيل ڪاري ۽ ڳاڙهي پٿر مان سمجهي ويا سون، ته سندس تعلق تاريخ کان اڳ واري ڪنهن دور سان آهي. اتر - اولهه واريءَ ڪنڊ

ڪان سنڌس اوچائي ٨ فوٽ ڪن ٿيندي. ٻين پاسن کان اتي ڪجهہ اتاهون ڏسڻ ۾ اچي ٿو. اتان پٿر جي ڪاريءَ روڙيءَ ۾ ٺڪريون ۽ پٿر مان ٺهيل اوزار مليا. پر کجور ۽ عارب ٿاڻي جي پيٽ ۾ هتي اوزارن جو انگ تمام گهٽ هو. هتي بہ اسان مٽيءَ ۾ پوريل پٿر جي پٽين جا نشان ڏٺا. ذڪر ڪرڻ جي لائق فقط هڪ پٽ آهي، جيڪا ماڻهن زرعي مقصد سان بند ٻڌڻ لاءِ مٽي ڪڍي ظاهر ڪري وڌي آهي. هن کوٽائيءَ دڙي کي ڏاڍو نقصان پهچايو آهي. اهڙو سخت نقصان سنڌ جي ٻين تاريخي دڙن کي بہ پهچايو ويو آهي.

لاڏ

تن ڪڏن مان اسان کي ڏاڍيون دلچسپ شيون مليون. ڳاڙهي تي ڪاري چٽسالي جي وڙ واري ٿانو ۾ ڏاڍا سهڻا ٿانو مليا. سندن طرزون Sha.16 جهڙيون آهن. وٽيءَ کان پوءِ هڪ پٽي ۾ لڙ تي ليڪن جي مڇلي جي چٽسالي آهي. ان کان پوءِ آڪڙين جو چوڏاري پٽو آهي. پوئين قسم جي چٽسالي ٻين طرزن سان گڏ پڻ ڏسڻ ۾ اچي ٿي. انهن جو مقصد اهو آهي تہ جيئن ڇڏيل وٿين کي پري سگهجي. جيئن اسان Sha.46 ۾ ڏسون ٿا. خاص ڏيان Sha. 13, 30 ڏانهن ڏيڻ گهرجي، جن ۾ ڪجيءَ جي وڻ جي چٽسالي آهي ۽ Sha.20 تي وري سرهن جي قطار آهي. موڪري منهن سان ڪليل پيالو وڏيءَ اهميت جي لائق آهي. هتان ڪجهہ ٽامي جون شيون بہ هٿ آيون. انهن ۾ ٽامي جي چوڙيءَ جو ٽڪر، ننڍڙي چيٽي ۽ ڪان جي اٽي آهي. ٻين شين ۾ سوراخدار ٿانو جا ٽڪرا، مٽيءَ جون پڪل شيون، سنک مان ٺهيل چوڙيون، ٻاراٽيون راند ڳاڏيون، ڪجهہ پٿرن جا اوزار. ان کان سواءِ پڳل ٽٽل صورت ۾ وڏا ٿانو بہ هٿ لڳا. ڪن اهم شين جو وچور هيٺ ڏجي ٿو.

Sha.34 ٿانو جو ٽڪر. ڳچيءَ جي چوڏاري آڪڙين جي قطار. Pl.XXXII, 20

Sha.21 ٿانو جو ٽڪر. Sha.34 جيان چٽسالي، پر وچ ۾ نقطي جي ٻدران اٽيون نڪتل. هيٺ اڪيلو، لڙ تي ليڪن جو مڇلو. Pl.XXXII, 28

Sha.39 ٿانو جو ٽڪر. آڪڙين جون ٻه پوروچوٽيون قطارون. هيٺ لم تي ليڪن جو مچلو. اڪيلو. Pl.XXXII,29

Sha.45 ٿانو جو ٽڪر. ڳچيءَ تي لم[1] تي ليڪن جو مچلو. اندران هار جهڙي چٽسالي.

Sha.16 پيالي جو ٽڪر. ڀن پٽن ۾ وٺي تي، لَمَ تي نڪتل ليڪن جو پاڻ ۾ ملي وڃڻ. انهن ڀنهي پٽن کي، وچ تي نڪتل آڪڙين جي قطار الڳ ڪري ٿي، اوچائي ٣,٥ انچ. Pl.XXXII, 35

Sha. 27 ٿانو جو ٽڪر. ٻن پٽن ۾ ڀيگهڙ تي لم تي ليڪون ۽ ليٽن طرز ۾ هڪ ٻئي مٿان ليڪن جو نمونو. Pl.XXXII,31

Sha.31 ٿانو جو ٽڪر. ٻري طرز جافريءَ جي منجهه سان ٻن. اڌ گول گهرين جي قطار انهن کي الڳ ڪري ٿي. Pl.XXXII, 26

Sha.8 ٿانو جو ٽڪر. ٻن ڇپرين جو ڪنهن خاص نقطي تي ملڻ واري ٿانو جو ٽڪرو آهي. هيٺان ۽ مٿان جافري طرز اٿس. پر اها چٽي ڪانه آهي. Pl.XXXII, 32

Sha.46 ٿانو جو ٽڪر. پٽي ۾ پير جو ٻن. ان جي چوڏاري آڪڙين جي قطار جو چٽ. مٿان ٻئي پٽي ۾ آڪڙين جي قطار Pl.XXXII, 24

Sha.14 ٿانو جو ٽڪر. بيچ جي ٻن اڀين قطارن جي وچ ۾ هڪ ٻئي جي مٿان رکيل جافريءَ سان ٻن. Pl.XXXII,34 Sha.20 ٿانو جو ٽڪر. سرهن جي قطار. ٻي چٽسالي ختم ٿي ويل. Pl.XXXII, 39

Sha.51 ٿانو جو ٽڪر. سرهن جي قطار. ٻي چٽسالي Sha.20 کان ٻه اڻ چٽي.

Sha. 13, 30 ڳچيءَ وٽ ڪجيءَ جو وڻ. هيٺان پاسرين جهڙي چٽسالي. Pl.XXXII, 40

Sha.19 ٿئيءَ جو ٽڪر. اندرئين پاسي کان وچ تي گول منجهلا. وچ تي

---

١. جن کي ڪي ڪاريگر ٻري ڪوئين ٿا. (مترجم).

چدو. Kr.91 جهڙو. Pl.XXXII, 37

Sha.12 ٺيلهيءَ جو ٽڪر. اصلي گولائي هڪ فوٽ. منجهلا پٽا ۽ چوڏاري ماڪوڙو نڪتل. Pl.XXXII, 36

Sha.23 لم تي ليڪن جي مڇلن جون ٻه قطارون.

Sha.38 ٿانو جو ٽڪر. جافريءَ جي منجهه سان چهرين[1] جي وچ تي گهريءَ ۾ پڙين سان بنايل گل جي چٽسالي. Pl.XXXII, 21 ڏسو غازي شاه Pl.XXVI, 17

Sha.9 ٿانو جو ٽڪر. اوچائي ٢,٥ انچ. ٻاهرئين پاسي کان ڳاڙهو ليٽ. ڳچيءَ جي اندرئين پاسي ٻه ڳاڙهو ليٽ ڏسڻ ۾ اچي ٿو. Pl.XXXVII, 19

Sha. 70, 71 وٽ تري Ring base سان ڪپو. اوچائي ٣,٥ انچ. منهن وٽ ويڪر ٢ انچ. Pl.XXXVII, 18

Sha.59 ننڍڙي وڙ جو ٿانو. اوچائي ١,٧ انچ. منهن وٽ گولائي ١,٩ انچ. Pl.XXXVII, 9

Sha.36 گول ٿانو جو ٽڪر. ڪڻو رنگ. اوچائي ٢,١ انچ. تري وٽ گولائي ٣,٧٥ انچ. Pl.XXXVII,20

Sha.41 ننڍڙي وڙ جو ٿانو. تري کان اپريل پٽو يا ڏنو.اوچائي ١,٧ انچ. منهن وٽ گولائي ١,٥٥ انچ. اصل ۾ چڪ تي ٺهيل آهي. پر ڪاريگريءَ سان ناهيل نہ آهي.Pl.XXXVII, 8

Sha.56 سوراخدار ٿانو جو ٽڪر. لڏل ٽڪر تري وارو آهي.

Sha.26 پڙگي تي ٺيلهيءَ جو ٽڪر (dish on stand fragment) اڪريل ٻيجن جي چٽسالي.Pl.XXXI,15

Sha.18 ٿانو جو ٽڪر. ايوٽو يا لهنواري تري وارو. مٿاچري تي ڳاڙهو ليٽ.

Sha.6 پڙگيءَ تي ٺيلهيءَ جو ٽڪر. اندرئين پاسي کان اڪريل چٽسالي. Pl.XXXI,8

1. Cf. Dabarkot (N. Baluchistan) example in *Mem. A.S.I.*, No.37, Pl. XV, D.N.b.12

Sha.68 مٽيءَ جي پڪل پاراٽي راند گاڏيءَ جو ٽڪرو. ڊيگھ ٦, ٢ انچ.

Sha.72 مٽيءَ جي پڪل چوڙيءَ جو ٽڪرو. گولائي ٦٥, ٢ انچ.

Sha.75 سپ جي چوڙيءَ جو ٽڪرو. ڊيگھ ٥, ٢ انچ.

Sha.33 ٽامي جي چوڙيءَ جو ٽڪرو. گولائي ١, ٢ انچ. Pl.XXXIII, 72

Sha.48 ٽامي جي ڇيٽيءَ جو ٽڪرو. ڊيگھ ٨, انچ. Pl.XLI, 17

Sha.22 ٽامي جي ڪان جي اٽي. وڌ ۾ وڌ ڊيگھ ٧, ١ انچ. Pl.XLI, 22

Sha.82 ٽامي جي چوڪنڊي اوزار جو ٽڪرو. ڊيگھ ١٥, ١ انچ. Pl.XLI, 18

Sha.80 پٿر جو اوزار. پاساڙو. مڙيل ڇيڙي سان. ڊيگھ ٦, ١ انچ. Pl.XL, 14

Sha.78 پٿر جو اوزار. پاساڙو. نوڪدار ڇيڙي سان. ڊيگھ ٩٥, انچ. Pl.XL. 40

هوٽياڻو

شاه جو ڪوٽڙو پرسان هڪ پوجهاڻي (Pujhani) نالي نئن آهي. اها نئن لڪيءَ جي ٽڪرين جي هڪ هوٽياڻو ٽڪريءَ مان وهندڙ جهرڻي مان ڦٽي نڪري ٿي. هن واهيءَ جي مٿان ٽڪريءَ جي چوٽيءَ تي پٿر جي جڳهين جا کنڊر آهن. جتي پٿرن جي اوزارن ۽ اوزارن مان ٺهندڙ پٿرن جي ججهائي ڏسڻ ۾ اچي ٿي. ٽڪريون بہ جام آهن. پر سنڌن لاڳاپو تاريخ کان اڳ واري دور سان ڇٽو نظر ڪونہ ٿو اچي. تنهن ڪري هنن کنڊرن جي عمر جو اندازو لڳائڻ ڏاڍو ڏکيو لڳي ٿو. البت اهو ضرور چئي سگهجي ٿو تہ گجي، ڀنڊٽي ۽ مليريءَ جيان هي ماڳ بہ پٿرن جي اوزارن ٺاهڻ جو چڱ هڪ صنعتي علائقو هو، جن جو ذڪر اسان اڳ ۾ ڪري آيا آهيون.

احمد شاه جي پيرِ وارا کنڊر

١٦ فيبروريءَ تي اسان عارب جي ٺاٺي کان ڏکڻ ڪن کنڊرن وٽ پهتاسون، جيڪي ايهري Ehri نئن جي ڪناري تي واقع هئا. اسان کي هنن

ڪنڊرن ۾ پٿين جا ٺلهيا ڏسڻ ۾ آيا. هتان اسان کي نه متاچري تان ۽ نه وري آزمائشي کڏن مان تاريخ کان اڳ واري دور سان لاڳاپيل ڪي شيون هٿ آيون. پر هن ماڳن کان اڌ ميل کن پري اتر - اولهه ڪنڊ تي احمد شاه جي ڊوريءَ نالي هڪ نئن جي ڪناري متان اسان کي ٿامي جي دور واري ثقافت جون ڪي نشانيون مليون. ڪنڊرن جي مٽيءَ ڪي هنڌين ماڳين کوٽيو ويو. جنهن ۾ پٿر جا پاساڙا Pl.XL, 56 - Ah.48 ۽ Pl.XL, 58 - Ah.47 ۽ انهن سان گڏ ٿانون جا ٽڪرا Pl.XXXVII, 1, 2 - Ah.42, 43 مليا. هاڻي ڪنڊرن جو گهڻو متاچرو قبرستان والاري ڇڏيو آهي ۽ اتان گهڻي مٽي ڪيڏي زرعي مقصدن لاءِ بندن ٻڌڻ ۾ ڪم آندي وئي آهي. مکيه قبر احمد شاه جي آهي، جنهن جي نالي پٺيان هيءَ ماڳ نئن واري ڊوري سڏجي ٿو. قبرستان جي اولهه پاسي کان بند ٻڌو ويو آهي. ان ۾ به هن ڪنڊرن جي مٽي استعمال ڪئي وئي آهي. اتي به ٿامي جي دور سان لاڳاپيل ٺڪر ڏسي سگهجي ٿو.

عثمان جي ٻنيءَ وٽ واندي

عارب ٿاڻي کان ڇهه ميل پري واهي ڳوٺ جي پرسان باران نئن جي ڪناري تي اسان ويچي تنبن جي واندي (Camp) هنئين. اسان جي واندي جي متان هڪ پاسي کان عثمان جي ٻنيءَ نالي ٽڪريءَ جي ڇانو هئي. پهريون ته هن ايراضيءَ ۾ پاڻيءَ ملڻ جي ڏاڍي تڪليف محسوس ڪئي سين. نئن باران جو پاڻي نه رڳو پيئڻ جوڳو ڪونه هو، پر ٿانون جي ڌوءَ ڌپوءَ جي لائق به نه هو. ڇاڪاڻ ته ان مان خارش ٿيڻ جو خطرو هو. اسان سٺي پاڻيءَ جي ڳولا ڪندي، ٽڪريءَ جي پوئين پاسي گرم پاڻيءَ جو هڪ چشمو لڌو، جيڪو نئن جي ايڪيري پاسي ڏانهن وهي رهيو هو. متان زور سان سندس تري ۾ ڪري رهيو هو. اسان جي ماڻهن لاءِ چشمي جو پاڻي ڇڪي مٿي ڪڍڻ ڏاڍو ڏکيو هو. ان ڪري ان جاءِ کي کپٽو ۽ صاف ڪرٽو پيو. پاڻي پٽڻ ۾ ڏاڍو سٺو هو. اسان جون تڪليفون صاب پيون ۽ اسان اهو پاڻي استعمال ڪرڻ شروع ڪيو.

عثمان جي ٻنيءَ وارا ڪنڊر

ٽڪريءَ جو مٿاڇرو جيڪو گهڻ وڌ ترارڙو آهي، مٿس تاريخ کان اڳ واري دور سان لاڳاپيل ڪي ثابتيون موجود آهن. ڪنڊرن جي ڪل ايراضي 1000 x 800 فوٽ آهي. نئن جي ڪناري کان سندس اوچائي ٥٠ فوٽ آهي. ٽڪريءَ جي بناوت ڏاڪن جيان آهي. انهن ڏاڪن تي پنجهوءَ ۾ پوريل پٿرن جون قطارون نظر اچن ٿيون. اندازو اهو آهي ته اهي ڪن پٿين جون پيڙهيون هونديون. هن ايراضيءَ ۾ چوڌس پٿرن جا دوڳلا ۽ ٺڪريون پکڙيون پيون آهن. ميٺهن جي پاٺيءَ انهن کي ڪسڪائي هيٺ لاهين ۾ ڪيرائي ڇڏيو آهي. ڪاٽي ڪاٽي انهن اڏاوتن ۾ استعمال ٿيندڙ پٿرن جي دوڳلن جا ڍير لڳا پيا آهن. ائين لڳي ٿو ته هيءَ ايراضي ڪنهن تازي دور ۾ ڪنهن پونچال (ڌرتيءَ ڌڻ) جو شڪار ٿي آهي.

کوٽائيءَ مان لڌل شيون

پٿين جي پرسان چار کڏون کوٽايون ويون. جيڪي اڳ ۾ ئي ڪجهه ظاهر هيون. (Pl.XLVI). ڪيترن ڪمرن جون پيڙهيون کوٽي ظاهر ڪيون ويون. منجهن فوٽ ڏيڍ موجود پنجهوءَ کي صاف ڪيو ويو ته ٦٠ ڪن شيون ملي ويون. چٽيل ٺڪرين جو تعداد ٿورو هو. انهن مان ڪجهه امڙيون به هيون جن تي چٽسالي اڃا به سلامت هئي. ٺڪرين کي تپاس ڪري ڏٺو ويو، ته اهي ڪن اين ڪلهن وارن ٿانون جون هيون. (Pl.XXXVIII,19). چٽسالي ڀن رنگن ۾ هلڪي پوري يا ڳاڙهسري ڏاءَ جي مٿان ڪيل هئي. هڪ ڪمري مان وڏي وڙ جا ٿانو مليا. انهن مان هڪ ٿانو کي، ٽڪريءَ جي مٿاڇري ۾ ڇڏيو کوٽي سندس اپي تري کي منجهس ٽڪايو ويو هو ۽ اهو ڇڏيو ڪمري جي سنوت کان هيٺ ڪٽيل هو. اهو ٿانو اسان کي پڳل ٽٽل صورت ۾ مليو ۽ پوءِ اسان ان کي جوڙي سڄو ڪيو.(Ot.48). ان ۾ سمنڊ جي ڦيڻ جا ٻه ٽڪرا ۽ ڏاند جي Cuttle bone ساڃيءَ اڳين ڄنگهه جو ڪجهه هڏو ۽ پاسيري پيل هئي. ان مان ڪارائڻ جو پن ٽڻ وارو پيالو به لڌو جنهن مان هڪ ٽن غائب هئي. پيو ٿانو تمام گهڻو پڳل ٽٽل هو، ان جي ٺهڻ جي اميد ڪانه هئي، تنهن

ڪري ان ۾ پيل شيون ڪيڍي سانڊيون ويون. هتان مختلف ماپن جا ۱۴ پاساڙا، سمنڊ جي ڦيڻ ۽ ڪجهه ٺڪر جون شيون مليون. انهن ۾ اهميت جي لائق هڪ ٽانو آهي، جنهن کي پاسن ۾ چار سوراخ آهن. اهي سوراخ ڪيس ٽنگڻ لاءِ ڪيا وياهوندا.(Ot.59). هن جهڙو ٻيو ٽانو (Ot.53) به هن ڪمري مان لڌو. هن کي چئن بجاءِ پنج سوراخ آهن. پرواري ڪمري مان ٽامي جي آر لڌي. (Ot.52). هڪ، ٻئي ڪمري مان دلچسپ شيون لڌيون. اهي پٿرن جا پاساڙا هئا، جن مان به ڪپ (Ot.62, a, e). هڪ کي ته ڏاڍو خوبصورتيءَ سان نوڪدار ٺاهيو ويو هو. (Ot.47). وڏي ٽانو جو ذڪر ڪرڻ به لازمي آهي (Ot.64). ڪيس ٻاهر ڪڍيو ويو ته Ot.48 جيان ٽڪرا ٿي ويو. ٽڪرن کي ملائي انکي سڄو سارو ٺاهيو ويو. اتان پٿر جو ڪرڙو يا رهڙو به لڌو. جيڪو شڪل ۾ تراڪڙو ۽ هڪ چيڙي ڪان ڪجهه ايريل هو. ٻين شين جو وچور هيٺ ڏجي ٿو.

Ot.21, 25 تراڪڙيءَ چٽيل ڦيلهيءَ جو ٺڪر. موڪري ليڪ جو چٽيل ڪنڊو. ڦٽي - ڏندن جهڙن ٻوٽن جي لامن جو چٽ. ڳاڙهي ليڪ مٿان ڪارو چٽ. ڳاڙهو ليڪ ٻاهرئين مٿاچري تي ڏسڻ ۾ اچي ٿو. Pl.XXIX, 1, 2

Ot.56 چٽيل ٽانو جو ٺڪر. ٽانو جو رنگ هلڪو ڳاڙهو. موڪرو رنگيل پٽو. پوري رنگ جي ڏاءَ تي ناسي رنگ ۾ به ليٽڻ طرز ۾ ليڪون.Pl.XXIX, 9

Ot.16 هلڪي پوري ڏاءَ سان چٽيل ڳاڙهو ٽانو. پوروچوٽا تي ماڪوڙا نڪتل. ناسي رنگ ۾ اڏڪول تي چدو.Pl.XXIX,10

Ot.56 چٽيل ٺڪر، رنگ ڳاڙهو، ويڪرو پٽو، پوري ڏاءَ تي ناسي رنگ جا به پٽا. Pl.XXIX,9

Ot.48 چٽيل وڏو ٽانو. ڪلها ايا. پوروچوٽا، چوڏاري به ماڪوڙا نڪتل. اوچائي ۱۹,۵ انچ. Pl.XXXV,4

Ot.27 چٽيل ٽانو جو ٺڪر. ٽانو هلڪو ڳاڙهو. هلڪي پوري ڏاءَ تي ڪارا پٽا. Pl.XXIX, 11

Ot.59 چٹن سوراخن سان ٺڪر وارو ٿانو (چڪو). مٿاڇري تي ڳاڙهو ليپ. اوچائي ٢،٢٥ انچ. مٿان گولائي ١،٥ انچ. ترو ٤،٦ انچ. Pl.XXXVII, 40

Ot.53 ٺڪر جو چڪو. ٺڪر واسطي پنج سوراخ. ٿانو جو رنگ ڦڪو. اوچائي ٤،١ انچ. مٿين گولائي ٣،٧٥ انچ. ترو ٦،٣ انچ.

Ot.61 ننڍڙي وڙ جو ٿانو. گهاڙ (هٿ سان ٺاهيل). اوچائي ٥،٢ انچ. منهن وٽ موڪر ٥،١ انچ.Pl.XXXVII,32

Ot.64 اپن ڪلهن سان وڏو ٿانو. لسا ڪنا. اوچائي١٧ انچ. Pl.XXXV,3

Ot. 49 ڪارائڻ جو ٿانو. ٻن ٽنن سان. رنگ ڪٽو. اوچائي ٥،٢ انچ. منهن وٽ موڪر ٢،٧ انچ. Pl.XXXVII, 33

Ot.57 مٽيءَ جو پڪل چگهن سان مٽيو. گول. اوچائي ٨، انچ. گولائي ١،١ انچ. Pl.XXXIII, 71

Ot.52 ٽامي جي چيٽي ٢،٢٥ انچ. مٿي موڪر ٤، انچ هيٺ موڪر ٢٨، انچ. Pl.XLI, 3

Ot.47 پٿر جو اوزار. نوڪدار پاساڙو. ڊيگهه ٦،٤ انچ. موڪر ٥٥، انچ. Pl.XL.58

Ot.46 پٿر جو چاقو. ڊيگهه ٣،٤ انچ. Pl.LX, 60

Ot.62, a پٿر جو اوزار. پاساڙو. ٻيج جي شڪل تي پاسو. ڊيگهه ٩،١ انچ. Pl.XL, 59

Ot.62, e پٿر جو اوزار. پاساڙو. ٻيج جي شڪل تي. ڊيگهه ٨.١ انچ.

Ot. 62, a, e اهي ٻئي تکي پاسي ۾ تکيءَ ڌار وارا پاساڙا آهن. جيڪي ضرور وڍڻ جي ڪم ايندا هوندا.

Ot.38 پٿر جو اوزار. پاساڙو. شڪل چوڪنڊي. ڊيگهه ٢،١٥ انچ.

Ot. 58 ڪرڙو يا رهڙو. ڊيگهه ١٠ انچ. موڪر ٥،٤ انچ. هڪ پاسو پڪل. Pl.XLX, 40

ڀچاٽي

عثمان جي ٻنيءَ ڪان سر اولهه، باران نئن ڪان پار ٨ فوٽ اوچائيءَ سان هڪ دڙو آهي، جنهن جي مٿان پٿر جي روڙي ۽ ٽامي جي دور واريون ٺڪريون پکڙيون پيون آهن.جيڪو ڪراچي ويندڙ رستي تي ۽ ڀچاٽي واري تباه حال لانڊي (Rest house) جي اتر - اوير طرف تي آهي. بروهي ۽ سنڌي مزدور جيڪي علي مراد ڪان ٿاٽي بولا خان تائين سو ميل ڪان وڌيڪ ڏکئي سفر ۾ اسان سان هر مشڪل ۾ گڏ هئا، سي رمضان جا روزا رکي رهيا هئا. تن جي مرضي هئي تہ فيبروريءَ جي ٢٠ تاريخ ايندڙ عيد ملهائين. ان ڪان سواءِ اها ڳالهہ بہ هئي تہ پوسٽ آفيس تمام پري هئي. نيڪال لاءِ سرڪاري خط بہ گهٽا گڏ تي ويا هئا ۽ پيا بہ ضروري ڪم ڪرڻا هئا. تنهن ڪري اسان پنهنجي وانڊ ٿاٽي بولا خان ۾ هڻي. عيد گذرڻ ڪان جلدئي پوءِ اسان ڀيهر سفر جاري رکيو.

ڏسوئيءَ پرسان پڙا

ڏسوئي نئن جي ڪناري تي موجود دڙن جو معائنو ڪيوسين. اهي ماڳ ٿاٽي بولاخان ڪان اتر-اوير پنجن ميلن جي پنڌ تي هئا ۽ داروت لڪ اتان ٻن ميلن جي مفاصلي تي آهي. مٿاڇري تان جيڪي شيون لڌيون سي ڪنهن خاص اهميت واريون ڪونہ هيون. شايد اهو هن سبب ڪري ٿيو هجي، جو باران جي اٿل سبب هيءَ سڄي ايراضي پاڻيءَ هيٺان اچي ويندي آهي. پٿرن جي روڙي ۽ تاريخ ڪان اڳ واري دور سان لاڳاپيل ٿانون جون ڪجهہ ٺڪريون 400 x 450 فوٽن جي ايراضيءَ تي پکڙيل مليون. هتان جا ماڻهو هن ماڳ کي **پيڙي ڪونڙو** جي نالي سان سڏيندا آهن. هن دڙي متعلق ماڻهن جي واتان ڏند ڪٿا هن طرح ٻڌي وئي، تہ ڪنهن زماني ۾ پيڙيون هتي ماڳن تي پيون ايندڙيون ويندڙيون هيون. پيڙي ڪونڙو تڪرائتي مٿاڇري تي قائم هو. پنجهو هڪ فوٽ کن مس صاف ڪيو سين تہ وچي تهہ تائين پهتا سون. آزمائشي کاهين مان اسان کي ڳاڙهي تي ڪاري چٽساليءَ واريون سنڌ سيپتا وارن ٿانون جون ٺڪريون

مليون. (Di.8, Di.13, Pl.XXXII, 27, 30). سوراخدار ٽانو جا ٽڪر، منجهان گولن جي چٽسالي ۽ سان ڦيلهي (Di., 25). ٽامي جي چوڙي (Di.51) ، گولائي ۱,۷۵ انچ. (Pl.XXXIII, 69) . مٽيءَ جون پڪل ۽ سپ جون چوڙيون، پٿرن جي اوزارن مان ٺهيل پاساڙا، مٽيءَ جي پڪل راند گاڏين جا ٽڪرا (Di.31) عقيق جو مٽيو (Di.53) ڊيگهه ٦, انچ(Pl.XXXIII, 62).عقيق پٿر جو تور جو وٽ ڊيگهه ۷, انچ(Di.52, Pl.XXXIII, 61) ۽ اٽڪل ٻه سو کن گول ۽ ٻه نوڪا مٽيءَ جا پڪل ڳوڙها. گولائي ١,٦ انچ، مدار ۱,۱ انچ. انهن مان ڪجهه نموني طور کٽي آيا سين.آخر ۾ بيان ڪيل شين جو مقصد اسان کي سمجهه ۾ ڪونه آيو. پر اهميت جهڙي ڳالهه اها آهي، ته اهڙن ڳوڙهن جهڙيون مٽيءَ جون پڪل شيون، ٿاڻي بولا خان جي اوسي پاسي بين ماڳن تان به لڌيون.

مول ماڙي

ٿاڻي بولاخان کان ڪراچيءَ ڏانهن ويندڙ رستو مول ماڙيءَ مان وڃي ٿو، بيو رستو داروت لڪ کان باران نئن کان اڪري ڪوٽڙي ريلوي اسٽيشن ڏانهن وڃي ٿو. اهي ٻئي رستا موٽر ڪار جي سواريءَ لائق هئا. هن ضلعي جو هيءُ حصو موٽر ڪار ذريعي ٽپاسڻ جو فيصلو ڪيو سين. اها ضرورت اسان حيدرآباد کان ئي محسوس پئي ڪئي. مول ماڙيءَ کي مسٽر ڪارٽر اهميت ڏني هئي ۽ ان ڪري اسان به ڪشش محسوس ڪئي. ۱۸۵۱ع جي شروعات ۾ ڪن ليڪڪن هن طرف ڌيان ڇڪايو ته هن ماڙيءَ جي [1] ٽروڪ ڳوٺ جي پرسان پٿرن جون کي اڏاوتون موجود آهن. ان حقيقت کي نظر ۾ رکي مسٽر ڪارٽر هن ۽ بين ڪيترن ئي ماڳن جو معائنو ڪيو ۽ هن صاحب انهن ماڳن کي تاريخ کان اڳ جا ماڳ سڏيو آهي.[2] تنهن ڪري اهو ضروري ٿي پيو هو ته جيترو به ممڪن ٿي سگهي ايترن گهڻن ماڳن کي ٽپاسجي. اهو پور پچائي ۲۴ فيبروريءَ جو ڪراچيءَ جي سفر لاءِ نڪتاسين.

1. *Jour. Bom. R.A.S.*, Vol.V (January 1854), p.355.
2. Cousens, *Antiquities of Sind*, p.46.

ڪپاٽ جا ڪنڊر

ٺاٺي بولا خان کان ڏکڻ وارو علائقو، اترئين پاڳي جيان ٽڪرائتو ۽ ويران آهي. هن پاسي واريون ٽڪريون اوچائيءَ ۾ تمام ننڍيون آهن، پر اڳين جيان خشڪ ۽ ويران آهن. پاڻيءَ جو ڏاڍو ڏڪار هو. جيئن اڳتي هلندا ويا سون، تيئن پاڻي وڌيڪ اڻ لڀ ٿيندو ويو. علائقو ويران ۽ بيابان هو. اسان ڏماچ ڳوٺ کان لنگهي وڃي ڪپاٽ جي اوڀر - ڏکڻ ۾ لڏو لاٿو، ان لاءِ ته جيئن اسان پٿر جي ٻن اڏاوتن جي تپاس ڪري سگهون. رستي جي پر واري اڏاوت وچين دور جي هندن جو مندر هئي. اڏاوت کي چئن خاص نقطن تي چار دروازا هئا ۽ وچ تي چئن ٿلهن جا نشان به ڏسڻ ۾ ٿي آيا. پٿر جي پٽين جا ننڍ پنجن فوٽن تائين بيٺل هئا. پٿر جون ١٠ فوٽ ڊگهيون موکر ۾ مختلف ماپن واريون داٻڙيون، پٿر جي اڏاوت ۾ ايا به موجود هيون. اهي مندر جي ڇتڻ واسطي ڪم آيون هونديون. هيءَ اڏاوت مسٽر مئسن جي "گوهر بستيءَ" سان مشابهت رکي ٿي، جيڪا هن عارب جي ٺاٺي کان ڪراچيءَ[1] ويندي ڏٺي هئي. هن اڏاوت کان هڪ سو ڏهه فوٽ اولهه ۾ 45 x 168 فوٽ جي هڪ ٻي به چئن ڪمرن سان پٿرائين اڏاوت آهي. ڪمرن ۾ وڃڻ لاءِ اوڀر طرف کان دروازا آهن. پٽيون ۵ فوٽ موکريون ۽ ٦ فوٽ اوچيون آهن. هن اڏاوت جهڙيون اڏاوتون اسان اڳي به پنڌ ٿي، پوکران (پوکڻ) ۽ ٻين جاين تي ڏسي چڪا آهيون. پر هيءَ اڏاوت مندر[2] سان گڏ آهي.

ٽروڪ پرسان تاريخي ماڳ

ڪپاٽ کان ڏکڻ - اوڀر طرف اٽڪل ٢ ١/٢ ميلن جي پنڌ تي ساڳي قسم جي ڪنڊرن جو مچلو آهي. انهن مان مکيه اڏاوت جي ماپ 46 x 294 فوٽ آهي. ڪل ست ڪمرا اٿس. وچون ڪمرو، اوڀر ۽ اولهه طرف تي گهٽو

1. *Journey*, Vol.II, p.156 and sketch on p.157.
2. The remains at Kapat seem to be identical with those noticed by Captain Preedy in 1853. *Jour. Bom. R.A.S.*, Vol. V, p.359 and Pl. V, fig.4.

ٻاهر تي نڪتل آهي. تنهن ڪري اڏاوت ٽياس Cross وانگي لڳي ٿي. وچون ڪمرو ٻين ڪمرن جيان اوپر تي کليل ٿو. مگر ڪيس تي دروازا آهن. سمجهه ۾ ائين اچي ٿو ته هيءَ ڪمرو سڄيءَ اڏاوت ۾ وڏي اهميت رکندو هوندو. ٿي سگهي ٿو ته اها ڪنهن مهنت جي مڙهي هجي. هتان اهڙي ڪابه شيءِ ڪانه لڌي، جيڪا اڏاوت جي حيثيت تي روشني وجهي سگهي. فريئر[1] گهٽو وقت اڳي هن قسم جو اشارو ڏنو هو ته ڪراچي، ڪوٽڙي ۽ سيوهڻ واري رستي تي اهڙي قسم جون اڏاوتون جام ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. اهو ڪو ناممڪن ناهي ته اهڙين گهٽين جاين جي ٺاهڻ جو مقصد پانڌين ۽ پهيڙين کي آساس ڏيڻ هجي. اها ڳالهه به ڌيان ۾ ضرور رکبي، ته هن قسم جون اڏاوتون هرو پرو پٿر جي پاساڙن ۽ ٻين شين جيان، تاريخ کان اڳ واري دور سان تعلق رکنديون هجن.

آملاٽو

اسان هن ويران ۽ بيابان علائقي مان اڪري وڃي مليـر نئن جي اوڏو پياسون. اها نئن هڪدم اسان جي نظر اچي وئي ۽ ويرانيءَ جهڙو ڏيک ختم ٿي ويو. مول ۽ مليـر نين جي سنگم وٽ، ڪراچيءَ کان ٢٧ ميل پري آملاٽو نئن آهي. هتان کان هڪ رستو تاريخ کان اڳ واري ڪنڊرن وچان گذري ٿو. ان جو مٿاچرو رستي کان ٥ فوٽ مٿي آهي ۽ ڪنڊرن جي ايراضيءَ ۾ روڙي جام پکڙي پئي آهي. هاڻي گهر ته نظر ڪونه ٿا اچن، پر ضرور پٿر جي پيڙهه وارين پٽين مٿان ٺاهيا ويا هوندا. پٽين جي اهڙين پيڙهين جا نشان چوڌس ڏسي سگهجن ٿا. ڪنڊرن جي پنجهوءَ ۾ ٿانون جون ٺڪريون، مٽيءَ جون پڪل شيون، پاراٽيون راند ـ ڳاڏيون يا پيون اهڙيون شيون جيڪي ٽامي جي دور واريون آهن، سي هتان لڌيون. اسان هتي ڪاهيون ڪوٽائي وڌيڪ ڪوجنا ان ڪري نه ڪرائي سگهيا سون، جو سڀ ڪمي ضروري سامان سميت ٽائي بولاخان ڇڏي آيا هئا سون.

منگهو پير ۽ بند مراد

٢٦ جنوريءَ تي اسان ڪراچيءَ مان منگهو پير پهتاسون ۽ هن علائقي

.1 The remains at Kapat seem to be identical with those noticed by Captain Predy in 1853. *Jour. Bom. R.A.S.*, Vol. V, p.358.

۾ ۱۱ ميلن اندر جاچ پڙتال ڪندا ڦرندا رهيا سون. هن سفر جو مقصد ڪراچي ۽ منگهوپير جي وچ تي هڪ ڪنڊر جو پتو لڳائڻو هو. جنهن متعلق مسٽر ڪارليس T.G.Carless ۱۸۸۸ع ۾ ڪراچيءَ جو بيان لکندي پنهنجي پاران هڪ حوالو قلمبند ڪيو هو. ڪارليس لکي ٿو: " هڪ ڪلاڪ جي سواريءَ کان پوءِ اسان هڪ ٽڪريءَ جي ڪڇ ۾ اچي نڪتا سون. سندس اوچائي ۸۰۰ فوٽ ٿيندي. اسان اتان هڪ جابلو نئن جو گٽ ڏٺي اڪريا سين. ان جي شڪل صورت مان سمجهيو سون ته وسڪاري جي رت ۾ هيءَ پاڻيءَ جي وڏي وهڪري واري نئن هوندي. اسان ڪيترين وادين مان لنگهياسين، جن جي چوڌاري ننڍيون ٽڪريون هيون. هڪ سوڙهيءَ ماٿريءَ مان لنگهي، اسان هڪ دڙي تي پهتا سون، جنهن ۾ پٿر جون اڏاوتون ڏسڻ ۾ آيون. مون کي ٻڌايو ويو ته هن دڙي ۾ ملڪ جي قديم راجا جي دولت دفن آهي. هاٿي هتي دولت تي پهري ڏيڻ واسطي ديو ۽ جن رهندا آهن ۽ ڪنهن کي به اها دولت کڻڻ ڪونه ڏيندا آهن. هي ڪنڊر ڏسي ڪلاڪ سوا ڪان پوءِ اسان هليا ويا سين. آخرڪار هڪ اهڙي علائقي ۾ پهتاسين جتي جهرڻا جام هئا."[1] هن حوالي جي ڪڍ لڳي اسان هن جي گهٽي جاچ پڙتال ڪئي، پر مٿئين حوالي سان هڪ جهڙائي رکڻ وارو ڪنڊر اسان ڳولي ڪونه سگهيا سين. ٻئي ڏينهن صبح جو اسان بند مراد خان کان هب نديءَ ڏانهن روانا ٿيا سون، جيڪا سنڌ ۽ لس ٻيلي واري ڄام جي رياست جي دنگ تي آهي. بند مراد خان کان ڪراچيءَ ڏانهن موٽندي اسان کي هڪ ٻروچ ڏنار مليو، جنهن اسان کي منگهي پير جي ڏکڻ ۾ هڪ ڪنڊر متعلق ٻڌايو، جنهن جي مٿاڇري تي گهڻو ٺڪرائو ڏسڻ ۾ ايندو آهي.

اورنگي

ڏنارَ اسان کي جنهن جاءِ جو ٻڌايو هو، ڪراچيءَ کان ستين ميل وٽ ۽ منگهي پير واري رستي کان سر اولهه آهي. هيءُ علائقو نقشي ۾ اورنگيءَ جي نالي

1. *Selections from the Records of the Bombay Government, No.XVII, New Series,* Part I, p.204.

سان سڏيو ويو ٿو. ڪجهن جي جهڳٽن جي پاسي مان هڪ جهرٽوشوشات ڪري پٿر جي تلاءَ ۾ وهي رهيو هو ۽ اهو وري هڪ واهيءَ رستي اڳتي ڀنين ڏانهن وڃي رهيو هو. زمين وارياسي هئي منجهس گاه جام ڦٽل هو. ڪاٺي ڪاٽي پٿر جا پاساڙا نظر اچي رهيا هئا. (PlXL.53, 54) اڏاوتن ۾ استعمال ٿيندڙ پٿر به پکڙيو پيو هو، جيڪو اسان عام طور تي اولهه سنڌ جي ٽڪرائتن علائقن جي ڪنڊرن ۾ ڏٺو هو. ٺڪرائو به جام هو. پر تاريخ کان اڳ واري دور سان لاڳاپيل ڪونه ٿي ڏٺو. انهن مان ڪن ٺڪرين جو تعلق جديد دور سان هو. اتان اسان کي چينيءَ جي ٿانون ۽ شيشي جا ٽڪرا به مليا. تنهن ڪري اسان سمجهيو ته هيءَ ڪنڊر تازي دور سان تعلق رکي ٿو. پٿرن جي اوزارن جي موجودگيءَ مان اسان اهو اندازو لڳايو ته تاريخ کان اڳ واري وستيءَ مٿان تازي دور واري آبادي وسائي وئي هئي. امڪان اهو آهي ته جنهن دڙي متعلق ٽي. جي. ڪارليس اشارو ڏنو هو، شايد هيءُ اهوئي دڙو هجي. کوٽائي ڪرڻ کان سواءِ اورنگيءَ جي هن دڙي متعلق ڪجهه به پڪ سان چئي ڪونه ٿو سگهجي، ته هن دڙي جو سنڌ جي ٻين ثقافتي ماڳن سان ڪهڙو تعلق هو. هن ماڳن واري جوءِ، سا واهيءَ کان ٨ فوٽ ڪن مٿي آهي. مٿاڇري وارو تازي دور سان لاڳاپيل تهه پري ڪرڻ کان پوءِ تاريخ کان اڳ واري دور بابت ڄاڻ حاصل ڪري سگهجي ٿي. هي ڪنڊر سمنڊ کان تمام ٿورن ميلن جي مفاصلي تي موجود آهن. تنهن ڪري هن کي سنڌ جي ڏکڻ ۾ تمام آخري ڪنڊر چئي سگهجي ٿو، جنهنکي تاريخ کان اڳ واري دور جي انتها چئجي ته صحيح ٿيندو. ڏسڻ ۾ جيتوڻيڪ غير اهم نظر اچي ٿو پر اورنگي، ان سنگهر جو هڪ ڪڙو هوندو، جنهن هندستان کي ايران سان ملايو ٿي. ان سنگهر جو ٻيو ڪڙو پرسان لس ٻيلي واري ايراضي سمجهڻ کپي. هن دڙي جي ايجا تائين کوجنا ڪانه ڪئي وئي آهي. پر اسان کي پڪ آهي ته هي ماڳ هن ملڪ جي قديم ۽ مشهور تجارتي مارگ جو هڪ شهر هوندو.

واپسيءَ جو سفر

۲۸ فيبروريءَ تي اسان موٽي اچي ٿاٽي بولا خان واريءَ واندي ۾ پهتاسون. جتي اسان هفتو کن لڏل شين جي وچور بڻائڻ ۽ کين ترتيبوار گڏ ڪري موهن جي دڙي ڏانهن موڪلڻ لاءِ هڙن ٻڌڻ ۾ گذاريو. ۷ مارچ تي اسان جي سات ڪوٽڙيءَ ڏانهن سفر لاءِ ساڏاريو. اهو ڪجهه پنڌ ٽڪرين جي وچان ڪجهه نئن باران جي پيٽ مان، داروت جي لڪ مان (Pl.XX.*f*) لنگهي ڪوٽڙيءَ واري ميداني علائقي ۾ پهچي ٿو. پورا ۱۱ ميل پنڌ ڪري اچي جهانگريءَ جي ڊاڪ بنگلي ۾ لٿاسين ته جيئن ڊيلاٽي جي ڪوٽ جي تپاس ڪري سگهون. اهي ماڳ جهانگريءَ کان اتر -اوڀر جي ڪنڊ تي چار ميل کن پري باران نئن جي ڪناري سان هئا.

ڊيلاٽيءَ جو ڪوٽ

ڊيلاٽيءَ جي ڪوٽ وارا ڪنڊر، لڪيءَ جي ٽڪريءَ جي چڪ تي، باران نئن جي تري کان ۷۰ فوٽ اوچائيءَ تي موجود آهن. ۵ فوٽ موڪر وارين پٽين جا نُنڍ ڪاٿي ڪاٿي اڃا سلامت آهن. اها تباهي باران نئن جي ڪري ٿي هوندي. برسات جي رت ۾ هيءَ نئن پاڻيءَ جي وڏي وهڪري سان هر سامهون ايندڙ شيءِ کي تباه ڪندي وڃي سنڌوءَ ۾ پوندي آهي.سڄي مٿاڇري جي هيٺ اونهائي ۳ فوٽن کان مٿي ڪانه هئي. سڄي ايراضي اڏاوتن جي ڪم آيل پٿر ۽ ٺڪرين سان چڪمڪي لڳي پئي هئي. اهي ٺڪر لسي کني وارا rimless ٿانو هئا. اتان پٿر جا اوزار پاساڙا (Pl.XL, 45, 52) لڌا. ٺڪر جو ٿانو ڪنهن چٽساليءَ کان سواءِ يعني لسو هو. پر مٿن اهڃاڻ ضرور موجود هئا، ته ڪڏهن اهي چٽيل ضرور هئا.

ڪوٽڙيءَ ڏانهن

ٻيءَ شام جو اسان ڪوٽڙيءَ ڏانهن سفر جو سانباهو ڪيو. جهانگريءَ کان ڪوٽڙي ۲۱ ميلن جي پنڌ تي آهي. رستي ۾ هڪ ڏهي کان سواءِ ڪاٿي به

پاڻي نظر ڪونہ آيو. ان ڍيءَ ۾ تازي پيل مينهن جو پاڻي بيٺل هو. ڪوٽڙيءَ ڏانهن ويندڙ رستو جابلو هو. سڄو علائقو خشڪ ۽ ويران لڳو پيو هو. رستي ۾ ڪوبہ ڳوٺ نظر ڪونہ آيو. ڪجهہ ڌنار سو ڏٺاسين جيڪي ٻڪرين جا ڌڻ چاري رهيا هئا. ڪي راهہ ويندي ماٺهو ٽڪريا جيڪي ڪوٽڙيءَ کان موٽي پنهنجي ڳوٺن ڏانهن وڃي رهيا هئا. يا وري پاڻ وهيٺا اونا وڻ ڏٺاسون. اسان جي لاءِ اها وڏيءَ خوشيءَ جي ڳالهہ هئي جو ڪوهستان جي برپٽ بيابان علائقو پوئتي ڇڏي، جرڪندڙ شهر ڪوٽڙيءَ وٽ اچي نڪتا سون ۽ پري کان افق جي سامهون ڪوٽڙيءَ جي پل جي دڦ صورت نظر آئي ۽ ان وقت ڏاڍي عجيب غريب ڏسڻ ۾ اچي رهي هئي. هتي اسان کوٽائي ۽ کوجنا وارو ڪم پورو ڪيو. ڪجهہ ڏينهن موهن ۾ ترسي پوءِ سملا روانا ٿي ويا سون.

باب ٹائون

عام مشاهدا/ رايا

پوئين صفحن ۾ گڏ ٿيل حقيقتن مان اسان اهو اندازو لڳائي سگهون ٿا ته ٽامي واري دور (چار يا ٽي هزار سال قبل مسيح)[1] سنڌو ماٿري يا ان جي اولاهين پاسي رهندڙ ماڻهن جي رهڻي ڪهڻي ڪيئن هئي.اها راءِ هڪ اندازي موجب قائم ڪري سگهجي ٿي. ڇاڪاڻ ته سنڌ جو اڌ، لس ٻيلي جي رياست، سڄو پنجاب ۽ سڄو سارو راجپوتانا تپاس ۽ کوجنا کان رهيل آهن. بلوچستان ۾ به ٿورين جاين تي ڪنهن طريقي سان کوٽائي ٿي آهي ۽ اتان جي مختلف ٿهن جي جاچ پڙتال ڪئي وئي آهي. هن ڪتاب جي مصنف سنڌ جي ٽامي جي ثقافت ۽ ڏکڻ بلوچستان[2] واري سر ارل اسٽين جي تپاسيل ساڳي دور جي ثقافتن کي پاڻ ۾ لاڳاپيل ڏيکاريو آهي. هن عظيم ثقافت جي اتر ۽ اوڀر وارين حدن متعلق اسان کي ڪابه خبر ڪانه آهي. اها هڪ چٽي حقيقت آهي ته ڏکڻ -اولهه واري پاسي سنڌ جون حدون عربي سمنڊ تائين هيون. اولهه پاسي اورنگي ۽ آملاٽو، اوڀر پاسي گجي پرسان ٽارو واري ٽڪري ۽ ليمون جوڻيجو، هن ٽڪنڊي جي چڙ ته مٿين ڪنڊ آهي. اهي ماڻهو جن جي ثقافت تپاس ڪري رهيا آهيون، سي هن علائقي، سنڌو ماٿري، سنڌوءَ جي ڪاٻي ڪپ تي موجود اتر کان ڏکڻ پکڙيل جابلو علائقي ۾ رهندا هئا. مذڪوره ايراضيءَ ۾ تپاسيل ماڳ ٻن قسمن ۾ ورهائي سگهجن ٿا. هڪڙا ماڳ اهي آهن، جتي ماڻهو رهندا هئا. ٻيا اهي ماڳ آهن، جتي پٿرن مان اوزار ٺاهيندڙ ڪاريگرن پنهنجي صنعتي علائقي کي قائم ڪري ڏنڌو شروع ڪيو هو. پوئين قسم جا ماڳ گجي پرسان ٽارو ٽڪري،

---

1. Regarding dates *see* Marshall, *Mohenjo-daro*, Vol. I, pp.103-04, and Mackay, *ibid.*, p.334.
2. For his report *see A.S.I.*, No.43.

ڀنڊٽي، مليري ۽ روهڙيءَ واريون ٽڪريون آهن. آمري، لوهم، چانهوءَ ۽ موهن جي قديم شهر کي جيڪڏهن غور سان جاچي ڏسبو ته اهي سنڌوءَ جي ڪناري سان وسيل هئا. اهو به امڪان آهي ته موجوده زماني جي برخلاف، قديم دور ۾ درياهه وڏو چڪر ڪاٽي چانهوءَ جي ڀرسان وهندو هجي. پر درياهه جو عام رخ اهوئي ساڳيو رهيو.سنڌي ماڻهو سنڌوءَ جي پاڻيءَ جي پهچ وارن علائقن ۾ آباد هئا. ان ڪري نيل جي ماٿريءَ مصر جيان يا دجله ۽ فرات جي ماٿرين سميري ۽ بابل جي ماڻهن جيان سنڌ واسي زراعتي ذهن رکندڙ هئا. پر سنڌي انهن بدقسمت ماڻهن جي ظلم جو شڪار رهيا، جن وٽ قدرتي نعمتون ڪونه هيون. جابلو ماڻهن به مٿن حملا ڪيا. سنڌوءَ به سندن آبادين کي ٻوڙي ناس ڪري ڇڏيندو هو. جابلو علائقن ۾ ڪيتي تمام گهٽ ٿيندي هئي.زمين جي ننڍڙين پٽين ۽ اڪيلن ٽڪرن کي آباد ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو هو. اها به وسهڻ جوڳي ڳالهه ڪانه آهي، ته جابلو سخت زمين ضرورت مطابق ڪين روزگار مهيا ڪندي هئي. هو پاڻيءَ لاءِ جا به ذريعا، هڪ جهرڻن جو ٻيو مينهن جو پاڻي پيئڻ ۽ آباديءَ لاءِ استعمال ڪندا هئا. جهرڻن جو پاڻي موجوده زماني جيان واهين ذريعي آباد زمين تائين آڻيندا هئا. تنهن ڪري اهو سياويڪ ڀانئجي ٿو ته سندن وسنديون جهرڻي ۽ نئن جي سوليءَ پهچ ۽ دائمي موجودگي جي ڀرپاسي قائم هونديون هيون. انهيءَ ڪري اسان سمجهون ٿا ته ماڻهو، پوکڻ، غازي شاهه، دمب بني، ڀنڊٽي ۽ چاڙو ۾ سنڌوءَ کان پري ڇو وسنيون جوڙي ويٺا هئا. انهن مان گهڻين جاين تي سندن گهر ٽڪرين جي چوٽين تي اڏيل هوندا هئا ۽ اهي سنڌوءَ جي ڀرسان آباد ماڻهن کان وڌيڪ محفوظ هئا. ٻي اهم ڳالهه اها به هئي ته سنڌوءَ جي اٿل جي آپدا کان پري هئا.

پر جابلو علائقن ۾ رهندڙ ماڻهو درياهه جي کليل ميداني علائقن وارن ماڻهن کان وڌيڪ غريب هئا. موهن جهڙو مشهور شهر، تاڪرو علائقي ۾آباد ٿي نه سگهي ها، ڇاڪاڻ ته اتي هر شيءِ جي تنگي هوندي آهي. اهڙا شهر ته اتي آباد ٿيندا آهن، جتي زمين گهڻي ۽ ٻلي هجي ۽ سنڌوءَ جهڙي درياهه تي آباد

ٿيندڙ هجي. جابلو علائقن ۾ حالتون اڳي به اهڙيون هيون، جهڙيون اڄ ڪلهه واري دور ۾ اسان ڏسون ٿا. هن علائقي ۾ اوهيڙن جي اوڪ ۽ وڏقڙئي جو وسڪارو جام ٿيندو هو ۽ زمينون به وڌيڪ آباد ٿينديون هيون. اسان کي اهڙي ثابتي شهرن جي کهنڊن ۾ گڏ ٿيل پاڻيءَ جي نيڪال لاءِ بندوبست مان ملي ٿي. موهن ۾ مينهن جي پاڻيءَ جي نيڪال لاءِ نول PIPES (نارا) ۽ ڪسيون ٺاهيل آهن. مهرن ۾ چيتي ۽ گينڊي جون تصويرون ملن ٿيون، جيڪي برسات وارن ملڪن جا جانور [1] آهن. موهن جي ٿانون تي اوپڙ جي طرز جي چٽسالي موجود آهي يا هن ماٽريءَ جي ٻين جاين تان پڻ ملي آهي. قديم آثارن جي مليل مواد مان اهو نتيجو سولائيءَ سان ڪڍي سگهجي ٿو ته سنڌ، بلوچستان، سيستان، ڪيسپين سمنڊ کان هن پار وارن ملڪن، وچ ايشيا جيان لڳاتار خشڪساليءَ جو به شڪار رهي آهي، پر تمام ٿوري وقت لاءِ.

جيتري قدر اولهه سنڌ جي تبديلين جو تعلق آهي، ته انهيءَ لاءِ به ڪي حقيقتون آهن، جن ڏانهن آءٌ اوهان جو ڌيان ڇڪائيندس. جيڪڏهن اوهان سنڌ جي نقشي (Pl. 1) تي هلڪي نظر وجهندا، ته اوهان کي نظر ايندو ته اولهه سنڌ واري علائقي ۾ تاريخ کان اڳ وارا ماڳ هڪ ٻئي جي بلڪل ويجها آهن ۽ انهن کيرٿر جبل سان پورَ وِچوٽ تي پنهنجي سلسلي جو ڄڻ هڪ زنجير بنائي ڇڏيو آهي. ڪنهن به پراڻي ماڳ کي تامي جي دور کان پوءِ وري ٻيهر وسائڻ جا اهڃاڻ ڪونه مليا آهن. اڄ انهن مان گهڻن ماڳن جي ڀرسان ڪابه مستقل وستي يا ڪو پڪو ڳوٺ ڪونه رهيو آهي. ويجهي ڇڪ اندر تمام گهڻين وستين کي آباد ڏسندي اهو اندازو ڪري سگهجي ٿو ته هيءَ علائقو، موجوده زماني کان پراڻي دور ۾ آدم شماريءَ جي لحاظ کان وڌيڪ آباد هو. کيرٿر جبل ۽ هب نديءَ جي اولهه پاسي، بلوچستان جي مڪران ۽ جهلاوان ضلعن ۾ سر ارل اسٽين به کوٽايون ۽ کوجنائون ڪري تاريخ کان اڳ وارن ماڳن جو سلسلو ڳولي لڌو آهي. ڪيترن ماڳن تان ڪيس خشڪ سالي [2] يا ڏکر جون ثابتيون به مليون آهن.

1. *Mohenjo-daro*, Vol. I, pp.2, 5-6.
2. *Mem. A.S.I.*, No.43, pp. 34, 132, 186.

سيني حقيقتن کي ملائي ويچاربو تہ اسان کي اهو ڏسڻ ۾ ايندو تہ اولهہ سنڌ جي ماڳن تان جيڪا لڏ پلاڻ شروع ٿي، تنهن جو سبب مينهن جو نہ پوڻ ۽ پاڻيءَ جي اٺاٽ هئي. ڏرت ۽ ڏڪار جي ڪري ماڻهو هوريان هوريان پنهنجا اباڻا ڪک تر ۽ تڏا ڇڏيندا، ڌڻ ڌڪيندا سنڌوءَ جي پسايل پٽن تي اچي اجها اڏيندا رهيا. جاتي ويءَ ۽ ولهار هئا، ۽ جاتي گسن تي گلزاري لڳي پئي هئي. اتي پهچي هُوپنهنجا ويڙها وسائي ويهي رهيا.

سنڌين جي رهائشي طرز، موهن مان کوٽي لڌل جاين جي اڏاوتن کي ڏسي، قائم ڪرڻ ڪپي. هتي اسان کي سڀ جڳهيون پڪيون ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. ڪن هنڌن تي تہ هڪ ماڙ کان وڌيڪ ۽ ماڙ ۽ تہ ماڙ بہ ئهيل لڳن ٿيون. ان جي برخلاف ٽڪرين تي پڪي سر نظر ڪانہ ٿي اچي. اتي جاين جون ۽ تي فوٽ پيڙهيون پٿرن سان جوڙيل آهن. پٿرن جي گهڙائي گهٽ ٿيل آهي ۽ اوساري مٽيءَ جي گاري سان ٿيل ڏسجي ٿي. هيٺ آئرن ۾ گهٽو ڪري روڙي ڪتب آندي وئي آهي. مٿين اڏاوت ڪچي هوندي. ڇت ڍڪڻ لاءِ ڪاٺ ڪک ۽ ڪانا ڪتب آندا ويا هوندا. جيڪڏهن اهي جڳهين جي مٿينءَ اڏاوت ۾ پٿر استعمال ڪن ها، تہ اسان صفائي ڪرڻ وقت پراڻين ڀتين جي ئنڊن پرسان پکڙيل پٿرن جا ڍير ڏسون ها. پر اهڙي قسم جا پٿر وغيره اسان کي ڪنهن قديم ماڳ تي نظر ڪونہ چڙهيا. جيستائين ڇت جو تعلق آهي تہ اسان کي ان بابت بہ ڪا معلومات ڪانہ آهي. موهن ۾، هڪ گهر جي صفائي ڪرڻ وقت اسان کي اڏپڪل مٽي ڏسڻ ۾ آئي، جنهن تي ڪانن جا نشان هئا. هن مان ظاهر ٿئي ٿو تہ گهرن ڇتڻ ۾ ڪانا ۽ ٿئا رکي مٿان گپ جو گارو ڏيندا هئا. گهرن ۾ ويرين ڏيڻ واسطي بہ اهڙو ساڳيو مواد ۽ طريقو استعمال ڪندا هئا. جيڪو سنڌ ۽ عراق ۾ اڄ سوڌو استعمال هيٺ آهي. سنڌ ۾ ٽڪرين تي اڏيل گهرن جي ڇتين کي ساڳي شين مان بنايو ويندو هو. بلوچستان جي پراڻن ماڳن مان بہ اهو ساڳيو ڇتڻ جو طريقو لڌو ويو آهي، جيڪو ٽامي جي دور ۾ رائج هو.

اولهہ سنڌ جي ٻن ماڳن، علي مراد ۽ ڪوهہ تراس مان اها ثابتي ملي

آهي، تہ هتان جي ماڻهن کي کوٽن (قلعن) اڏڻ جي ڄاڻ بہ هئي. هن ڳالهہ ۾ ڪنهن بہ شڪ شبهي جي گنجائش ڪانہ آهي، تہ اهي ئي قلعبند ماڳ هئا. علي مراد جي ڏڙن واري قلعي جي پٽ ۾ رڳو پيڙهين ۾ پٿر ڪتب آندو ويو هو. پر ڪوه تراس جي قلعي جي پٽ سڄي ساري پٿر مان جوڙيل هوندي. موهن يا هڙاپا مان پٿر جون اهڙيون پٽيون ڪونہ لڌيون آهن. سنڌ جي ميداني علائقن ۾ پٿر سولائيءَ سان ملي ڪونہ سگهندو آهي. تنهن ڪري گهرن جي اڏاوتن ۾ ان جو استعمال ڪونہ ٿو ڏسجي. البت پاڻيءَ جي نيڪال وارين گندين ڪسين کي مٿان ڍڪڻ لاءِ پٿر ضرور استعمال ڪيل ٿو ڏسجي.

منڇر ڍنڍ ۾ اندر يا اوسي پاسي گهرن جي اڏاوتن جا مختلف نمونا نظر اچن ٿا. ڪناري تي نهارڻ کان پوءِ معلوم ٿيو تہ ڍنڍ جي ماڻهن جي رهائش ٻئي قسم جي هئي. ڍنڍ وارن ماڳن تان اسان کي اڏاوتن ۾ نہ تہ پٿر مليو آهي، ۽ نہ وري پڪي سر استعمال ٿيل ڏسڻ ۾ آئي. پر اتي رڳو ٺڪر جا ٿانو يا پٿر جا اوزار درياهي لٽ ۾ پوريل نظر آيا، جيڪا اها هڪ اهم ڳالهہ آهي. هن حقيقت مان اسان کي اهو معلوم ٿئي ٿو، تہ منڇر ڍنڍ جا رهاڪو يورپ جي ڍنڍن جي رهاڪن جيان سوڙهہ ۾ گذاريندا هئا، يا اهي ڍنڍ جي بلڪل وچ ۾ رهندا هئا، يا ڍنڍ جي ڪڇ ۽ ڪناري سان سنڌن جهوپا جوڙيل هوندا هئا. منڇر جي قديم مهاڻن جون مياڻيون اهڙيون هيون، جهڙيون منڇر جي هاڻوڪن مهاڻن جون آهن. معلوم ائين ٿئي ٿو تہ اهي وسطيون تاريخ کان اڳ واري دور کان وٺي اڄ تائين زنده رهنديون پيون اچن. اسان فقط سنڌ جي ڍنڍن وارن ماڳن مان لڌل ماڻهن جي رهڻي ڪهڻيءَ مان ٿامي جي دور سان لاڳاپيل سڄي هندستاني مهاڻن جي زندگيءَ جو اندازو لڳائي سگهون ٿا. اسان کي مڇيءَ جي شڪار سان لاڳاپيل ڪوبہ اوزار هٿ نہ لڳو آهي. پر امڪان اهو آهي تہ ترهيني ۽ شاهہ حسڻ مان لڌل پٿرن جا ننڍڙا پاسارا مڇي مارڻ جي ڪنڍيءَ نيزي طور استعمال ٿيندا هوندا.

ٺڪرين جي چوٽين تي رهندڙ جابلو ماڻهو يا منڇر جي وچ يا اوسن پاسن ۾ پکن ۽ پيهن ۾ جاليندڙ پاڻيءَ جا پونئرا يا سنڌوءَ جي ڪنڌين ڪنارن

سان گهاريندڙ ڏنار ۽ ميهار يا پسايل پڊن پٽن تي کيٽ کيڙيندڙ هاري ناريءَ جي رهڻي ڪهڻي ۽ سوچ الڳ هوندي ۽ ڪنير جي چڪ جا تيار ٿيل ٿانو هڪ جهڙا ڪتب آڻيندا هئا. چڪ جي ٿانون سان گڏ اسان کي هٿ سان ناهيل گهاڙ جا ٿانو به ملن ٿا. پر اهي ڪن خاص حالتن هيٺ جوڙيا ويا هوندا. جيئن لاشن سان گڏ پورڻ وارا ٿانو، جن کي اسان دمب بنيءَ واري دڙي ۾ ڏسون ٿا جيڪي ڪنهن خاص دور سان لاڳاپيل ڪونه هوندا آهن. اهي ٿانو جيڪي دڙن يا قبرن مان مليا آهن، سي گهاڙ ۽ ڪاريگريءَ جي لحاظ سان ڪنهن خاص انساني گروهه سان تعلق ڪونه ٿا رکن. شايد اٿين چوڻ ۾ به صحيح نه هجون ته ٿانون جو جدا جدا گهاڙ هڪ ئي وقت موجود هو. اسان جون هي ثابتيون ۽ شاهديون خود ٿانون مان ئي ورتل آهن. ان لحاظ سان جيڪي به ٿانو هن وقت تائين لڌا ويا آهن، تن کي ترتيب وار ورهائڻ تمام ضروري آهي.

پهريون سنهي وڙ وارو پوري يا هلڪي ڳاڙهي رنگ جو ٿانو آهي، مٿانئس اليڪي چٽسالي ٿيل آهي. سنڌ ۾ ڦڪي ورن ۽ ٽن رنگن جي چٽسالي وارو ٿانو سنڌوءَ جي ڪناري واقع آمريءَ[1] جي دڙي مان پهريون پيرو اسان کي مليو آهي. ان کان پوءِ لوهري، منڇر جي ڪيترن ماڳن ۽ اولهه سنڌ جي جابلو علائقي جي ڪيترن دڙن جهڙوڪ: پانڊي واهي، دمب بني، ہنڊٽي ۽ چاڙن مان به مليا. مٿن چٽسالي ڪاري يا ناسي رنگ ۾ ۽ ڳاڙهي يا هلڪي پوري ڏاءَ يا رڱو ليٽي تي ٿيل آهي. عام طور ڳاڙهسرو پورو پٽو ڏسڻ ۾ اچي ٿو ۽ ڪڏهن وري ان سان گڏ ڪارو يا ناسي پٽو به موجود آهي، جيڪو چٽ گهڻن رنگن وارو تاثر ڏئي ٿو. موجوده يادداشتن Memoirs ۾ هن ورن واري ٿانو کي گهڻ رنگائون ٿانو ڪونه سڏيو ويو آهي. نال جي وڏيڪ سٽريل ۽ گهڻ رنگائن ٿانون جي پيٽ ۾ هن کي ٻن رنگن وارو ٿانو سڏيو ويو آهي. ترواري رنگ کي

1. A am grateful to Sir John Marshall (*Mohenjo-daro*, Vol.I, p.92 n.3 and p.100) and Prof. V. Gordon Childe (*Nature*, Nov. 18, 1933, p.790) for having drawn the attention of scholars to my discoveries at Amri.

ويچار هيٺ ڪونہ آندو ويو آهي. ڳاڙهسرو پورو پٽو ان جو بنيادي رنگ آهي. مينگنيزميزس جي لوهہ وارين ڪاٺين مان ملندڙ گيڙو مٽيءَ (ڳيرڙي*) کي ٿانو جي ڳاڙهسري پوري رنگ لاءِ ڪتب آندو ويندو هوندو. جڏهن ڪاڻ ۾ منيگنيز (ڳيرڙي) وڌيڪ هوندي هئي تہ ٿانون تي ناسي رنگ اچي ويندو هو. اڪيلي مينگنيز (ڳيرڙي) جي استعمال ڪري ڪارو رنگ ظاهر ٿي پوندو هو. ٿانو جو پورو رنگ آويءَ [١] ۾ اڻ پوري باه هجڻ ڪري ٿيو آهي. ٿانون تي موجود ڪچي رنگ جي چٽسالي ڏيان ڏيڻ جوڳي آهي، جيڪا ٿانون پچائڻ ڪان پوءِ ڪين ڏني ٿي وئي. هن قسم جا ٿانو گهٽو لسن ڪنن [٢] وارا آهن. انهن مان گهڻائي چهنبدار ۽ سادن ڪپن جي آهي. انهن جا خاص ٻہ وڙ آهن. هڪڙن جا پاسا بلڪل سڌا ۽ چپ ٿورا ٻاهر تي نڪتل آهن، ٻين جا ڪلها سڌا، ترا اياٽا ۽ ڪنا لسا آهن. تاريخ کان اڳ واري دور سان واسطو رکندڙ ماڳن تان جيڪي چٽيل ٿانو لڌا آهن، تن مان گهڻائي هن قسم جي ٿانو جي آهي.

تنهن کان پوءِ اسان تلهي وڙ جا رءِ پڪل ٿانو لڌا. ڳاڙهي لسي ڏاءَ تي ڪاري چٽسالي ٿيل هئي، جيڪي هندستان جي ڳاڙهي ۽ سونا گيڙو رنگ جي وچ تي هئا. متن ڳاڙهو رنگ، جيئن اسان متي چند چاڻ ڪري آيا آهيون تہ لوهہ واريءَ ڳاڙهيءَ مٽيءَ ۾ آڪسائيڊ جي وڌيڪ هجڻ ڪري ئي پوندو آهي. چٽساليءَ جو ورن گڏيل يعني اليڪي ۽ گل ٻوٽي وارو مليل آهي. پر هن وڙ جي ٿانو تي اليڪي چٽسالي تمام گهٽ نظر اچي ٿي. ٿانون جا وڙ ۽ ورن تمام گهٽا آهن. پر گهڻائي بنا چٽساليءَ جي سادن ٿانون جي آهي. عام وڙ [٣]، لوٽيري

* ڪن جبلن مان ناسي رنگ جا روڙا ملندا آهن. انهن کي پاڻيءَ ۾ پسائي، ڪچن ٿانون کي ان جو رنگ ڏيندا آهن. (مترجم)

1. I am indebted to Dr. M.A.Hamid of the Archaeological Department for useful information regarding this matter. For the use of manganese as a material for colouring pottery, *see* L.L.Fermor, *The Manganese-ore Deposits of India--Mem. G.S.I.*, Vol. XXXVII, p.602, and *Mohenjo-daro*, Vol. II, p.686.

2. Above, p.28, and n.4.

3. *Mohejo-daro*, Vol. I, pp.293 ff.

تري وارا ٿانو يا پيٽ جي ٿوري حصي وارا ٿانو. اهي ٿانو جن جي ڪلهن تي هيٺان ليڪو نڪتل هوندو آهي. پڙڳيءَ تري سان ميوات جي ٿيلهي، تراڪڙي تري سان ڪُپا، ويڪرن منهن سان مٽ، جن مان ڪن جا ترا تراڪڙا ته ڪن جا ٺيپ ترا آهن، سوڙهي منهن ۽ ويڪرن ڪلهن وارا ٿانو. وٽ لڳل تري سان ڪونجا، لوٽيرن ترن وارا مٽ، تراڪڙن ترن وارا پيالا، وٽا، ڍڪها مٽ جن جا منهن آهستي آهستي موڪرا ٿيندا ٿا وڃن. ڪڙن وارا پيالا، ڪڙو ٽنگڻ لاءِ ٿانو جي سوراخ ۾ ڦاسايل، ايا گول سوراخدار ٿانو وغيره. اهي گهر ۾ شين سانڍڻ واسطي ٿانو هئا. انهن ۾ وڏن منهن سان ويڙوڙا ٿانو يا سوڙهن منهن سان ڍڪها هئا. ترا لوٽيرا ۽ پاٺمرادو بيهي ڪونه سگهندا هئا. ڳاڙهي تي ڪاري چٽساليءَ وارن ٿانون يا سادن ٿانون جو مکيه مرڪز موهن آهي. ڌيان ۾ رکڻ جهڙي ڳالهه اها آهي ته هتي لسن ڪنن rimmless ۽ لهنواري ڳچيءَ وارا ٿانو جام آهن. آمريءَ وارا ڇهنب سان پيالا هتي تمام گهٽ لڌا. اين ڪلهن وارا ٿانو ته هتان موريو لڌائي ڪونه. هر نقطئه نگاه کان پوري ورن وارا آمريءَ جا ٿانو موهن جي ڳاڙهي تي ڪاري چٽساليءَ وارن ۽ سنڌ ن ساڻين ٿانون کان بلڪل نيارا ۽ وکرا آهن.

ڪن جاين، جهڙوڪ، چانهوءَ جي هيٺئين تهه مان، غازي شاه، ڪرچات ۽ شاه جو ڪوٽڙو منجهان ڳاڙهي تي ڪاري چٽساليءَ وارا ٿانو ججهي انگ ۾ مليا آهن. وري اهڙا به ڪي ماڳ آهن، جتان چٽيل ٿانو بلڪل گهٽ مليا، پر اهي سادا آهن. بغير چٽساليءَ جي ٿانون جو وڏو انگ مليو آهي. موهن مان جيتري وڏي انگ ۾ ٿانو مليا، ان لحاظ سان چٽيل ٿانون جو انگ تمام گهٽ لڌو، ۽ گهٽائي اڻ چٽيل [1] ٿانون جي هئي. علي مراد ۽ لاکي وٽ اسان کي ساڳي ڳالهه سامهون آئي، هونءَ به موهن سان وستار واري هر ڳالهه ۾ سهمت رکن ٿا.

1. This fact has been duly noted by H. Frankfort in his *Studies of the Early Pottery of the Near East*, Part II, p. 187. *See* also Marshall, *Mohenjo-daro*, Vol. I, p.37.

وري چانهون، جتي اسان کي، هيٺان ڏيل ۾ تهه مليا آهن. پر مٿين تهه تان چٽيل ٺڪر تمام گهٽ مليو آهي. ٺڪر جي وڏي دولت اسان کي رڳو هيٺين تهن تان ملي. بلوچستان جي سڪتا جين دور نالي هڪ ماڳ مان موهن جي ٺانون جهڙا ٺانو مليا. هتي سر ارل اسٽين سادن ٺانون جي پيٽ ۾ چٽيل ٺانون جي اثاث محسوس ڪئي.[1] انهن حالتن ۾ اهو چڱيءَ پر سمجهي سگهون ٿا، ته پهرئين دور ۾ چٽيل ٺانو کي سنڌ ۽ بلوچستان ۾ وڏو اگهاءُ هو ۽ هوريان هوريان ان جو چلامان گهٽجي ويو. غازي جي ماڳ جي هيٺين تهه مان ڳاڙهي تي ڪاري (ڏاند جي مورتيءَ وارو نمونو) واري ٺانو سان گڏ ڦڪي وڙ جو ٻن رنگن وارو ٺانو لڌو، پر پانڌي واهيءَ ۾ سيني ڪان مٿان لڌو ويو ۽ ٿورو ٺڪر هيٺين تهه مان به لڌو، جتان ڦڪي وڙ جو ٺانو [2] جام لڌو. هن مان اهو معلوم ٿئي ٿو ته ڳاڙهي تي ڪاري چٽساليءَ وارو ٺانو گهٽي وقت کان وٺي ڪتب پئي آيو ۽ اهي ماڳ سنڌو سڀيتا سان لاڳاپيل ٺانون جا ٻه مرحلا ڏيکارين ٿا. پهريون مرحلو ڦڪي ٺانو واري دور سان همعصر هو ۽ ٻيو مرحلو ان کان بعد شروع ٿيو. گهڻن ماڳن تان چٽيل ٺانو جي ملڻ پرکڻ کان پوءِ، موهن جي ٺانو کي اصولي طور پوئين دور جو هجڻ کپي، جڏهن ته اتان جا ماڻهو دنوي معاملن ۾ گهڻو سجاڻ ٿي چڪا هئا. اهي رءِ پڪل ڳاڙهي ٺانو کي اڻ پوري ڦڪي ۽ ٺاڪئين کان وڌيڪ پسند ڪندا هئا ۽ هوريان هوريان گهرو استعمال جي ٺانو کي بنا ڪنهن چٽساليءَ جي سادي وڙ ۾ وڌيڪ پسند ڪرڻ لڳا.

سنڌ ۾ ٻن قسم جي ٺانون جو سلسلو اهم آهي. ڇاڪاڻ ته ان سان نال جي ٺانو جي اڻ سڌيءَ طرح چڻ ڪا تاريخ لاڳاپيل آهي، جيڪو موهن جي ثقافت کان جدا هڪ ٻيءَ ثقافت جو ٺانو هو. نال، نندر يا بلوچستان جي ٻين

1. *Mem. A.S.I.*, No.43, pp.64, 69. The kinship between the two sites would be evident (*ibid.*, Pls. VI-VII), *e.g.*, from the peculiar bird-shaped whistle, the receptacle having a handle pierced with a whole, barrel-shaped terracotta beads and the characteristic miniature pottery vessels, all these being common to Suktagen-dor and Mohenjo-daro.
2. Above, p.93.

ننڍن مرڪزن جا ٿانو. جيڪي اليڪي چٽسالي طرز سان چٽيل آهن. سي هڪ ڊار، پنهنجي مڃلي سان تعلق رکن ٿا ۽ تورو گهٽو سيستان يا ان ڪان پري جي ڦڪي ٿانو سان هڪ جهڙائي رکن ٿا. بيا ڳاڙهي تي ڪاري چٽسالي وارا ٿانو جن تي اليڪي، جانورن جون تصويرون ۽ اوپـڙ جي گـڏيل چٽسـالي آهي. سي اتر بلوچستان جي دابر ڪوٽ واري علائقي ۾ پئي ڦرندا گهرندا رهيا آهن. سي به پنهنجي مڃلي جا الڳ قسم جا ٿانو آهن. هن قسم جي ٿانون جو سنڌ سپيتا[1] جي ٿانون سان سڌو تعلق چئي سگهجي ٿو. اهڙيءَ ريت سنڌ جي ڦڪي وڙ جي ٿانون ، جن جو ڪولي ۽ ميهي[2] جي ٿانون سان خانداني لاڳاپو آهي. يا بلوچستان جي نال ۽ نندرا سان ڪجهہ واسطو آهي. سي سنڌ سپيتا اندر ڇڻ اوپري زمين ۾ پئي ڦريا آهن. سندن اهو لاڳاپو نال ٿانو جي تاريخ جي ڪڙين کي ملائڻ ۾ ڏاڍو مددگار ثابت ٿيندو. اهڙو ڪو خاص سبب به ڪونہ آهي، جو اسين هڪ طرف آمري، ڪولي، ميهي ۽ ٻئي طرف نال ۽ نندرا جي ٿانو جي وچ ۾ وڏي وٿي سمجهون. اسان پهرئين مڃلي وران ٿانون کي نڪر وارو شروعاتي مرحلو سمجهون ٿا. جن اڳتي هلي سڌري ترقي ڪري نال ۽ نندرا جي ٿانون جي شڪل اختيار ڪئي. نندرا ۽ نال جي گهڻ رنگي ٿانو جي پس منظر ۾ آمري - ميهي - ڪولي - مڃلي جو به رنگو ٿانو نظر اچي ٿو. وڌيڪ اهو به ڏيکاري سگهجي ٿو تہ ڪولي ۽ ميهيءَ جي لڏل ٿانون تي ڏاند ۽ مڇيءَ جي تصوير ۽ پپر جي پن[3] جي طرز آهي، جنهن کي نال جي ٿانون تي وڌيڪ چٽر ڪيو ويو آهي. اهو به امڪان آهي تہ نال ۽ نندرا جي ٿانون تي اوميگا Ω جي نشاني اصل ۾ ڪولي ۽ ميهي جو چٽ آهي، جنهن کي تورو اندر تي ڪري سڌاري نال ۽ نندرا جي ٿانون تي ڏنو ويو آهي. بلوچستان جي ڪن ماڳن جي تهن تان لڌل

1. *Mohenjo-daro*, Vol.I, p.97.
2. I am not sure if all the paited specimens collected by Stein at Kulli and Mehi are referable to one and the same stratum. Some of these at any rate cannot be correlated with Amri, and have greater likeness to the Indus fabric.
3. It is, of course, not certain that the motif described as such in the present Memoir really represents the *Pipal* leaf.

شين کي ڏسي ائين چئي سگهجي ٿو ته ڪولي ۽ ميهي، دور جي لحاظ کان[1] نال جي پيٽ ۾ وڌيڪ پراڻا آهن. سنڌ ۾ جيڪي شاهديون مان ڪئيون ڪيون آهن، تن جي نقطئه نگاه کان آمريءَ جا ٿانو موهن جي ٿانون کان وڌيڪ پراڻا آهن. هڪ طرف اسان آمري، ميهيءَ ۽ ڪوليءَ کي موهن کان آڳاٽي خاني ۾ رکون، ٻئي طرف نال کي موهن کان قديم به سمجهون، پر پوءِ به مليل شاهديون ايتريون ڪافي ڪونه آهن، جو موهن ۽ نال جي تاريخي لاڳاپي جو فيصلو ڪري سگهجي.

سنڌ جي ٿانوَ تي ڏاريو اثر، جنهن جو اسان مٿي ذڪر ڪري آيا آهيون، سو اسان جي واسطي هڪ اهم سوال پيدا ڪري ٿو ته ٿامي واري دور ۾ مغرب ۽ هندستان جا پاڻ ۾ تعلقات قائم هئا. ڪولي ۽ ميهيءَ مان لڌل ڪجهه ٿانو جن تي سادي قسم جي اليڪي چٽسالي آهي، سي سيستان ايران ۽ عراق جي ٿانون جي چٽساليءَ سان ميل کائين ٿا. اهڙي قسم جا ڪولي ميهي ۽ اتر بلوچستان جي زهوب ماٿريءَ جا ٿانو آمريءَ جي ٿانون سان هڪجهڙائي رکن ٿا. پر ڪولي - ميهي ٿانو تي هڪ ٻي طرز اليڪي چٽساليءَ سان گڏ جانورن ۽ ٻوٽن جي چٽسالي[2] آهي. هيءَ چٽ آمريءَ جي ٿانون تي موجود ڪونهي، پر موهن جي چٽيل ٿانو ۾ هيءَ چٽسالي موجود آهي. تنهن ڪري اهو چئي سگهجي ٿو ته ميهيءَ جو ٿانو به سري اثر سان تعلق رکي ٿو ۽ ڪيس اولهه ۽ ڏکڻ بلوچستان جي گڏيل ثقافت ڏانهن منسوب ڪري سگهجي ٿو. غازي شاه جي ٿهه مان لڌل ٿانون مان اهو محسوس ٿئي ٿو ته سنڌو سڀيتا جي قديم مرحلي ۾ اهڙي قسم جا رابطا سنڌ جي اولاهين دنگ وارن علائقن سان به قائم هئا. سنڌ سڀيتا جو اهو مرحلو ڪولي - ميهي ثقافت سان همعصر هو. اهڙي ثابتي اسان کي ڏڱي ۽ وڻ واري طرز جي چٽساليءَ مان ملي، جيڪا ڳاڙهي ٿانو تي ڪاري چٽساليءَ ۾ موجود ٿن ماڳن تان ملي آهي. اهڙي قسم جي ڏاند واري چٽسالي اسان پانڌي

1. *Mem. A.S.I.*, No.43, pp.95, 102-03 and 144.
2. *Mem. A.S.I.*, No.43, p.122.

واهيءَ ۾ ڳاڙهي - تي - ڪاري چٽسالي واري ٿانو تي هيٺئين تهه مان لڌي. واهي پانڌي جو ثقافتي مرڪز غازي شاه کان پري ڪونه آهي.

مسٽر اسٽين ژهوب ماٿريءَ جي پيريانو- گهنڊاٽي ۽ مغل گهنڊاٽي جي ماڳن تي تپاس ڪئي آهي. ٿانون جي چٽساليءَ جي ساڳيءَ طرز جي نقطئه نگاه کان، ڪين سيستان سان ملائي سگهجي ٿو. ٿانون جي هڪجهڙي وڙ ڪري ڪين پاڻ ۾ ڳنڍي سگهجي ٿو.[١] ژهوب ماٿريءَ جي ٿانون جي آمريءَ جي ٿانون سان تمام گهڻي هڪجهڙائي آهي. جيستائين شڪل ۽ صورت جو تعلق آهي، ته اسان انهن جي ڀيٽ ۾ اينائو Anau مان لڌل لسن ڪنن ۽ ڏگهن پاسن وارن ٿانون کي پيش ڪري سگهون ٿا، جن تي اليڪي چٽسالي ٿيل آهي ۽ چيو وڃي ٿو ته اهي ثقافت جي ٻئي تهه سان واسطو رکن ٿا.[٢] چٽساليءَ ۾ تصويري ڪهاڻين جي واسطي، ڪيسپين سمنڊ پار وارن ملڪن ڏانهن هن وقت وڃڻ اجائي ڳالهه ٿيندي. ان هوندي به چٽساليءَ اندر سونهن جي نقطئه نگاه کان هيءَ هڪ وڏي ڳالهه آهي، جو اسان آمري ۽ ٻين ننڍن مرڪزن مان لڌل ٿانو عراق جي العبيد ۽ سامره، اولهه ايران جي سوس ٽيپي موسيان ۽ سيستان[٣] جي شهر سوختہ مان لڌل ٿانون جي مقابلي ۾ آڻي سگهون ٿا. سنڌ (آمري - غازي شاه ۽ چانڊو) مان لڌل، اليڪي چٽساليءَ وارا ڦڪي وڙ جا ٿانو ڏاريٽي ٿانون سان لاڳاپيل آهن، جن جي ويجهڙائي موهن ۽ هڙاپا کان وڌيڪ عراق سان واسطو رکي ٿي.

---

1. Some vases of a long shape from Sistan, which belong to the McMahon collection of the Quetta Museum, may be compared with the North Baluchistan examples.
2. Pumpelly, *Explorations in Russian Turkistan*, Vol. I, p.135, figs. 120 and 121; and p.136, figs. 122, 126, 127 and 131.
3. Above, pp.27-28, 85, 94-95. Prof. Gordon Childe compares them, in style and technique, with the Jemdet Nasr pottery which is not yet published. *Loc. cit.*, p.790. The affinity of ' the Amri Ware' to some of the potteries discovered in Baluchistan and Sistan was first suggested in my Departmental notes the substance of which has appeared in *India in 1930-31* (pp.484-85), published by the Government of India in 1931 and 1932 respectively.

ڇا اهڙي قسم جون هڪ جهڙايون، سنڌ ۽ اولاهن ملڪن جي وچ ۾ ثقافتي ۽ نسلي تعلق کي ثابت ڪري سگهنديون؟ هن حقيقت ۾ ڪنهن به قسم جي شڪ ۽ شبهي جي گنجائش ڪانه آهي، ته آمريءَ مان لڌل خاص چٽساليءَ وارن ٿانون جو هنر تاريخ کان اڳ واري يا سنڌ سڀيتا کان قديم دور ۾، هڪ ملڪ کان سفر ڪري ٻئي ملڪ پهتو آهي. تجارتي لاڳاپا، جنهن جي ثابتيءَ ۾ اسان کي سنڌ جون مهرون ايران ۽ عراق ۾ مليون آهن، سي اڪيلي طور هن معاملي کي سمجهائڻ ۾ ناڪافي آهي ۽ نه وري سمير سورمي ديوي ايباني Ea-bani جي تصوير سان هڪ جهڙائي رکندڙ ديوتا جي تصوير کي، موهن مان لڌل مهر جي تصوير کي، صحيح معنيٰ ۾ سمجهي سگهبو. ماڻهن لڏ پلاڻ ضرور پنهنجي ثقافت ۽ قومي روايت سان گڏ کڻي هوندي. وٽن ٿانون ٺاهڻ ۽ چٽساليءَ جو پنهنجو هنر هوندو ۽ ان وقت تائين استعمال ڪندا آيا هوندا. ان چٽساليءَ جي ڪجهه باقيات[1] سنڌ مان به لڌي آهي. اها لڏ پلاڻ اوير کان اولهه ڏي هئي يا اولهه کان اوير، تنهن جو فيصلو ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. جيستائين موهن ۽ هڙاپا ۾ رهندڙ سنڌين جو تعلق آهي، ته انهن لاءِ اهو نٿو چئي سگهجي ته اهي ڪي ٻاهران لڏي آيا. پر سنڌن کي اهڙيون شيون آهن، جيڪي ٽامي جي دور سان همعصر ايران، عراق ۽ ڪيسپين سمنڊ[2] جي هن پار وارن ملڪن جي ٿانون سان ڪاريگريءَ جي ڏس ۾ ڪجهه هڪجهڙائي رکن ٿيون. سنڌين جي گهريلو استعمال جون شيون فن، هنر ۽ اوزارن پنهنجي خاص انفراديت رکن ٿيون، جيڪي ڪنهن نتيجي ڪڍڻ ۾ ڏاڍيون مددگار ثابت ٿين ٿيون، ته سنڌي ماڻهو جنهن جي اصليت ڪجهه به آهي، سي سون سالن کان وٺي سنڌ ۾ رهيا ۽ سنڌن ثقافت عروج ۽ انتها کي پهتي. هن معاملي ۾ اسان کي اهو وسارڻ نه گهرجي ته سنڌ جي قديم ٿانون جي موهن ۽ هڙاپا جي ٿانون کان وڌيڪ ڏاڍي ٿانو سان

1. Cf. *Mohenjo-daro*, Vol. I, pp.103-05, and Mackay, *Antiquity*, 1931, pp. 459-73; *ibid.*, 1932, p.356.
2. Cf. above, pp. 37-38.

ويجهڙائي آهي ۽ انهن پنهي ماڳن ۾ هاٿي ۽ ڪنيت واري ڏاند (Bosindicus) جي مورتين جي مهرن تي موجودگي اهو پڌائي ٿي تہ هتي سنڌي ثقافت ڪي وڪرڻ جي وڏي سگهہ هئي. اهو تصور تہ موهن واري دور کان اڳ سنڌ جي اولهہ وارن جابلو علائقن مان ماڻهو لڏي اچي هتي آباد ٿيا هئا. اهڙي هتي اسان کي ٿانون تي سره واري تصوير جي چٽساليءَ مان ملي ٿي. هڙاپا ۽ موهن جي مهرن تي سره جي تصوير چٽي نظر اچي ٿي. سنڌوءَ جي اوڀارين ڪپ تي چانهونءَ مان بہ اهڙي مهر ملي آهي، جنهن تي سرهہ جي تصوير اڪريل آهي. پر هيءُ جانور سنڌ جي ميداني علائقن سان تعلق ڪونہ ٿو رکي. سرهہ جي نر ماد جنسن کي الڳ ڪرڻ بہ اهم آهي، ڇاڪاڻ تہ نر سرهہ گڏ کي تلوار شڪل جهڙا سڱ هوندا آهن، جيڪي پوئتي وري ابندا آهن. اهو جانور ڌڻن جي صورت ۾ اولهہ سنڌ ۽ بلوچستان جي جابلو علائقن ۾ رهندو آهي، پر سنڌو درياه [1] جي اوڀارين پاسي نظر ڪونہ ايندو. انهن جانورن جون ڌڻن جي صورت ۾، ايران جي سوس ۽ موسيان جي ٿانون تي ۽ بلوچستان جي جهلاوان ۽ مڪران ضلعن (ڪولي - ميهي) جي ٿانون تي بہ تصويرون ڏسڻ ۾ اچن ٿيون ۽ انهن سان گڏ اولهہ سنڌ جي جابلو علائقن جي ماڳن تان اهڙا ٿانو لڌا آهن، جن تي ساڳي قسم جون چٽساليون [2] ٿيل آهن. اهڙي قسم جي چٽسالي جو هڪ سلسلو آهي، جيڪو ايران کان اولهہ سنڌ تائين قائم آهي. اسان کي هن مان اهو سمجهڻ گهرجي تہ انهن ماڻهن جي لڏ پلاڻ ضرور ٿي آهي، جيڪي سرهہ جانور کان چڱيءَ پر واقف هئا.

اتفاقي ڳالهہ اها بہ آهي تہ تاريخ واري دور کان اڳي سنڌ ۽ ٻاهرين دنيا جي وچ ۾ رابطي جي رستي اسان جو ڌيان ڇڪايو آهي. ڏکڻ سنڌ ۽ ايران کي ڳنڍڻ وارو رستو بلوچستان جي مڪران ۽ لس ٻيلي مان [3] گذري هب ندي پار

1. Blanford, *Fauna of British India, Mammalia*, p.503.
2. Above, pp.130, 137.
3. Above, pp. 45-46.

ڪري ڪراچيءَ رستي سنڌ ايندو هو. هن رستي کي مان ڪراچيءَ کان ٺٽي ۾ ان کان به اڳتي ڏيکاريو آهي ۽ هي اهو رستو آهي، جنهن سان ٨ صدي عيسويءَ ۾ محمد بن قاسم عرب حملہ آور سنڌ تي حملو ڪيو هو. سڪندر اعظم به واپسيءَ ۾ اهو ئي رستو اختيار ڪيو هو ۽ لس ٻيلي واري رياست جي حدن مان ڪري اڳتي روانو ٿيو. اها ٻي ڳالهہ آهي تہ سندس اختيار ڪيل رستي تي حتمي اتفاق راءِ موجود ڪانہ آهي. جيستائين بلوچستان جو تعلق آهي تہ هن ۾ سنڌ جي وچ واري رابطي جا به رستا آهن. بلوچستان جا بروهي ۽ ٻروچ هر سال لڏ پلاڻ ڪري سنڌ جي لاڙ واري حصي ۾ اچي گذر سفر لاءِ پورهيو ڪندا آهن. ٻروچن جا ڪي سانگي قبيلا لاڙڪاڻي ضلعي جي جوهيءَ واري علائقي ۽ منڇر جي اوسي پاسي مولا لڪ جي ذريعي سنڌ ۾ ٽپي ايندا آهن. ميسن (Masson) بہ قلات کان ڪراچيءَ ويندي هيءُ رستو اختيار ڪيو هو. ٻيو به هڪ رستو آهي جيڪو عام طور تي قافلن وارا اختيار ڪندا آهن. اهو رستو ڪنڙاڇ Kathrach جي پرسان ڳاڙهي Garre لڪ مان گذري لڪ ڦوسي ۽ لڪ روهيل مان لنگهندو پانڌي واهيءَ ۽ ٽنڊي رحيم خان کان سنڌ ۾ پهچي ٿو.[1] پانڌي واهيءَ کان اهو رستو ناڙي نئن جو پيٽ ڏئي لنگهندو آهي، جنهن مان اٺ سولائيءَ سان سفر ڪري مٿي بيان ڪيل لڪ لتاڙي وچي منزل ماڻيندا آهن. ان رستي سان جهلاوان جي پيش ائن ذريعي ٽنڊي رحيم خان ۽ سنڌ جي ٻين منڌين تائين پهچي ٿي. تاريخ کان اڳ واري دور سان لاڳاپيل ٽنڊي رحيم خان پانڌي واهي يا ڪي اهڙا ٻيا ماڳ، جيڪي هن دور سان واسطو رکن ٿا، سي سڀ هن منڇر واري رستي سان آباد هئا، جيڪو نئن باران ۽ مول ماٽري مان ٿيندو ڪراچيءَ پهچندو هو. هن مان اهو بہ ثابت ٿئي ٿو تہ جيڪي رابطي جا رستا هئا، سي انهن سيني ماڳن وٽان لنگهندا هئا. ماڻهو جيڪي سنڌ اندر ايندا يا سنڌ کان انهيءَ پاسي ويندا هئا

1. *Baluchistan District Gazetteer Series*, Vol. VI, pp. 321, 323, 334; *ibid.*, Vol. VIII, pp.226-227.

تہ انهن کي هنن ٻنهي رستن مان هڪ جي چونڊ ڪرڻي پوندي هئي. جابلو روڪ جي وچان اهي لنگهہ جڻ تہ مستقل گذرگاهہ هئا ۽ هر دور ۾ سياسي ۽ انتظامي تبديلين جا ڪارڻ رهيا آهن.

ان ڪان پوءِ سنڌ سڀيتا سان لاڳاپيل پٺي مرحلي جا بگڙيل يا گهٽ درجي وارا ٿانو لوهر ۽ جهڪر مٿين تهہ مان ملن ٿا يا منڇر جي ڍنڍ جي اندر يا اوسي پاسي بہ اهڙي وڙ جا ٿانو مليا آهن. لوهر ۽ جهڪر ۾ اڳوڻي قسم جو ڳاڙهي تي ڪاري چٽسالي وارو ٿانو مليو آهي، پر ان جي نموني ۽ چٽساليءَ جي طرز ۾ نواڻ گهٽي نظر اچي ٿي. انهن مان ذڪر لائق خاص نمونو پن رنگن وارو ٿانو آهي. هن قسم جو ٿانو اڳوڻي ڪان گهاڙ ۾ نيارو آهي. جيڪو چٽساليءَ جي الڳ طرز رکي ٿو. ان جو رنگ پڪل لڪر جهڙو ڳاڙهو يا هلڪو ڦڪو - پورو آهي ۽ گهاڙ ۾ بہ ڪجهہ پسو لڳي ٿو. سونهن ۾ جڏو. سيبتائيءَ ۾ اڻ پورو ۽ چٽساليءَ واريون طرزون بہ ڳاڻ ڳٽيٽيون ٿوريون اٿس. منڇر ڍنڍ جي علائقي واري ماڳ ترهيني ڏسڻ سان اسان کي معلوم ٿئي ٿو تہ گل جي چٽساليءَ ۾ ڪو خاص طريقو ورتايل آهي. هتي اسان کي ڳاڙهي تي ڪاري چٽساليءَ وارو ٿانو تہ مورڳو نظر ئي ڪونہ ايندو. البت پيون شيون ضرور ڏسڻ ۾ اچن ٿيون، جن جو سنڌ سڀيتا جي ٿانون سان لاڳاپو سمجهہ ۾ اچي ٿو. يعني چٽيل ٿانون گڏ اهڙا ٿانو بہ نظر چڙهيا، جن جي ڪلهن تي چگهن جي چٽسالي موجود هئي. اهڙا نمونا [1] موهن جي مٿين تهہ مان بہ مليا آهن.

ٽامي جي دور سان همعصر سنڌ سڀيتا وقت جي ڪنهن سلسلي ۾ ان مرحلي ۾ داخل ٿيندي ڏسڻ ۾ اچي ٿي جو ڳاڙهن ٿانون جي جاءِ چگهن جي چٽسالي وارا ڪاري رنگ جا ٿانو اچي وڃن ٿا. موهن جي مٿين تهہ ۽ منڇر جي پرسان جهانگار جي ماڳن تي بہ اها ڦير گهير ڏسڻ ۾ آئي. جهانگار ۾ چٽيل ٿانو ٿورو ڦڪو موجود تہ آهي پر مٿن چٽساليءَ واريون طرزون ڏاڍيون گهٽ ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. هتان جا چگهن وارا ڪارا ٿانو، بنگلور جي قديم ماڳ هتنهالي Hutanhalli مان مليل ٿانون سان هڪ جهڙائي رکن ٿا. اهي ڊينيوب

سپيتا جي بيل بيڪر Bell beaker ٿانون سان ميل کائين ٿا. اهو سمجهڻ بلڪل اجايو ٿيندو تہ ڊينيوب سپيتا جو ڪاري ٿانو سان ڪوبہ لهہ لاڳاپو موجود هو. بهر صورت جهانگار جي ٿانو جي چٽسالي ۾ اسان بگيڙ ۽ ابتري ڏسون ٿا، جيڪا پنهن جي جاء تي هڪ وڏي ڏک جي ڳالهہ آهي. چاڪاڻ تہ چٽسالي ۽ جي گهر ٽيڻ سان سپيتا جي سڳي جو سلسلو گهر ٿي ويجي ٿو، جيڪو هيل تائين اسان سوريندا پئي آيا آهيون. ان دور کان وٺي پڻ ڏرم جي اوج تائين، قديم آثارن جي حقيقتن معرفت اتر هندستان ۾ اسان جي لاء وٽي پرڻ ڏاڍي مشڪل آهي.

1. Since this Memoir was sent to press, Prof. H. Frankfor of Amsterdam has published a very instructive and illuminating paper dealing with the close affinity of the Indus civilization with those of the Ancient Near East (*Annual Bibliography of Indian Archaeology for the year 1932*, Leyden, 1934, pp.1-12). He draws interesting parallels between some of the typical finds of Mohenjo-daro and those excavated by hin in the Akkadian city of Tell Asmar (2500 B.C.).

ضميمو- ١

جانورن ۽ انساني هڏن جي باقيات جي سڃاڻپ

١. جانورن جي هڏن جي باقيات

بي. پرشاد ڊي.ايس.سي.، ايف. اي.ايس.بي.، ايف آر.ايس.
اي.، ايف.زيڊ. ايس.، ايف.ايل.ايس.ايم.، ب.او.يو.
ڊائريڪٽر زولاجيڪل سروي آف انڊيا

جانورن جي هڏن جي باقيات جنهن جي بنياد تي هيءَ رپورٽ تيار ڪئي وئي آهي، سا مسٽر اين.جي. مجمدار لاڙڪاڻي ضلعي جي، ٿامي جي دور سان همعصر دڙن مان سن ٣٤ - ١٩٣٣ع ڌاري کوٽائي ڪرڻ وقت ميڙا چونڊي ڪري هڪ جاءِ تي گڏ ڪئي آهي.

کوٽائي ڪرڻ دوران هڏن جي باقيات تمام ٿوري هٿ لڳي آهي. مٿان وڏي بدقسمتي وري اها ته اها پڳ پور واري حالت ۾ ملي آهي. جيڪي جانورن جا هڏا مليا آهن، سي گهٽو ڪري نندن جانورن سان تعلق رکن ٿا ۽ اهي مليل هڏا ڏڪــا هڏا آهن. ڪجهه ٿورا ذرا ننهي ٻڪرين جا، ڪرنگهي جي هڏي جا ڪجهه ٽڪرا، اڳين ٽنگهه جي مٿئين حصي، ڏونگري يا ڏيڙ جي هڏي جو ذرو ۽ اڳين پوين ٽنگهن جون هڏيون آهن. انهن جي ماپ وٺڻ کان پوءِ معلوم ٿيو ته اهي ڪنهن به استعمال جي لائق ڪونه هئا. هڏن جا اهي ٽڪرا ڪنهن سڄي ساري مٽي واري عضوي سان تعلق ڪونه ٿا رکن. اهي هڏا، هڙاپا ۽ موهن مان لڌل هڏن جا همعصر آهن ۽ ڳري چاڪ واري صورت اختيار ڪانه ڪئي اٿن. ڪراچي ضلعي جي عثمان جي ٻنيءَ مان لڌل سمنڊ جي ڦيڻ Cattle bone جي استعمال جو اندازو لائي سگهجي ٿو. هن قسم جون شيون وڏي قسم جي مٽ مان مليون.

کين سولائيءَ سان سڃاتو ويو. هن رپورٽ جي پڇاڙيءَ ۾ انهن هڏن جو استعمال ۽ نالا به ڏنا ويا آهن.

ننڍڙن هڏن هجڻ جي نقطئه نگاهه کان مان هن رپورٽ کي هڙاپا مان لڌل جانورن جي هڏن واريءَ رپورٽ جيان ڪونه بڻائيندس. پر جدا جدا دڙن مان لڌل اهڙن هڏن کي نظر ۾ رکي انهن جو ٿورو گهڻو وچور ضرور ڏيندس. اهڙين لڌل شين جي تصوير Pl.XLII ۾ ڏنل آهي، جنهن ۾ ماڳن ۽ هيٺ لاڏ واري تهه ۽ ان تهه سان لاڳاپيل ڳانون ۽ ٻين شين متعلق معلومات ڏنل آهي. انهن سڀني ڳالهين جي لاءِ آءُ مسٽر مجمدار جو گهڻو ٿورائتو آهيان.

دمب بٺيءَ جا ماڳ[1]
Dm. سائيٽ

ضلع لاڙڪاڻي، تعلقي سيوهڻ جي ڳوٺ جهانگار کان ڇهه ميل ڏکڻ طرف، دمب بٺيءَ ٽڪريءَ جي ويڪري ڏاڪي تي قائم، هڪ ڪمري جو مٿاڇرو آهي. اهي هڏا ڦڪي ورن جي مٽيءَ تي، انساني هڏائين پڃري جي پرسان رکيل هئا. اهي سڀ شيون ڪمري جي فرش جي مٿاڇري کان هڪ فوٽ هيٺ کوٽائيءَ ۾ هٿ لڳيون. ان ڪمري کي لاش دفن ڪرڻ واسطي اڏاوت سمجهڻ لاءِ ڪي سبب هئا. ماڻهوءَ وارن هڏن تي ڊاڪٽر گوها چند ڇاڻ ڪئي آهي.

Dm.91 ڪنهن ڳابي يا ڳابيءَ جي ڦٽي جي هڏيءَ جا ٽڪرا آهن. (Bosindicuslinn).

Ot. ماڳ[2]

ڪراچي ضلعي جي ڪوهستاني علائقي ۾ باران نئن جي ڪناري تي، هڪ ٽڪريءَ جي مٿان واقع هڪ ماڳ عثمان جي بٺيءَ جي نالي سان آهي. ٽڪريءَ جي چوٽيءَ مٿان ٺهيل ڪمري جي هڪ فرش جي مٿاڇري کان ١.٥ فوٽ هيٺ ٻن وڏن ڳانون مان جانورن جا هڏا هٿ آيا. انهن سان گڏ، چٽيل ٺڪر، پاسارا ۽ ٽامي جي ڇيٽي رکيل هئي.

1. See *ante*, p.114.
2. See *ante*, p.140.

جون ٽي سپيون Sepia aculeala d, orbigny Ot. 51, 63
Pl.XLII, 3, 8

Ot.51 ساڄي طرف واري نريءَ جي اندرئين حصي سان تعلق رکندڙ هڏو ۽ پاسيرين جي هڏي جون ذريون. Bos indicus Linn هندستان سان تعلق رکندڙ جانور جون آهن. اهي هڏا ڪنهن تهاڻ جانور جا معلوم ٿين ٿا.

سائيٽ PL. [1]

پوکران (پوکڻ) لانڊي، ڪوهستان وارو علائقو ضلعو ڪراچي.
ڪمري جي فرش جي سنوت کان هڪ فوٽ هيٺ ٽڪر جي وڏي ٿانو مان هڏا مليا. ان ٿانو جي پرسان، چٽيل ٿانو جا ٽڪر، پٿر جا اوزار، پاسا، سوراخدار ٿانو جا ٽڪر ۽ چگهن سان ٿيلهي. پوئين قسم جا ڀٽي ٿانو موهن ۽ هڙاپا مان ملندڙ ٿانون جهڙا آهن.

PL.35 ساڄي پاسي واريءَ ڄاڙيءَ جو ڏندن سان ٽڪرو. Pm.3 ۽ M1 ۽ M2 گهريلو ٻڪريءَ جا آهن. [2]

Capra aegarus Gmelin race Indicus Parshad. جياڙي جوان جانور جي لڳي ٿي، جو سندس ڏندن مٿان گئل گهٽ آهن..ان جي تصوير وري به Pl.XLII, 10 ۾ ڏسندا.

PW جا ماڳ [3]

پانڊي واهي تعلقي جوهيءَ ۽ ضلعي لاڙڪاڻي ۾ آهي. دڙي جي چوٽيءَ کان ۲۱ فوٽ هيٺ کوٽايل کاهيءَ ۾ ۵.۵ فوٽ هيٺان هڪ ٿانو لڌو.
PW.291 گهرو ٻڪريءَ جي ساڄي پاسي جي ڊونگري جي هڏي جو حصي جو ٽڪرو ۽ ٻڪري, Capra aegagrus Gm e lin race indicus Parshad جي نسل جي آهي.

1. See *ante*, p.128.
2. I have dealt with in detail the question of the nomenclature of the Indian Domestic Goat in my report (now in the press) on the Animal Remains from Harappa.
3. See *ante*, p.91.

Jh. ماڳ ١

ضلعي لاڙڪاڻي جهانگار ڳوٺ کان ڏکڻ ۾ ميل ١٧ فوٽ اوچو دڙو.

هن ماڳ تان ڪوڪي چتساليءَ encised جي وڙ ۾ ڪٽي رنگ جا ٿانو ۽ پٿر جا اوزار لڌا. هڏا (b) .Jh ١,٧ فوٽن تان لڌا ۽ هڏا Jh.(a) دڙي جي تري کان ۴ فوٽ مٿي لڌا. انهن جي پرسان ٿامي جي آر لڌي. مسٽر مجمدار جي بيان مطابق اهو ماڳ سنڌ سيتا جي تازي يا پوئين مرحلي سان تعلق رکي ٿو.

Jh.(a) اڳينءَ ڄنگهه جي مٿئين حصي جي هيٺين پاڳي جو هڏو، هيٺينءَ ساڄيءَ ڄياڙيءَ جو ٽڪرو، اڳين ۽ پوئين ڏاڻن سميت. عمر جي لحاظ سان جوان جانور آهي. مان انجي تصوير Pl.XLII, 9 ۾ پيش ڪريان ٿو.

Jh.(b) هيٺين ساڄي ڄياڙي ڏاڻون Pm1 ۽ Pm2 ۽ ڏاڻ M2 الڙي ٿي. ڪرنگهي جي هيٺئين حصي، پچ پرسان ڪرنگهي جي هڏي جا ۽ پاسرين جا چار ٽڪرا. هڪ ٽڪرو ساڄي نريءَ جي آخري ڇيڙي واري هڏي جو. ڪُرَ جي مٿينءَ چوٿينءَ هڏيءَ جا ٽڪرا. ڊونگري واري ساڄي پاسي واري هڏي جو ٿورو ذرو. سـتـر يا ران جي هيـٺـئن پاسي واري ۽ پنيءَ جي ٻاهرئين پاسي واري هڏي جو ٽڪرو. پٺئين پاسي سان تعلق رکندڙ ڪرانڊين جون ٦ هڏيون. ڳچيءَ جي هڏي جا ٽڪرا، ساڄي (Navicular) هڏي جو هڪ ٽڪرو. اهي سڀ ٿهاڻ ڍور bos indicus linn جا آهن ۽ (٢)ساڄي طرف واري مٿينءَ ڄياڙي جي ٻي ڏاڻ. جانور ڳهريلو ٻڪري Capra aegagrus Gm elin race en-dicus, Parshad ۽ ڏاڻ جي تصوير Pl.XLII,11 ۾ ڏسي سگهجي ٿي.

سمنڊ جي ڦيڻ

Cephalopoda جي نسل ۾ اهڙيون ٻه جنسون شامل آهن، جن جو اندريون هڏو وڏو هوندو آهي. سمنڊ جي ڦيڻ Sepiidae جي هڏي جو

1. See *ante*, p.68.

گهٽو پاڳو جن سان تعلق رکي ٿو ۽ صورت ۾ تهدار ٿئي ٿو. اهي تهه جن جي ننڍڙن ذرن سان پاڻ ۾ ڳنڍيل هوندا آهن. سندس سڄي بناوت تهن مٿان تهن جي شڪل ۾ چڱهن واري شڪل ۾ هوندي آهي.١ هنکي Os Sepia, Sepio Staire, Sepion, Cuttle bone, Sepia shell يا Schulp جي گهٽن نالن سان سڏيو ويندو آهي. سندس بناوت تهدار ٿئي ٿي. رنگ هلڪو پورو يا سفيدي مائل ٿئي ٿو. سمنڊ جي وير جڏهن چڙهندي ۽ لهندي آهي ته پٺيان هن سمنڊ جي ڦيڻ کي ڪنارن تي ڇڏيو ويندي آهي. پنجاب ۾ هن کي سمنڊ جي ڳجي، بنگال ۾ سمنڊ جي ڦينا سڏيندا آهن، پنهي جو مطلب سمنڊ جي جهڳ آهي.

بدقسمتيءَ جي ڳالهه اها آهي ته سمنڊ جي ڦيڻ متعلق ڪنهن ادب ۾ ڪوبه احوال موجود ڪونه آهي. پر ميئر Meyer [٢] لکي ٿو ته:

" Der schulp dient als poliermittel als Ma.erial zum Formenschmeiden für Goldsclmeideals Kalkliefer-ant für vögel usw"

هندستان جي گهٽن پاڱن ۾ سمنڊ جي ڦيڻ ڪاٺ جو سامان رهڙڻ ۽ لسو ڪرڻ ۾ ڪم ايندي آهي. ڪن جاين تي هن کي روهيءَ يا ڪرنڊ طور به استعمال ڪيو وڃي ٿو. پاڻيءَ ۾ ان جي لئي بنائي گرميءَ ۾ کجليءَ (خارش) گهٽائڻ لاءِ دوا طور به استعمال ڪئي ويندي آهي. ڳڙ يا مَلي به ڪيس دوا طور ڪتب آندو وڃي ٿو. Canary ۽ پين پکين کي چوڳي طور به ڏنو ويندو آهي. پنجاب ۾ اها ڪن سوڪ قسم جي ڪيڪن بنائڻ ۾ استعمال ڪئي ويندي آهي. سمنڊ جي ڦيڻ جا، عثمان جي بنيءَ مان مليل، ٽئي قسم اڻ پورا آهن. چاتيءَ تائين ڍڪ واري ڪناري ۽ مٿيون ڪوپو ۽ سنهڙا هڏاون پر موجود ڪونه اٿس،

1. For a detail account of the structure of the shell of *Sepia* reference may be made to Appelof, A.__K. *Svensk. Vet.-Akd., Handl.* XXV, No.5, pp. 1-53, Pls. i.vii (Stockholm, 1893).

2. Meyer, W. Th.--*Tintenfische*, p.122 (Leipzig, 1913). See also *Century Dictionary*, II, p.1418.

تنهن ڪري صحيح ماپ ڪرڻ يا اندازو لڳائڻ ممڪن ڪونه آهي. گهڻي ڪَهڻَ جي ڪري پيٽ وارو پاسو هيٺ مٿي ٿيل آهي. پٺيءَ واري پاسي تي چڳهه جيئن جو تيئن بيٺل آهن. انهن مان پن نمونن تي پيٽ واري پاسي کان ڪجهه وڏا چڳهه ڏسڻ ۾ اچن ٿا. امڪان اهو آهي ته اهي چڳهه پکين جي چهنبن هڻڻ ڪري ٺڄي پيا آهن، جن اتان پنهنجي خوراڪ جا ذرا پٽي پٽيا آهن. مان هنن سمنڊ جي ڦيڻ Sepiostaires کي هندستان جي پاڻيءَ جي genus sepia ڪيترن نمونن سان ڀيٽي ڏٺو آهي ۽ پورو يقين آهي ته عثمان جي ٻنيءَ مان لڌل سمنڊ جي ڦيڻ sepia aculeatad orbigny قسم سان تعلق رکي ٿي.[1] مان هتي هنن ٽنهي ۽ انڊين ميوزم ۾ رکيل انڊمانس جي سمنڊ جي ڦيڻ جي تصوير ڏئي رهيو آهيان. (Pl.XLII, 1-8)

مٿئين رپورٽ لکي پوري ڪئي ته ڊاڪٽر گرندر ناٿ مکر جي M.D.,F.A.S.B جو مسٽر مجمدار معرفت هيٺيون خط مليو.

آيورويد ۾ سمنڊ ڦيڻ جو ذڪر

Cuttle fish جي هڏي کي آيورويد ۾ سمنڊ جي ڦيڻ جي نالي سان سڏيو ويو آهي. ان کي ابڌي ڪٿا Abdhi katha ، ارنواجا مالا arnavaja mala، هنڊيرا، ابڌي هنڊيرا abdhi hindira جي سنسڪرت نالن سان سڏيو ويجي ٿو. ڏسو (Sabdakalpadruma, s.v. Smundra phena) آيورويد جي علاج ۾ هن کي تيزابيت گهٽائيندڙ، رت کي روڪڻ ۽ آرام ڏيڻ واسطي هڪ دوا طور استعمال ڪيو ويندو آهي. قديم زماني ۾ اکين جي مختلف بيمارين ۾ ڪم آندي ويندي هئي. سسروتا Susruta هن کي اک جي بيماريءَ لاءِ علاج طور ڏسي ٿو. جيڪا رت ۽ پتي ۾ بگيڙ سبب پيدا ٿي پوندي آهي. (Susruta- Samhita Uttara - Sthana, chs. X, XII, XV). نظر کي وڌائڻ واسطي سمنڊ جي ڦيڻ کي سرمي ۾ گڏائي استعمال ڪيو ويندو آهي. (ibid, chs. XVII, XVIII). هن وٽ کي چرڪا Charaka

1. For earlier literature on this species see Massy, A. L.--*Rec. Ind. Mus. XII*, p.223 (1916).

۾ هڪ نسخي طور ڏسيو آهي. هو چوي ٿو تہ سمنڊ جي ڦيڻ کي سرمي ڳڙيءَ
سان ملائي هڪ قسم جو سرمو بنايو ويندو هو، جنهن کي sukhavati
varti سکاوتي وارتي ۽ درڪ پراسا داني وارتي drik prasadani varti
سڏبو هو جنهن کي موتئي پاڻيءَ کيان ڦلي جي علاج طور ۽ وري نظر اڻ جي
واسطي استعمال ڪيو ويندو هو ۽ اهو نسخو ڏاڍو مفيد ثابت ٿيندو هو.
(Charaka - Samhita Chkitsa sthana ch. XXVI). سمنڊ جي
ڦيڻ کي سنهڙو اٽي جهڙو ڪٽي ڪن جي سور لاءِ استعمال ڪيو ويندو هو. هن
جي ٽڪرن کي مٺي تيل ۾ تڙڪائي، اهو تيل ٽيپا ٽيپا ڪري ڪن جي سور کان
ڪن ۾ وجهبو آهي. هيءَ سمنڊ جي ڦيڻ ۽ Rock-salt سينڌي لوڻ کي گلاب
جي پاڻيءَ ۾ ليئي بنائي اک اٿڻ واري بيمار لاءِ دوا طور استعمال ڪئي ويندي
آهي. سمنڊ جي ڦيڻ کي ليمي جي رس مان ليئي بنائي خارش جي دوا طور ڪم
آڻبي آهي. جيڪڏهن گلاب جي پاڻيءَ سان ليئي بڻائبي تہ پت (آرائِن)
(pricky heat) جي لاءِ دوا بڻجي پوندي. هن کي ڪٽي سنهڙو ڪري ڏندڻ
ڪبو تہ ڏند موتين جيان چمڪندا. هلا موچڪ (Enhydra fluctuans
lour) جي رس سان سمنڊ ڦيڻ جو اٽو ملائي استعمال ڪبو، تہ پگهر مان
بدبوءِ نڪري ويندي ۽ ٻين گهڻين چمڙي جي بيمارين واسطي ڪتب ايندي آهي.
(vanaushadhi - darpana II. 363) سمنڊ جي ڦيڻ کائڻ جي استعمال
سان بک پيدا ٿئي ٿي ۽ ٻين هاضمي وارن لوڻن سان گڏجي پنهنجو اثر ڏيکاري
ٿي. ٿولهہ جي خلاف بہ هن کي استعمال ڪيو ويندو آهي.

۲. انساني باقيات

جي. ايس. گوها. اي. ايم. بي. ايڇ. ڊي.
انٿروپالاجسٽ - زولاجيڪل سروي آف انڊيا

Dm.91 ۾ ماڻهن جي هڏن جو ذڪر آهي. هي هڏا سنڌ جي ضلعي لاڙڪاڻي جي شهر جهانگار* جي پرسان دمب بڻيءَ جي پراڻن ماڳن تان کوجنا ڪندي مسٽر مجمدار کي هٿ آيا. اهي دمب بڻي ۱ ٽڪريءَ جي ويڪري جهاڪي تي بنايل ڪوٺين جهڙين قبرن مان چٽيل ٿانون سان گڏ پيل مليا. هڏن جي انهيءَ ميڙا چونڊيءَ ۾ کوپري ۽ ڊگهن هڏن جا پڳل ٽڪرا آهن. جيڪي بالغ ماڻهن ۽ ٻارن سان واسطو رکن ٿا. جيئن تہ هڏا بلڪل ذرا پرزا ٿيل آهن. تنهن ڪري سائنسي نقطئہ نگاه کان ڪنهن سٺي نتيجي تي نٿو پهچي سگهجي ۽ سندن سڃاڻپ پڪيءَ ريت ڪري نہ ٿي سگهجي. هيٺ وچور وارا هڏا اسان کي تحقيقات لاءِ مليا.

Dm.91

(a) مٿي جي هڏي جا ۲۷ ٽڪرا. ٻن وڏن ماڻهن جا آهن. هڪ مرد آهي، جنهن جي کوپريءَ جو هڏو ٿلهو آهي. ٻي گهٽو ڪري عورت آهي. سندس هڏو سنهو آهي.

(b) ڏوري جي هڏيءَ جا پڳل ٽڪرا ۾ عدد.

(c) پنج ٽڪريون نريءَ جي ٻاهرئين هڏي جون.

(d) ٽي ٽڪريون نريءَ جي اندرئين هڏي جون.

(e) پير جي چنبي ؎ون ٽي هڏيون.

* جهانگار (جهانگارا) هيٺر ضلع دادوءَ ۾ آهي

1. See *ante*, p.115

(f) ڀـ ٺڪريون ڏونگري جي مٿئين پاڳي جون.

(g) چوڏهن ٺڪريون سٿر جي هڏي جون.

(h) ٽي ٺڪريون پنيءَ جي ٻاهرئين هڏي جون.

(i) پنيءَ جي اندرئين هڏي جون ڀـ ٺڪريون.

(j) ڪڙيءَ جون ٽي هڏيون.

115 ۽ D22 (a) ستن سالن جي ٻار جي پنيءَ جو ٻاهريون هڏو.

(b) ٻار جي پير جي چنبي جي هڏين وارو پاسو.

ان کان سواءِ ڏکهن هڏن جا ڪيترا ذرا پرزا آهن جي سڃاڻ کان ٻاهر آهن.

(b)-Jh. لاڙڪاڻي ضلعي جي جهانگار [1] ڳوٺ کان ڀـ ميل ڏکڻ طرف، لڌل جانورن جي هڏن ۾، ماٺهوءَ جي ساڄيءَ ران جي مٿئين پاسي وارو هڏو لڌو آهي.

1. See *ante*, p.68, and Dr. Parshad's note, *ante*, p.156.

PLATE XX

PAINTED POTTERY FROM CHANHU-DARO

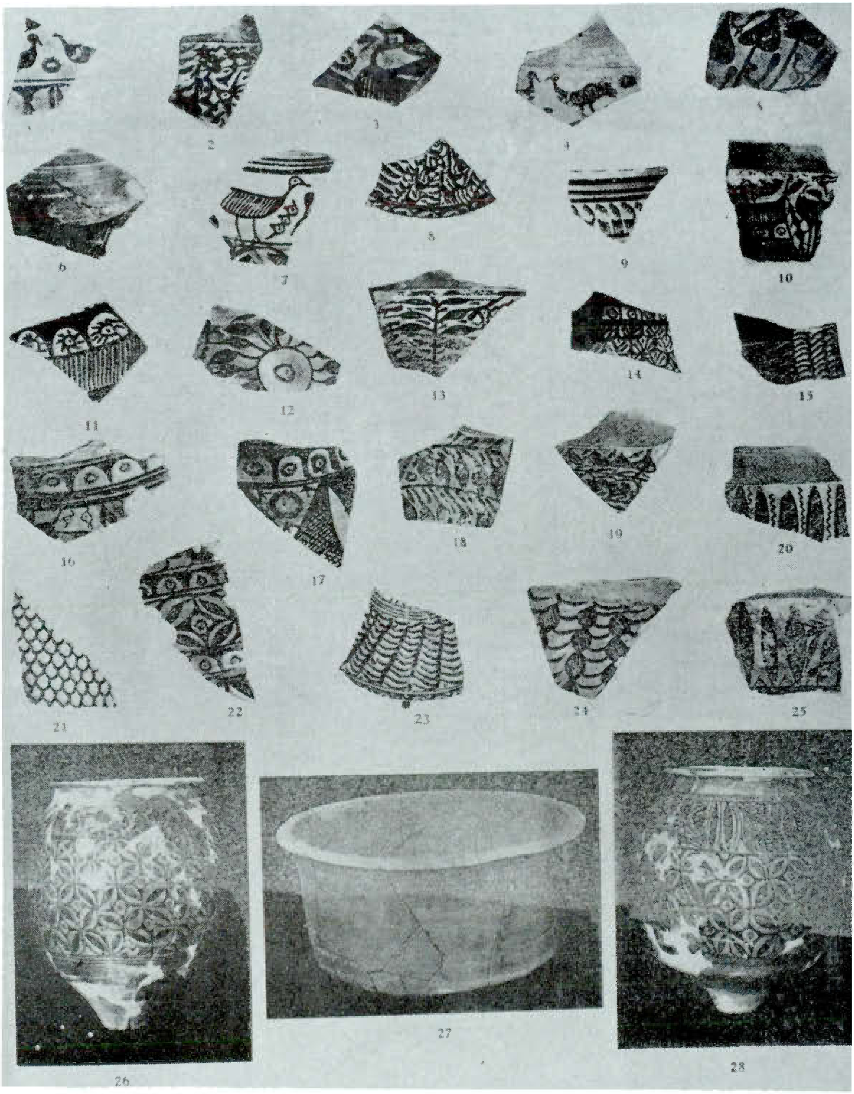

PLATE XIX

STONE OBJECTS FROM JHUKAR, THARRO HILL, AMRI, CHANHU-DARO AND OTHER SITES

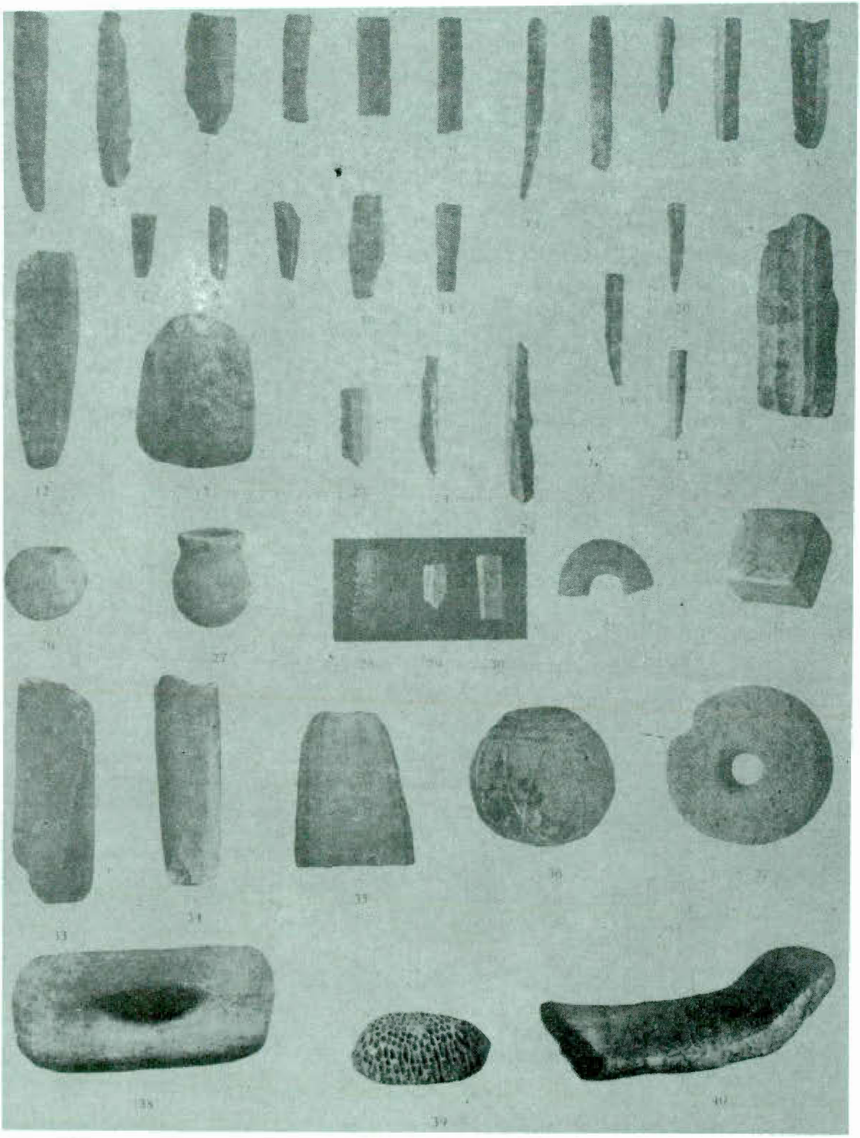

PLATE XVIII

PAINTED POTTERY FROM AMRI AND THARRO HILL

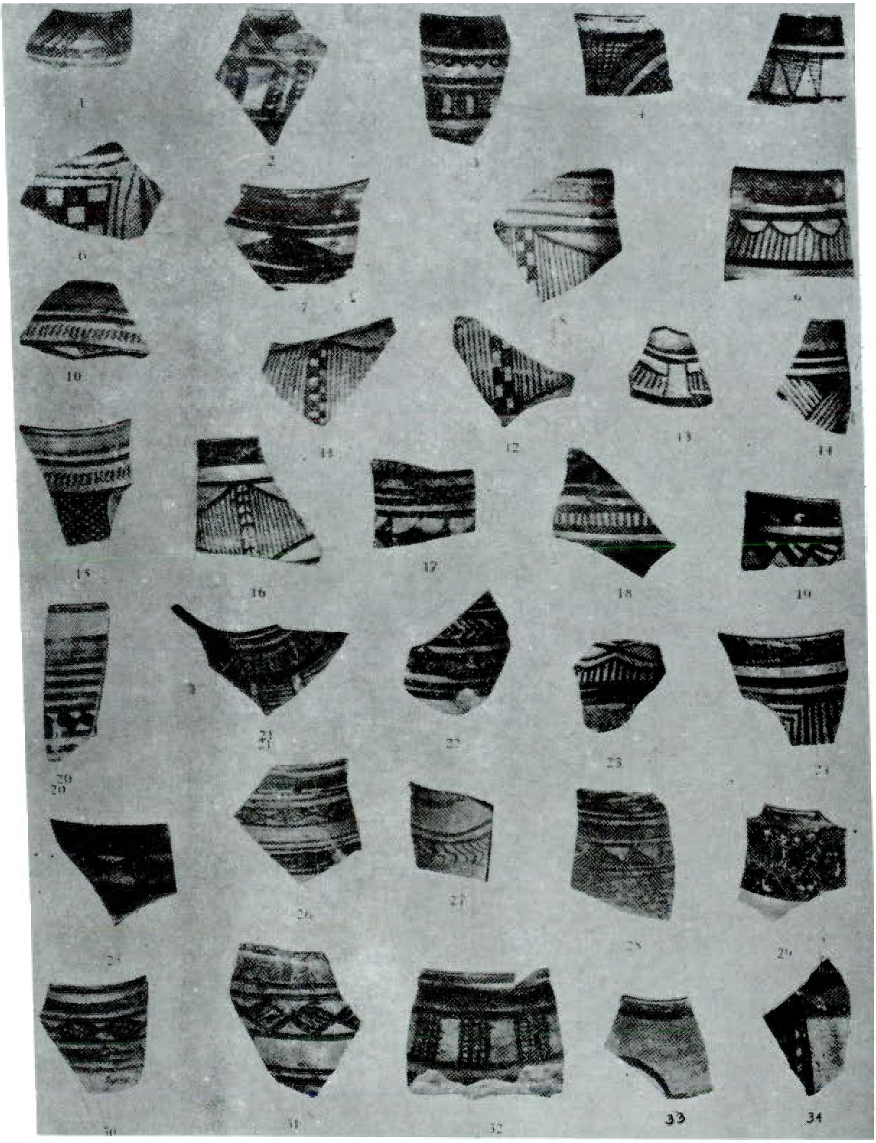

PLATE XVII

SEALS, BEADS, BANGLES ETC. FROM JHUKAR AMRI AND CHANHU-DARO

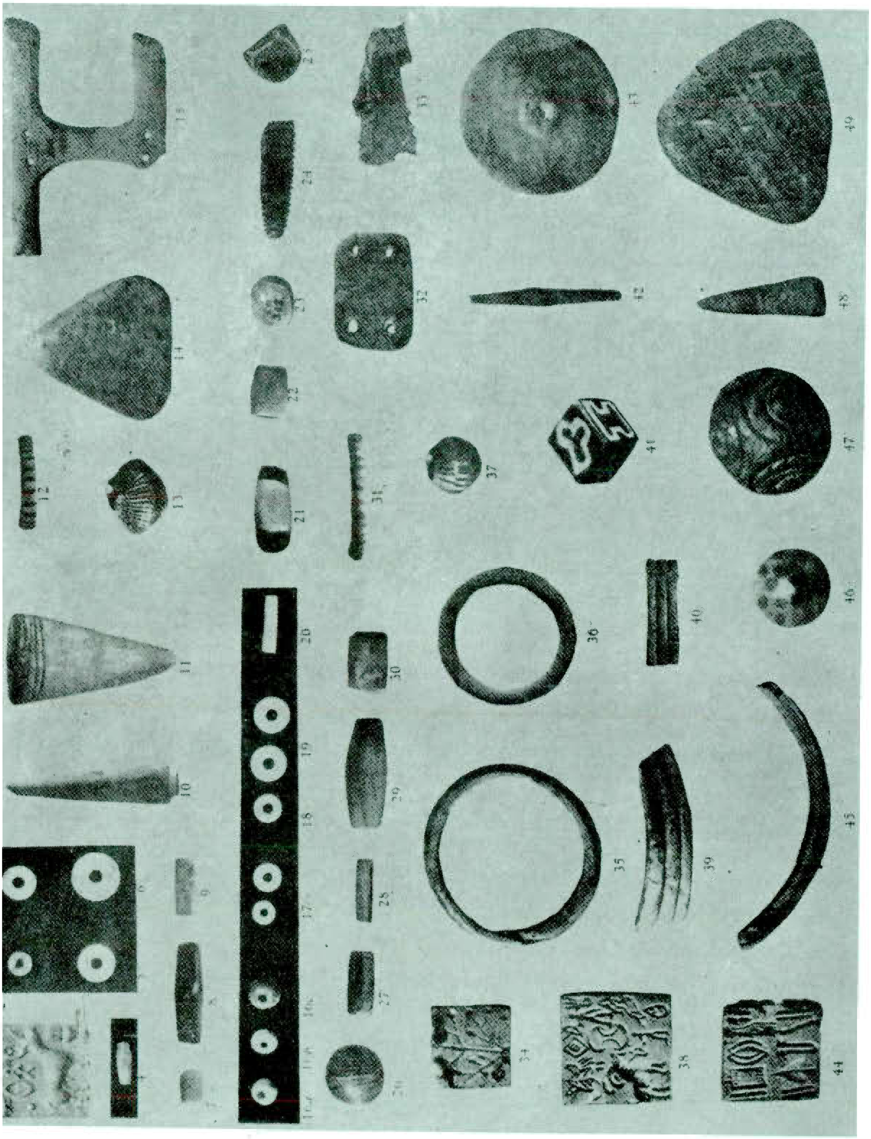

PLATE XVI

POTTERY ETC. FROM JHUKAR, AMRI AND THARRO HILL

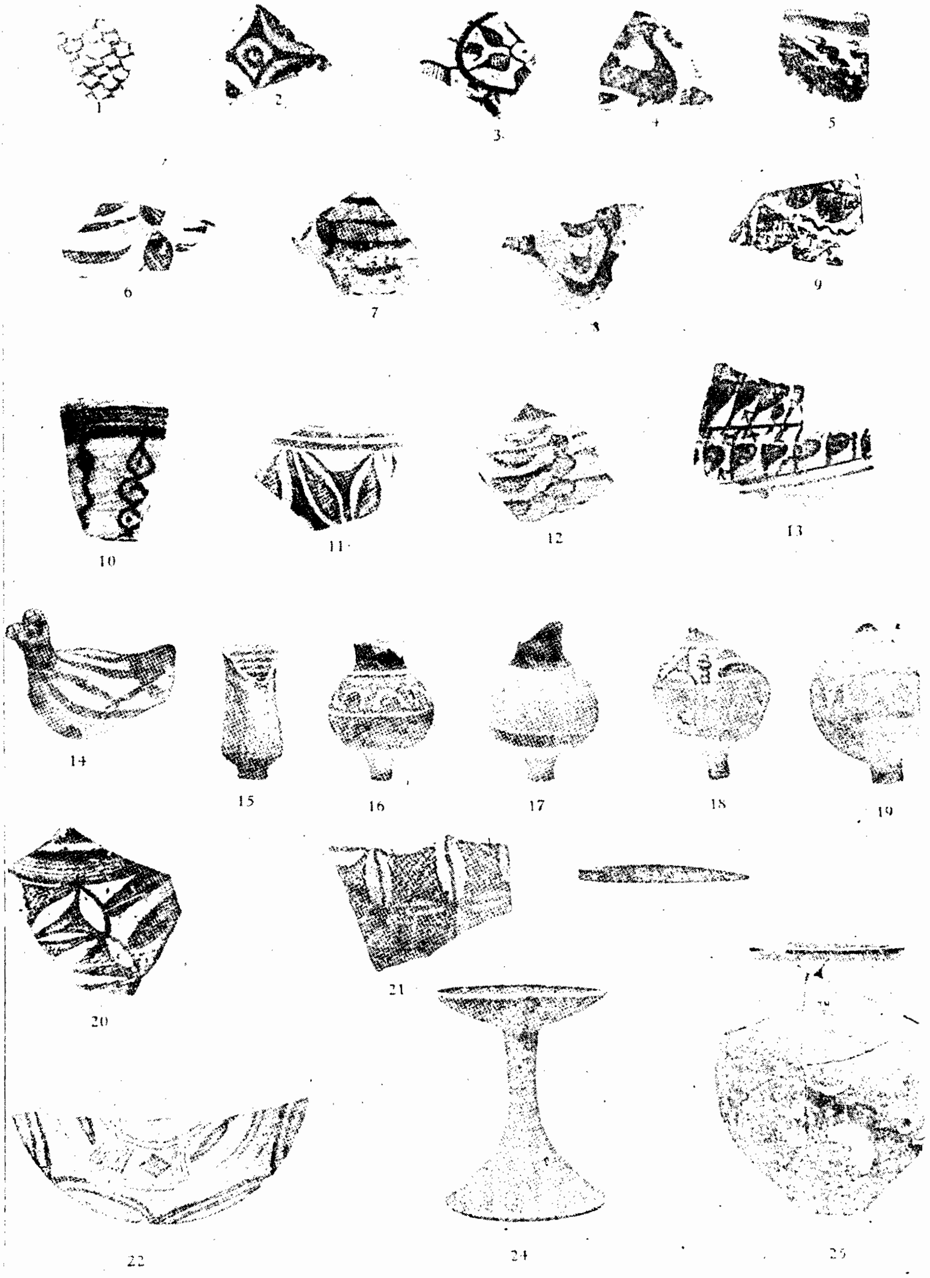

PLATE XV

POTTERY AND TERRACOTTA OF THE CHALCOLITHIC AGE FROM JHUKAR

PLATE XIV

COPPER COINS, SEALINGS, POTTERY ETC. OF THE INDO-SASSANIAN PERIOD FROM JHUKAR

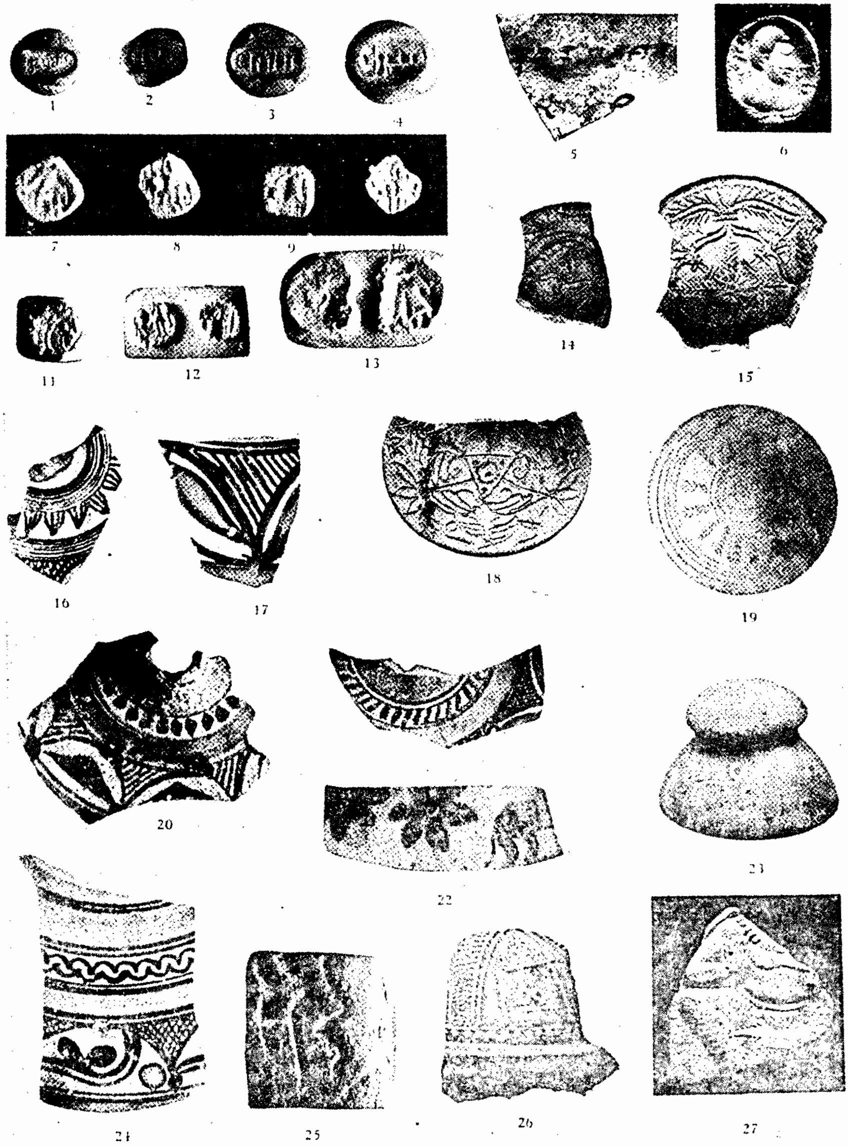

PLATE XIII

POTTERY, IRON IMPLEMENTS AND OTHER OBJECTS OF THE INDO-SASSANIAN PERIOD FROM JHUKAR

(e) ARRIVAL AT POKHRAN. THE KHIRTHAR RANGE SEEN IN THE BACKGROUND.

(f) THE DARWAT PASS ON THE WAY FROM THANO BULA KHAN TO KOTRI.

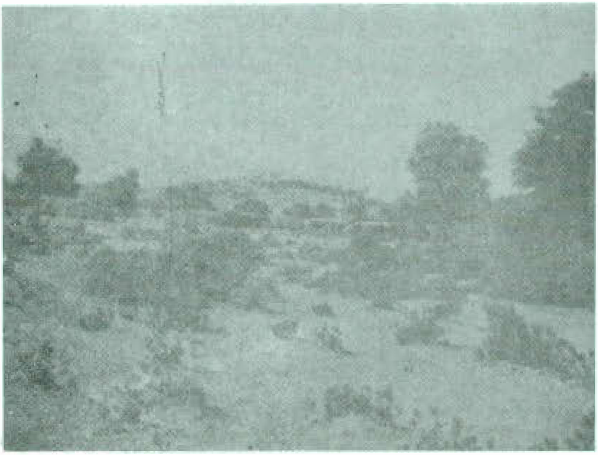

(c) THE HILL OF PIR GHAZI SHAH.

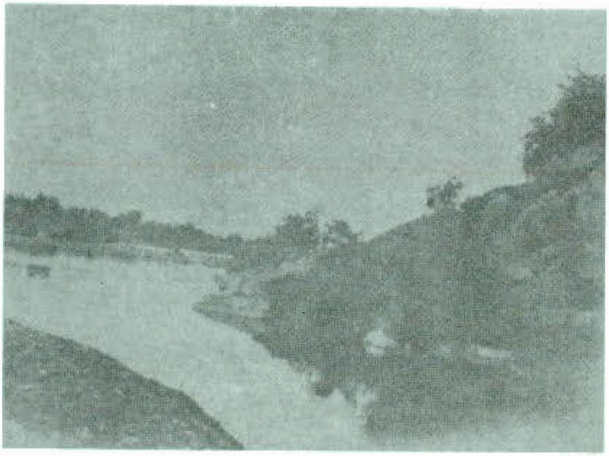

(d) THE BANDHNI STREAM ON THE WAY FROM SEHWAN TO KARACHI

PLATE XII

SOME TYPICAL VIEWS OF THE SECOND JOURNEY

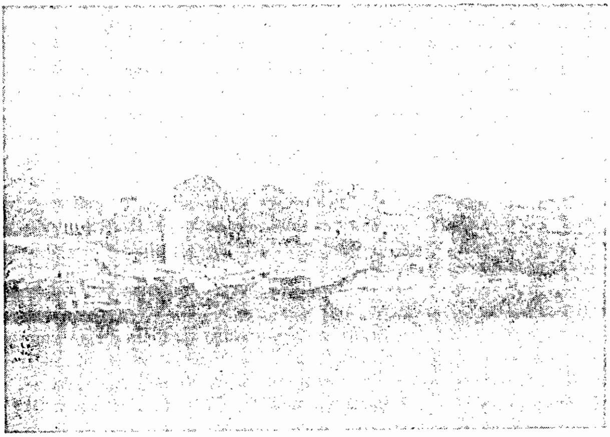

(a) A GENERAL VIEW OF BUBAK.

(b) FISHING IN LAKE MANCHHAR.

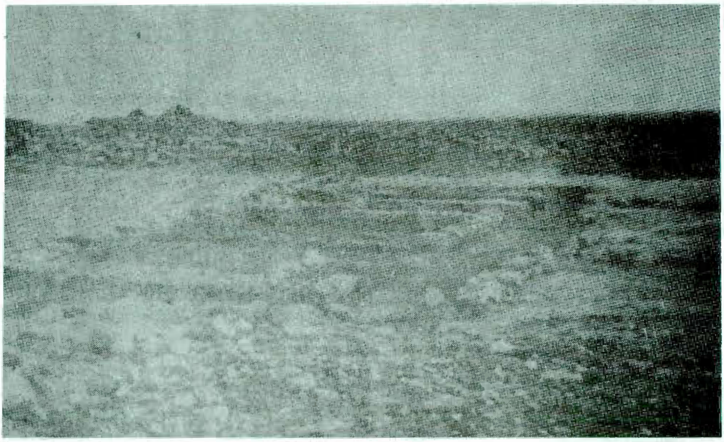

(b) A PART OF THE OUTER WALL AND FOUNDATIONS OF CHAMBERS ON KOHTRAS BUTHI AFTER CLEARANCE.

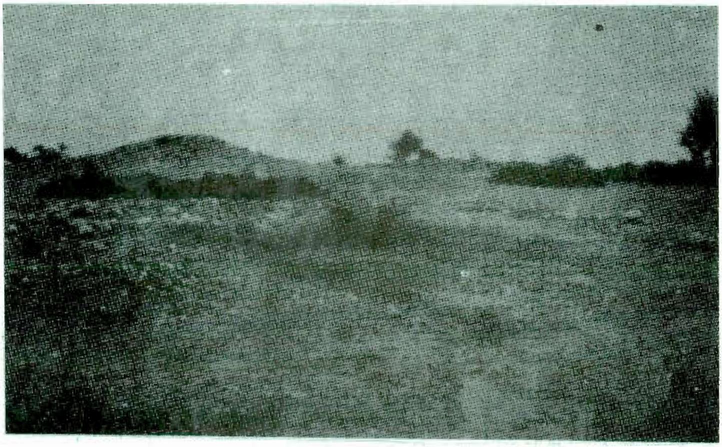

(c) THE MOUNDS AT ARABJO-THANA

PLATE XI

KOHTRAS AND ARABJO-THANA.

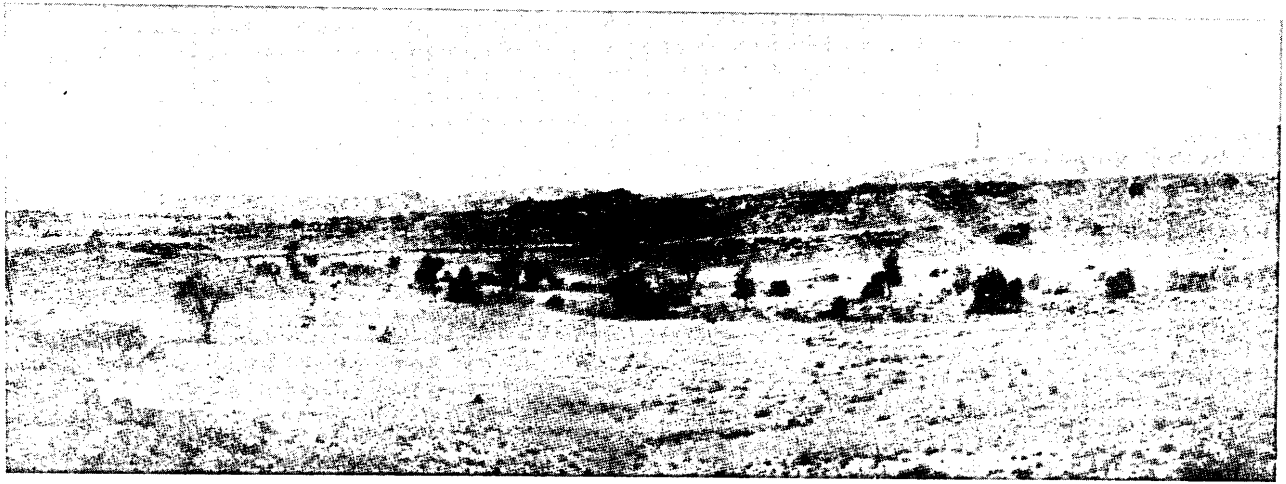

(a) A GENERAL VIEW OF KOHTRAS BUTHI.

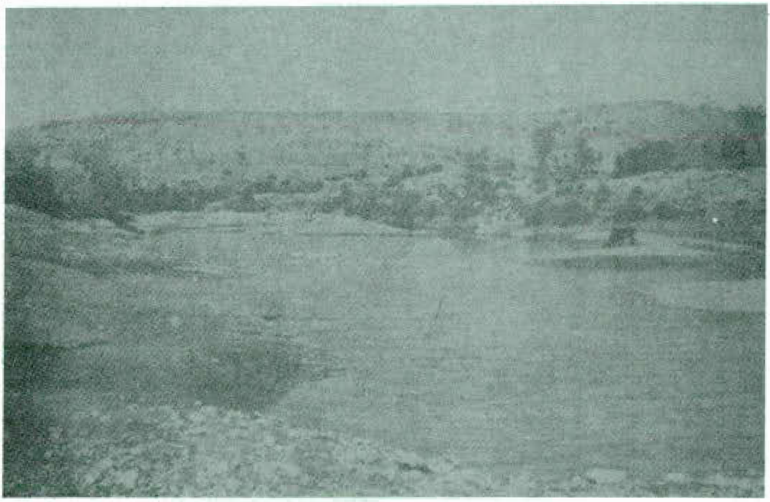

(c) THE HILL STREAM OF POKHRAN.

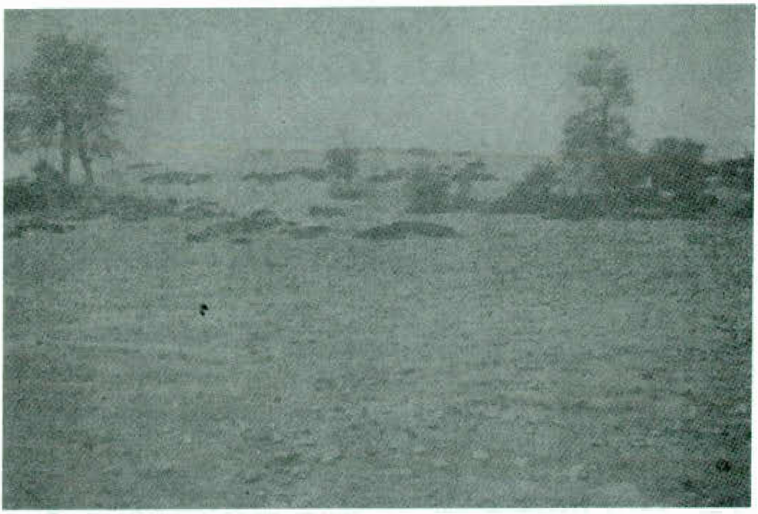

(d) THE MOUND AT KARCHAT.

PLATE X

CHAURO, DHAL, POKHRAN AND KARCHAT

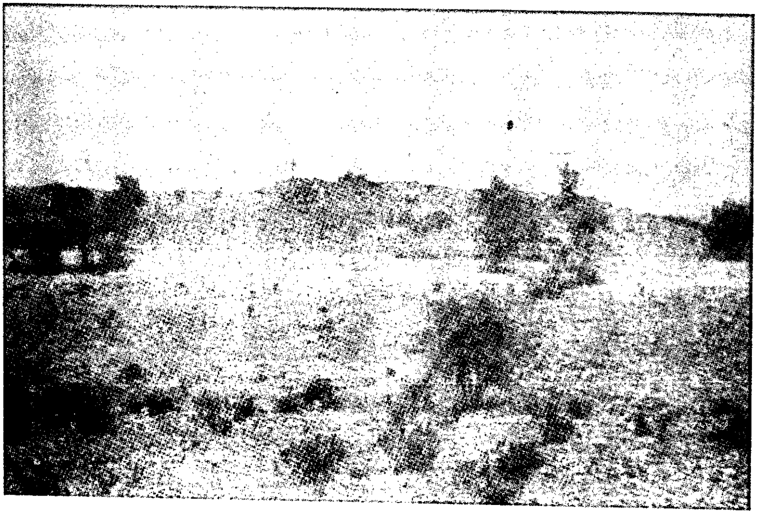

(a) THE MOUND NEAR CHAURO LANDI.

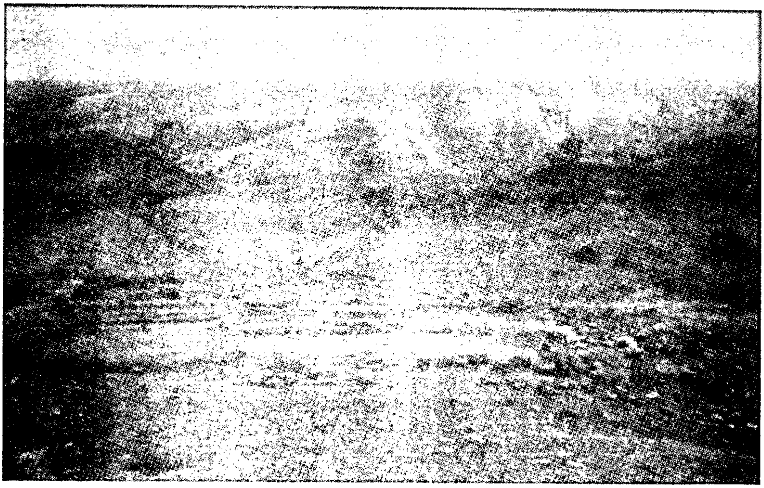

(b) A PARTIAL VIEW OF THE SITE ON DHAL HILL AFTER CLEARANCE.

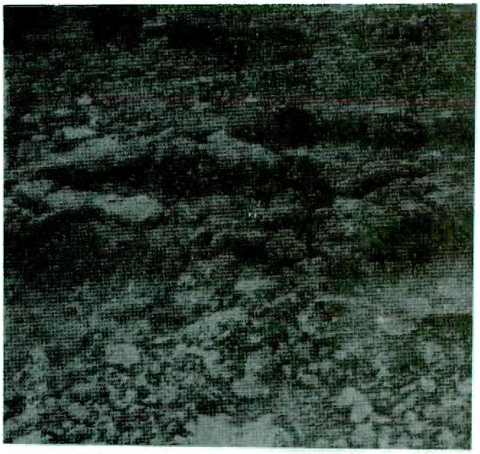

(C) A PARTIAL VIEW OF BURIAL CHAMBERS AT DAMB BUTHI.

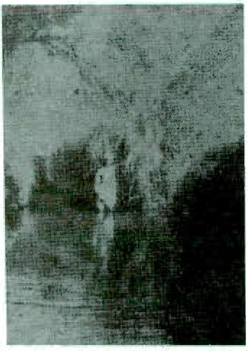

(d) THE HOT-SPRING AT DAMB BUTHI.

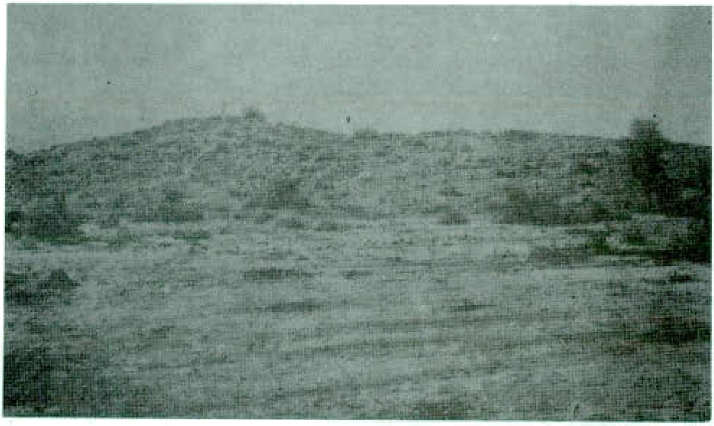

(e) THE MAIN MOUND AT BANDHNI.

PLATE IX

JHANGAR, DAMB BUTHI AND BANDHNI

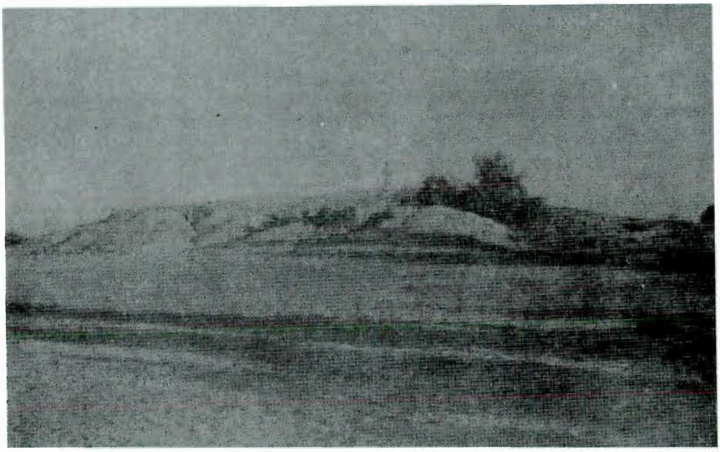

(a) THE MOUNDS NEAR JHANGAR.

(b) THE HILL KNOWN AS DAMB BUTHI.

PLATE VIII

THE SITE AT ALI MURAD

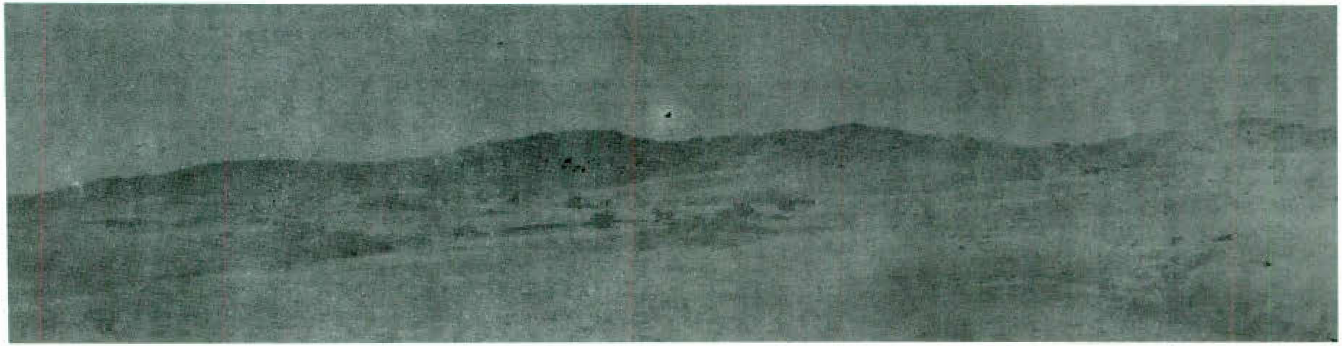

(a) A PANORAMIC VIEW OF THE MOUNDS.

(b) THE DEFENCE WALL AS PARTIALLY EXCAVATED.

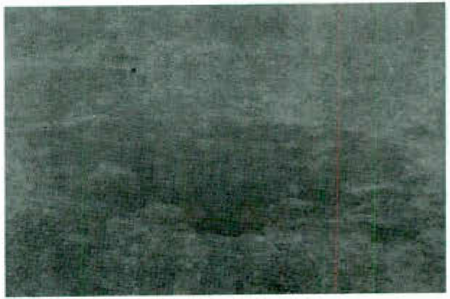

(c) A STONE WELL

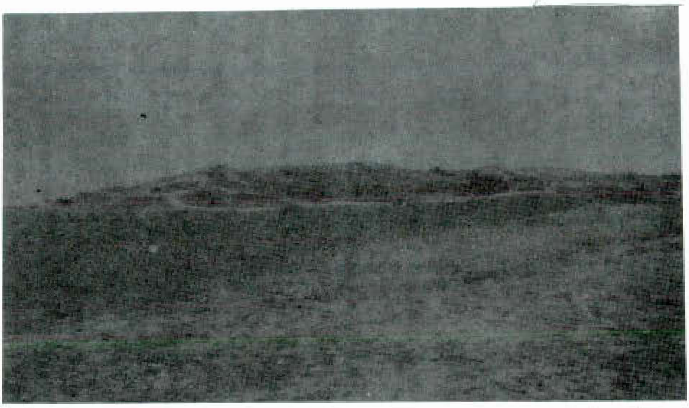

(b) THE MOUND NEAR PANDI WAHI.

(c) PANDI WAHI: POTTERY IN SITU IN PIT 3.

PLATE VII

GHAZI SHAH AND PANDI WAHI

(a) THE MOUND NEAR GHAZI SHAH.

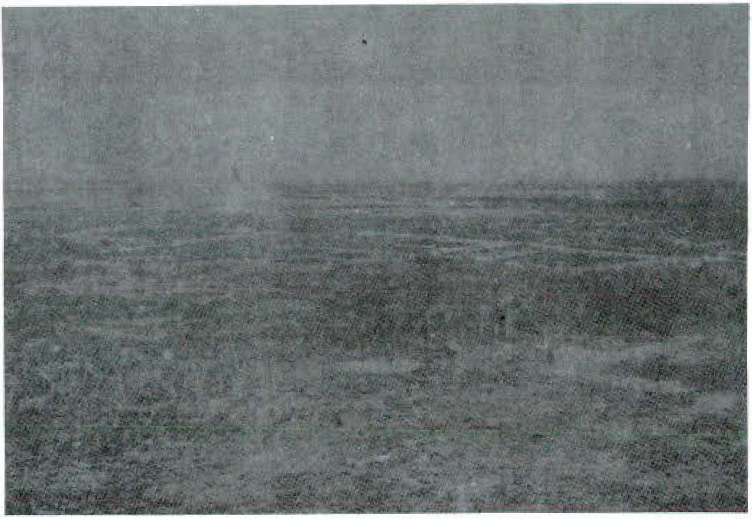

(c) THE PREHISTORIC AREA AT LOHRI.

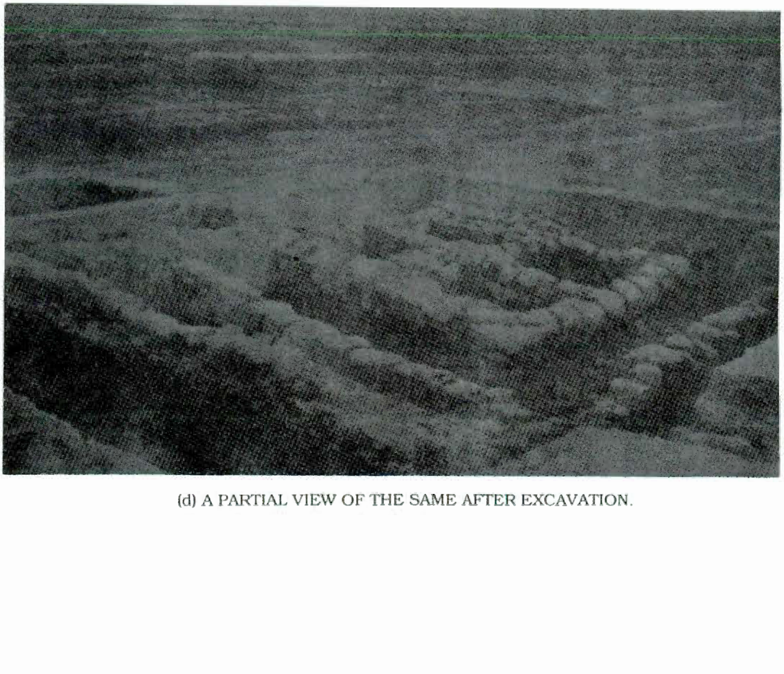

(d) A PARTIAL VIEW OF THE SAME AFTER EXCAVATION.

THE MANCHHAR SITES

PLAE VI

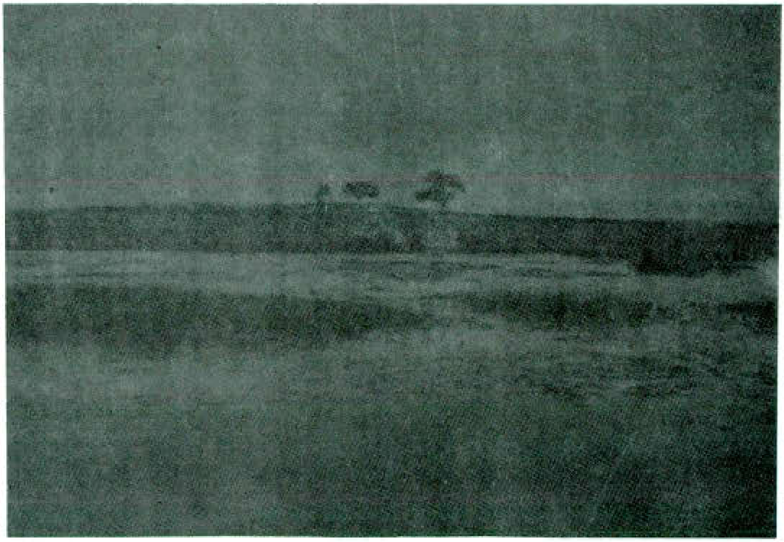

(a) THE LAL CHHATTO MOUND NEAR TRIHNI.

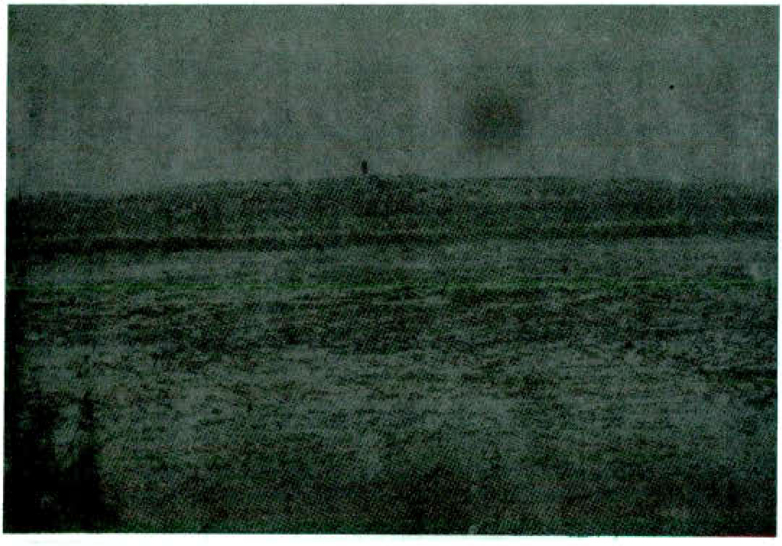

(b) THE MASHAK MOUND NEAR SHAH HASAN.

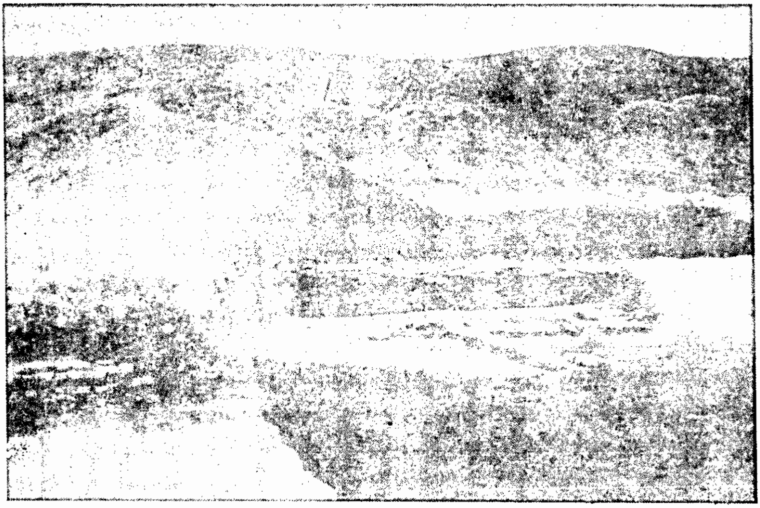
(c) A TRENCH SHOWING WALLS OF THE LATE PERIOD.

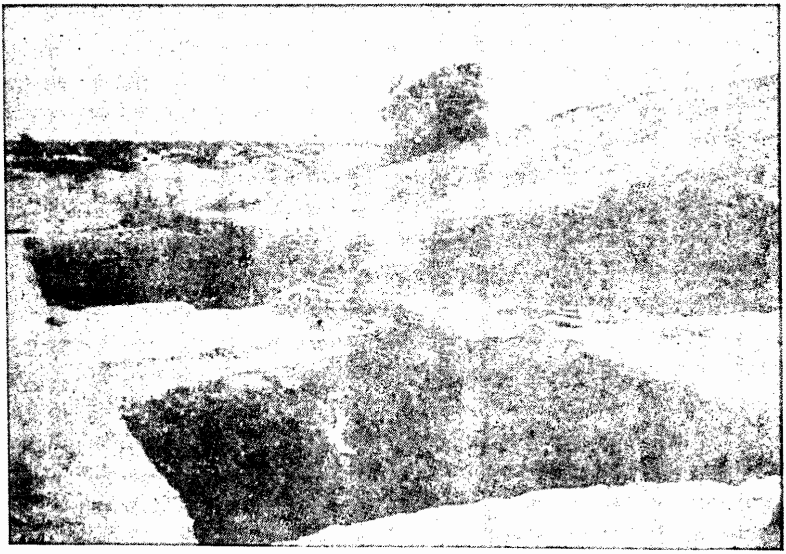
(d) ANOTHER VIEW OF THE SAME TRENCH.

PLATE V

THE MOUNDS OF LOHUMJO-DARO

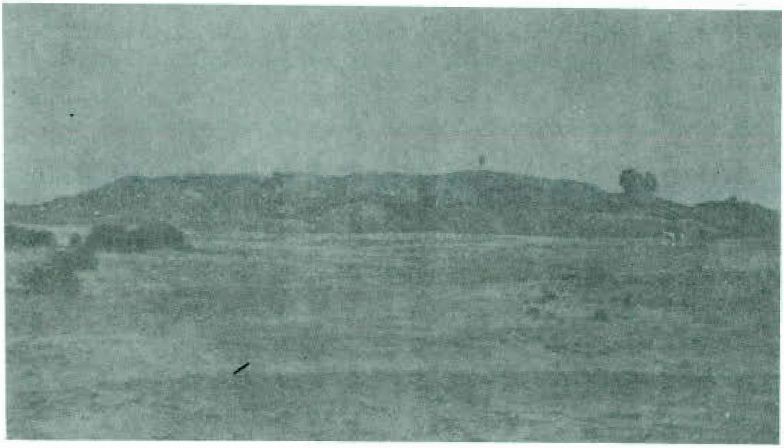

(a) THE MOUNDS AS SEEN FROM A DISTANCE.

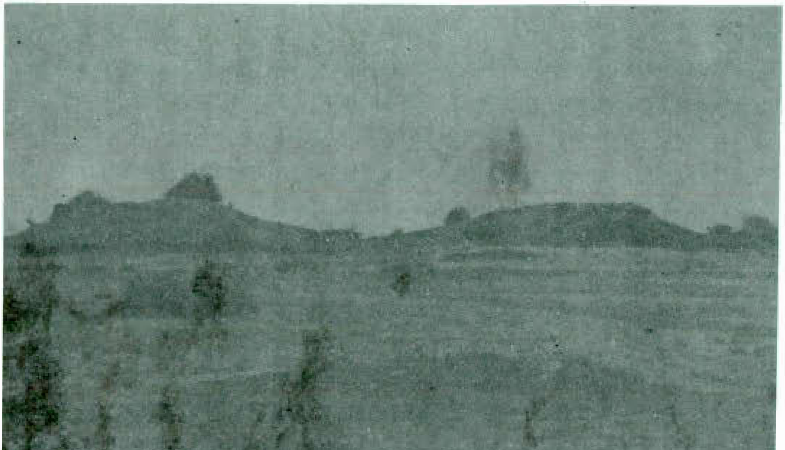

(b) A NEARER VIEW FROM WEST, SHOWING THE POSITION OF A TRENCH BETWEEN TWO MOUNDS.

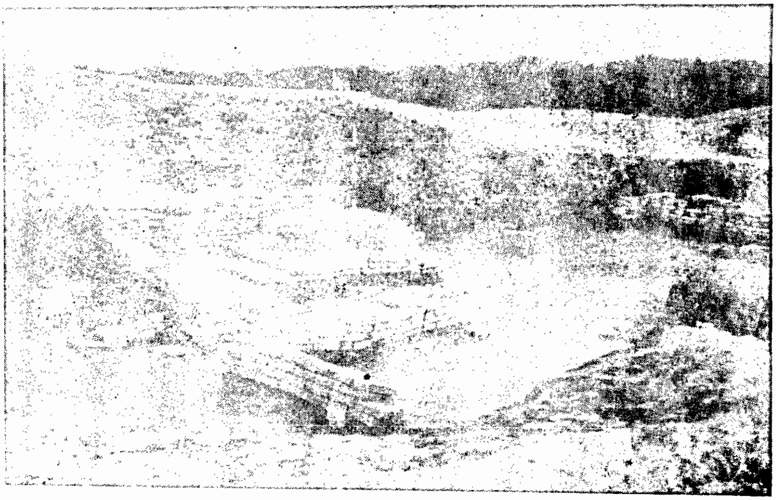

(c) EXCAVATED WALLS AND A DRAIN ON MOUND NO. 1
AT CHANHU-DARO.

(d) MOUND NO. 3 AT CHANDHU-DARO, SHOWING THE POSITION OF A TRENCH

PLATE IV

THARRO HILL AND CHANHU-DARO

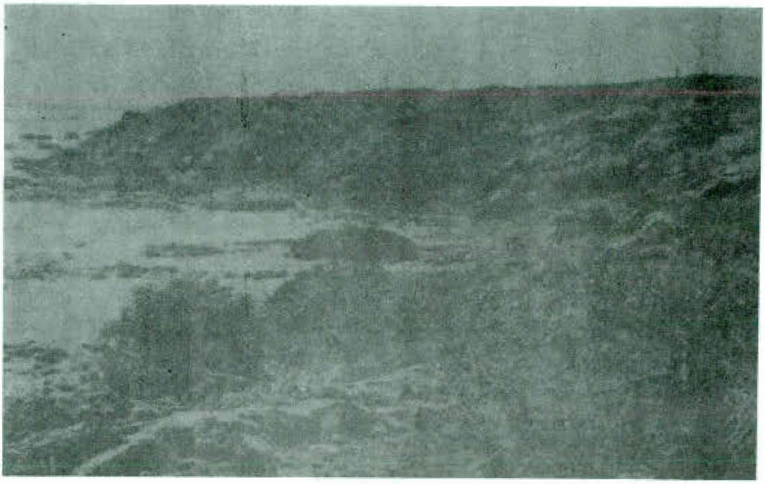

(a) THARRRO HILL, SHOWING THE AREA OF CHERT IMPLEMENTS.

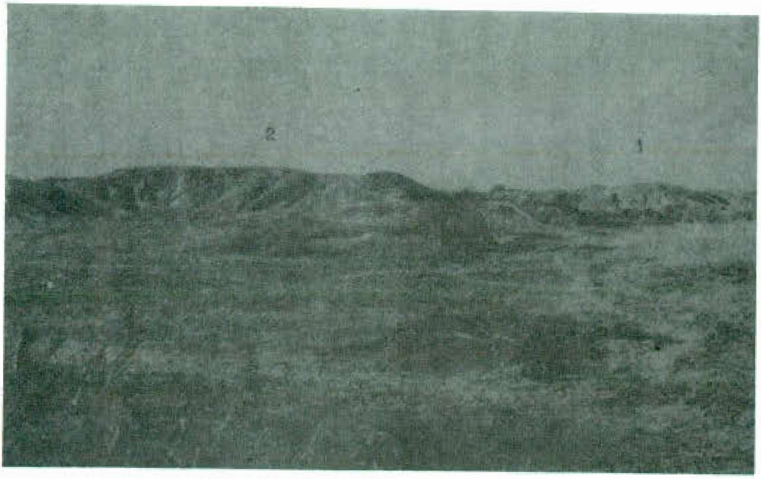

(b) THE MOUNDS OF CHANHU-DARO

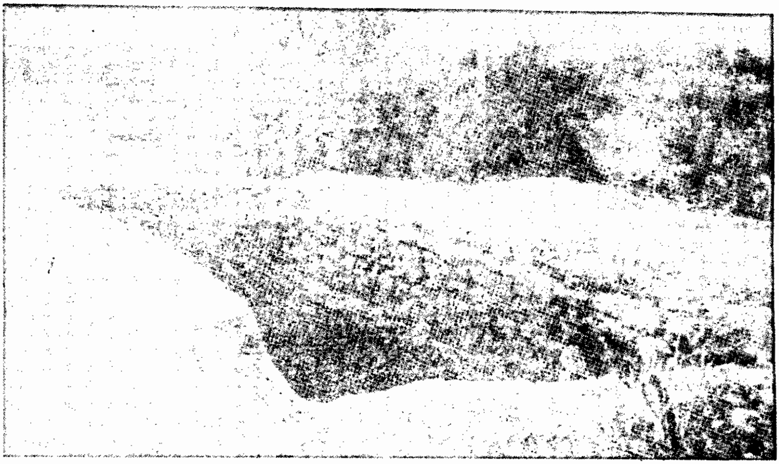

(c) TRENCH II, SHOWING A STONE WALL.

(d) TRENCH I, SHOWING REMAINS OF THREE STONE WALLS. THE CROSS MARKS THE FIND SPOT OF BICHROME WARE

PLATE III

THE SITE OF AMRI

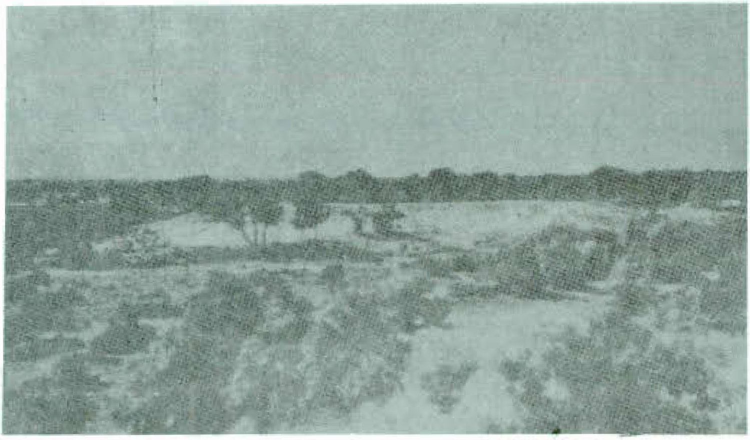

(a) MOUND 2 WITH THE LAKI RANGE IN THE BACKGROUND.

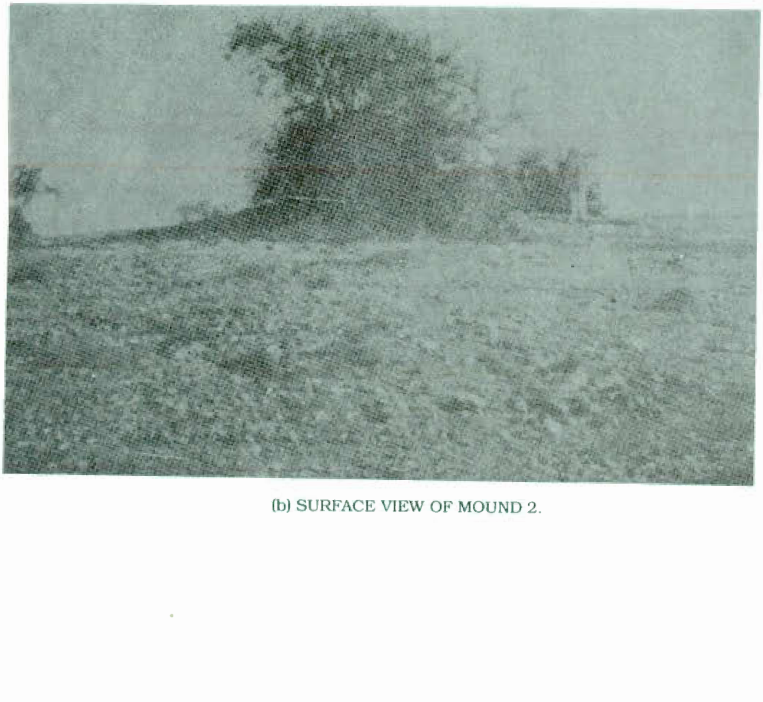

(b) SURFACE VIEW OF MOUND 2.

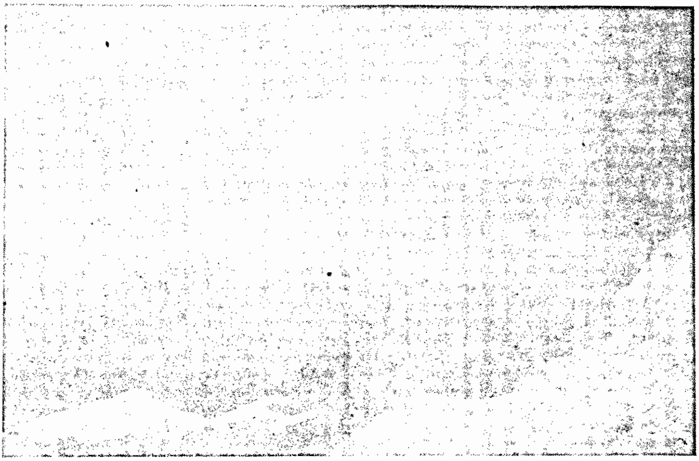

(c) A TRENCH IN MOUND A, SHOWING WALLS OF TWO STRATA.

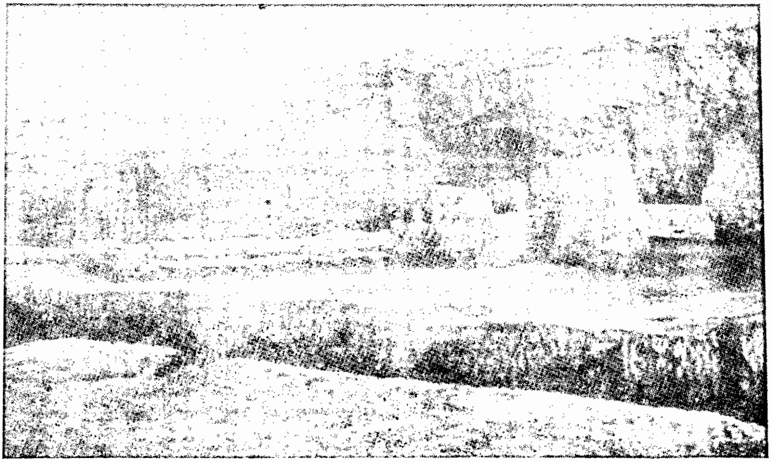

(d) A TRENCH IN MOUND A, SHOWING REMAINS OF BUILDINGS OF THE LATE PREHISTORIC PERIOD.

PLATE II

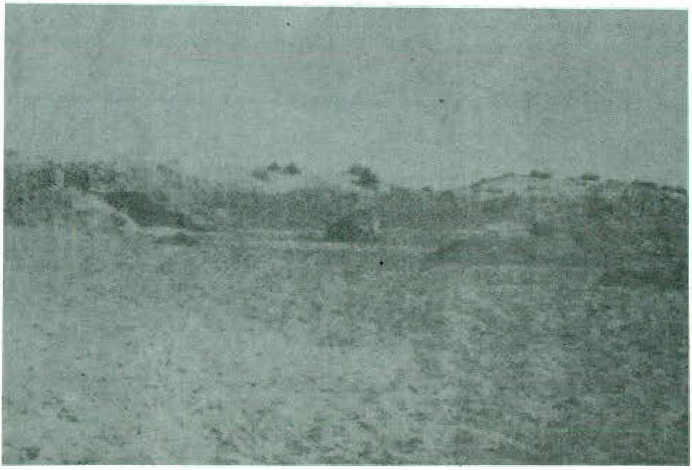

(a) MOUND A, SHOWING POSITION OF A TRENCH.

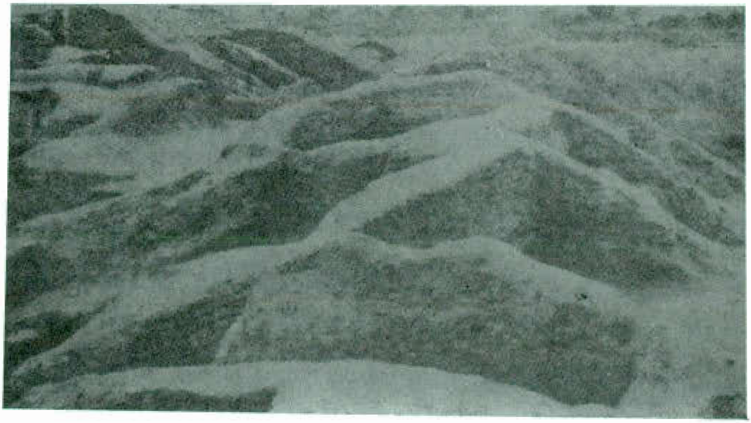

(b) MOUND B: EXCAVATED BUILDINGS OF SUNDRIED BRICKS.

MEMOIRS OF THE

ARCHÆOLOGICAL SURVEY OF INDIA

No. 48

EXPLORATIONS IN SIND

Being a report of the exploratory survey carried out during the years 1927-28, 1929-30 and 1930-31

BY

N. C. MAJUMDAR, M.A.,

Assistant Superintendent, Archæological Survey of India

Indus Publications

KARACHI

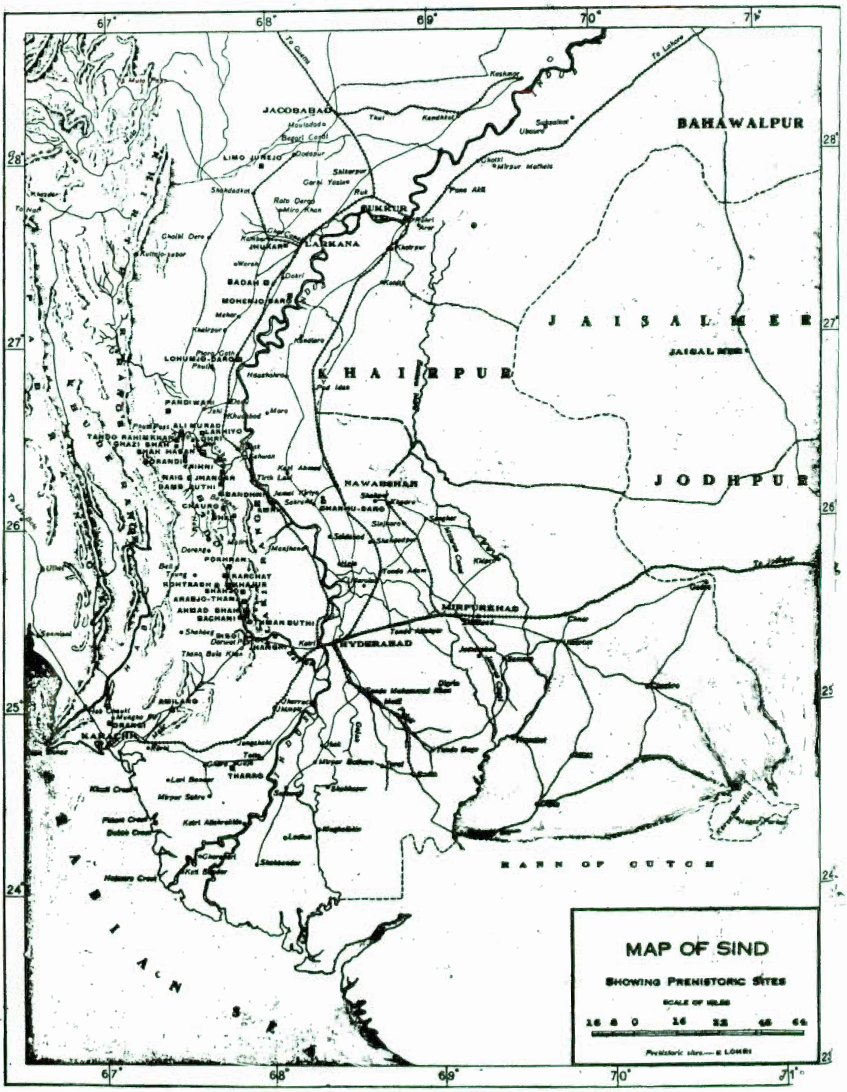
MAP OF SIND
SHOWING PREHISTORIC SITES
SCALE OF MILES
16 8 0 16 32 48 64
Prehistoric sites — ■ LOHRI
BAHAWALPUR
JAISALMER
JODHPUR
KHAIRPUR
RANN OF CUTCH
ARABIAN SEA
JACOBABAD
SUKKUR
LARKANA
MOHENJO-DARO
NAWABSHAH
HYDERABAD
MIRPURKHAS
KARACHI
THARRO
To Quetta
To Lahore